

DEÁK ÉLETE

IRTA

FERENCZI ZOLTÁN

II. KÖTET.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LVIII. KÖTET.
1902—1904. CYCLUS

DEÁK ÉLETE

IRTA

FERENCZI ZOLTÁN

II.

AZ 1904-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

DEÁK ÉLETE

IRTA

FERENCZI ZOLTÁN

II. KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1904

108114

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája.

A MÁSODIK KÖTET TARTALMA.

MÁSODIK KÖNYV. (1836—1849.)

L4

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák s az administratori rendszer és az ellenzéki nyilatkozat.

Festetics administrator Zalában. — Deák a májusi megyegyűlésen. — Beszéde a lakomán. — Deák Pesten. — Az ellenzék apadása. — A júliusi közgyűlésen Festetics beiktatása. — Deák a partiumról. — A bizalmatlansági szavazatról. — Deák az augusztusi közgyűlésen. — A zalai „legény” és „atyafi” párt. — Vörösmarty költeménye. — A novemberi közgyűlés. — Deák a honti köriratról. — Deák Pestmegye körleveléről s az administratori rendszerről. — A beszéd hatása. — Wesselényi észrevételei. — Deák válasza. — Az ellenzék helyzete és tevékenysége. — Az ellenzék kívánsága Deáktól. — A novemberi ellenzéki értekezlet. — Deák távolléte miatt a hangulat. — Deák felelete Kossuthnak magáról s a helyzetről. — Válasza Batthyánnak. — Nézete az ellenzéki programról. — A közvélemény álláspontja. — Deák Zalában. — Az ellenzék kísérlete a pesti küldöttséggel s alkuja a Pesti Hirlappal. — Az Allgemeine cikke. — Deák Pesten 1846 elején a programról. — Egyéb kérdések. — Az értekezlet hatása. — Deákról ellenzéki és conservatív körökben. — Kovács és Széchenyi kísérlete. — Nézetek az ellenzék bukásáról. — Széchenyi terve Keménynyel. — A zalai gyűlés 1846 márcziusában. — Deák nagy beszéde. — A zalai körlevél. — Hatása és Kossuth tervei. — Ellenzéki értekezlet Pesten 1846 június 8-ikán. — Deák nem megy az augusztusi értekezletre. — Eredménytelenség. — A novemberi értekezlet. — Bezerédy a Deák hivatásáról. — Meghívó az 1847 márczius 15-iki ellenzéki

értekezletre. — Teleki, Kossuth, Batthyány, Bezerédy Deáknál. — Deák nézete. — A márcziusi ellenzéki értekezlet programja. — Deák megírja az ellenzéki nyilatkozatot. — Június 4-ikén elfogadtatik. — A conservatív program és hatása. — Az augusztusi ellenzéki értekezlet. — Bezerédy az egyesülésről és Deák helyzete 1—54

TIZEDIK FEJEZET.

Deák betegsége.

Deák kedélyi lehangoltsága 1845 vége óta. — Betegsége. — A homeopathia. — Betegségéről barátai és ő maga. — Wesselényi meghívása. — Deák válasza. — Festetics eljárása a szeptemberi megyegyűlésen. — A Kelemen hagyatéka s Deák beszéde. — A vita s Deák második beszéde. — Az insurrectio-nális alap ügye. — Az elnök ellenőrzési joga. — Deák nem megy Pestre. — Egy fontos elvi kérdés a megyében. — A november 9-iki közgyűlés. — Visszavonul a megyétől. — Betegségének újabb fordulata. — Tudósítások betegségéről. — Utazni indul. — Stettner tudósítása. — Külföldi útja. — Attomyr véleménye Deák követségéről. — A közvélemény ostroma. — Deák levele Wesselényinek. — Követválasztás Zalában.

55—70

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Deák a márcziusi napokban.

Deák és az országgyűlés. — Csekély befolyása. — Sóvár-gás utána Pozsonyban. — A márczius 3-iki határozatok. — Wenckheim és Tolnay Deáknál. — A követek levele. — Zala közgyűlése márczius 16-ikán. — Horváth jelentése. — Határozatok. — A megye Deákról. — Követnek választatik. — Megbízó levele. — Igazságügyi miniszterjelölt. — Véleménye a hozott törvényekről. — Az úrbérről. — Az ösiségi törvény Deák műve. — Befejezett tények. — Törvényjavaslat a miniszteriumról. — Deák Bécsben e javaslat miatt. — A törvényjavaslat tárgyalása Bécsben. — Deák nézete. — Izgalom a leirat miatt. — Rendetlenségek. — Deák beszéde. — Deákék újra Bécsben. — Tanácskozások. — Deák nyilatkozata. — A leirat kihirdetése. — Deák és Kossuth beszéde. — A hangulat.

— Deák a népképviselési javaslatról. — Megerősítést nyer. — Deák hangulata. — Deák a hivatalnokok elmozdításáról. — A hűtlen tanácsosok megbüntetéséről. — Deák pár más kérdésről. — Deák és a megyei törvényjavaslat. — Deák és a közlekedési javaslat. — Deák indítványai. — Eredmények. — Deák szerepe általában. — Fogadtatás Pesten 71—98

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Deák mint miniszter 1848 április—június havában.

Minisztériumának ügyköre. — Szervezi minisztériumát. — Belső működése. — Rendelete a sajtóbíróági eskütszékekről. — Közzéteszi minisztériuma beosztását. — Néhány rendelete és eljárása. — Intézkedései a börtönügyben s a felsőbb bíróságokról. — Az összkormány helyzete. — A nehézségek. — Minisztertanácsok. — Hiba a kormány megalakításában s ebben Deák önmagáról. — A minisztérium s a hadügy. — Három főkérdés. — Az államadósság kérdése. — Segély az olasz háború ellen. — Közös költségek. — A bonyodalmak. — Deák a helyzetről. — Macskazene Léderernek. — Az országgyűlés összehívása. — A minisztérium tevékenysége. — Deák a helyzetről június 15-ikén. — Meghasonlítás a kormányban. — Kossuth túlsúlya. — A helyzet képe az országgyűlés megnyitásakor 99—121

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Az olasz kérdés 1848-ban.

Deák követsége. — Előleges intézkedések. — Az olasz ügy a minisztertanácsban. — Az értekezlet. — Minisztertanács. — Kossuth a kormány szónoka. — A ház megalakulása és Deák. — A július 10-iki napirendi vita. — Deák a július 11-iki ülésen. — Házsabályok. — Az olasz ügy először a Házban. — Deák beszéde. — Kossuth előadja július 20-ikán a minisztérium politikáját az olasz ügyben. — A vita. — Kossuth kijelentései. — Minisztertanács. — Ennek végzése a Házban és Deák beszédei. — Kossuth beszéde s a szavazás. — Vita a szavazás felett s Deák beszéde. — Deák a kormánypártról. — Beszéde e kérdésben. — Belsőbb okok. — A kormány

birálata a parlamentarismus szempontjából. — Kemény és Kovács Lajos nézete. — Az olasz ügy befejezése. — Eredmény	122—144
---	---------

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlés első felében.

Küldöttség Bécsben. — Kossuth a Házban. — Deák és az ostromállapotról szóló törvényjavaslat. — Nyáry és Deák törvényjavaslata a hűbéri viszonyok maradványainak eltörléséről. — A javaslatok sorsa. — A javaslatok elvei. — A javaslat tárgyalása. — Deák beszédének hatása. — A tárgyalás megszakitása. — A Ház tárgyalásmódja augusztus eleje óta. — Gorové indítványa a német szövetségről. — Kossuth beszéde s a határozat hatása. — Az indítványozási láz. — Deák ellene szól. — A népoktatási törvény 13-ik pontja s Deák beszéde. — A részleges indítványok és Deák. — A katonai törvény. — Kossuth róla előzetesen. — A központi bizottság javaslata. — A kormány álláspontja. — Zártülés augusztus elején. — Kemény Dénes elhalasztó indítványa. — Okai. — Az új javaslat. — Ellentétek a kormányban. — A javaslat beterjesztése augusztus 16-ikán. — A kérdés és az ellenzék. — A kormány meg egyeztető javaslata. — Perczel felszólalása. — A bizalom kérdése. — A javaslat elfogadása. — Deák jelentése a Házban. — Deák és az országgyűlés. — Sinkay indítványa és Deák válasza. — Deák vezérségének kérdése és Deák anekdotája. — Vezérségének természete. — Küzdelme önmagával. — A nemzetiségi törvény. — Levele szeptember 22-ikén a helyzetről. — Viszonya Kossuthhoz. — Kossuth vezérsége. — Pénzügyi javaslatok. — Batthyány és Deák Bécsben. — Az augusztus 31-iki királyi rendelet és emlékirat. — Kossuth szeptember 4-iki indítványai. — Az országgyűlés küldöttsége Bécsben. — A minisztérium lemondása 145—184

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlés második felében.

A Ház forradalmi lépései. — Deák a Ház permanentiájáról. — Batthyány megbízatása kormányalakításra. — Deák tárczát nem vállal. — Kossuth indítványa. — Deák a bécsi küldöttség

vezetője. — A bécsi országgyűlés tárgyalása. — Eredménytelenség. — Fáklyás-zene. — Batthyány kormányt alakít. — Kossuth indítványa. — Deák ellene. — A szeptember 23-iki ülés. — A szeptember 24-iki határozatok. — Deák indítványa. — Deák a szeptember 24-iki határozatról. — Megszövegezi. — Deák nem fogadja el a manifesztum megszerkesztését. — A szeptember 29-iki és 30-iki ülések. — Deák a Ház együttmaradásáról. — A Ház ülései. — A királyi iratok. — Kossuth válasza. — Honvédelmi bizottmány. — Récsey lemond. — Az országgyűlés és Deák az októberi napokban. — A Ludoviceum ügyében. — Fontos ügyekben hallgat. — Kossuth úrbéri kárpótlási indítványa. — Indítványa a büntető törvénykönyvről. — Deák a megbízást elvállalja. — Deák az úrbéri kárpótlásról. — A kérdés tárgyalása. — Deák indítványára december 30-ikán leveszik a napirendről. — A december 31-iki ülés. — A békeküldöttség. — Deák beszédei. — Deák elbeszélése a békeküldöttek útjáról. — Jelentések a Ház előtt Debreczenben. — Határozatok. — Deákék második jelentése . 185—214

HARMADIK KÖNYV. (1849—1865.)

ELSŐ FEJEZET.

Deák az önkényuralom alatt.

Deák nem bir Debreczenbe menni. — Pesten marad. — Levele gr. Batthyánynénak. — A márczius 4-iki alkotmány s az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat. — Deák Zalában és Pesten. — Sinkay elbeszélése. — A Ház határozata Deákról. — Kossuth mondása. — Deák bujdosása, fölmentése. — Passivitása. — Tartózkodása. — Látogatások Kehidán. — Wesselényi halála. — Az óhaj, hogy Pestre költözzék. — Birtoka eladásának okai. — Levele az eladás tárgyában. — Széchenyi megveszi Kehidát. — Pestre költözése. — Lakása. — Életmódja. — Szellemi központ. — Társadalmi és politikai hatása. — Elvei. — Vörösmarty halála. — Deák és az akadémia. — Deák és a 48-as alap. — Deák és Eötvös. — Deák s a conservatívek. — A 47-es alap. — Az 57-iki emlékirat. — Deák és Széchenyi. — A conservatívek 1859-ben. — Dessewffy Emil terve. — A birodalmi tanács és gr. Szécsen. — Dessewffy

újabb terve és Szécsen. — Az októberi iratok és Deák. — Az októberi diploma elvei. — Deák magatartása. — Deák s az esztergomi értekezéslet. — Változások Bécsben. — Schmerling. — Deák és Eötvös Bécsben. — Deák tudósítása. — Eredmény. — Deák a megoldás nehézségeiről 215—254

MÁSODIK FEJEZET.

Deák s az októberi diploma és februári patens.

Deák fellépésének okai 1861 január óta. — A megyék. — Deák a megyék ellen. — Felirati javaslata Pest közgyűlésén. — Deák előkészülete az országbirói értekezletre. — Ghyczy Deákról. — Ghyczy nézete. — Deák valódi álláspontja. — Elvei. — Ellenkeznek a közhangulattal. — Beszéde február 25-ikén. — Deák a 43-iki büntető codextről. — Nézetei más kérdésekben. — Befolyása. — Az országgyűlés az országbirói értekezéslet javaslatáról. — A februári patens és elvei. — Hatása Deákra. — A conservatívek kísérlete. — Zágrábmegye körlevele. — Deák felelete. — Nézete az egyesülésről. — Ez az emlékirat felelet az októberi diplomára és a februári patensre is. 255—273

HARMADIK FEJEZET.

Az 1861-iki országgyűlés előzményei.

A meghívóban kijelölt czél. — Értekezéslet az országgyűlés irányáról s a kormány magatartásáról. — Ennek eredményei. — Viták az országgyűlés megnyitásáról. — Értekezéslet Nyárynál. — Értekezletek a Budára menetel ügyében. — Deák beszéde s ennek hatása. — A megnyitás. — Az első ülések. — A trónbeszéd. — Ellentét a trónbeszéd s a nemzeti kíválmak közt. — A Ház megalakulása. — A két párt. — Nézeteik. — Egyesítő kísérletek. — Deák a pártok felett. — A felirati párt. — Deák izenete a feliratról. — A határozatiak programja. — A kormány rendelete s a trónbeszéd Bécsben. — Az adóügy. — Az országgyűlés működése. — Palóczy halála. — Deák felirati javaslatáról a határozatiak. — A feliratok vitaterve. — Teleki öngyilkossága. — Deák beszéde s az ülés elhalasztása május 8-ikáról 13-ikára . 274—294

NEGYEDIK FEJEZET.

Az első felirati vita.

Deák első felirati javaslata május 13-ikán. — Ennek alap-terve. — Tartalma. — Jellemzése. — Hatása. — Rechberg jegyzéke. — A felirati vita. — Tisza és Teleki beszédei. — A vita általános jelleme. — A felirati és határozati szónokok. — Révész beszéde. — Deák válasza június 4-ikén. — A június 5-iki szavazás. — A részletes vita. — Vita a trónlemondás kérdésében. — Deák a Várady határozati javaslata ellen. — A felirat megszavazása. — A rossz hatás. — A Ház működése. — A felirat a főrendeknél és felvitele Bécsbe. — Az elfogadás megtagadása. — Értekezletek, minisztertanácsok. — Kihallgatások, Ghyczy jegyzései. — A középút. — A június 30-iki leirat. — A leirat a Reichsrathban. — Országgyűlési értekezletek a leiratról. — Megállapodás az eredeti feliratban. — Böszörményi külön indítványa. — A június 6-iki zárt és nyílt ülés. — A felirat átadása június 8-ikán . . 295—326

ÖTÖDIK FEJEZET.

Deák második felirata.

A közeledésre nincs kilátás. — Zsedényi, Dessewffy leirati tervei. — Értekezlet Bécsben. — Szécsen leirata. — A miniszterium leirata. — Vayék újabb leirati terve. — Lemondanak. — A hangulat Pesten. — A leirat és tartalma. — Zsedényi tudósítása. — A leirat elvei. — A leirat okai. — A két párt értekezletei. — Deák nézete. — A határozatiak munkálata. — Deák elkészíti a második feliratot. — A Tisza határozati javaslata. — Ennek és a Deák felirati javaslatának tulajdonságai. — Viszonya az első felirathoz. — Az értekezlet végzése. — Deák augusztus 8-ikán felolvassa javaslatát. — A javaslat tartalma. — Hatása. — Egyhangú elfogadása vita nélkül. — Hasonló elfogadása a főrendeknél. — A felirat átadása Bécsben. — Hatása a sajtóra. — Hatása a bécsi kormánykörökre. — Forgách javaslatai Apponyiék tanácsára. — A provisorium elhatározása. — A követek állásfoglalása. — Deák javaslata az óvásról. — Deák óvása az augusztus 21-iki zárt ülésen. — A nyílt ülésen. — Az óvás tartalma és Deák beszéde. — Tisza

határozati javaslata. — Az óvás a főrendiházban. — Az utolsó ülés augusztus 22-ikén. — A feloszlató rendelet. — Deák beszéde s a Ház határozata. — A főrendiházban. — Eloszlás.	
— Búcsúlakoma	327—368

HATODIK FEJEZET.

Deák a hatvanas évek első felében.

A 61-iki országgyűlés eredményei. — Ezek Deák működésének következményei. — A nemzet bizalma. — A Deák iránti tisztelet kifejezése. — Arczképei. — Két feliratának hatása. — Deákról a követ-beszámolók. — Trefort és Horváth Boldizsár beszámolói. — Deák nyaralása. — Egy fontos levele. — Csak társadalmi kérdésekbe elegyedik. — Tanácsa. — Életmódja. — Deák Klára halála. — Megczáfolja a befolyásáról szárnyaló híreket. — Pusztaszentlászlói nyaralásának okai. — A Pusztaszentlászlói lak. — Lónyay és Halász tudósítása. — Deák életmódja. — Sétái és kalandja a farkassal s a bikával. — Kalandja a rablókcal 1863-ban. — Lónyay a Deák társaságáról. — Halász tudósítása. — Deák jellemző tulajdonai a társaságban. — Életmódja Pakson. — Érintkezése a magyar parasztokkal.

369—395

HETEDIK FEJEZET.

A 61-iki alap védelme.

Békülő irányzat. — A Duna-szövetség és hatása. — Deák passivitása. — Conservatív kísérletek. — Apponyi emlékirata. — Eredménye. — Küldöttség Deáknál, mely a 61-iki albumot átadja. — A conservatívek tevékenysége. — Elégedetlenség Deák hívei közt. — Deák válasza. — Eötvös 1863-iki kísérlete. — A conservatívek 64-iki kísérlete. — A Deák és pártja álláspontja. — Tervek. — Deák nyugalma. — Lustkandl műve. — Deák válasza. — A válasz tartalma. — A Presse czikkei. — Deák felelete. — Lustkandl második műve.

396—433

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák s az administratori rendszer és az ellenzéki nyilatkozat.

FESTETICS ADMINISTRATOR ZALÁBAN. — DEÁK A MÁJUSI MEGYE-GYÜLÉSEN. — BESZÉDE A LAKOMÁN. — DEÁK PESTEN. — AZ ELLENZÉK APADÁSA. — A JÚLIUSI KÖZGYÜLÉSEN FESTETICS BEIKTATÁSA. — DEÁK A PARTIUMRÓL. — A BIZALMATLANSÁGI SZAVAZATRÓL. — DEÁK AZ AUGUSZTUSI KÖZGYÜLÉSEN. — A ZALAI „LEGÉNY” ÉS „ATYAFI” PÁRT. — VÖRÖSMARTY KÖLTEMÉNYE. — A NOVEMBERI KÖZGYÜLÉS. — DEÁK A HONTI KÖRIRATRÓL. — DEÁK PESTMEGYE KÖRLEVELÉRŐL S AZ ADMINISTRATORI RENDSZERRŐL. — A BESZÉD HATÁSA. — WESSELÉNYI ÉSZREVÉTELEI. — DEÁK VÁLASZA. — AZ ELLENZÉK HELYZETE ÉS TEVÉKENYSÉGE. — AZ ELLENZÉK KIVÁNSÁGA DEÁKTÓL. — A NOVEMBERI ELLENZÉKI ÉRTEKEZLET. — DEÁK TÁVOLLÉTE MIATT A HANGULAT. — DEÁK FELELETE KOSSUTHNAK MAGÁRÓL S A HELYZETRŐL. — VÁLASZA BATTHYÁNYNAK. — NÉZETE AZ ELLENZÉKI PROGRAMMRÓL. — A KÖZVÉLEMÉNY ÁLLÁSPONTJA. — DEÁK ZALÁBAN. — AZ ELLENZÉK KISÉRLETE A PESTI KÜLDÖTTSSÉGGEL S ALKUJA A PESTI HIRLAPPAL. — AZ ALLGEMEINE CZIKKE. — DEÁK PESTEN 1846 ELEJÉN A PROGRAMMRÓL. — EGYÉB KÉRDÉSEK. — AZ ÉRTEKEZLET HATÁSA. — DEÁKRÓL ELLENZÉKI ÉS CONSERVATIV KÖRÖKBEN. — KOVÁCS ÉS SZÉCHENYI KISÉRLETE. — NÉZETEK AZ ELLENZÉK BUKÁSÁRÓL. — SZÉCHENYI TERVE KEMÉNYNYEL. — A ZALAI GYÜLÉS 1846 MÁRCZIUSÁBAN. — DEÁK NAGY BESZÉDE. — A ZALAI KÖRLEVÉL. — HATÁSA ÉS KOSSUTH TERVEI. — ELLENZÉKI ÉRTEKEZLET PESTEN 1846 JÚNIUS 8-IKÁN. — DEÁK NEM MEGY AZ AUGUSZTUSI ÉRTEKEZLETRE. — EREDMÉNYTELENSÉG. — A NOVEMBERI ÉRTEKEZLET. — BEZERÉDY A DEÁK HIVATÁSÁRÓL. — MEGHIVÓ AZ 1847 MÁRCZIUS 15-IKI ELLENZÉKI ÉRTEKEZLETRE. — TELEKI, KOSSUTH, BATTHYÁNY, BEZERÉDY DEÁKNÁL. — DEÁK NÉZETE. — A MÁRCZIUSI ELLENZÉKI ÉRTEKEZLET PROGRAMMJA. — DEÁK MEGÍRJA AZ ELLENZÉKI NYILATKOZATOT. — JÚNIUS 4-IKÉN ELFOGADTATIK. — A CONSERVATIV PROGRAMM ÉS HATÁSA. — AZ AUGUSZTUSI ELLENZÉKI ÉRTEKEZLET. — BEZERÉDY AZ EGYESÜLÉSRŐL ÉS DEÁK HELYZETE.

Mig Wesselényit a közönség s az ifjúság Pesten ünnepelte és ő a május 28-iki fáklyás-zene alkalmából

a centralisáló kormánytól eredő veszélyekre hívta fel a figyelmet: Deák már május 24-ikén, többet késve, mint akarta, Zalába sietett, hol május 26-ikára fontos közgyűlés volt hirdetve.

E közgyűlést nevezetessé gr. Batthyány Imrének, a megye húsz éven át kedvelt főispánjának lemondása tette, ki mint septemvir, az új rend alatt mindkét állást meg nem tarthatta; helyette gr. Festetics Leó lett administrator, és erről most került felolvasásra a királyi leirat. Az ellenzékiek már Deák megjötte előtt értekezletet tartottak Kerkápoly alispánnál a teendőről; közlekedéssel elhatározták, hogy az új kinevezést nem fogadják el s ellene kemény feliratot intéznek. Ez volt a közvélemény is. Megjő május 26-ikán reggel Deák, hallja a megállapodást s erre tüstént azt feleli, hogy nem járulhat hozzá; mert Batthyány tényleg lemondván, a király kinevezési joga kétségbe nem vonható; ebben tehát törvénytelenység nincs és ha megállapodásukról le nem mondanak, ő nem tarthat velök. Nagy a megütődés, próbálják rábeszélni; ő nem enged. Erre kénytelen-kelletlen elhatározzák, hogy fejtse ki Deák a megye álláspontját s kiadják a jelszót, hogy a mit ő mond, vita nélkül el kell fogadni.

Ezzel megmentette Deák a szigorú törvényesség elvét; de ezóta népszerűsége némileg apadni kezdett s ez az egész közvéleményben érezhetővé lett, mert a vérmessé vált közhangulat nem találta őt elég mérésznek. Megnyílt azonban a gyűlés, felolvassák a leiratot s Deák kifejti álláspontját, mire egyhangú lett a kinevezés tudomásul vétele és az, hogy Batthyánytól díszes küldöttség által vesznek búcsút Pesten, melyben a kiküldetést Deák is elvállalta. Ezután Deák hosszabb beszédet tartott az administratori rendszer miatt elő-

állott helyzetről. Noha — mondá — Festetics kinevezése nem törvénytelen, mégis a ki a kormány eljárását gyanúsítani akarja, erre találhat okot. Az ország már felszólalt ellene s meg kell várni a továbbiakkal az országgyűlést. A kormány azt mondja, hogy célja a belkormányzat javítása, mit ő szívesen vesz és pártol; de akkor a kinevezéseket miért nem alkalmazta ehhez az elvéhez? Továbbá az, hogy a többi hivatalt melőlözve, a főispánságot nagy fizetéssel látja el, holott a többiek inkább rá volnának szorulva: azt mutatja, a mit beszélnek is, hogy pártfőnököket akar a megyékre küldeni s velök többséget szereztetni. Ámde ő nem akar előre gyanúsítani s Zalában megvárja az új helyettes eljárását; ha jót tesz, pártolni fogja, ha törvényt és szokást sértene, fel fog szólani. Ezért most semmi intézkedést vagy felírást szükségesnek nem tart.¹

Utána senki sem szólt; általános éljenzés fogadta ugyan a beszédet; de az ellenzék éppen nem találta elég keménynek. Erre az alispán hozzátette, hogy írnak-e a gyűlésből Festeticsnek? — Nem! — felelte a többség. Jól van — folytatá — akkor ír ő, mint alispán. Újra hangzott a „nem“; a többség azt felelte, hogy ő az önkény embere; ám jöjjön, ha gyűlés van; de ők nem közlekednek vele.

¹ E beszéd kivonatát i. *Pesti Hírlap*. 1845. 479. szám s jobban *Budapesti Híradó* 1845. 192. szám. A *Pesti Hírlap* világosan nem volt a beszéddel megelégedve. E szerint kiemelte Deák azt is, hogy az új főispánra annyi teher van róva, melyeknek meg nem felelhet s ez éppen nem fogja óhajtott tekintélyét emelni, valamint nem a megyében lakás sem; sőt tapasztalat szerint eddig is ott volt a legtöbb zavar, hol a főispán a megyében lakott. Nem lehet ugyan a közlésekből tisztán kivenni, azonban Deák kiemelvén a főispán nagy fizetését, azt is sérelmül említette, hogy ezt ezentúl, mint kormány-hivatalnok, egye-

Erre búskomoran állt fel újra Deák. Gyermekkorában azt tanulta: honor in honorante; tehát ő illendőnek s nagyon jónak vélné, ha a megye írna Festeticsnek; de ha ír vagy nem ír, egyik részre sem hárul jogsérelem, csak az illem sértetik meg; azonban ha az alispánt eltiltják vele az érintkezéstől, az megbocsáthatatlan hiba volna. Ha a megye nem is, akkor írjon hát az alispán s érintkezzék ő vele hivatalból. Voltaképen senki sem pártolta Deákot; csak egy fölkiáltás hangzott: hát írjon az alispán s ezzel végződött a kérdés.

A gyűlés után Deák tiszteletére nagyszerű lakomát tartottak, melyen Horváthné volt a háziasszony s 217-en vettek részt benne. Deákra számtalan köszöntőt mondtak; de ő mindvégig komor maradt; végre az ebéd vége felé ő is poharat emelt; a közönség mámorosan tódult köréje s a nagyszabású hazai körút után valami nagyszerű kijelentést várt; de ő szelíd, egyszerű szókkal a védegyletet élte. A beszéd jelentősége éppen ekkor, midőn *A szent-gróti levél elemzése* javában folyt a *Jelenkor*-ban, világos és szembeötlő volt; a közönség azonban némi csalódással kiáltott éljen-t rá. Az ünnepély folytatásaként Pázmán Mihály színésztársasága estve a *Védangyal* című darabot adta elő s ezután

nesen az állampénztárból fogja venni, a megyékre rótt 500—1500 forint pótlékot kivéve. — Ez azért fontos, mert a legtöbb megye ezt különös sérelemként emelte ki. Eddig a főispán képviselte a kormányt, de képviselte a megyét is, mert innen vette fizetését; most csupán a kormány fizetési szolgálja lesz. A másik sérelem, melyet kiemeltek, hogy a régi főispánok törvényellenesen bocsáttattak el az 1536: XXXVI. t.-cz. ellenére, mely azt mondja, hogy a főispán a megye igazságos panaszára elbocsátandó. Igaz, azt nem mondja, hogy csak erre küldhető el s másként nem s ezen alapult a kormány eljárása.

tánczvigalom következett, melyben nők, férfiak honi kelmében jelentek meg.

Így végződött a zalai gyűlés. Ennek határozatából a mintegy kilenczven tagú küldöttség június 18-ikára ment Pestre s az Angol királyné-szállóban vett bucsút gr. Batthyány Imrétől. A beszédet Deák tartotta s a bucsút lakoma követte. Fontosabb azonban az, hogy Deák a küldöttséget megelőzve, már június 16-ikára Pestre érkezett, az ellenzék néhány főtagja hívására s ez alkalommal történt az első megállapodás egy nagyobb ellenzéki értekezlet szükségéről, melynek idejét az 1845 karácsonja és 1846 húshagyó keddje közötti időre tették s pontos kitűzését a pesti ellenzéki tagokra bízták. Deák Pestről már június 19-ikén haza is akart menni; de egy makacs torokgyuladás miatt 25-ikéig kellett maradnia. Ekkor búsan szorított Wesselényivel bucsúkezet; mert mindkettő tudta, hogy ez több évre szól s mindkettő érezte, hogy új idők és új megpróbáltatások következnek. Wesselényi elborult kedéllyel látta a régi ellenzék hanyatlását, a kormány térfoglalását s mikor még az egykor híres Balogh Jánosról, sorsa osztályosáról is azt kelle hallania, hogy kormányhivatalt vállalt, június 6-ikán egy szenvedélyes levélben öntötte ki haragját és elkeseredését, melyre azonban Balogh sohasem felelt. Még nagyobb volt Deák aggodalma, ki a legnagyobb elkeseredéssel látta a közelgő vést, hogy a kormány ez új erőszakja fölkelte a rossz szenvedélyeket s az ellenzéket okvetetlenül a túlzás karjaiba fogja kergetni. Ezóta oly hazafiúi búskomorság lepte meg, mely végigkísérte a forradalomig, sőt azon túl és egyik lényeges oka volt azoknak a lelki és testi szenvedéseknek, melyeken ez évek alatt átment.

E szenvedéseket egyelőre megyéjében élte át, hová pár napi időzés után Balaton-Füreden, június 29-ikén érkezett meg s készült a július 14-iki közgyűlésre, melyen Festeticset kellett beigtatni. Festetics négylovas kocsin, minden kíséret és fogadtatás nélkül érkezett meg Zala-Egerszegre július 13-ikán, egy vasárnapon. Kevéssel azután a két alispán, a főjegyző és pár hivatalnok tisztelgett nála; erre ő Deáknál tett látogatást, kit nem talált, mert csak 14-ikén érkezett meg s a látogatást tüstént viszonzta. Istentisztelet után, d. e. 11 órakor nyílt meg az ülés, melyen Festeticset feltűnő hidegen fogadták. Felolvastatta először is a királyi kinevezést, leoldta kardját, aztán „legtiszteltebb honfitársát és barátját“ Deákot kérte föl, hogy az esküt előtte felolvassa. Csak akkor hangzott némi ellenzés mellett hatalmas éljenzés. Ezután egy jól kiszámított beszédet olvasott fel, melyben kijelentette, hogy célja a rend és törvényesség. Ez hatott; de még jobban hatott Csányi Lászlónak az a válasza, hogy municipalis rendszerünket új zaklatásnak látván kitéve, részéről örövendeni nem bír.

Mély, várakozó csend támadt. Ekkor Deák állott fel és hosszabb beszédben, elterelve a figyelmet a feszélyező jelenettől, a részek visszacsatolása tárgyában feliratot és ennek a megyékkel közlését indítványozta. Ez a beszéd az 1836 : XXIV. t.-cz. végrehajtását követelte; előadta, hogy a partiumot a mult országgyűlésre meg is hívták; de K.-Szolnok nem jelent meg s az ellenszegülő főispán kitüntetését nyert. A királyi tábla megindította ugyan a szokásos pert, ítélet is van; de végre nem hajtották, mert fegyveres erő gátolta meg s az erdélyi lapok komédiának nevezték az eljárást. Ezt nem képzelheti a király akarátának;

ő a törvény végrehajtását követeli. „Minket — mondá — törvények biztosítanak, végrehajtás által várunk rendet és szabadságot; rend nélkül nincs szabadság. Nem teljesített törvény alszik, s ha csak pusztá véletlennek köszönhetné teljesülését, lankad a törvény iránti tisztelet és fokenként alábbszáll ereje, sujt és öl. Rendfentartás színe alatt hozatik be a despotismus, szabadság színe alatt az anarchia; ily veszélyeket hoz reánk azon hatalom, mely bennünket arról vádol, hogy a törvényeket nem tiszteljük“.

Deák e beszéde erdélyi tapasztalatainak eredménye. Sokan azt hitték, hogy a részek visszakapcsolása gátja lesz az unionnak; Deák meggyőződött róla, hogy ez fogja leginkább elősegíteni; mert megdönti a legtöbb erdélyi embernek azt a hitét, hogy Erdély elég önmagának; holott a legújabb idők bebizonyították, hogy Erdély alkotmányát és nemzetiségét csak az unio mentheti meg; ezért küzdött ő és Kölcsey akkoriban oly lelkesen az 1836 : XXI. t.-cz.-ért is. A törvényesség e nyilatkozata oly hatást tett az erős kijelentésekre szokozó zalaiakra, hogy már-már, az országgyűlés példájára, bizalmatlanságot akartak a kormánynak szavazni s csak Deák intésére hagyták el, mint a mely nem észszerű s nem vezet célra; ő ugyanezt tartotta az országgyűlés bizalmatlansági szavazatáról is. E beszéd hatása alatt határozta el a megye, hogy ezután ülésein gyorsíró-t alkalmaz. Másnap elfogadta a Deák által fogalmazott feliratot s ezzel végződött a megyegyűlés; a szokásos diszebed és tánczmulatság elmaradt.

Ez az ellenszenv fogadta Festeticset az augusztus 18-iki közgyűlésen is. Deák újra jelen volt; de csak egyszer szólt ahhoz a jelentéshez, hogy a kormány az evangélikus gymnasiumokban eltiltotta az önképző-

köröket. Ő kiemelvén saját tanulói emlékeiből ezek nevelő hatását, azt tette hozzá, hogy furcsa eljárás ily kicsiségekbe akadni bele a kormánynak éppen akkor, midőn a magyar nemzetiség ápolását hangoztatja; de további eljárás előtt a leirat szövegrinti szövegének beszerzését indítványozta. Ez lett a határozat.

Látható, hogy Zala, Deák vezetése alatt mintegy szándékosan, hosszabb ideig nem foglalkozott az egész országot izgalomban tartott adminisztratori rendszerrel; az is igaz, hogy Festetics erős jelenetekre nem adott alkalmat. Azonban éppen nem mondható, hogy az ellenzék meg lett volna ezzel elégedve; mert Zala e hallgatással megszűnt magáról beszéltetni s a vezetést átengedte Pestmegyének, hol ugyancsak forrongtak az elmék. Így történt, hogy a zalai ellenzék megoszlott s az augusztusi közgyűlés óta a magát „legény“-nek nevezett régi ellenzék mellett „atyafi“ névvel egy szélsőbb árnyalat állott elé, mely kellő tapintat nélkül bizonyára megosztotta volna a pártot. Ez fölriasztotta a megyét annál inkább, mert az „atyafi“-párt a november 10-iki közgyűlésre nagy számmal jelent meg. Ekkor Horváth János vállalta magára a kibékítést. Az ez időben Kehidán időző Vörösmartyt felszólította, hogy írjon egy költeményt, mely az egyesülést és egyességet hangoztassa s ekkor írta „Nevet kerestek jó ügynek baráti?“ kezdetű költeményét, melyben arra biztatja a pártot, hogy jelszóul csak egy, az osztatlan haza nevét válaszsza, egyesüljön egy névben, egy elvben és minthogy Zalának büszkesége oly férfi, minő ritkán születik, tehát csak a jók egyessége kell, hogy minden vésznek ellent birjunk állni. Az egészet imaszerű fohász fejezi be.

E költemény négy versszaka szakaszonként volt olvasható Zala-Egerszegen, november 9-ikén, este a kivilágításkor, Horváth és Csányi László ablakaiban s ugyanakkor értekezletet tartott a két párt Horváthnál, melyet másnap reggel folytatva, sikerült az egyesség. Erre annál nagyobb szükség volt, mert Deák befolyása nemcsak a megyében, hanem az egész országban lényegileg azon a többségen alapult, melyet minden kérdésre nézve megyéjében bírt; ez kétszeres fontosságú lett most, midőn éppen az adminisztratori kérdés került napirendre a honti levél és Pestmegye körlevele következtében.¹

A helyzet megítélésére elég tudni azt, hogy noha régibb határozatból az alispáni negyedévi jelentés volt az ülés első tárgya, Horváth János indítványára a honti levelet kiáltozta az egész gyűlés s csak midőn Deák kívánta, hogy tartsák meg a saját rendjüket, mert a honti levél nem oly sürgető, hogy megyéjük érdeke elé tegyék: kezdték meghallgatni a jelentést. Ez után rögtön a honti levél tárgyalását kívánták. Ennek lényege abból állt, hogy Luka Sándor, honti

¹ Azt, hogy ez így volt, eldönti Bezerédy november 20-iki levele Wesselényinek, hol ezt írja: „Kehidán tehát voltam (október közepén a Kehida szomszédságában tartott s tartatni szokott Bezerédy-szüret alkalmából) és Ferkónkat jó egészségben, színben és mennyire közdolgainkra nézve lehet, kedvben találtam. Elgondolod, hogy sokat beszélünk felőled. Pestre nem jött és télen át is, hogy jönne, még akkor bizonyosan nem ígérte. Gyűlésük is volt most, a mi tartoztatta. Ügyünk Zalában most még igen jó állást mutat, ámbár félig rejtett, félig nyilvános fondorkodás folyvást dolgozik ellene; tartsa az Isten, ha valahol, éppen Zalában meg ügyünknek a többséget és azzal Ferkónknak egyenes hatályosságát“. (Erdélyi Múzeum Wesselényi levéltár.)

administrator, az augusztus 11-iki közgyűlést, az ellenzék többsége miatt, az utolsó pillanatban elhalasztotta a közbátorság ürügye alatt s ekkor a megye rendei elnököt választva, magok tartották meg a gyűlést s három határozatot hoztak : felírnak a királyhoz a megye helyzetéről, Luka elmozdításáról és Majláth György visszahelyezéséről ; küldöttséget indítanak a nádorhoz és Majláth-hoz s végre körlevélben értesítik ezekről a megyéket. Ez a körlevél természetesen hivatalos pecsét nélkül küldetvén el, országszerte feltűnést okozott és tárgyalása nem kevésbé okozta az új rendszer teljes népszerűtlenné tevését.

Deák most is a későbbi felszólalókhöz tartozott és hosszabb beszédben Hontmegye körlevelét pártolandónak mondta. Ez alapon a megye elhatározta, hogy szintén feliratot intéz, melyben a sérelem megvizsgálására királyi biztos kinevezését s a vétkesek megbüntetését fogja kérni ; de egyszersmind elmellőzte Deák indítványára a többektől indítványozott nádori közbenjárást, melynek alkotmányunk szerint világosan csak a nemzet és uralkodó közti ellentét kiegyenlítésében van helye. Ugyanez alkalommal Deák részletesebben nyilatkozott abban is, hogy tárgyalható-e a hivatalos pecsét nélkül érkezett honti levél ? Szerinte igen is tárgyalható s hitele nem vonható kétségbe ; mert ha a megye csak a hivatalos személyek (fő- és alispán) elnöklete alatt tarthatna gyűlést, akkor nem volna módja ezek önkénye ellen magán segíteni.

Bővebben nyilatkozott, midőn az előbbi kérdéssel kapcsolatban Pestmegye augusztus 27-iki körlevelére került a sor. Ez is a honti eseményből indul ki s midőn feliratában ugyanoly intézkedéseket kér a királytól, mint minőket Zala már május 26-ikán elha-

tározott, de felíratba nem foglalt; egyszersmind felhívja a megyéket, hogy e jól kiszámított új rendszer ellen, melynek célja alkotmányunk egyetlen biztosítékának, a megyének megtörése s azután alkotmányunk megsemmisítése; tegyenek meg minden törvényes intézkedést, hogy ha az erőszak netalán győzne is, legalább magoknak szemrehányást ne tehessenek.

Deák egyenesen kijelentette, hogy gyanúsítani, rejtett indokokat keresni nem akar, csupán a tényekre szorítkozik s kiindul a kormány programjából: a megyei beligazgatás javításából. Ez a cél jó és törvényes; de az eddig történtek nem sokat ígérők; sőt még reményt sem keltők, mert csak új bonyolódásokat okoztak. Lehet, hogy ez csak a kezdet bajai-ból ered; várjuk meg tehát lépésről-lépésre a kormány tetteit s majd akkor ítéljünk az egész fölött. Maga a többségszerzés nem törvénytelen; sőt alkotmányos cél, ha az eszközök is törvényesek. Ámde, ha ő a kormány jó célzataiban nem kétkedik is; az eddigi jelenségek szerint az eszközök, melyeket megbízottai több helyt alkalmaztak, méltó aggodalmat keltők. Nem lévén adatai, elhiszi, hogy azok, kik közelebbről kormányhivatalt nyertek, de előbb az ellenzékhez tartoztak, ezt őszinte meggyőződésből tették s ez még nem vétek. De újabban némely hivatal oly fényes anyagi jutalommal kecsegtet, hogy félni lehet ennek az erkölcsöket megvesztegető hatásától még akkor is, ha a kormánynak ilyes nem volt tervében; már pedig „az olyan ember, ki pénzért árulja meggyőződését, ki a hivatalt azért hajhászsa alacsony utakon is, mert annak anyagi hasznai után eseng; az olyan ember, kit pénzzel, anyagi érdekekkel vesztegettek meg: gyalázatos és megvetésre méltó mindenkor, mert keblé-

ből kialudt a becsületesség utolsó szikrája és lelkiismerete portéka, mely a többet ígérőnek kezébe kerül“.

Másik aggodalma, hogy ha a kormány magyar vezetői e többséget megszerzik, e hatalmat ők nem fogják használhatni. E törekvésnek ugyanis két felvonása van: a kormánynak többségszerzés és e többséggel a tervezett javítások kivitele. Ő e jókat mindenestre szívesen fogadja; de hát eddig is csak az ellenzékkel kellett a kormánypártnak küzdenie? Nem lesz-e ezután is egy közbülső harmadik hatalom, mely az első s második felvonás közé áll?

A mit ekkor az ellenzék szerepéről mondott, világos felelet Széchenyinek *A szentgróti levél elemzésében* az ellenzékéről kifejtett nézeteire. Az ellenzék szerepe — mond Deák — a helyes ellenőrzés s nem az okvetetlen való ellenállás; de másrésről feladata a kezdeményezés és meggyőzés is; tehát a haladásnak bármely irányban való pártolása és az ellenzék tulajdonképeni feladatai közt, a vélemény-szabadság elve szempontjából, éles válaszfalat vonni nem lehet. Ily módon nem könnyű ellenzékinak lenni s előre látja, hogy soraik meg fognak ritkúlni, ha a kormány minden eszközt felhasznál; mert az ingadozók tömege oda fog átmenni. Ezért a szilárd elvbarátokat kitarításra, edzett hűségre szólítja fel. Egyébként helyesebb eszköznek és a kormány részéről őszintébbnek is vélné, ha a pártok felett állva, mentől több jónak eszközlésével igyekeznék hatástalanná tenni az ellenzéket. Midőn két felhevült párt küzd a hazában, az egyetértés helyreállításának módja kettő: egyik a békés kiegyenlítés, másik Macchiavelli szerint az egyik párt megsemmisítése. Óhajtja és reméli, hogy az utóbbi

módhoz senki sem nyúl. Ha most azt kérdezné valaki, hogy mi az, mi ezek ellen a nemzet legjobb óvószere? — ő a történelem alapján csak azt felelheti, hogy a nemzetnek szilárd és becsületes jelleme. E nélkül veszve vagyunk. Tegyük félre a gyanúsításokat, hogy tisztán lássuk a helyzetet s mint az ellenzék tagjai, maradjunk meg szilárdan és becsületes önzetlenséggel nézeteink mellett; örködjünk és cselekedjünk. Végül javasolja Pestmegye levelének jegyzőkönyvbe iktatását s a májusi közgyűlés határozatainak megújítását.

A beszéd tartalma s a végső következtetés tanúsítja, hogy Deák valami tetteges lépést ez alkalommal sem ajánlott; még nem látta elérkezettnek idejét. De éppen ezért beszéde vegyes hatást tett úgy a jelenvoltakra, mint az egész országra. Döry Imre Wesselényinek november 16-ikáról azt írja, hogy a beszéd remek volt s tanulságos jelenre, jövőre, teendőkre, gyülekezetre s kivált az elnökre, rendszerére és az administratorokra általában. Lelkesedésében így kiált föl: „Isten három van, az igaz; de Ferkó hazánk fiai közt csak egyedül egymaga van, ez igen kár, már legalább a szentlélek tulajdonaival lenne felruházva (qua talis); ha működhetne: hajh beh sok jó dolgot hozhatna létre! Az Isten hajdanában Salamonnak adta, kérése után, a nagy bölcseséget; ha bölcs Salamon a zalai gyűlésbe jött volna, emberségemre mondom, tanult volna tőle; de amúgy is én már kitaláltam azt jó ideje, hogy Salamon, a bölcs, nem volt olyan bölcs, mint Ferkónk; lám ennek egy felesége sincs“.

Azonban, ha ez a naiv, de lelkes nyilatkozat nem áll is magára, a minthogy nem is áll; több olyat

ismerünk, mely e beszéddel megelégedve nem volt. Így elégedetlen volt vele Kossuth s tehát az egész pesti ellenzék; mert ők Deáktól nem a helyzet passiv bírálatát, hanem a cselekvés harczy riadóját várták, a mi beszédében csakugyan nincsen. Már pedig a Kossuth szellemét kifejező pestmegyei levél éppen erre volt szánva s hogy az országban nem tette a várt hatást, Kossuth nem ok nélkül a zalai beszédnek tulajdonította s így várakozásában csalódott; mert őt éppen az a politikai, nyughatatlanság jellemzi, mely Deákban teljesen hiányzott.

Ehhez járult, hogy a *Budapesti Hiradó* némi bírálat mellett egy magasztaló cikkben, a minthogy állandón magasztalva írt ebben az időben Deákról, elfogadta nézeteit az ellenzék szerepéről. Ezt pedig úgy magyarázták, hogy e dicséret és helybenhagyás által vagy megnyerni akarták Deákot, úgy tüntetvén fel, hogy nézeteik azonosak; vagy depopularizálni, ez által hatását csökkentve, magokhoz közelebb vonni, úgy-hogy, Wesselényi nagy bámulatára, Kossuth szükségesnek tartotta felelni rá a *Hetilap*-ban. A *Hiradó* magasztaló cikkeit gr. Dessewffy Emil írta s ha ismerjük Deák iránti érzelmeit, melyekről volt már szó e lapokon, akkor tudjuk, hogy neki egyik sem lehetett oly értelemben célja, mint az ellenzékiek föltették. Ő ismerte Deákot s tudta, hogy megingathatatlan; de hogy a Széchenyi értelmében vélt elkülönítés, az ellenzék mérsékeltebb elemeinek Deák vezetése alatti egyesítése csakugyan neki is terve volt, az kétségtelen.

Sokkal jellemzőbb, hogy Deák e beszédével Wesselényi sem volt mindenben megelégedve. Kivált két helyét emeli ki, melyek egyike az, mintha Deák azt

mondaná, hogy az ellenzék haladni nem akar, ellenben a kormány igen. Ezt Deáknak a *Pesti Hirlap*-ban olvasott beszéde e helyéből következteti: „Nem lehet szigorúan elválasztó falat húzni, mely a haladásnak pártolóit az ellenzék embereitől, kik nem a haladásnak, csak a törvényszegésnek vagy oly haladási lépésnek ellenzői, melyek a hazának több kárt okozhatnának mint hasznot: egymástól szorosan elválaszsa. Nem lehet az ellenzék embereit tespedésre, a haladás pártolóit pedig a kormány minden lépteinek pártolására kárhóztatni“.

Világos e helyből, hogy Wesselényi Deákot félreértette; mert itt ő nem az egész ellenzékről, hanem az ellenzéknek csak arról a részéről szól, mely az ellenzékiességet csakugyan így fogta fel; de hogy Deák az ellenzék szerepét nem csak az ellenőrzésben látja, az éppen egyik főlényege a beszédnek s ebben rejlik a Széchenyinek adott felelet tartalma.

A másik hely, melyet Wesselényi még jobban megró, az, a hol az ellenzék apadásáról így szól: „eltávoznak azok, kiknek valóságos meggyőződése változott“; s alább „mert ha a hazában levő becsületes emberek egy része meggyőződésből a kormány érdekeit pártolja“ stb. Ezt és illet mondani Wesselényi nem tartja jónak s hasznosnak; mert, ha újabban a kormányi eljárás külszine kevésbbé törvényellenes is, végcélja nem kevésbbé az; ő tehát nem kimélte volna az elpártolókat; mert meggyőződésből úgy is alig lett valaki kormánypárti s különösen nem helyesli annak elismerését, hogy ezek cselekedhetnek meggyőződésből is. Végre nem elégti ki az a szelíd ironia sem, melylyel Deák a kormány jószándékait említi.

Deák 1846 január 14-iki levelében felel különösen a második észrevételre. Általában megjegyzi, hogy beszédét a *Pesti Hírlap* a cenzura miatt nem adta híven; de az az állítás, hogy meggyőződésből lettek többen kormánypártiak, igaz; mert a kormány a mult országgyűlés sikertelenségeit az ellenzékre tolva, magához birt többeket a jobb fejek közül is csábitni azzal, hogy minden másképen lesz, ha a kormány többségre jut. Erre nagy hatással volt Széchenyi csatlakozása is. Most már nem szabad s nem tanácsos ezekről mind haszonlesést tenni fel; hanem kiábrándításukra kell törekedni; „figyelmeztetnünk kell őket, miszerint, ha ők legtisztább szándék mellett is csalódnak, a haza fogja iszonyú kárát vallani és ha majd ámulásuk múlik, pedig múlni fog, úgy hiszem, mert a kormány nem lesz képes kecsegtető ígéreteit beváltani, ha mondom, ezen jó és becsületes, de elámitott urak ámitása múlik, akkor sokkal könnyebben térnek vissza hozzánk, kik őket becsületeseknek, de elámitottaknak hittük, mintha őket is rosszlelkűeknek bélyegeztük volna. Beszédem egész tartalma ezen a logikán alapul s ha azt egész szövegében veszed fontolóra, úgy hiszem, igazolni fogod állításomat“.

Ez a, különben a nyilvánosság előtt nem folyt vita, azért érdekes, mert egyrésről Deák nézetét teljes világosságába helyezi; másfelől, mert most is kerülni akarta a gyanúsításnak azt a hibáját, melyet következetesen elítélt. Wesselényi 1846 február 9-iki levelében újra visszatér e tárgyra s nagy részletességgel fejtegeti, hogy ő azoknak, még pedig nagy számban való létezését, a kiket meggyőződés tett a kormány embereivé, mint Deák fölteszi, nem hiszi s nem hiszi azt sem, hogy kimélésük vissza fogja őket

hozni; sőt inkább másokat is elpártolásra fog bátorítani.

Deák nem felelt rá semmit; de lelkében visszamaradt annak érzése, hogy pártjának egy nagy része vele megelégedve nincs s valami olyat vár tőle, mire nem érez hivatást. Az 1845. év második felében valóban érezni kezdi, hogy az ellenzék mohó szenvedélyessége kezdi túlszárnyalni őt s történt ez éppen akkor, midőn a kor férfainak levelei telve vannak sötét aggodalmakkal, reménytelenséggel az ellenzék hanyatlása miatt, a mi csak annál inkább maga után vonta a megmaradt rész túlzásba rohanását és a megsemmisülés elleni küzdelmét a végsőig fokozta. Apponyi és Jósika minden sikert ígérő módon folytatták a munkát. A kormányzati egész háló szorosabbra vonatott; az ellenzéket a külföldtől jobban elzárták, mint valaha, a megvásárolt *Augsburger Allgemeine Zeitung*, mely eddig Lukács Móricz és Pulszky cikkeiért mégis csak kiadta, most rendszeresen félretett minden közleményt s az az ellenzéki egyesület, melyet Wesselényi a végből indítványozott, hogy ez a külföldet helyzetünkről felvilágosító cikkekkel és röpiratokkal lássa el, nem jöhetett létre, min e hónapokban nem győz panaszkodni. Ezekhez járult, hogy az ellenzék vállalatain valami végzet lebegett. A gyáralapító társaság kevés sikerrel működött, a védegylet kora hanyatlásnak indult minden erőfeszítés és az első nagy lelkesedés daczára, a szalaggyári egyesület 1845 tavaszán feloszlott, a czukorgyár ugyanakkor csak nehezen birt megküzdeni az első nehézségekkel; csak a kereskedelmi társaságról járták be 1845 végén egyelőre nagyszerű jelentések az országot.

Mindez azonban, a legenyhébben szólva is, kevés

volt s az ellenzék apadását, legjobban tanúsítja az a diadalmas hang, mely ebben az időben a haladó conservatívek lapjaiból és levelezéséből kihallszik; az ellenzék lehangoltságát pedig ugyancsak a főbb emberek levelei, de számos más körülmény is mutatja. Ilyen volt az 1845 novemberi védegyleti közgyűlés és ünnepély, melyre az ellenzék nem jelent meg oly számmal, mint kellett volna s Bezerédy is csak annyi vigasztalót tud róla mondani Wesselényinek írt november 20-iki levelében, hogy nem volt ugyan népes, de lelkesült. Deák sem jelent meg, a mit neki az egész ellenzék felrótt, annál inkább, mert mindenki azt kívánta, sőt követelte tőle, hogy álljon az ügyek élére, legyen az egész ellenzék vezetője, melyet éppen most a centralisták, Eötvös és társai, a legrosszabb időben végleg megosztani látszottak.

Ez a kívánság majdnem követelés alakját öltötte fel november 18-ikán, a védegyleti gyűlés alkalmából tartott ellenzéki értekezleten. Ugyanis, mint Bezerédy említett levelében írja, gróf Batthyány Lajos és Kázmér, gróf Teleki László, gróf Ráday Gedeon, báró Wenckheim Béla, Szentkirályi Mór, Csányi László, Kossuth, Bezerédy és mások 28-an összegyűltek, hogy az ellenzék jelen feladatairól értekezzenek. Ez alkalommal — mond Bezerédy — „egy kis iratot készítettünk és írtunk alá, melyben felhozván a kormány némely cselekvéseit, szükségesnek nyilatkoztatjuk, hogy azon cselekvések káros következteléseik elhárítása végett, a mi elveink barátai is álljanak össze s az alattvalói hűség, törvény és alkotmány korlátai közt, becsületes úton-módon igyekezzenek eszközölni azt, mit a haza érdeke kíván. Batthyány Lajos, Deák és Szentkirályi bizattak meg, hogy a teendők felett véle-

ményüket adják elő s hívják össze velünk együtt hazánk isméretesb hiveit, hogy véleményük felett és általán is tanácskozzunk és valamiben, mi működésünket egyesítse s irányozza, állapotjunk meg. Igen óhajtom és nem is kételkedhetem, hogy ezen lépés mind a te, mind Ferkó helybenhagyását megnyeri s ő hamar eljöjjön Pestre, hogy azon vélemény és terv minél előbb eleibénk kerüljön, miután szabadon és elfogulatlanul értekezhetünk felette“. „Ha írsz Ferkónak, tégy említést a dologról és igen jó lesz, ha ő látja, miként te is kívánod és te is számolsz rá, hogy ő ezen véleménykészítésben részt veend és a végett minél előbb Pesten megfordúl, mire ezen új, mintegy kényszerítő körülményen kívül is, mint érintém, igen erős okok volnának; arra t. i., hogy Ferkó, Pesten megforduljon“.

November 18-ika (1845) tehát az a nap, melyen egy ellenzéki program kiadásának szükségét először mondták ki és nemcsak hogy Deák működésétől várták sikerét; hanem követelően lépett fel az az óhaj, hogy hosszasabban és gyakrabban időzzék Pesten, álljon az ellenzék élére; mert, írja Bezerédy, „már minden tekintetben valóban idején van“, hogy e szerepét betöltse. Ekkor nyilatkozik meg először az az egyetemes kívánság, melynek Deák csak 1854-ben engedett, hogy legalább az év egy részén Pesten lakják.

Ámde ezzel az általános óhajjal ellentétben állt az, hogy Deák már előre megmondta, még júniusban, hogy télen nem jön Pestre, noha Wesselényi is kérte. Ugyanezt mondta egyébként Klauzál is s Wesselényi erre szintén lemondott a pesti útról. Wesselényi Bezerédynek október 13-ikán csak azt említi okul, hogy ezt Deák és Klauzál körülményei nem engedik;

de a valódi okot megírja maga Deák Kossuthnak 1845 november 24-iki levelében. A november 18-iki ellenzéki értekezlet alkalmából ugyanis úgy Batthyány Lajos, mint Szentkirályi Mór, gr. Ráday és Kossuth írt Deáknak; amazok csak a programkészítésről szólnak, de Kossuth a pesti hosszabb időzés szükségességére is kiterjeszkedik. E leveleket Csányi László vitte el Deáknak. Deák most egyenesen megírja Kossuthnak, hogy Pesten hónapokat nem tölthet; mert nincs miből és szükségét sem látja; de megígéri, hogy 1846 vízkereszt napja után pár hétre Pestre megy. „Nem hiszem én azt, barátom: — mondja Kossuth unszolására, — hogy az, ha én Pesten tölteném az évnek egy részét, következesei nézve oly fontos volna, mint Te állítod. Istenemre mondom! nem hiszem. Pedig bizony nem szerénység mondatja vélem ezt; de ismerem a körülményeket, ismerem a hont legalább annyira: hogy el tudok kerülni minden álreményeket, s a mit eddig személyemre nézve a vak véletlennek játéka eszközölt, azt nem fogom önfontosságomat túlbecsülve, befolyásomnak tulajdonítani soha. Hidd el, barátom, valamint első pillanatban hízlgő vala reám nézve azon sovárgás, melylyel engem körötökben látni kívántok, úgy komoly és hideg megfontolás után semmi reám nézve leverőbb nem lehetett. Úgy tekintem én ezt, mint csálhatatlan jelét szomorú állapotunknak. Midőn azok, kikben erő, tehetség s akarat egyenként is legalább annyi van, mint én bennem, együttvéve pedig oly igen sokkal több és mégis egyenként és együtt csak engem, távollévót vártok, kívántok, sőt múlhatatlan szükségesnek tartotok magatok között, akaratlanul megvallottátok: hogy sem nélkülem, sem vélem nincs többé reménytek a

jó sikerhez. A reménytelenség egyik bizonyos jele a távolból várni segédet olyantól, kinek ereje is, tehetsége is kisebb, mint magunké. Egyébaránt e reménytelenség az én keblemet már rég elfoglalta nemzetünknek gyáva jellemtelensége miatt; s a mit most újabban látunk, hogy alig kezdett a kormány tetteleg fellépni, s a jobb fizetésű hivatalokkal kecsegtetve polgártársainkat, pártját terjeszteni; már is csoportonként tódulnak még egykori elvbarátink is a kormány zászlója alá, nem kérdezve a célt, melyre használtatni fognak, nem tekintve az eszközöket, melyekkel élniök kell majd ellenünk, — még inkább megerősít engem hiedelmemben. Tudod te, hogy régen remény nélkül állok én véletek s közöttetek a csatatéren, de a siker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt becsület és kötelesség parancsolják. Most is tehát lemegyek, igenis, kívánságtok szerint még e télen, vízkereszt után Pestre, egy pár hetet ott töltendő, ámbár bizonyosan tudom: hogy ottlétemnek haszna semmi nem leend, s ámbár ezen út és pesti mulatás, kivált most, midőn a szűk termés jóvedelmem nagyobb részétől megfosztott, a szűkölködők szaporodott száma költségesebb segítséget igényel, s még nem tudom, mikép teendek szert a szükséges pénzre, nehezemre esik; de lemegyek mégis, hogy remény nélkül eleget tegyek kívánságtoknak s követeléseknek“.

Ezt a reménytelenséget és nemzetünkben való bizalmatlanságot Deák ebben az időben nem egyszer fejezi ki, Batthyáynak november 24-ikén „a magyar gyáva jellemtelenségéről“ tesz említést a kormányi hatalomnak e hirtelen meghódolás alkalmából. Wesselényihez november 8-ikán írt levelében hasonlók olvashatók; Bezerédy minden optimismusa mellett sem tudott 10

tiszta ellenzéki megyét neki összeszámítani; a jövő országgyűléstől semmit sem remél; aggódik szívéből és igazán, pedig nem szokott agyrémeket látni.

Ily hangulatában kapta a Batthyány, Szentkirályi, gróf Ráday és Kossuth levelét november 22—24-ike tájt, hogy készítsen programmot, mely egyesítse az összes ellenzéki árnyalatokat. Kossuth azt írta volt Deáknak, hogy Batthyánynak ne fejtse ki nézeteit a programmról s csak Pestre jövetelének idejét írja meg; de Kossuth levele csak november 24-ikén kerülván kezébe, midőn már szintén e napról kelt levelét Batthyánynak elküldte volt: így két levélből van módunkban megismerni elveit. Ezek a következők: Ő ily egyesítő programmot lehetőknek nem tart. Ha ez általános lesz, azaz csak azt mondják ki, hogy a törvénytelen kormányi lépéseket ellenezni, a haladás kérdéseit előmozdítani s szükség szerint indítványozni fogják: erre a kormány emberei azt fogják felelni, hogy ők is ezt akarják s az ellenzék szakadását az egyes esetek törvényessége vagy czélszerűsége feletti nézeteltérés fogja okozni. Ezzel tehát semmit sem érnek s csak alkalmat adnak a kibúvársra. Ha pedig a program részletes lesz, a nehézségek még nagyobbak. Sok kérdésben ők magok sincsenek megállapodva sem magok közt, sem önmagokban; mert sok kérdést a kivihetőség határoz meg. Vannak, kik a legtöbb kérdésben velők egyetértenek, néhányban nem; ezeket a részletes program elszakadásra bírná; nem használna néhány főpont kiemelése sem, mert a kik kedvencz eszméjüket mellőzve látnák, szintén elválnának. De a kormány jelenlegi felléptével szemben sem állítható fel részletes program; mert az ellenzék eljárását mindig az előre nem látható egyes esetek fogják megszabni. Egyszóval a részletes

programm a várt egyesítés helyett csak növelné a szakadást; mert az ellenzéknek csak az elvokonság s nem a részletekben való egyezés tartja össze, sőt ezekben mindig nagy volt az eltérés. Más alkotmányos országokban az ellenzék hatalmas egyesítője a többségszerzés; ily czélt a magyar ellenzék nem tűzhet ki; másutt, a hol utasítások nincsenek, az egyes alárendelheti nézeteit a többségnek; nálunk az utasítások miatt még csak az sem lehet, hogy egy időben ugyanazon elvek győzzenek még a tisztán ellenzéki megyékben is. Ezt felelte röviden, a Kossuth levelére utasítva őket, Szentkirályinak és Rádaynak is november 30-ikán.

Mindez okokat Batthyánnak november 24-ikén rövidebben, de sokkal erőteljesebben, némileg indúltól remegve írja meg. Így ez a levél jobb és mélyebb bepillantást ad Deák ekkori lelki életébe. Minél mélyebben megyünk bele az ellenzéki főtárgyak kitűzésébe, — mond itt, — annál több okot adunk némelyeknek az elpártolásra, azon a czímen, hogy kedvencz eszméjököt nem emeltük ki; kivált most, a kormány növekedő ereje s „a magyar gyáva jellemtelensége miatt“ inkább védelmi állás a helyes; ezt pedig a kormány támadásának módja határozza meg; „semmit nem kételkedem, hogy a magyarnak veleszületett irigykedő, fondor, büszke természeténél fogva a Pesten készitendő programm sok keserűséget okozna“; ürügy volna az elszakadásra azoknak, kik különben támaszaink.

Deák ezt az álláspontját a részletes programm ellen mindvégig megtartotta. Ebből világos volt, hogy egyelőre nem is fog készülni. Deák e nézetében az 1836 óta vallott „per excerpta“ javítások iránti elve nyilatkozik, melyben a büntető törvényjavaslat iménti bosszantó és váratlan bukása újra megerősí-

tette. Szerinte csak az események kedvező felhasználásával kivívott, sőt kierőszakolt javításokra van ki-látás s nincs nyoma, hogy ő oly programmot, mint a Széchenyi-féle (*Stadium*), a szatmári vagy a pesti tizenkét pont, vagy mint a centralista iskola dogma-tikus elmélete, a gyakorlati politika célja gyanánt ebben az időben helyeselt volna.

Azonban éppen a gyakorlati politika, különösen elhatározó pillanatokban s ilyen volt akkor nálunk ez az idő, ezzel ellenkezőt tanúsít; t. i. azt, hogy a tömegnek jelszavak, általános, de megfogható, alakba önthető eszmék kellenek, melyeket hangoztasson s melyekhez a jövő javítások eszményi reményeit kap-csolhassa, vagy ezek megvalósításába vágyai kielégítését helyezze. A ki zászlót emel, annak írnia is kell rá valamit akár szóban, akár képen. Mi tehát inkább helyeseljük ebben az időben a programm-kivá-nók elvét s a jövő csakugyan megmutatta, hogy a közvéleménynek ez kellett és ha Deák nem csinálta, megalkotta ez önmagának, kinyomatta, felirta falakra s zászlókra egyaránt. E mellett jobb is lett volna egy ily programmal tisztába hozni, hogy ki az igazán elv-ben hű, meggyőződésben erős és következetes; mert végre is Deák pessimismusa daczára, ilyennek mutatta magát utóbb a nemzet túlnyomó része; azonban Deák, a ki nem szerette a nagy kockáztatásokat s a ki annyit áldozott a lefolyt 1845-ik évben azért, hogy az ellen-zék egysége fönmaradjon, nem tehetett mást és nem mondhatott egyebet.

Menjünk tovább. Deák, a mint Kossuthnak írta, november 25-ikén Zala-Egerszegre utazott, hol két vagy három hétig tartott üléseket, mint a gyámi választmány elnöke; majd, a mint ígérte, 1846 Vizkereszt után csak-

ugyan Pestre jött. Közben azonban az ő részvétele nélkül az ellenzék vezetői itt pár lényeges lépést tettek.

Ezek egyike a pest-megyei küldöttség volt a királyhoz. Kossuth, ki majdnem türelmetlenül várta, hogy végre az ellenzék valami tetteges lépést tegyen, megint a már egyszer eredménytelen módszerhez folyamodott, t. i. a feliratnak külön küldöttség által való átnyújtásához. Erre alkalmat az 1845 november 12-iki közgyűlésen a horvát események adtak. Ugyanis az illyr-párt a Magyarországtól való elszakadást tűzte ki célul s ebben a kormány támogatta; mert szeptember 14-iki rendelete szerint a nemesség zöme, mely alkotmányos érzelmű, a tartományi gyűlésen kizárta a szavazásból; erre jogot csak a bántól meghívottak s a hatóságok küldöttei kaptak; ez pedig oly intézkedés, minőt csak az ösztörvényhozás gyakorolhat; továbbá a szeptember 21-iki leirat értelmében a türmezei nemesség a fejenként való szavazástól a rend ürügye alatt megfosztatván, csupán egy szavazatra szorítottatott.

Az e tárgyban készült felirat, mely az összes megyéknek megküldetett s a külön küldöttség, egyaránt Kossuth eszméje. Hasonlót határozott Pozsonymegye is; de a küldöttség a Bécsbe meneteltől eltiltatott. Ily tilalmat küldött Pest-megyéhez deczember 10-ikén a nádor is, de ez elkésett, mert a küldöttség deczember 15-ikén Bécsbe érkezett; azonban sem a főkancelár, sem a király, sem a kormány egyetlen tagja sem akarta hivatalosan fogadni; sem végre az uralkodóház pár tagja, kiknél a megye emlékiratát szintén letette. Ennek az eljárásnak eredménye 1846 január 24-ikén egy szigorú rosszalás lett a király részéről, egy fedés a helytartótanáctól s végre a főhercegeknél

hagyott emlékirat példányainak visszaküldése. Ekkor Pestmegye 1846 január 31-iki, Pozsonymegye január 5-iki közgyűléséből ezeket, mint törvénytelen cselekményeket, szintén közölte a megyékkel.

Mindezt az egész ország feszült figyelemmel kísérte s annál feltűnőbb volt a kormány eljárása e két küldöttséggel szemben; mert ugyanakkor egy délszláv küldöttség Bécsben nemcsak elfogadtatott, hanem Kolowrath magát egyenesen hívöknek vallotta. Ezt a pestmegyei küldöttséget mindenki Kossuth cselekvő felléptének tekintette a Deák várakozó politikájával szemben; de a kudarcz után az ellenzék sem helyeselte s Kossuthot számos szemrehányás érte, kivált a következő okból: szükségtelen demonstratio volt, mert világos ugyan a kormány szláv rokonszenve, de a küldöttségek el nem fogadásával ennek bevallására kényszerítettett, mit tétetni vele azért nem volt helyes, mert most esetleges visszalépése nehezebb. Azonban volt mégis benne valami jó; az ellenzék erélyét felébresztette, de egészben Deák szempontját igazolta.

Az ellenzék másik sikeresebb lépése volt a centralisták visszaléptetése a *Pesti Hirlaptól*. A lap tulajdonosai most is Landerer és Heckenast s szerkesztője Csengery Antal voltak. Az ellenzék pesti választmánya egyenesen meg akarta venni a lapot, minthogy újnak megindítására reménye nem lehetett. A tulajdonosok át is adták volna; de úgy, hogy a lap jövedelme övék legyen s a szerkesztésbe is befolyjanak. Csengery is hajlandó lett volna lemondani igényeiről, ha Landererek eladják a lapot; de minthogy ez nem történt meg, a kérdést úgy oldották meg, hogy Csengery 1846 január elsején oly programot adott, melyet az egész ellenzék helyeselt. Megigérte t. i. a centralisá-

tio teljes mellőzését, minthogy a kormány éppen a megye megtörésével akarja terveit megvalósítani; szavát adta, hogy minden szőnyegre kerülő fontosabb kérdést megbeszél előbb Kossuthal, Szentkirályival, Batthyányval vagy Teleki Lászlóval és más ellenzékiekkel s a nyílt kérdésekről közli az ellenkező nézeteket is; ezzel szemben az ellenzék megígérte a lap szellemi pártolását. Midőn ez a megállapodás készen volt, közölték Deákkal, ki szintén hozzájárult s kijelentette, hogy ily alakban a lap az ellenzék közlönyének nyilvánítható. Ez a megoldás nagy örömet okozott; mert a *Hetilap*, az egyetlen ellenzéki közlöny, nem lehetett hivatalos ellenzéki lappá; ugyanis hetenként csak egyszer jelent meg s a legfőbb tárgyokról, mint horvát kérdés, administratori rendszer, városi, megyei kérdés, nem volt szabad írnia.

Ezalatt azonban az ellenzék elbukott Tolnában és Csongrádban, a Bezerédy és Klauzál megyéiben; a conservatívek megalapították Pesten a *Gyűldét*, hová báró Liptay nagy sikerrel toborozta az ellenzéki ifjúságot és a mely ellen Petőfi ismert költeményét írta; az 1845 deczember 15-iki bihari közgyűlés vérrel jegyezte be magát ez év küzdelmeinek krónikájába; az *Augsburger Allgemeine*¹ pedig egy nagy feltűnést keltett cikkben (Zedlitz írta) Deákot és Wesselényit azzal akarta népszerűtlenné tenni, hogy őket Széchenyivel együtt a régibb szellemű ellenzék vezéreinek nevezte,

¹ Tényleg Pesten mondogatták, hogy lám, már az *Allgemeine* is dicsérgeti Deákot. Deák sohasem felelt e cikkekre; mert az volt nézete, hogy nyilvános szereplése úgy is elég czáfolat; de Wesselényinek, mert visszavonultan élt, maga tanácsolta a feleletet. Wesselényi válaszát megküldte Deáknak, ki helyeselte és aztán Lukács Móricz küldte be az *Allgemeine*-nak a cikket,

megkülönböztetve a Teleki, Kossuth, Battyány, Szentkirályi-féle Pilvax-kávéházi hősoktól. Mindezek csak annál nagyobb várakozást ébresztettek a küszöbön álló pesti ellenzéki értekezlet iránt, melyre Deákot oly sóvárogva várták s a melyben való csalódás akkora lehangoltságot okozott.

Deák, a mint ígérte, 1846 január 31-ikére ment Pestre s ott maradt február 16-ikáig. A történeteket részletesen megírta Bezerédy február 17-ikén Wesselényinek. E szerint az ellenzékiek Deákot várva, semmiben előre meg nem állapodtak, sőt még értekezletet sem tartottak; annál többet tanácskoztak, értekeztek, beszéltek ő vele; „és úgyszólván a nervositásig törekedtünk — írja — valami módot, formát találni ki, mely szerint határozottabb, áthatóbb, elevenebb cselekvési pályára lehessen jutnunk, lépnünk az ő vezérlete alatt“. Ez azonban ez alkalommal nem sikerült s csupán abban állapodtak meg, hogy a medárdi és augusztusi vásárok előtt Pesten újabb értekezleteket fognak tartani, azt remélve, hogy akkorra megleglik a fő kérdésekben az egyesülés pontjait.

Ez volt a megállapodás, vagyis röviden elfogadták Deák nézetét, mely szerint nem helyes és nem is kivihető, hogy az ellenzék programot adjon ki; mert ha ez általános, nem felel meg céljának; ha részletes, szakadást szül. Ezt az eredményt írja Deák is április 9-ikén Wesselényinek.

melynek megjelenését még alkalomszerűbbé tette Széchenyinek 1846 júniusára tervezett látogatása Zsibóra. Wesselényi e cikket saját meggyőződése és pártállása kifejtésére használta fel, úgy hogy Széchenyi látogatása aztán elmaradt. E cikk határsáról Bezerédy május elsején ezt írja: „örömmel fogadták azt barátink és várva-váriják a bihari eseményekről ígértet“.

De e földolgon kívül számos más kérdésről volt szó és történt is pár megállapodás. Elhatározták a sajtónak nagyobb fölhasználását röpiratok és kivált a *Pesti Hírlap* erélyesebb felkarolása által, a mi Wesselényi sürgetésének eredménye volt;¹ szükségesnek mondták ki, hogy az ellenzék ügyének megnyerjenek egy külföldi lapot, de részleteit júniusra hagyták; megígérte Deák, hogy Zalából, a tavaszi közgyűlésből, a pesti, pozsonyi és zágrábi körlevelek alapján, körlevelet fog kibocsátatni, mely kifejti a törvényt és alkotmányt sértő legújabb kormányi intézkedéseket figyelmeztetés és országgyűlésre előkészítés végett, melytől Teleki nem kevesebbet, mint az ellenzék többségre jutását remélte.

Tudjuk továbbá azt is, hogy Deákot e napok alatt minden párt emberei sokszor felkeresték, véleményét kikérték; megjelenése az ellenzékre nagyon jó hatást

¹ Wesselényi e tárgyban kiterjedt levelezést folytatott most és utóbb is, írt Batthyány Kázmérnak is, ki február 20-ikán a külföldi sajtó felhasználásáról azt felelte, hogy indítványa a legnehezebb idők közt érkezett; a teendő legio, az erő kevés és annál nehezebb elhatározni, hogy az oly erős, sujtó hatalom ellen hová fordítsák. E javaslatot mindenki helyeselte; „de — írja Batthyány — Deák Ferencz is éppen jelen levén, midőn leveleid érkeztek, összeszámitottuk ezer bajainkat s össze az ezer meg ezer teendőt — s fájdalom! — meg kellett vállalnunk, hogy tekintetbe vévén azt is, miként csekély ereink, különösen pénzbeli kútforrásaink mindinkább fogynak, mintsem hogy szaporodjanak, itt fel nem léphetünk még, ott sem s legtöbb tárgyra nézve minduntalan s jobbadán csak szavakra s óvásokra kerülő publico-politiciai tere vissza vagyunk szorítva“. Tényleg az aláírt pénzt egyébre kellett fordítani s noha ebben és a következő évben több röpiratot nyújtottak be az ellenzéki választmányhoz, egy sem jelent meg s csak az *Ellenőr* című zsebkönyv kiadása sikerült 1847-ben.

tett s cselekvésre és kitartásra lelkesítette a pártot. Volt február 12-ikén nagyszabású kaszinói közebéd és más ünnepély is; de nem lehet tagadni, hogy a határozott program elhalasztása mégis lehangoló volt. Bezerédy is a maga szelid modorában kiemeli azt az aggályát, hogy a conservatívek kizsákmányolják az időt s kérdés, hogy csak júniusban is tehetik-e oly sikerrel azt, mit szándékoznak, mint tehettek volna most? Ő csak egy menedéket lát, azt, hogy az együttműködhetés hiányát magán polgári erénnyel és erélylyel pótolják s így különösen, mint legfontosabbakat, ajánlja az urbéri terheknek magánúton megszüntetését s a közadózás önkéntes elvállalását.

Kétségtelen tehát, hogy a cselekvés vágyát lehangolta az értekezlet eredménye s Kossuth sem volt megelégedve, ki éppen ekkor nagyon is rá volt különböző vállalatai, de legkivált a fiumei vasut miatt, a támogatásra szorulva s a ki már megelőzőleg is rosszszalta Deák passiv magatartását. Erre nézve különösen jellemző annak a nézetnek terjedése, hogy Deák tekintélye megingott és megingatták éppen a pesti ellenzékiek, kik már-már nyiltan kifakadtak, hogy mért nem áll az új mozgalmak élére?

Mindennek tapasztalása s a pestiek elégedetlensége volt az oka Deák ekkori kedvetlenségének. Kovács Lajos 1846 márczius 15-ikén igen érdekes képét adva az akkori politikai helyzetnek, azt írja báró Wesselényinek, hogy Deák Pestre jövétele előtt hosszasan beszélt Kossuth-tal Deákról. Örvendett Bécsből visszajövet, hogy Deák a pesti értekezleten ugyanazt a politikát követte, melyet róla megjósolt; erről Kossuth-tal sokat vitatkozott, ki vele egyáltalán nem tudott kibékülni. Mindebből Kovács azt sejti, hogy a Deák

és Kossuth útjai, hacsak utóbbira békítőn hatni nem bír, elválóban vannak s a Kossuth és Szentkirályi politikája össze nem fér a Deákéval. Ezért ő és Széchenyi Bécsben kieszközöltek egy új politikai lapot, mely az ellenzéknek Deák szellemében adjon új alakot; mert régi formájában szakadásra s megsemmisülésre vezet. Minthogy Kossuthnal többé az alku lehetetlen; tehát az új lap, a melynek szerkesztőjéül Kemény Zsigmondot kívánja megnyerni, hivatva lesz Deák elvei és Széchenyi újabb irányzata közt meglegelni a közelítés módjait s „e szövetségben megvetni a haza sebesebb fejlődésének s a valódi alkotmányos közéletnek maradandó alapjait. — Ez azonban — teszi hozzá — még titok!”

Mindezt Kovács világosan azért írta meg Wesselényinek, mert tudta, hogy ő is inkább Deák, mint Kossuth felé hajlik s tehát őt is a középpárt emberének tartotta; másodszor általa és nála akarta Keményt megnyerni az új lap szerkesztőjéül, melynek *Független* (Széchenyi kedvelt elnevezése, melylyel saját helyzetét kívánta jellemezni) lett volna a címe.¹ Felkérte tehát, hogy hívja Keményt Kapudról Zsibóra, hol őt Széchenyi is meg fogja júniusban a Debreczenben tartandó Tisza-szabályozási gyűlés alkalmából látogatni s ez alkalommal fölfedi az új pártalakulás szükségét, mert célja volt őt e közvetítő szerepre megnyerni. Ugyane levélből megtudjuk azt is, hogy a Tisza-szabályozás nagyszabású mozgalma, melyet Széchenyi új állásából kifolyólag kezdett, elsősorban szintén

¹ Későbbi időből azt olvassuk, hogy most sem új politikai lap megindításáról, hanem megint csak a *Jelenkor*-nak czimben és irányzatban átalakításáról volt szó; de Kovács határozottan új hirlapról beszél. Keménynek évi 20 ezer forintot ígérték.

nem csupán anyagi mozgalom kíván lenni, hanem a conservativ politika egyik eszköze.

Mellőzve egyebet, kétségtelen, hogy a Tisza-szabályozáson kívül a partium visszacsatolásában és még egyebekben is nagy engedékenységre volt a kormány kész és mindezek talán be is következnek, ha Apponyinak sikerül e középpárttal az ellenzéket megbontani s Deák tekintélyét az ellenzék szélsőbb árnyalata ellen latba vetve, magának országgyűlési többséget szerezni. A *Budapesti Híradó* már is újongott vezérczikkeiben, hogy az ellenzék saját hibájából végvonaglásban szenved; Fáy András keseregve vezérczikkezett a *Jelenkorban* az oppositio belső bomlási tüneteiről; Széchenyi valóságos diadalutat tett 1846 tavaszán a Tiszán, midőn végighajózott rajta az első gőzösön fényes kíséretével. Hihető is, hogyha a kormány ekkor szokott hibáit kerüli, a középpártot ugyan nem alkotja meg, de többségre tesz szert; azonban kísérleteit künn és benn annyi botrány kísérte, a megyei zavarok erőszakos és vesztegető felidézése akkora bizalmatlanságot keltett Apponyi szándékai iránt, hogy mindez a harczot csak annál hevesebbé s az ellenzék összetartásának szükségét csak annál szembeötlőbbé tette,

Mindebből következett, hogy Kovács és Széchenyi terve sem Wesselényivel, sem Keménynyel nem sikerült. Wesselényi közben kiadta az augsburgi *Allgemeine*-ban tiltakozását, mintha az ő ellenzéki álláspontja az újabb ellenzéki árnyalatok és fejlemények közt változott volna s e nyilatkozat időszerű kapcsolata Széchenyi látogatásával szembeötlő volna, még ha nem írná is Wesselényi, hogy éppen e körülmények közt zsidói útját nem tartja gyöngéd eljárásnak.

Kemény 1846 április 15-ikére csakugyan Zsibóra érkezett. Itt Wesselényivel az erdélyi urbér ügyében egy cikksorozatot irtak, ezenkívül *Gyulai Pál*-ját folytatta s kevés megszakítással az egész évet ott töltötte. Kovács itt csakugyan megpróbálta megnyerni őt, de hiába; és minthogy közben megjelent a zalai körlevél és Wesselényi cikke; tehát Széchenyi nem ment el Zsibóra s utóbb lapja, mint czéltalan, szintén abban maradt. A középpárt terve újra dugába dőlt, de más alakban kísérlete mindegyre megújult egészen 48-ig.

A zalai fontos megyei gyűlés 1846 márczius 3-ikán tartatott meg. Ezen tárgyalás alá kerülván Pest és Pozsony megyék körlevelei a bécsi küldöttségek kudarczáról és a horvát ügyekről, továbbá Zágrábmegye panaszos átirata az illyr-párt legutóbbi működéséről s a kormány sérelmes rendeleteiről: mindenekelőtt Deák állott fel s tartotta nevezetes beszédét, mely alapul szolgált a zalai körlevélnek. Ez a körlevél is egészen Deák műve s mint ilyet küldte el másolatban ő maga Wesselényinek.

A beszéd csak kivonatban maradt ugyan ránk; de megállapítható, hogy majdnem azonos a körlevéllel. Nagyobb eltérés az, midőn a beszéd bevezetése arról a keserű kénytelenségről beszél, hogy a sérelmek miatt fel kell szólalniok, holott az idők inkább azt kívánnák, hogy a reformokkal foglalkozzanak, mire maga a király szólította fel a nemzetet a legközelebbi országgyűlésen; mégis midőn a haladás művén akarnának munkálni, kénytelenek az újabb sérelmeket venni elő. „És mi — teszi hozzá — erőben megfogyva, magunk közt véleményben, érdeken megszakadva, mindig távolabb esünk azon sikertől, mit elérni óhajtunk, mi a nemzet kifejlődése“. Végül azt indítványozza, hogy mivel

a megyék föliratai sikertelenek voltak, küldöttségeik nem fogadtattak: jegyezzék fel sérelmeiket, adják utasításul a jövő országgyűlésre választandó követeknek mindenekelőtt való orvoslás végett és pártolásukra körlevélben szólítsák fel az összes törvényhatóságokat; mert ha bennök az ország többsége osztozik, a király őket okvetetlenül orvosolni fogja.

A közgyűlés jegyzőkönyve szerint Deák beszédét csak nagyon rövid vita követte s egyhangú elfogadásra találván, így készült a megyékhez az ellenzéki értekezletben előre megígért körlevél, ennek az évnek egyik legfontosabb politikai eseménye.

A körlevél e szókkal kezdődik: „Kedves Barátink és Atyánkfiai! Alkotmányos állásunkban polgári kötelességünk nyilván fölszólalni a sértett törvények oltalmára. Nem keresünk mi titkos czélzatokat a kormány cselekvőségében, nem gyanúsítunk szándékot; csak Isten előtt tárják a szívek rejtekei. Akarjuk hinni: hogy a kormány rendet akar, — oly rendet, mely oltalma legyen az alkotmányos szabadságnak, nem pedig annak elnyomója, s akarjuk hinni, hogy a kormány szellemi és anyagi kifejlődésünk eszközlésére törekszik. Akarjuk hinni mindezt, mert tudjuk, hogy ezek legelsőbb s legszentebb kötelességei a kormánynak; oly kötelességek, melyekről megfélemednie soha nem szabad; melyeket, ha szándékosan mellőzne, megcsalná a fejedelem bizodalját s árulást követne el a haza ellen. Erősnek óhajtjuk mi is a kormányt s erősnek nemcsak anyagilag, hanem szellemileg is; mert meg vagyunk győződve, hogy csak a szellemileg erős kormány képes a nemzetnek érdekében czélszerűen használni azon hatalmat, melyet a törvény és fejedelem bizalma kezébe tett le. De fájdalommal

mondjuk ki aggodalmunkat: hogy azon ösvény, melyen a kormány némely közelebbi cselekvései által megindult, nem vezet a nemzet és a fejedelem érdekében kitűzött magasabb cél felé. — Fájdalommal mondjuk ki: hogy a kormány ezen ösvényen nem eszközli az alkotmányos szabadságnak oltalmával párosult rendfőntartását s nem fogja elősegíteni a nemzetnek kifejlődését. Tényeket hozandunk fel állításunk mellett; nem keresve titkos irányt, rejtett okokat, csak azokról fogunk szólni, mik a kormány törvényelleni cselekvéséből vagy káros mulasztásából származtak“.

A sérelmek elseje az 1836: XXI. t.-cz. ellenére a részek visszacsatolásának nemcsak 10 év óta halogatása; hanem a közelebbi országgyűlés közkereseti eljárásának eltűrt kijátszása s gúny és megvetés tárgyává tévése. A sérelmek másodika, hogy a kormány évek óta nyugodtan nézi a horvát zavargásokat, a vizsgálatok eredményeit közzé nem teszi; tehát mellőzi az országgyűlés és törvényhatóságok felszólalásait, sőt azt a hitet is ébreszti, hogy e zavarok előidézőit pártolja. De e mellett tettelegesen megsértette a törvényt, midőn legújabbán elrendelte, hogy a tartományi gyűlésen ezentúl ne az összes nemességnek, csak a báni meghívóval megjelenteknek legyen szavazata; már pedig ez a horvát nemesség törvényes jogának királyi parancs által törvénytelen elvevése. Ez sérelmes nemcsak Horvát- hanem Magyarországra is; mert megváltoztatja a követküldés és a képviseltetés módját, már pedig Magyar- és Horvátország alkotmánya egy s alkotmányos szabadsága ugyanaz; legkülönöbben sérti pedig az 1790: XII. t.-cz.-et. Ide tartoznak a horvátországi sajtóvizsgálat egyoldalú és részrehajló gyakorlása, a horvát elszakadó törekvések pártolása is;

noha utóbbira nézve bizalmat fejez ki a király esküje iránt; sérelemként említi, hogy Pest- és Pozsonymegyék küldöttségeit a horvát nemesség jogának elvevése tárgyában sem a király, sem a kormány nem fogadta, sőt Pozsonymegye rendei dorgáló leiratot kaptak, hogy az 1770-iki rendelethez tartva magokat, csak feliratokkal forduljanak a királyhoz, ne küldöttség által. Ez az eljárás nemcsak sérelmes, minthogy az 1770-iki rendelet nem törvény s a király azóta is fogadott el megyei küldöttségeket; hanem ész- és czélszerűtlen eljárás, mert megingatja a fejedelemben és kormányában a bizalmat; e mellett eddig s a monarchikus forma természetéből következik is ez, nem volt s nincs elzárva ma sem a király ajtaja még egyes folyamodó előtt sem; hogyan lehet elzárni tehát a törvényhatóságok előtt? A kormány ezáltal sem önbizalmának, sem bölcseségének tanújelét nem adta s a régi elavult 1770-iki rendeletre hivatkozás az ő részéről, ki a törvényt sem tartja meg, valóban különös. További sérelem Hontmegye esete, melyben ennek és számos megyének azon feliratát, hogy a kormány tartson vizsgálatot, a kormány nemcsak félretette, hanem dorgáló leiratot intézett a megyéhez; már pedig „a mesterséggel ápolt s az erőszakkal föntartott tekintély szellemi gyöngeségnek jele mindenkor s ugyanazért biztos és állandó sohasem lehet“. Fölsorolja a bihari legújabb eseményeket, melyeknek főoka, hogy a kormány azt az elvet állította fel, hogy a főispánnak joga van a közgyűlés ellenére széksértési keresetet rendelni el; ez a szabadon tanácskozó testületek szellemével teljesen ellenkezik, ellenkezik szokásainkkal és törvényeinkkel s ezekhez járul, hogy noha a deczemberi gyűlés borzalmait óta három hónap tölt el, a vizsgálat el

van ugyan rendelve, debefejezve nincsen. Részletesen kiterjeszkedik az adminisztrátoroknak minden áron többségszerzésre irányuló eljárására; élesen megkülönbözteti a királyt és kormányt, kifejti, hogy a királynak nincs szüksége többségre, kimutatja, hogy ez a törekvés alkotmányellenes és hogy a kormánynak valódi többséget legbiztosabban eljárása korrektsége és a nemzet előhaladására irányzott törekvése szerez.

Végre fájdalmasan emeli ki, hogy a nemzetnek éppen oly időben kell ily ellenőrzéssel foglalkoznia, midőn a kor leginkább sürgeti a jövő s jelen átalakulás elveinek életbeléptetését. A kormány hiába hangoztatja jó törekvéseit. „A törvénysértés, a törvények teljesítésének elmulasztása, a törvényes szabadság önkényes korlátozása rendre nem vezethet; sőt inkább a rendnek föntartását veszélyezteti. Törvényt sérteni annak, ki anyagi erővel bír, nem nehéz; de szellemi erőnek hiányára mutat mindenkor.“ Ők szellemileg és anyagilag erős kormányt akarnak, hogy a haladást eszközölje; de ennek az útja éppen ellenkező.

Noha e körlevél általános elveken kívül nem ad programot s ezt Deák elvei után várni sem lehetett; azonban a sérelmeket oly hatásosan egyesíti, oly magas szempontból és nyugodt öntudattal, de a mellett szigorú határozottsággal bírálja a kormány tévedéseit; ezenkívül oly bölcsen választja el a kormánytól a király személyét, a kiben a végrehajtó hatalom és felerészben a törvényhozói hatalom összpontosul, s oly világosan czélozza a kormány hibáitól elkülönítve az ő felvilágosítását: hogy noha, mint egyébként a régi sérelmi politika egyik nyilatkozata, a haladást sovárgók vágyakozásait ki nem elégithette; mégis országosan nagy hatást, egyetemes lelkesedést okozott s

tartalmát a megyék legtöbbje sietett követutasításba foglalni.

A körlevélnek ezt a hatását Pestmegyében Kossuth még másképpen is kiaknáztta. Közbejött ugyanis a galicziai pórlázadás s ezt a bécsi kormány úgy használta ki az urak ellen, hogy pártfogásába vette a jobbagyságot az urbéri terhek leszállításában. Ebből Kossuth logikailag azt következtette, hogy Ausztria kénytelen most már összes tartományaiban fölszabadítani a jobbagyságot s ebben a magyar nemességnek, hacsak veszni nem akar, meg kell előznie. Ő tehát Wesselényinek 1846 május 27-iki nevezetes levelében a jövő teendőit így formulázta a zalai körlevél hatása alatt: „Mi a sérelmek tömegét összeállító zalai körlevél folytában arról tanácskozzunk Pestben: mit kell tenni, hogy alkotmányos életünket a kormány ellenséges invasiói ellen megóvjuk. S feleletünk első szava lett: Egyesülnünk kell érdekében a néppel, hogy erősebbek legyünk, mintsem kormánykény büntetlenül tapodhassa törvényeinket“. Ennek feltételei: az urbér kárpótlás nélküli eltörlése olyformán, hogy ennek felét az állam vállalja el közadóban, másodszor a közteherviselés, harmadszor a községi képviselet a megyegyűlésen.

Ily, mondhatni az egész országra kiható körülmények közt ült össze Pesten a második ellenzéki értekezlet 1846 június 8-ikán, melynek természetesen egész más képe volt, mint a februárinak s most bizonyos elvek kimondása elkerülhetetlenné vált. Jelen volt a két Batthyány, t. i. Lajos és Kázmér, Klauzál, Deák, Kossuth és mások. Mindenekelőtt elhatározták a külföldi sajtó igénybe vételét s erre a célra több mint 5000 frtot irtak alá, az ügy vezetését Batthyányra,

Szentkirályira s pár pesti tagra bízták;¹ kimondták, hogy szószerinti programot ugyan most sem adnak, de megegyeztek abban, hogy a legsürgetőbb feladat az urbéri viszonyok teljes és általános megszüntetése országos intézkedés által, a földesurak teljes kárpótlásával; éppen ily sürgős a közteherviselés megfelelő alkotmányos (t. i. a felelősség) biztosíték mellett; ebből a hadi adóban való részvételt már most elvül kimondták, mert az adók többi nemeit alkotmányos biztosíték nélkül megszavazni nem vélték tanácsosnak, de a hadi adóra nézve, mely úgyis megvan, újabb biztosítékokra nem várnak; megegyeztek a népképviselőben, mely addig is, míg országgyűlésen elfogadtatik, létesítendő a megyegyűléseken; végre elvben megegyeztek a városok ügyében, melynek részleteiről az augusztus 19-ikére összehívott újabb értekezleten fognak határozni.

Ezek voltak a határozott eredmények, melyekben Kossuth működését, ha levelével összevetjük, lehetetlen nem látni. Ezekhez Deák is hozzájárult. Éppen Kossuth előtérbe lépett szereplése okozta, hogy az értekezleteken „élénk összeszólalkozások, sőt összezörrenések és keserű kifakadások voltak“, — írja Bezerédy június 12-ikén.

¹ Kossuth e választmányban részt venni nem akart, írja Lukács M. június 15-ikéről, midőn Wesselényit s az erdélyieket is aláírásra hívja fel. Az aláírás csak egy évre szólt, a másik évi a sikertől volt függővé téve. Ezt azért csinálták meg, mert a kormány Orosz József vezetése alatt közben egész sajtóhivatalt állított az ellenzék ellen. Az értekezlet felhívta Kossuthot, hogy az örökváltság és közteherviselés ügyében írjon két röpiratot, Szentkirályi vállalkozott egyre, az ösiségről, Hugó Károly német röpiratokra s szóba jött Kossuth szerkesztésében egy időszaki folyóirat kiadása is.

Deák június 12-ikén eltávozván Pestről, előbb Zalába sietett Egerszegre s részt vett megyéje június 15-iki közgyűlésén.¹ Innen Kehidára, aztán Balaton-Füredre ment s a nyarat ott töltötte augusztus elejéig; de betegségére nézve minden haszon nélkül. Ezért Kossuthnak augusztus 17-ikén írt levelében mentette ki elmaradását az augusztus 19-iki értekezletről, mely alkalommal Kossuth, mint elnök, az első iparműkiállítást rendezte a nemzeti múzeum helyiségeiben s országosan feltűnt az elért fényes siker. Ugyanekkor az ellenzékiek a gyűlések egész sorát tartották. Volt védegyleti gyűlés is, s az egyletnek új erőt adhatott volna a vámviszonyok miatti agitatio; de közeli hanyatlását jelentette Kossuth lemondása az igazgatóságról, mire egészsége, vagyoni érdekek, saját helyzete egyaránt kényszerítették. Volt végre kisdedóvó és kereskedelmi társasági közgyűlés; az utóbbiban a már akkor kiderült nagy veszteségek miatt kellemetlen s éles kifakadások fordultak elő, kivált Kossuth személye ellen.

Magának az ellenzéki értekezletnek eredménye alig volt. Főleg a vámviszonyok, a partium ügye és a sajtó

¹ Megyéje e közgyűlésén Deák különösen egy kérdésben szólalt fel háromszor is. Névszerint a király rendeletet adott ki, hogy a római katolikus vallásról az evangélikus vallásra áttérés eseteire nézve az 1844: III. törvénycikk 5—11. pontjai a görög-nem-egyesültekre is kiterjesztessenek. Deák e rendeletnek nem tartalmát, mert az helyes, hanem országgyűlésen kívül való kibocsátását sérelmesnek találta, a minthogy az is volt s hivatkozva az 1792: XII. törvénycikkre, ezt sérelemként kívánta följegyeztetni. A másik két beszéd ez elvnek bővebb kifejtése Hettyei János két rendbeli felszólalására, a ki ezekben a király jogait védte s a kormány érdemeit emlegette, melyekkel szemben Deák a helyes alkotmányosság elveit hangoztatta a megye helyeslése közt.

támogatása, melyre eddig 7000 frtot irtak alá, volt a beszélgetések főtárgya, határozott eredmények nélkül. A partium ügyét különösen az 1846 szeptember 9-ikére hirdetett erdélyi országgyűlés miatt vették elé; de azt remélve, hogy a novemberi értekezletre Deák megjelenhetik, a döntő lépéseket akkorra hagyták.

Azonban Deák, Kossuth november 5-iki egyenes meghívása daczára, nem ment el a novemberi értekezletre sem, egyrészt az e hó 9-ikére hirdetett megyei közgyűlés, másfelől betegsége miatt. Így ennek az értekezletnek sem lett eredménye; pedig közben nagy esemény rázkódtatta meg az egész ellenzéket, t. i. a kereskedelmi társaság már régebben sejtett bukása s még előbb Szabó Pál igazgatónak, Kossuth egyik bizalmasának, Amerikába szökése. Különösen e miatt mindenféle elégedetlenség, szemrehányás, meghasonlások működtek. Kossuth sem fejthette ki szokott erélyét és befolyását; mindenki csak erről beszélt s Kossuth, noha maga is minden vagyonát ott vesztette, számtalan megtámadásnak volt kitéve; de főképp igaza volt Wesselényinek, ki nem a pénz, hanem az ellenzék tekintélyének csorbúlását és Deáknak, ki azt a kórjelt találta legsúlyosabbnak, hogy a kormány lapjai örvendeznek a csapáson, mert a kereskedelmi társaság pártolónak politikai elvei mások.

Bezerédy november 21-iki leveléből világos, hogy e veszteség és Deák távolléte miatt az érdeklődés is kisebb volt, mint előbb. Csüggettség vett erőt még a főbbeken is; ezért Deák megjelenése annál szükségesebb lett volna; mert a mint egyszer a védegyeletnél és a gyáralapító társulatnál, úgy talán most is meg bírta volna menteni a helyzetet. Bezerédy nagy részben az ő távollétének tulajdonítja az eredmény-

telenséget. Tartottak a sajtó támogatása ügyében újra értekezletet; de kevesen jelentek meg rajta; beszéltek a német vám- és dohányügyről is; de úgy ezeket, mint egyebeket megint újabb értekezletre halasztották. Bezerédy egyenesen új ellenzéki alakulás szükségét látja; — „az nagy baj, hogy Ferkónk többet Pesten nem lehet; bízva, hogy márcziusban (1847) ott lesz, akkor számosabb összejövetelt kívánnánk — teszi hozzá — és olyanra számítunk“. Csakugyan ez volt az értekezlet legfontosabb eredménye; elhatározták, hogy Batthyány Lajos külön könyomatú körlevéllel hívja meg a tagokat s Deák megjelenését annál inkább biztosíták; mert ekkor már a conservatívek első programja sajtó alatt volt s november 14-ikéről keltezve deczember letelejére könyomatban megjelent.

Most már nem volt helye a habozásnak. Batthyány 1846 deczember 26-iki kelettel a könyomatú meghívót szétküldte az ellenzéki főbb tagoknak, mely szerint „a haladó alkotmányos ellenzék, mely Magyarország ez értelmű kifejlődését és korszerű átalakulását szíven hordva: az ezeket eszközlő korkérdéseknek részben kölcsönös vitatás, részben hirlapok és röpiratok útjání fejtegetését s ekképi megérlelését tűzi ki magának célul, e tárgyban 1847-iki márczius 15-ikén helyben (Pest) tanácskozmányt tartand“.

Azonban Deák betegsége mind aggasztóbbá válván, már februárban világos lett, hogy márczius 15-ikére nem megy Pestre. Ekkor gróf Teleki László és Kossuth 1847 február 25-ikén tanácsainak kikérése végett Kehidára utaztak s még előbb Batthyány Lajos és Bezerédy jártak hasonló okból nála. Kossuthék útja márczius 2-ikáig tartott s mindössze másfél napot töltöttek Kehidán. „Deákkal — írja Teleki Wesselényinek

április 3-ikára — a programm dolgában akartunk értekezödni; de azon másfél nap alatt, melyet ott tölténk, nem sokra meheténk. Beszélgetéseinkben nemcsak Deák szenvedő állapota; de unalmas látogatók is hátráltattak. Deák most is úgy látta, hogy tekintve a különböző elemeket, melyekből áll az ellenzék, nyilatkozni nehéz is, veszélyes is; de miután már az ellenfél programmot adott s a részünkrőlí nyilatkozás oly általánosan kívántatott, elösmerte, hogy már most lehetetlen nem nyilatkoznunk. Szerinte ezen nyilatkozatnak vissza kellene utasítani némely, az ellenfél által ellenünk támasztott vádakat, de a nélkül, hogy nyilatkozatunk a pecsovics-programm taglatatává vagy czáfolatává váljék; mert elvkijelentéseinknek kellene úgy szerkesztve lenni, hogy a czáfolatot magukban foglalják. Abban is megegyezett, hogy ezen nyilatkozat kifejezze a czélt, mely felé törekszik az ellenzék: *úgy mint érdekesség — s a mit ez föltételez, szabad ember, szabad föld vagy közteherviselés, urbéri viszonyok kárpótlás melletti megszüntetése status intézkedés útján, jogokban osztakozás a néppel, azaz népképviselét*; de úgy, hogy egyszersmind az is kifejezve legyen, miszerint ezt az ellenzék csak úgy érti, hogy minden lépést szívesen megteszen, mely által ezen kijelentett irányban, ha csak egy fokkal is, de oly móddal juthatand előbbre, hogy a további haladás útja előtte nyitva maradjon. Az iránt is megegyeztünk, hogy ezen márcziusi konferenciában még ne készítsünk programmot; hanem csak a programm alapelveit határozzuk el. “

Így ír Teleki s mindebben kétségtelenül benne van mindaz, a mit márczius 15-ikén az értekezlet elfogadott. E levélből látható, hogy Deák a határozott

elvek kimondását főkép csak az ellenzék egyetemes óhajára tartotta most is szükségesnek és helyesnek. Maga a különben szelid Bezerédy is írja márczius elsején, hogy tekintve az erdélyi országgyűlésen az urbér tárgyalásainak antiliberális irányát, a conservatív programmot és az idők jeleit: nekik nyilatkozniok kell, ő kész engedni, megegyezni; de a mit elfogadnak, azt mondják ki egyenesen és feltétel nélkül s pl. ő kész akár legelsőnek a népképviseletet és felelős kormányt is elfogadni.

Ebből kétségtelen, hogy Bezerédy, midőn február első napjaiban Deákot meglátogatta, a közvélemény tolmácsolása által befolyással volt Deák fenti véleményére, legkülönösebben azzal, hogy a többség egyenesen a program-készítést tűzte ki a márczius 15-iki értekezlet egyetlen tárgyául. Ily hatások alatt módosította Deák az ő régebbi nézetét s ennek alapján Kossuth készített egy javaslatot, melynek bevezető két pontja ugyanaz, mint a Deáké s utóbb végleg is elfogadták.

Kemény azt írja április 12-ikéről Wesselényinek, hogy százakra ment azok száma, kik márczius 15-ikére Pestre siettek, hogy a program-készítésben részt vegyenek s hire menván, hogy ez még most sem készül el, nagy lett az elégedetlenség; kivált a Borsod, Zemplén, Vas megyeiek zúgtak, kikhez utóbb a Szabolcs megyeiek csatlakoztak. Ennélfogva minden főbb ellenzéki tag megegyezett abban, hogy legalább is oly határozatokat kell hozni, melyek teljesen pótolják a programmot s ez már valamivel több volt, mint a mit Deák javasolt. Kossuth és hívei tehát külön kis értekezleteken megállapodtak a főbb elvekben, melyek utóbb bele is kerültek a határozatokba; de ezekben a parlamentarismus és felelős kormány elve csak

ebben az általános tételben nyert kifejezést, hogy „az eddigi garantiák mellé ujaknak is kivására fognak törekedni,“ mit éppen úgy lehetett pl. a megye-rendszer további kifejtésére érteni. Ugyanekkor Eötvösök is papírra tették központosító elveiket, melyekben az ellenzék főtörekvésének a parlamentáris kormányt nyilvánították. Ezt még mind össze lehetett egyeztetni a Deák-Kossuth-féle szöveggel. Azonban megérkezett Szemere Bertalan és ő is hozott magával egy, ezektől teljesen eltérő program-tervet, melyben minden árnyalat megkapta azt, a mit óhajtott; t. i. a centralisták a parlamenti kormányt; a horvát mozgalmaktól félők a magyar nyelv és nemzetiség kifejtésének sürgetését, de a többi nemzetiségek igényeinek, sőt előítéleteinek is óvatos kimélésével; a gyökeres reformtól félők az adó és örökváltság egyenes kimondása helyett a részletekben való előlépést; az Apponyit pártolók azt, hogy az ellenzés nem személyek, hanem elvek és tények ellen fog intézteni és jövőre magokat nem ellenzékieknek, hanem független reformereknek fogják nevezni.

A Szemere szövege oly tetszetős volt, hogy midőn a gyűlést megelőző napon, márczius 14-ikén, nyilvánossá lett, majdnem biztos többségre számíthatott. Ekkor Klauzálnál közös értekezletet tartottak s a „reformer“ nevet nem fogadták el, egyébben Kossuth felszólalása ellenére, különösen Batthyány pártolására, elhatározták a Kossuth és Szemereféle szöveg összeöntését, s így születtek a márczius 15-iki pontok. A gyűlés e megállapodások után szépen, méltóságosan s általános összhangban végződött. Beszéltek Kossuth, Eötvös, Kubinyi, Szemere, Teleki, Klauzál s kivált Bezerédy igen hatásosan az egyesség szükségéről. Végre Batthyány

összegezte az eredményt, mely tehát valamivel többet és határozottabban, de egészben Deák szellemét fejezte ki s ez a tudat lényegesen hozzájárult, hogy az ellenzék minden töredéke kielégítve érezte magát.¹ Az 1847 márczius 15-én tartott ellenzéki tanácskozmány határozatai két első pontja tehát éppen az, a mit Deák javasolt: t. i. nyilatkoznak, mint oly párt tagjai, mely már több év előtt nyilvánosan bevallott czimmel és iránynyal föllépett az alkotmányosság mezején; de most csak az alapelveket állapítják meg, a nyilatkozat elkészítését egy választmányra bizzák. Az alapelvek a következők: Megtartják az „ellenzék” elnevezést és feladatát, t. i. az alkotmány által nyújtott eszközökkel való ellenőrzést, de ezt mindig tényekhez s nem személyekhez kötik; ez alapon kijelentik, hogy a kormány eljárását a mult országgyűlés óta sokban törvénytelennek s veszélyesnek találják, ezért a kormányi felelősség és más biztosítékok kivívására fognak törekedni, minők a közéleti nyilvánosság és szabad egyesületi jog; minthogy valódi parlamentáris kormányunk nincs, az ellenzék szerepe nemcsak az ellenőrzés, hanem a reformok megvalósítása s a kezdeményezés is, mert a jelenlegi kormányi és conservatív törekvések a reformok kezdeményezésére nem adnak biztosítékot; de e mellett a kormány minden ilyen

¹ Ez annál nagyobb örömet okozott, mert Deák elmara-dása miatt mindenki kudarcztól tartott, mit gr. Ráday Gedeon márczius 9-ikéről e szókkal irt meg Wesselényinek: „E napokban, jelesen 15. Mart. az ellenzéknek összejövetele lesz; Deák F., egészsége — fájdalom — napról-napra gyengülve, feljöni nem fog. — Tudom, ember elég lesz, de lesz-e resultatum? az nagy kérdés, mi igen szeretjük a halogatást“. *Wesselényi levéltár. Erdélyi Múzeum.*

irányú törekvését pártolni fogják; a sajtószabadságot, mint a békés haladás feltételét, iparkodnak visszaszerezni; céljuk lévén a honpolgárok összes osztályainak egyesítése, tehát a nemzetiség és vallás érdekeinek kimélésével küzdeni fognak az unioért, közteherviselésért, a közterhek országgyűlésen való tárgyalásáért és a róluk való számadásért, továbbá a nem-nemesek s első sorban a kir. városok és szabadkerületek törvényhozási és helyhatósági képviseltetési jogáért, a törvény előtti egyenlőségért, az úrbéri viszonyok kárpótlás melletti teljes megszüntetéséért, az ősiség eltörléséért. Kijelentik, hogy ezekben minden előlépést, mely azonban a jövő kifejlődést nem köti meg, elfogadnak; ez irányban fognak hatni a jövő országgyűlésen, pártolni fognak minden anyagi és szellemi előhaladásra törekvést s így kivált a köznevelés ügyét. Szemök előtt fogják tartani mindebben a *pragmatica sanction*ból folyó kötelességeket és viszonyokat az 1790: X. t.-cz. szoros figyelembevételével; de az örökös tartományokkal való érdekek méltányos kiegyenlítéséhez hozzájárulnak. Ily közös értekezleteket az ellenzék egységének megóvására jövőre is tartani fognak; de a törvényhatóságok szabad mozgását nem kívánják akadályozni; végül a kormánynak párttá alakulását s mint ilyennek, a megyei rendszer felforgatására irányuló törekvését és oly többség szerzését, mely csak egy pártnak kedvez, alkotmányellenesnek nyilvánítják.

Ez elvek alapján, melyekben, mint az augsburgi *Allgemeine* is elismeréssel emelte ki, a nép felszabadítása s az egyenlőség, mint a párt eredeti jelszava, volt a főelv, a végleges nyilatkozat megszerkesztése végett Kossuthot, Deákot, Eötvöst, Pulszky

Ferenczet, Teleki Lászlót és Szemere Bertalant küldték ki. Kossuth erre meg is hívta Deákot, ki április 10-ikén megígérte, hogy a hó végén Pozsonyba s onnan május 5—10-ike tájt Pestre jön; de kérte, hogy a szerkesztést ne halaszszák s főképen ne várjanak rá, kinek dolgozni úgy sem szabad s nem is bír; még ily kis levél is kifárasztja. De Kossuthék megvárták Deákot, a ki május elsején Paksra, onnan Pestre utazván, ő fogalmazta meg a végleges nyilatkozatot,¹ azalatt, míg május 15-ikéig itt időzött. Ez volt az a politikával való kis bajoskodás, melyről Wesselényinek május elsején ír.

Ha ezt a nyilatkozatot a márczius 15-iki megállapodásokkal összevetjük, első tekintetre a következők ötlenek szemünkbe: Ez a program mindazt magában foglalja, mit amazok; de némely részében kevésbbé élesen, némely fődologban elsímítva és határozatlanabbul; bővebb különösen azzal, hogy nemcsak a teendők, hanem a sérelmek is elő vannak, még pedig első helyen sorolva; végre a mi ott pragmatikusan van megmondva, az ebben körül van írva s részletezőn kifejtve. Vegyünk ez utóbbira pl. csak egy pontot. A márczius 15-iki megállapodások 2-ik pontja így szól: „mi . . . ellenzésünket úgy, valamint pártolásunkat, nem személyekhez, hanem tárgyakhoz és tényekhez köt-

¹ Ezt egyenesen megmondja a június 7-iki körirat, mely mellett az ellenzéki nyilatkozatot, „az ellenzék központi bizottmánya“ szétküldte, midőn ezt írja: „Közbizodalmú elvbarátunk, Deák Ferencz, mint a fölkért bizottmány tagja, volt szives az „Ellenzéki nyilatkozat“-ot szerkezetbe foglalni . . . Az általa szerkesztett *Nyilatkozat* megbizott társai által is helyeseltetve, tegnapi napon a barátságos értekezésre ujólag egybesereglett ellenzéki elvbarátok gyülekezetének bírálata alá terjesztetett s közegyetértéssel elfogadtatván, annak az ellenzéki párt tagjai-val közlésére megbizatánk“.

jük.“ Ezt a *Nyilatkozat* így írja körül: „De mi az ellenzést vagy pártolást nem személyekhez, hanem tárgyakhoz és tényekhez kötjük s a kormánynak csak oly lépéseit fogjuk helyteleníteni, sőt tehetségünk szerint ellenezni, melyek formájokban vagy lényegökben törvényelleniek, vagy következményeikben a haza közérdekeire s az alkotmányos élet föntartására és kifejlődésére károsak. — Hazánk jelen viszonyai között a magyar kormány tényleg nem tisztán parlamentáris, mely eredetére nézve a többségben nyilatkozó nemzeti akarat kifolyása volna s lételet a többség pártolásától feltételezettnek elismerné. A magyar kormány alkotmányos törvényeink ellenére idegenszerű s nem nemzeti befolyás alatt áll; oly befolyás alatt, mely a monarchiának egyéb tartományait abszolút hatalommal igazgatván, alkotmányos formáinkat, összes közigazgatási rendszerére nézve is, alkalmatlankodóknak szereti tekinteni s az alkotmányos életnek nem éppen barátja. Ily viszonyok között pedig pártolást vagy ellenzést személyekhez kötni nem szabad.“

Így megy végig az új szerkezet a régi pontok mindenikén, kidolgozva és fölfejtve őket; de mindenütt határozott és higgadt modorban. A sérelmek közül a régebbi és orvosolatlanul maradtakat csak általában emeli ki, mint a bizalmatlanság főokainak egyikét; az újabbak közül névszerint megnevezi a partium, a nemzetiség, (katonai véghelyeken a magyar nyelv tudását az 1840: VI. t.-cz. szerint, a magyar nyelvnek közoktatási nyelvvé tételét az 1844: II. t.-cz. szerint), Horvátországban a tartományi gyűlés törvénytelen újjáalakítása, a megyék szervezetének megbontása kérdését; alább részletesebben fejti ki a conservatív állásponttal

szemben az ellenzéknek indítványozási jogát, sőt a mi viszonyaink közt egyenes kötelességét; továbbá és ez benne teljesen új, fejtegeti az örökös tartományoknak adandó alkotmányosság szükségének okait s mindennek a hazánkkal való viszonyokra kedvező hatását és egyzersmind az egész birodalom szükségképeni erősödését.

Ebben az alakban került a minden pathost kerülő, higgadt nyilatkozat a június 4-iki ellenzéki értekezet elé, mely szószerint elfogadta s ugyanez egyzersmind kimondta, hogy az örökös tartományokban mutatkozó alkotmányos mozgalmakat felkarolja, velök szolidaritást vállal; sőt voltak, a kik, mint Bezerédy, holmi monarchiai alapon álló status-szövetség alakját tartották volna Ausztriára és Magyarországra nézve leg helyesebbnek. De ezek a lehetetlen gondolatok csak éppen szóba kerültek s csak magánlevelek említik őket. Ezekből tudjuk azt is, hogy az értekezet ugyan nem oly népes, mint a márcziusi, de békés és határozott volt főleg a közadózás elvében és hogy a nyilatkozat kéziratban s kevés számú könyomatban¹ csakhamar az ország köztulajdonává válván, nem kevésbé hatott az ellenzéki szellem erősödésére, az ingadozók visszahódítására.

¹ A könyomtatót t. i. 200 példány kinyomatása után befo-gatta a kormány, sajtóját lezárták, vallatóra fogták s csak hosszabb húzavona után engedték szabadon; holott a conser-vativ program könyomatban jelent meg 1846 november 14-ikén és 1847 június 14-ikén. Lukács Móricz október 25-ikéről azt írja Wesselényinek, hogy a köveket elkobozták, a nyomtatót privi-légiumától és kenyerétől megfosztották. A „nyilatkozat“ fon-tosságáról legyen elég itt hivatkozni az *Augsburger Allgemeine* szeptember 11-iki számának ily című cikkére: *Guter Rath für Oesterreich mit Bezugnahme auf das Programm der libera-len Parthei in Ungarn.*

E nevezetes iratra gyors válasz kívánt lenni a conservatívek újabb programja június 14-ikéről, mely a tárnokmester elnöklete alatt tartott értekezlet eredménye s melyre az ellenzéki nyilatkozat hatása kétségtelen. A conservatívek t. i. az 1846 novemberi program után 1847 márcziusában újabb értekezletet tartottak, melyen szintén a tárnok elnöklete alatt, az azóta támadt félreértéseket, ellenvetéseket oszlatták el és ők is részletes és határozott czélokat jelölve meg, kitűzték a megvalósítás sorrendjét. A kérdéseket három csoportra osztották: olyanokra, melyekre nézve már az országgyűlés két háza megállapodott és fel is vannak terjesztve, csak a királyi megerősítés hiányzik; olyanokra, melyekben megvan a megállapodás, csak még a fölterjesztés hiányzik s végre, melyekben az országgyűlés megegyezni nem birt, vagy melyek még eddig szóba nem kerültek. Az első két csoporthoz sorozták a katonai élelmezés, a büntetőtörvény és börtönjavítás, a vámviszonyok s a bányatörvény ügyét, melyek befejezését első feladatúl tűzték ki. A harmadik csoportba sorozták az országgyűlési szabad tanácskozást és ennek törvények általi biztosítását, tekintet nélkül a sajtókérdésre; az urbéri viszonyokból való kibontakozást, de csupán a megváltás módjának elősegítése által (ösiség eltörlése, urbéri és tagosító perek siettetése, megváltási eszközök teremtése); a királyi városok és kerületek szavazási jogát és belső rendezését, végre a közteherviselést. Ámde mindez óhajokat és megállapodásokat annyi megkötéssel állapították meg s annyi feltételhez, körülményhez kötötték, hogy e programból akár az is kiolvasható, hogy ezeket nem a teljes szabadelvűség szerint, hanem csupán az idők nyomása alatti módosítással kívánják megoldani, melyek

így a középkori viszonyokból való kibontakozást éppen nem eszközölték volna. E programm tehát, melyet, mint az előbbit is, gr. Dessewffy Emil fogalmazott, az ellenzékivel összevetve, az általános elvek legtöbbjében hasonlóan hangzik ugyan; de lényegében nem egyéb, mint ezek megkerülése vagy elburkolása, a körmönfont kifejezések kódéba merítése és éppen ezért nagyon alkalmas volt az addig elvakult szemek felnyitására.

Az ellenzék ezt a hibáját ki is aknáztá. Alig jelent meg könyomatban június 14-ikén, valósággal szétszedték, kihéjajzták belőle a lényegét; világossá tették, hogy e programm sem sajtószabadságot, sem az urbéri viszonyok megszüntetését, sem az ősiség valódi eltörlését őszintén nem akarja; és mindennek hatása akkora volt, hogy már július 23-ikán Bezeredy kedvező jelek látott a közeledő országgyűlésre.

Így érkezett el az augusztusi vásári újabb ellenzéki értekezlet, melyen Deák megint nem vett részt s általában is a vásár elhalasztása és az ez időben esett nagyszámú megyegyűlés miatt kevésbé volt népes, mint a júniusi. Egyben az ellenzéknek nagy csalódás közt kellett számot vetnie a körülményekkel. Ugyanis az örökös tartományokból valami mozgalom neszét várta feleletül arra, hogy az ottani alkotmányos mozgalmak pártolását határozta; de semmi ilyes nem történt. Az értekezlet egyébként fontos eredményekkel végződött. A nyilvános ülésen, az ellenzéki kör szép új helyiségében, Kossuth hosszú és nagyhatású beszéde a programmról volt a főtárgy; utána újra felolvasták s elfogadták a júniusi nyilatkozatot, és megbízták a választmányt, hogy teljes erővel iparkodjék megvalósítására. A bizalmas értekezleteken

gr. Batthyánynál különösen a legközelebbi országgyűlési választások és okvetetlen többségszerzés volt a főkérdés. Számbavették, hogy 18—19 megyére számíthatnak, a kormány 13-ra, a többi meg fog oszlani; de éppen ezek megnyerése végett elhatározták a központi ellenzéki választmány állandó működését s erre új aláírást nyitottak. Felszólítást adtak ki bizalmi férfiakhoz, hogy a kétes megyékben oly szabadbellel, jóhírű mágnások választását eszközöljék, a kik rossz utasítás mellett is függetlenségüket meg bírják óvni s ezekkel Kossuth még 11 megyét vélt megnyerhetni, ki nagyon rózsaszínben látta az ellenzék jövőjét. Elhatározták, hogy a választmány az országgyűlés alatt Pozsonyban tartózkodjék s ott tartsák meg a következő szűkebb értekezletet a királyi javaslatok kihirdetése után; a nagy értekezletet a következő tavaszra halasztották; de utóbb mindkettő a megoszlástól való aggodalom miatt elmaradt. Védegyeleti népes közgyűlést is tartottak, melyen Batthyány Kázmér elnöki beszédén kívül, kivált Kossuthnak az örökös tartományokra nézve kidolgozott vámterve keltett nagy lelkesedést, elhatározták kinyomatását s az országgyűléshez beadását.

„És így ... — írja Wesselényinek Bezerédy augusztus 27-ikén, miután kiemeli minden oldalon a jó és simulékony hangulatot — bármi ügygyel-bajjal sikerült mégis: hogy az oppositio, mint összeszerkeződött testület fellépett, organisálta magát taliter-qualiter; működött is, habár nem is talán várakozás szerint; elveire, teendőire nézve közösen nyilatkozott és a mi fő, nem vészett össze, nem bomlott szét; sőt kétségen kívül sokkal inkább egyesülten áll külső- és belsőképpen, mint fellépésünk előtt állott; ez bevégzett tény az

országgyűlést előzőtt epochára nézve s bátorít a jövőre.¹

Ámde azt most nem említi Bezerédy, a mi pedig első sorban igaz, hogy ez az egyesülés Deák érdeme s az ő megingathatatlan és vezérségre még sem vágyó jellemének kifolyása, tekintélyének varázsa. Ő volt az egyetlen, a ki ebben az időben új pártalakulást bírt volna létesíteni s kétségtelen, ha ezt teszi, a közel jövő alakulásai mások lettek volna. De mások lettek volna akkor is, ha őt betegsége ebben az időben a politikai szerepléstől el nem zárja s így mintegy a sors könyvében volt megírva, hogy a vezérség Kossuthé legyen, kire nézve már ez az augusztusi értekezés kimondta, hogy Pestmegyében követté kell lennie, sőt Szentkirályival együtt ki is jelölte. E választásra nagyszabású előkészület volt a megye augusztusi követutásító közgyűlése, melyen a reform-eszmékben gazdag utasítást zajtalanul tárgyalták le, okosan kikerülve a részleteket s így példát adva az általános, majd egészen eltörlendő utasításadásra.

¹ Lásd Lukács M. levelét 1847 szeptember 11., Ferenczi Lászlóét szeptember 9., Somogyi Antalét augusztus 23. és Bezerédyét augusztus 29-ről B. Wesselényihez. *Wesselényi levéltár. Erdélyi Múzeum.*

TIZEDIK FEJEZET.

Deák betegsége.

DEÁK KEDÉLYI LEHANGOLTSÁGA 1845 VÉGE ÓTA. — BETEGSÉGE. — A HOMEOPATHIA. — BETEGSÉGÉRŐL BARÁTAI ÉS Ő MAGA. — WESSELÉNYI MEGHIVÁSA. — DEÁK VÁLASZA. — FESTETICS ELJÁRÁSA A SZEP-
TEMBERI MEGYEGYÜLÉSEN. — A KELEMEN HAGYATÉKA S DEÁK
BESZÉDE. — A VITA S DEÁK MÁSODIK BESZÉDE. — AZ INSURRECTIO-
NÁLIS ALAP ÜGYE. — AZ ELNÖK ELLENŐRZÉSI JOGA. — DEÁK NEM
MEGY PESTRE. — EGY PONTOS ELVI KÉRDÉS A MEGYÉBEN. — A
NOVEMBER 9-IKI KÖZGYÜLÉS. — VISSZAVONUL A MEGYÉTŐL. — BE-
TEGSÉGÉNEK ÚJABB FORDULATA. — TUDÓSÍTÁSOK BETEGSÉGÉRŐL. —
UTAZNI INDUL. — STETTNER TUDÓSÍTÁSA. — KÜLFÖLDI ÚTJA. —
ATTOMYR VÉLEMÉNYE DEÁK KÖVETSÉGÉRŐL. — A KÖZVÉLEMÉNY
OSTROMA. — DEÁK LEVELE WESSELÉNYINEK. — KÖVETVÁLASZTÁS
ZALÁBAN.

Ha Deák 1845 utáni politikai működését meg-
figyeljük, némi elkedvetlenedést tapasztalunk rajta.
Mind erősebbé vált benne a visszavonulás vágya s a
térnek mások, különösen Kossuth részére átengedése.
Úgy most, mint későbbi pályája világosan mutatja,
hogy mindig csak a legnagyobb rábeszéléseknek,
mondhatni erőszakolásnak engedett; csak akkor állt
a mozgalom élére, ha a közszükség és közvélemény
hangosan kívánta, sőt követelte. De most ezenkívül
is valami szellemi bágyadság, lehangoltság uralkodott
rajta, melyet barátai valódi aggodalommal szemlélték
s mely kivált 1845 vége óta, mind jobban erőt vett
rajta. Mennyire volt ennek okozója a körülmények

alakulása, a működésével való elégedetlenség: azt az előbbieken láttuk; de főoka mindenesetre betegsége volt. Erről 1846 január 14-ikén ezt írja Wesselényinek: „Egy pár hónap óta az én egészségem is nagyon megbomlott, májbajok és vértódulás, miket orvosom vak aranyérnek tulajdonít, sokat kineznek, nem fekvő beteg, de folyvást beteges vagyok“.

Ebben az időben élte a homeopathia a maga virágkorát s az allopathia egyszerre minden tekintélyét elveszteni látszott. Legelőbbkelőink külön homeopathákat tartottak házaiknál, mint Wesselényi, Károlyi György, Batthyány Lajos; Pozsonyban egy híres homeopatha lakott, Attomyr, kihez az egész országból mentek tanácsot kérni s gyógyulást keresni. Ebből magyarázható, hogy Wesselényi valósággal megdöbbenve írta neki, hogy csak az istenért allopathák kezébe ne adja magát; pedig úgy volt; mert Zalában nem volt homeopatha, noha amazok orvosszereit] nem szívesen szedte. Ezért örömmel ragadta meg tanácsaikat, hogy 1846 nyarán töltsön Füreden vagy hat hetet; mert közben folyvást betegebb lett. Így nemcsak ő írja, hanem több oldalról tudjuk, hogy mialatt 1846 január 31-ikétől február 17-ikéig Pesten volt, folyvást betegeskedett s mert Bakody homeopatha éppen azelőtt kevéssel meghalt, ott is csak allopathák tanácsait kérhette ki. Vörösmarty 1846 márczius 6-ikán azt írja róla: „Deák itt volt egy pár hétig. Egészsége és talán kedve is nem oly jó és vidám, mint lenni szokott. Aranyér bántja.“

Utóbb egy ideig jobb híreket olvasunk. Bezerédy, mint 1846 május 1-én írja Wesselényinek, húsvét előtt sógornőjével együtt meglátogatta Deákot s örült, hogy „Ferkónkat egészben helyreállott egészségben, jó színben és vidám elevenségben“ találta. Hasonló-

képen találta őt Bezerédy, midőn Deák június 7-ikétől június 12-ikéig Pesten időzött; de már Jósika Miklós június 10-ikén azt írja Wesselényinek: „Deák Ferkó itt van, de nem egészséges“ és szeptember 12-ikéről: „Deák folytonosan sinlik, bár a mint hallom, most kissé jobban van; ő Kehidán mulat.“

De legjobban értesülünk állapotáról magának Deáknak leveleiből. Augusztus 17-ikén, tehát midőn újra Pestre kellett volna mennie, ezt írja Wesselényinek: „Füred nékem semmit nem használt, sőt azóta még inkább háborgat az aranyér ezerféle alakban, különösen két hét óta derékfájás kinoz s lehetetlenné teszi a kocsizást, még csak a gazdaság körül is. Ha járok vagy nyugalmasan ülök, fájdalmaim csekélyebbek, de kocsin kiállhatatlanok. E mellett levert kedély, szokatlan ingerültség s rendkívüli tehetetlenség a munkára, szokott kísérői bajomnak. Elhatározám megkísérteni Strahl Móricznak, a berlini orvosnak gyógy módját, mely öcsémnek, Deák Józsinak és Császárferencznek oly igen használt; mert ha e baj nem múlik vagy legalább nem enyhül, a nyavalyának lelket nyomó terhe alatt alkalmatlan leendek minden komolyabb dologra. Legközelebbi kedvetlen következése megroconsolt egészségi állásomnak az, hogy Pestre nem mehetek, pedig magam dolgában is és rokoniméban is mulhatatlanul kellene mennem; s ezenfelül oly igen számoltam sok jó emberrel szívesen találkozhatni. Azonban ezúttal a lehetetlenség rontja el számításomat. Mondd el, kérlek, barátinknak is, hogy egyedül betegség gátolt szándéklott leutazásomban. Még tegnapelőtt is megpróbáltam, a határban egy távolabb eső földemre kocsin kimentem, de gyalog kellett visszajönnöm, mert kocsin nem maradhattam.“ Hasonlót ír

szeptember 12-én: „Pestre csakugyan egészségemnek bomlott állapota miatt nem mehettem. Az aranyérnek alkalmatlan, nyomasztó s néha fájdalmas rohamai gátolták utamat. Bajom sokféle változásai s ezer alakú tünetei között legnehezebben viselem azt, hogy kedélyem általában levert, munkára rest s tehetetlen vagyok, részvétlen, örömtelen s néha ok nélkül is ingerült. Ha ezen lelki állapot nálam tartós leend, a politikai tér előttem el lesz zárva, mert haszonvehetetlen leszek s a nagyobb tömeg között, zárt levegőben nem tudom kiállani csak egy óráig is a hőséget“.

Midőn e levelét írta, már két hét óta használta Strahl allopatha gyógyszereit. Csupán, mint a kor gondolkozására jellemző adatot említjük meg, hogy közhit szerint a kormány mérgeztette meg; e képtelen hír barátai leveleiben többször olvasható. Wesselényi ezalatt azt hallván, egy téves hír következtében, hogy Deák Heidelbergbe készül magát gyógyíttatni, 1846 szeptembere óta több levélben sürgette őt, hogy ne forduljon allopathákhoz s szeptember 3-ikán Bezerédynak is írta, hogy beszélje le róla és kérte Deákot, hogy menjen Zsibóra, mert neki igen ügyes és szerencsés kezű homeopatha orvosa van, Stapf és Dézsen is van egy Szőcs nevű jeles orvos; vagy legalább írja meg részletesen betegségét, hogy mondhasson Stapf róla véleményt; végre, ha nem jöhet hozzá, forduljon Attomyr híres homeopathához Pozsonyban, ki már egyszer 1835-ben az allopathák sikertelen kísérletei után meggyógyította volt.

Deák azonban szeptember 12-ikén azt felelte, hogy gazdasága miatt, bármint óhajtaná, hozzá hosszabb időre nem mehet. Betegsége még súlyossá nem vált;

de úgy látszik, vértolulásai miatt gutaütéstől tartott, noha eddig ezek még nem voltak oly tartósak és nagyok, hogy szédülést, fülzúgást s a szemek káprázását okozták volna.

Mindezek daczára részt vett ez alkalommal is megyéje szeptember 14—15-iki közgyűlésén, annál inkább; mert már gr. Festetics Leó is éppen úgy kísérletet tett a tömegekkel való zsarnokoskodásra, mint annyi más administrator. E gyűlésre Forintos György vezetése alatt nagyszámú nemest csődített be, különösen három ügyben, melyek őt közelebbről érdekelték. Ezek elseje a Kelemen Imre, tárnoki nemes és híres jogtudós hagyatéki ügye, ki, mint tanár, körülbelül 80,000 forintot hagyott a megye kezelése alá, hogy kamatait szegény rokonai kapják. A megye el is fogadta a tőke kezelését s kinevezte gondnokául Hertelendy Károlyt, ki utóbb azt jelentette, hogy 20,000 forint elvész a tőkéből; mert az adósok vagyonából nem telt ki s oka ennek, hogy ő későn tábláztatta be vagyonukra; elmulasztotta pedig azért, mert a vagyon uzsorából gyűlt s panaszkodott, hogy most a megye e miatt mégis őt perli. Kéri, hogy a megye mondjon le e piszkos vagyon kezeléséről s őt e nagyobb számú megyegyűlés által a per alól mentse fel. Deák ekkor hosszabb beszédben védte a megyei végzést és a leghatározottabban kimutatta, hogy Hertelendy a betáblázásnak bármi okból való elhanyagolásával mulasztást követett el, tehát az elveszett összegért felelős és e felelősséget, vagy ha, a mint Hertelendy hiszi, eljárása helyességét, csak bírói ítélet állapíthatja meg; ezt követelni Hertelendynek is érdeke, a megyének pedig kötelessége. Továbbá a megye most, midőn felügyelete alatt 20,000 forint a tőkéből elveszett, kezeléséről le nem mondhat;

mert ez nem fér meg a megye méltóságával s ebből az alkalomból részletesebben kiterjeszkedett a megye hitelének kérdésére, azzal végezve, hogy a megye határozatának fentartására szavaz.

Ebből szenvedélyes vita támadt, melyben Hertelendy fia, Kálmán, Csányi László, Saáry Gergely, majd újra Hertelendy Károly szólalt fel, ki szenvedélytől elvakítva, ezt az eljárást személye iránti gyűlölségnek nevezte s azt mondta, hogy nem ismer oly törvényt, mely a betáblázás elhanyagolása miatt kárpótlást állapítna meg. Deák most másodszor az erkölcsi érzés és felelősség súlyának szigorú hangoztatásával keményen, mondhatni, kimélet nélkül szólalt fel a perbe fogó megyei határozat védelmére s szinte kiérezzük a töredékben ránk maradt beszédben a férfias indulat nemes, de félreértést nem ismerő erejét, mely elsöpörte az ellenvéleményt s a megyei végzést a tömeg ellen, melynek begyűjtésében Hertelendynek is része volt, fényesen és ellentmondás nélkül megvédte, mit a főispáni helyettes most már sietett is kimondani.

A második ügy az insurrectionalis alap kérdése volt. Ez eredetileg 60,000 s most 209,000 forintból állt, melyből mintegy 8000 forint volt kölcsönképen elhelyezendő. Forintos kifejtette, hogy ők főleg azért gyűltek be ily nagy számmal, mert nekik is van joguk beleszólni ennek kezelésébe és kívánják, hogy ők is aránylagos kölcsönt kaphassanak. Deák e kérdésben, Horváth János hosszabb beszéde után, különösen az alap jogi természetéről szólva s a kezelés pontosságát fejtve ki, elfogadta azt az elvet, hogy a kis-nemesség is kellő biztosíték mellett pénzt kaphasson, akár még mielőtt az erre vonatkozó szabályok elkészülnek, akár a szabályok megállapítása után. A

megye előbb a szabályok elkészítését határozta el s így ez a felleg is elvonult.

A harmadik ügy arról szólt elvi szempontból, hogy van-e joga a főispáni helyettesnek elnöki állásából a közgyűlés által kiküldött választmányok elnökeihez sürgető leveleket intézni? Deák ekkor a főispáni helyetessel szemben különösen azt fejtette ki, hogy bizalmas emlékeztetésnek az ilyet elfogadja; de hivatalos intésnek nem; ellenőrző joga csak a hivatalnokokra, de nem terjed ki egyszersmind a rendekre is. „Mondjuk ki tehát jegyzőkönyvileg, — mondá — hogy a rendek maguknak tartják fenn a jogot, a kiküldöttektől számot kérni s azokat megróni.“ Így keletkezett egy jegyzőkönyvi óvás, melyet Festetics emberei meg sem kísérltek meggátolni.

Természetes, hogy a politikai szereplés a megyében, mely nem kisebb izgalmakkal járt, mint az országgyűlési követség, Deák megzavart idegrendszere helyreállításához éppen nem járult. Ezért nem ment, mint láttuk, a novemberi ellenzéki értekezletre sem. De volt ennek még más, megyei oka is. Kossuthnak ugyanis 1846 november 7-ikén azt írta, hogy egészsége most sem jó, de nem rosszabb, mint volt az egész éven át, sőt tán valamivel jobb; azonban azt is írja, hogy „Pestre nem mehet, mert holnapután közgyűlésük leend, most pedig a közgyűlést elhagynia vétek volna, mert nem tudhatják, minő ármány és cselszövénykoholtatnak minden órában ellenök.“ Említi, hogy a múlt gyűlés után Forintos széltiben beszélt, hogy Festetics csőditette be őket s mégis cserben hagyta.

Az a fontos kérdés, melyről Deák most szólt, egy régebbi megyei végzés volt, mely szerint a megye a

törvényszéki bírakat szabadon választhatja és nemcsak a főispán vagy helyettese által kinevezett táblabírák közül. E végzést egy királyi leirat megsemmisítette, mint a törvényes gyakorlattal ellenkezőt, de a megye fentartotta; most egy leirat elrendelte az engedmességet s meghagyta továbbá, hogy a megye törvényszékeihez az 1835-iki megyei szabályrendelet ellenére újabban alkalmazott tiszteletbeli jegyzők, ügyészek, esküdtek napidijait azonnal szüntessék be.

E leirat felett november 9-ikén heves vita támadt, melyben Csányi indulatosan kelt ki a kormány ellen, míg Plander Ferencz és Gyarmathy János védelmére keltek. Deák kétszer szólalt fel, először azok ellen, kik Gyarmathyt beszéd tartása jogában meg akarták gátolni s ennek beszéde után a kérdés elvi részéről nyilatkozott. E szerint a megyének szabad választójoga az 1613:XXIV. és az 1681:X. törvényczikken alapszik s noha gyakorlatba nem vették, mert szükség nem volt rá, e törvény el nem enyészett. Ebből kifolyólag javasolja, hogy ne tegyék félre a leiratot, mint Csányi indítványozta, hanem jegyezzék fel sérelem gyanánt az országgyűlésre; a mi pedig a póttisztviselők napidija eltörlését illeti, ezt ő elfogadandónak véli, mert ők ezt ugyan az ügyek menete gyorsítása végett határozták; de talán lesznek, kik ingyen is elvégzik. A közgyűlés mindkettőt elfogadta.

Ezek voltak Deák ezidőbeli megyei szereplésének úgynevezett belsőbb adatai, melyeknek betegsége dacára megfelelt; de általok helyzetét csak rosszabbította s ezután a megyegyűlésekre sem mehetett el. Egy egész évnél több telt el, míg vele újra találkozunk Zala gyűlésén 1847 november 17-ikén.

Ezalatt betegsége folyton fejlődött. Wesselényinek

ez időben azt írta, hogy Havas pesti tanár szerint baja „sunt mollimina haemorrhoidalia“, berlini orvosa szerint „plethora abdominalis és hypercarbonisatio sanguinis“. Így telt az idő, sem rosszabbúl, sem jobban nem lett; de berlini orvosa tanácsait az év végéig követte s csak 1847 január 10-ike tájt fordult Attomyr-hoz. „Az én egészségem — írja január 26-ikán Wesselényinek — most is csak olyan, mint volt; a berlini orvost elhagytam s már egy pár hét óta Attomyrnak orvoslása alatt vagyok, ki a mellett, hogy erős testi mozgást ajánlott, megtiltott minden fejbeli munkát, minden írást, s még a komolyabb olvasást is. Most tehát csak parasztember vagyok s nagyapáink módjára, könyv és toll nélkül élem le napjaimat. Tavaszra utazást ajánlott Attomyr“.

Azonban mások azt találták, hogy sokkal rosszabbul van, mint ő maga hiszi. „Minek is örüljön az ember — írja 1846 november 4-ikéről Csapody Pál Wesselényinek — talán Szőgyény cancellárrá kinevezésének vagy Szabó Pál megszökésének vagy kedves Ferkónk rossz-bőrbenlétének? Ezen két első a világ kerekiben annyit, a mennyit ment föl, menend le is; de Ferkónk kipótolhatatlan; és azért sir a lélek bennem, ha róla gondolkodom, vagy hallok rossz híreket; s mivel Zsivora épp tegnap ment el tőlem, ki Zalából jöve erre Kiss Emmátúl, ez szomorita meg azon hírrel, hogy Ferkó ebül vagyon“.

Most Wesselényi sietett Attomyrnak 1846 deczember 3-ikán maga is írni s felhívta figyelmét Deák betegségére, mely egyelőre mind veszélyesebb alakot öltött, mint azt 1847 elejéről több egykorú nyilatkozatból ismerjük. Így Bezerédy, a ki február első napjaiban látogatta meg, márczius 1-sei levele szerint „gyengült

állapotban és az aranyérféle soknemű baj által körülvéve találta“. Teleki László márczius végén ezt írja Wesselényinek: „Kossuth és én mult hó 25-ikén Deákhoz utaztunk; — kívánod tudni, mily állapotban találtuk őt? biz e tekintetben nem sok megnyugtatót mondhatok. Máj és aranyér bántják. Megsoványodva — hisz ez még nem volna nagy baj; — de igen szenvedőn s fájdalom! elgyengülve, lehangolva találtuk őt, komoly tárgyakkal nem foglalatoskodhatik s ha ilyesekről — habár csak egy félóráig is beszélget — tüstént növekednek szenvedései. Attomyr legfőbb tanácsa abból áll: führen Sie ein geistiges Schlaraffenleben. Én kehidai életrendszerét czélszerűnek nem tartom; mert neki mulatságra, kellemes társalgásra volna szüksége; Kehidán pedig többnyire egyedül vagy legalább mulattató társak hijával van. Én is azt hiszem, hogy az utazás neki igen használhatna. Szándékozik is Olaszthonba vagy Schweiczba egy kis utat tenni, április végére várjuk őt ide (t. i. Pestre); de csak néhány napra. Azonban reméljük, hogy a június 4-ikén tartandó ellenzéki conferentiában részt veend; mert akkorra bizonyosan visszaérkeznek.“ Még kevésbé vigasztaló Csapody Pál tudósítása, a ki márczius elején meglátogatta s 15-ikén ezt írja: „Most Ferkóra megyek (térek) és róla nem kevés aggódással azt írhatom, hogy őt, kivált leborotvátlan állapotban, megdöbbenésig rosszul kinézni találtam, elsoványkodva etc.; másnap jó kedélyénél fogva, meg is borotválkozva, megbékülten annyira-mennyire állásával. Zalabérből azonban visszatértemkor máj-, lép-fájásról panaszkodva, már is melancholice letem s én igen kész vagyok hinni, sőt természetesnek tartom, hogy ha a szárnyaló hírek fülébe mentek, mit de facto én részemről, hogy tör-

téntek, nem tudok, de igen verisimile, hogy meghallhatta: hogy azok őt positiv hipokondrussá teszik. Már mindenesetre állása búsító. Tégedet szívesen tisztel s hiszi, reá nem neheztelsz, ha rösten correspondenciáz! de nékie írni, különösen jelen körülményeiben, alig szabad. Reggel mindennap izzadtig járkál, délből rosszul eszik, estve csokoládéz; ez utóbbit szeretném, ha abban hagyná.“ E szerint Csapody egyenesen írja, hogy az ellenzék panaszai az ő cunctatoroskodó politikájáról tényleg növelték szenvedéseit és hypochondriáját.

Wesselényi e hírekre újra sürgette Deákot, hogy menjen hozzá s ott folytassa Attomyr utasításait; de e levelekre Deák már nem is válaszolt, hanem csak mások által izentette, hogy Attomyr tanácsára hosszabb külföldi útra indul Pest és Pozsony érintésével. Áprilisban, Attomyr utasításait követve, jobban lett valamivel. Stuller, ki április 24-ike előtt pár nappal látogatta meg, ezt írja: „E napokban Somogy és Zala vármegyékben utazván, Deákot is meglátogattam; jókedvűnek találám ugyan; de mi ez egykori derűtségéhez! Orvosa megtiltván neki a komoly tárgyakkali foglalkozást, úgy tapasztalám, hogy napi eseményeink sem birtak előtte oly érdekekkel, mint valaha; külsőleg is pedig észrevehetők rajta a szenvedés jelei, mit az arczán látható barázdák tanusítanak.“

Attomyr tanácsa következtében, Deák május 2-ikán kezdte meg utazását. Előbb rokonaihoz, aztán Pestre jött. Ez alkalommal Attomyrnak kedvezőbben írva betegségéről, így folytatja: „Kedélyem sokkal jobb, oly vidám ugyan nem, mint betegségem előtt; de nem is oly nyomott, mint a homeopathikus gyógy mód előtt. Néha érzékeny vagyok, de nem oly kedvevesztett, sőt

néha vidám“. Ezt Attomyr oly kedvezően ítélte meg, hogy külső behatások elkerülése esetén, Deák teljes gyógyulását jósolta. Pesten, mint láttuk, egy hétig értekezett az ellenzék főbb tagjaival, megirta az ellenzéki nyilatkozatot s május 16-ikán Pozsonyba ment Attomyrhoz.

Ez alkalommal Stettner György fölkereste őt s május 27-ikén ezt írja Wesselényinek: „Kedves Barátom! fájó szívvel mondom ki, a mi Ferink komolyan beteg! A szellem ugyan még semmit sem veszített előbbi hatalmából; de az a vidor kedély most többnyire borongó s az a munkabíró és munkagyőző test egy-két sor írás mechanizmusa által is alterálódik! Attomyr azt mondja, hogy az idegrendszer van megzavarva működésében. Ezzel nem ellenkező az én két napi folytonos vélelétem alatti tapasztalásom is. Reggeli 10 óra tájban bizonyos nehézség és levertség foglalja el, elkezd ásítózni, 50—60-at egyfolytában, fejében égést s kábulást érez, a nélkül, hogy vagy arcza sokkal gyúladtabb vagy feje tapasztalhatólag forróbb volna. Estve 5 vagy 6 óra tájban már jobban van; álma az éj első felében meglehetősen, reggel felé már nyughatatlan. S ez önvallomása szerint így megyen egyik nap, mint másik nap.“

Ily körülmények közt indult Deák nyugot-európai útjára Bécsen át 1847 május 25-ikén reggel 8 órakor Attomyr, Attomyrné és dr. Wurda társaságában, kikkel négy hétig bolygott Steierországban és Salzkammergutban, mialatt néhány rövidebb kedélyi lehangoltságot kivéve, jól érezte magát. Ischlben elválva Attomyréktől, meglehetősen lehangolta az, hogy egyedül maradt; de Ghyczy Kálmánnal találkozván, Ghyczy elkísérte Salzburgba s onnan Münchenbe. Ekkori terve szerint már négy hét múlva megint Pozsonyban akart

lenni; de sokkal tovább maradt külföldön. A mint szeptember 8-iki leveléből olvassuk, Münchenből Bajorországban utazgatva, Lindauba, a Boden-tón át Konstánchnak Schaffhausenbe, Zürichbe, a zürichi s a zugitavakon át Arth felé a Rigire ment, megnézte Küstnachot s a Tell által nevezetessé vált helyeket, majd a Vierwaldstätti tón át Luczernbe, Argaubá, Bernbe, a thuni tavon Interlackenbe, Lautenbrunnba, a Jungfrau megtekintésére ment, onnan Bernbe tért vissza s jelen volt két napon át a Tagsatzung kevéssé érdekes ülésén. Bernből aztán Freyburgba, Veveybe, a genfi tavon át Genfbe, onnan egy kis kirándulásra Ferneybe ment, Voltaire régi fészkebe; majd újra Genfbe, Savoyába, Chamounixba utazott a Montblanc megtekintésére; innen megint Genfbe térve, majd Lausanneba, Yverdonba, a neuburgi tavon át Neuburgba, Bielbe, Solothurnba, Baselbe, Strassburgba, a Rajnán hajón Kölnbe, Wormsba, Speierbe, Mainzba, Koblenzbe rándult, majd vissza Kölnbe, Mainzba, Frankfurtba, Heydelbergbe, hol Welckert és Mittermaiert látogatta meg, kik a büntetőtörvénykönyv szerkesztése idejéből jól ismert híres férfiút kiváló előzékenységgel fogadták. Heydelbergből Würzburgon, Nürnbergben, Regensburgon, Linzen, Bécsen át augusztus 13-ikára Pozsonyba ért s egy napi időzés után Győrön át három és fél havi távollét után 16-ikán Kehidára érkezett. „Útamban — írja ő maga — semmi szerencsétlenségem, semmi kalandom nem volt s ha a mostani divat szerint leírnám utazásomat, az volna a legunalmasabb olvasmány a hazai literatúrában.“

A mint Attomyr július 29-ikén írta, ettől az utazástól minden jót remélt; de már akkor kifejezte, hogy még pár év kell, míg Deák teljesen meggyógyul s akkor is sokkal ingerlékenyebb lesz, mint betegsége

előtt volt. Még határozottabban írja augusztus 14-ikéről, hogy Deák e három hó alatt hasonlíthatatlanul jobban lett; ezt ő maga is érzi és oly jó, virágzó színben van, hogy minden oldalról ostromolják a jövő országgyűlésre, a követség elvállalására. „Erről azonban most szó egyáltalán nem lehet, még akkor sem, ha egészen közönséges képviselő volna, ki naponként pár órát ül s utasítása szerint igent és nemet mond. Nem dolgozhatik és nem is szabad szellemileg foglalkoznia, ha csak két hét alatt újra nem akar visszaesni oda, hol félév előtt volt s az, az Isten tudja csak! nagyon is tűrhetetlen állapot volt . . . Még pár évi ilyes életmódra s talán még pár, noha kisebb utazásra van szüksége, hogy a régi kerékvágásba visszatérjen s akkor is óvatosnak kell lennie, hogy benne megmaradjon.“ Így ír Attomyr s hozzáteszi, hogy nagy baj, hogy Deák nem lehet követ; de még nagyobb baj volna most lennie követnek s aztán soha többé.

Attomyr tehát határozottan megigértette Deákkal az otthon maradást. Ez világos Deák szeptember 8-iki leveléből is, melyben körülbelül ugyanazt írja, mit Attomyr. De nemcsak ő, minden orvos nyugalmat és szellemi munkától tartózkodást ajánlott s ezt Deák is annyira érezte, hogy mint írja, utazása végnapjaiban s otthon újra régi rosszulléte fogta el, sőt párszor még rosszabb napjai is voltak és minden szellemi munka felizgatja, még a levélírás is. Ámde az ellenzéki közvélemény ezt elhinni nem akarva, ostromolta őt. „Exaltatio nélkül mondom — írja Deák erről Wes-selényinek — hogy elmennék, ha bizonyosan tudnám is, hogy az ország gyűlésének végével egészségem teljesen tönkre lesz téve s helyrehozhatatlanul oda leszek, mert tudom, hogy minden helyzetnek vannak köte-

lességei s veszélyei, melyek becsületes embert nem tartóztatnak oda állani, hová rendeltetése hívja; de érzem magam is, orvosaim is bizonyossá tesznek, hogy nem egy pár hónap, hanem egy pár hét is teljesen tehetatlenné teend, sőt amint jelenleg s már közel két év óta érzem magamat, még csak elkezdni sem volnék képes ezen pályát, melynek nehézségei annyi elméleti megfeszítést kívánnak. Fájdalmasan hat reám azon gondolat is, hogy sokan betegeskedésemet csak ürügynek tekintik, s azt hiszik, hogy menni nem akarok s betegeskedéssel mentem magamat; pedig Isten tudja, hogy mennék, ha lehetne s ily alakoskodás nem volt sajátom soha.“¹

Ekkor Wesselényi figyelmeztette barátait, főleg az ellenzék vezérférfaít, hogy hagyják Deákot nyugton s így utóbb kevesebbet zaklatták, csak a közvélemény ítélte el, mely kiméletet nem igen szokott ismerni.

¹ Mindezt megerősíti Stettner György pápai tanár levele Wesselényihez 1847 augusztus 19-ikéről: „Ferink megérkezett! A mult vasárnap, azaz folyó hónap 15-ikén volt nálam, Pozsonyból jöve; s másnap ment haza, mert igen aggodott testvére, Klári miatt, kit betegen hagyott el s ki azóta a gleichenbergi fürdőket fogta használni. Istennek hála! Ferink jobban van, mint mikor töle Pozsonyban elváltam; legalább azon 10 óra alatt, miket házamnál ébren töltött, a tolvajláznak legkisebb jelenségét sem vettem észre. Feje, az igaz, még gyakran kábult s vértolulások által ostromoltatik; de hiszem, hogy ha magát a munkától megtartóztatja, még teljesen ki fog épülni. Ellenkező esetben pedig a legborzasztóbbtól kell rettegnünk!!! Az Istenre kérek: bírd rá ügyfeleinket, hogy mind a személy iránti kegyeletből, mind az ügy jövődjé tekintetéből is, hagyják ki őt egy ideig — míg magát kipihenheti s normalis állapotba jöhet — a játékból s ne sodorják politikai izgalmakba. A recidiva borzasztó lehetne“. *Wesselényi levéltár. Erdélyi Múzeum.*

Ily előzmények után természetes az, a mi következett. A király 1847 szeptember 17-ikén kiadván a meghívót az országgyűlésre, Zala október 4-ikén választotta meg követeit. A nemesek oly nagy számmal jelentek meg, hogy a gyűlést újra a megyeház előtti téren tartották. Miután felolvasták a királyi meghívó-levelet, „az össze-sereglett karok és rendek — mond a jegyzőkönyv 3615. pontja — azon határtalan bizodalomnál fogva, melylyel Deák Ferencz táblabíró úr iránt viseltetnek, ki az 1836-ik és 1840-ik évi országgyűléseken, mint a megyének követe, a haza java előmozdításában oly sokat fáradozott, ki minden előforduló esetekben a megye rendei bizalmának és várakozásának a leg-tökéletesebb mértékben megfelelt, kiben az egész magyar honnak bizodalma összpontosul, kit a hazának minden egyes tagja, de az egész külföld is a törvényhozásra legalkalmasabbnak nyilván vall, általános közakarattal s minden ellenszó nélkül a jövő országgyűlésére követjüknek szűnni nem akaró éljen kiáltások közt elválasztották“. Azonban erre az első alispán felolvasta Deáknak október 3-iki levelét, hogy orvosai tanácsa miatt nem fogadhatja el a követséget; nemcsak, mert ez őt tönkretenné, hanem mert a munkához kezdeni sem bírna; amaz még nem tartaná vissza; de e második körülmény miatt kéri maga helyett más követ küldését. A rendek leverő érzéssel fogadták e kijelentést és noha Deákot senki sem pótolhatja, a törvénynek engedelmeskedve, Tolnay Károlyt és ifjabb Csúzy Pált választották meg követeknek; a főispáni helyettes elnöklete alatt pedig egy 19 tagú bizottságot küldtek Kehidára, hogy Deáknak fejezze ki tiszteletket, bizalmukat, fájdalomukat s végre óhajtásukat, hogy minél előbb újra részt vehessen a közpályán.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Deák a márcziusi napokban.

DEÁK ÉS AZ ORSZÁGGYÜLÉS. — CSEKÉLY BEFOLYÁSA. — SÓVÁRGÁS UTÁNA POZSONYBAN. — A MÁRCZIUS 3-IKI HATÁROZATOK. — WENCKHEIM ÉS TOLNAY DEÁKNÁL. — A KÖVETEK LEVELE. — ZALA KÖZGYÜLÉSE MÁRCZIUS 16-IKÁN. — HORVÁTH JELENTÉSE. — HATÁROZATOK. — A MEGYE DEÁKRÓL. — KÖVETNEK VÁLASZTATIK. — MEGBÍZÓ LEVELE. — IGAZSÁGÜGYI MINISZTERJELÖLT. — VÉLEMÉNYE A HOZOTT TÖRVÉNYEKRŐL. — AZ URBÉRRŐL. — AZ ŐSISÉGI TÖRVÉNY DEÁK MŰVE. — BEFEJEZETT TÉNYEK. — TÖRVÉNYJAVASLAT A MINISZTERIUMRÓL. — DEÁK BÉCSBEN E JAVASLAT MIATT. — A TÖRVÉNYJAVASLAT TÁRGYALÁSA BÉCSBEN. — DEÁK NÉZETE. — IZGALOM A LEÍRAT MIATT. — RENDETLENSÉGEK. — DEÁK BESZÉDE. — DEÁKÉK ÚJRA BÉCSBEN. — TANÁCSKOZÁSOK. — DEÁK NYILATKOZATA. — A LEÍRAT KIHIRDETÉSE. — DEÁK ÉS KOSSUTH BESZÉDE. — A HANGULAT. — DEÁK A NÉPKÉPVISELETI JAVASLATRÓL. — MEGERŐSÍTÉST NYER. — DEÁK HANGULATA. — DEÁK A HIVATALNOKOK ELMOZDÍTÁSÁRÓL. — A HÜTTLEN TANÁCSOSOK MEGBÜNTETÉSÉRŐL. — DEÁK PÁR MÁS KÉRDÉSRŐL. — DEÁK ÉS A MEGYEI TÖRVÉNYJAVASLAT. — DEÁK ÉS A KÖZLEKEDÉSI JAVASLAT. — DEÁK INDÍTVÁNYAI. — EREDMÉNYEK. — DEÁK SZEREPE ÁLTALÁBAN. — FOGADTATÁS PESTEN.

Deák befolyása az 1847/48-iki országgyűlésre, míg csak követ nem lett s márczius 20-ikára Pozsonyba nem ment, jóformán csak a megyegyűlésre szorítkozott; de ez is csak november 17-ikére, midőn a követek a királyi előterjesztéseket leküldve, utasítást kértek; mert Zala is követte Pest-megyét, hogy részletes utasítás helyett csak az irányelveket határozta meg. Ezt a nézetet most Deák bővebben is kifejtette. „A követ — mondá — nemcsak megyéjét, hanem az

egész országot képviseli. Még a boldogult nádortól hallám mondani, hogy a követ nemcsak megyéjének képviselője. Nagy részében azoknak, melyek az előadásokban (királyi előterjesztések) említettnek, el vannak látva a követek utasítással. Nincs részletes utasítás, de a főelv adva van.“ Ez, mondá beszéde végén, midőn elősorolva a királyi javaslatokat, kifejtette róluk megyéje álláspontját, elég is. Nem is tartja a részletek ismerete nélkül helyesnek előre határozni; de szeretné is, ha a követek kezét a megye nem kötné meg s legfőlebb a legfontosabb tárgyakra nézve kívánná a végpont megjelölését, melyen túl utasítás nélkül ne menjenek.

Midőn a megye ezt egyhangúlag elfogadta, egyszersmind megritkította az alkalmakat, hogy Deák részletesebben szólhasson az országgyűlés tárgyaihoz. Csak azt tudjuk róla, hogy általában helyeselte a Kossuth által vezetett ellenzék eljárását s taktikáját; de a belsőbb, rejtettebb viszonyokról, alkudozásokról, tárgyalásokról, megegyezésekről, melyeket az idők hatalma felforgatott és gyorsan más, nagyobb elveket juttatott diadalra: ha részletes tudomása volt is, beléjük nem elegyedett; még leveleket sem írt.

Az azonban igaz, hogy az egész idő alatt állandón annál nagyobb volt utána a vágyakozás, minél bonyolultabb ügyek fordultak elő s minél inkább halották 1848 elején, hogy egészsége helyre állt. Megjelenését bármely pillanatban lehetővé tette a követválasztó közgyűlésen úgy Tolnay Károly, mint ifjú Csúzy Pál kijelentése, hogy büszkék lesznek, ha követi széküket bármikor, ha egészsége engedi, neki átadhatják. Ifjú Csúzy Pál deczember 13-ikán külön levelet is írt Horváth Jánosnak, mellékelve lemondó

nyilatkozatát, újra felajánlva helyét Deáknak s kérve, hogy ezt a december 17-iki közgyűlésen hivatalosan is jelentse be. Horváth el is ment Deákhhoz; de tagadó választ kapván, a lemondó levelet visszaküldte Csúzynak.

Így következett el márczius 3-ika, melynek eredményeit másnap, a márczius 4-iki nevezetes ülés után, Zala követi gyorspostán azonnal megküldötték a megyének. Ismeretes, hogy a korszakot alkotó határozatok miként keletkeztek. Márczius 3-ikán a bécsi bank állásának és a bankjegyek fedezésének ügyében Balogh Kornél, Györmegye követe, feliratot indítványozott. Ennek kapcsán Kossuth szólalt fel s ő is feliratot javasolt, de az idő és körülmények színvonala szerintit, melyben kérjék a népképviselői kormányt, a honvédelem újjászervezését, a felelős miniszteriumot, a bevételek és kiadások tekintetében a felelősséget a felelős miniszterium által, mint olyanokat, a melyek minden átalakulás alapjai, továbbá az örökös tartományoknak alkotmányt és végre az átalakulás e nagy kérdéseiben oly gyors eljárást, mely a szokott országgyűlési alkudozások mellőzésével, minél előbb szentesített törvények által biztosítsa e nemzeti óhajításokat.

A bécsi bank helyzetének kimutatása s márczius 4-ikén a kerületi ülésen egyhangúlag elfogadott felirat, voltak tehát azok a kérdések, melyek tárgyalása végett márczius 16-ikán Zalamegye közgyűlése összeült. De ezalatt az is eldőlt, hogy Deáknak most már föl kell mennie Pozsonyba; föl minden áron. Ez volt az országgyűlési közvélemény általános óhajítása. Midőn tehát megtörtént a márczius 13-iki bécsi forradalom és Metternich, Apponyi leköszöntek s a császár Ausztriában is szabadsajtót, alkotmányt és a

polgári őrseredet megadta; midőn Pozsonyban ez események hatása alatt a főrendek is márczius 14-ikén egyhangúlag elfogadták a márczius 4-iki rendi föliratot: gróf Batthyány Lajos még e napon báró Wenckheim Bélát és Tolnay Károlyt külön is leküldötte Deákhoz, hogy rábírák a követség elvállalására, a kik, számos főrendi és követi tag által aláírva, a következő levelet vitték el neki:

„Kedves Barátunk! Bécsben az alkotmányért polgárok vére folyt. Metternich absolutistikus irányú kormánya megbukott. Apponyi leköszönt. Ily roppant fontosságú körülmények közt alkotmányunkat és a trónt a nép fölkarolása által szilárdítani elhatározott komoly szándékunk. Szükségünk van azért rád, s bizton várjuk minél előbbi jelenlétedet.“

Ez a levél és a közvélemény, melyet a sajtó e napokban kifejezett: már eldőntöttek Deák elhatározását, midőn a márczius 16-iki közgyűlés összeült, melynek első napján Deák nem volt jelen. Ezen mindenekelőtt Horváth János előadta, hogy az egyik követ, Tolnay Károly, hivatalosan értesítvén őt a bécsi eseményekről, a márczius 14-iki országgyűlési határozatokról s a nádor vezetése alatt Bécsbe ment küldöttségről; egyszersmind arról is tudósította őt, „hogy az összegyűlt rendek pártszínezet nélkül, a mágnások s ott maga az ország fenséges nádora, közakarattal Deák Ferencz úrnak az országgyűlésen leendő megjelenését óhajtják, a körülmények szüksége pedig ezt parancsolja.“ Ezt a követi jelentés felolvasása követte a nagy eseményekről, melyek Zalamegye sok éven át sürgetett elveinek felelvén meg, örömmel fogadták őket és ezek törvénybe iktatására nemcsak fölhatalmazták követeiket; hanem az unio hátráltatóinak, a

horvát zavargások és az administratori rendszer előidézőinek megbüntetését is kívánták; elhatározták azt is, hogy e törvényjavaslatok a főrendek vetoja esetén egyenesen terjesztessenek fel a királyhoz. Ez az alkotmányunkkal ellenkező határozat eléggé mutatja, hogy Deák nem volt jelen s a 14-ikén történtek után felesleges is volt. Ezután még elrendelvén a bankjegyek teljes értékben való elfogadásának kihirdetését, Deák iránti bizalmának a közgyűlés a következőkben adott kifejezést:

„Hogy azok, mik legújabbán Európában s magukban az örökös tartományokban történtek és a napról-napra kifejlődő események a jelen országgyűlésre bizonyos befolyással leendenek, igen érzik a megye rendei és ezért teljesen meg vannak győződve: hogy a magyar nemzetnek a jelen átalakulási korszakban jövődjének boldogsága vagy boldogtalansága a körülmények okszerű és bölcs fölhasználásától vagyon felfüggesztve, és a mi jelen időben vagy felhasználatlanul elhanyagoltatik vagy czélt tévesztve alkalmaztatik, a jövő helyrehozni s kipótolni sohasem fogja: legszentebb kötelesség tehát minden erőt s minden módot arra alkalmazni, hogy a nemzet jövő boldogsága s törvényes független alkotmányossága biztosittassék. Ezen eszközök legfőbbike az: hogy az országgyűlése czélszerű irányban folytattassék, s mivel érzik a rendek, hogy a magyar hazának fiai közt Deák Ferencz táblabíró úr azon legfőbb egyik egyén, ki rendíthetetlen jelleme, tiszta hazafiúsága, mély belátása, a múltat, jelent és jövőt összefüggesszteni képes ítélő tehetsége által a haza javára legtöbbet eszközölhet: polgári bünt követnének el a megye rendei s hazájok és a nemzet iránti kötelességökről

felejtkeznének meg, ha őt ismét a haza és az egész nemzet nevében fel nem hívnák, hogy ő a jelen országgyűlésen, mint a megye képviselője megjelenve, azt, mit hazájára nézve jónak és üdvösnek ítélend, eszközölje. Elhatározták tehát: hogy holnap tüstént annyi számban minden rang és sors különbsége nélkül, a mennyiben lehet, másodalispán úrnak elnöklése alatt Kehidán Deák Ferencz úrnál megjelenvén, őt az országgyűlési követségnek elvállalására már a követválasztási gyűléskor a megye rendei általános közakaratóval történt elválasztása után újabban ismét megkérjék.

E határozattal a küldöttség jelentéséig felfüggesztették az ülést; de mielőtt a küldöttség Kehidára indult volna, Deák még az nap Zala-Egerszegre érkezett. A küldöttek tehát ott keresték fel s a mint másnap a másodalispán jelentette, azt felelte, hogy bárha ronsolt egészsége miatt nincs reménye az országgyűlés végéig Pozsonyban maradhatni; de kötelességének érezvén a követség elvállalását, ha szabályszerűen megválasztják, elfogadja. A riadó éljenzés után Horváth János előadván, hogy a megye mindkét követe már a választáskor kijelentette, hogy helyét Deáknak átadni kész és Csúzy Pál ezt december 13-ikán, Tolnay pedig most írásban is ismételte: a rendek köszönettel tudomásul vették s a Csúzy Pál korábban beadott lemondását fogadván el, márczius 22-ikére követválasztó gyűlést határoztak.

A márczius 22-iki népes gyűlés a megyeház előtti téren folyt le. Deákot követnek kiáltván ki, megbízólevelét úgy adták ki, hogy „mint a megye teljes hatalmú megbízottja, a tanácskozásokban és törvények alkotásában minden utasítás nélkül, önbelátását s

meggyőződését követve szavazzon“; s ha ő kénytelen volna visszatérni, helyetteséül Csúzyt már most megválasztották.

Deák e választáskor már Pozsonyban volt. Márczius 19-ikén, Wenckheimmal útra kelvén, 20-ikán egy [óra tájban érkezett oda, a Zöld-fa vendéglőbe szállt s még az nap értekezvén Batthyányval, ki miniszteriuma megalakítását éppen miatta halasztotta eddig, hosszas rábeszélésre elvállalta az igazságügyi tárczát és Batthyány már mint ilyent jelentette be a márczius 23-iki kerületi ülés legnagyobb örömére.

Hogyan folytak le az első napok, Deák maga megírta márczius 28-ikán Tarányi Józsefnek. Ekkor már az átalakulás legnevezetesebb kérdései hirtelen alkotott törvények által el voltak döntve; el volt döntve a közteherviselés és az urbéri terhek megszüntetése mind a két táblán s csak megerősítésre vártak; sok követ meg is küldte őket a megyéknek, ki is hirdették őket s így már befejezett ténynyel kellett számolnia, midőn a nádor s több főrendi tag fölhivta, hogy kivált a hevenyészett urbéri törvényen javítson. Deák csak azt felelhetette, hogy noha e sietést sem helyesnek, sem szükségesnek nem hiszi; de a kihirdetés után a változtatást sem helyeselheti, mert eredménye rettentő parasztháború volna. E nyilatkozata megmentette a törvényt minden szándékoltt változtatástól; sőt midőn először megjelent a kerületi ülésen, ismételte ezeket és helyeselte a rendek gyors és nagylelkű határozatát.

Valójában pedig nézetét utóbbi nyilatkozataiból e kérdésben a következőkben állapíthatjuk meg: az állam mindig rendelkezett az urbéri javakról; tehát rendelkezhetett most is és kimondhatta, hogy e szol-

gálatok ellenkeznek az állam céljával, kimondhatta az állami kárpótlást is becsű alapján teljes értékben vagy csak részben; sőt az urbér megszüntetése helyes is, célszerű is; de a népnek e feltételek nélküli odaajándékozás már nem volt az; mert minden birtok- és jogfogalmat a nép naiv felfogásában annál inkább összezavart, mert a nép ilyesmire elő is volt készítve, s e mellett a tulajdon felőli fogalomnak ez a megtévesztése szükségképen oly és annyi követelést támasztott, melyeket sem kielégíteni, sem lecsillapítani nem lehet ezért helyesebb lett volna az urbéri szolgálatok azonnal való megszüntetése mellett, a kármentesítést a jobbágy adózásával pl. akár 20 év alatt eszközölni; emigy könnyen megeshetik, hogy a felbecsült szolgálatok az államot több száz millióval terhelik meg s azt kifizetni nem bírja, legfőlebb bizonyos perzentjét.

De hát minderről a történetek után beszélni késő volt.

Deák márczius 23-ikára megkapván követi megbízólevelét, este félhétkor már elment a kerületi ülésre, a hol nagy lelkesedéssel fogadták, mire ő röviden felelt, hogy e drága perczekben czifra szóknak helye nincs s ezért röviden ajánlja magát követtársainak. Itt tárgyalás alatt éppen Somsich Pálnak már délelőtt megkezdett törvényjavaslata állott az ősiség eltörléséről. Javaslata szerint az eltörlés az „uti possidetis“, azaz a jelenlegi birtoklás alapján történt volna, úgy hogy még a zálogban levő birtokokat se lehessen kiváltani, ha a zálogidő lejártá után eddig nem indított, vagy ha a lejárat után egy év alatt nem indíttatnék per miatta. Deák nemcsak e veszélyes elv, hanem az egész hiányos javaslat ellen felszólt; mert ez a határozat megingatná a mult idők törvényeibe vetett

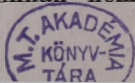
hitet, de ezenkívül egyébként is hiányos és ingadozó. Mivel itt a sietést semmi sem indokolja, mint az urbéri ségnél, tehát bizza meg a ház, az ősiség eltörlésének elvi kimondása mellett, a kinevezendő felelős kormányt egy rendszeres polgári törvénykönyv kidolgozásával. Ezt a ház egyhangúlag fogadta el s ebben az izgatott pillanatban semmi sem jellemezheti jobban Deák befolyását, mint ez az egyhangú határozat, mely végre is megkötötte a gyors haladás nagyon is rohanó kerekét. Így jött létre Deáknak csupán két pontból álló törvénye, (1848 : XV.), mely csak elvben mondja ki az ősiség eltörlését.

De ugyanez egyszersmind eléggé mutatja, hogy Deák az események közepébe jutott bele. Batthyánnak senkiben sem volt nagyobb bizalma, mint benne; e napokban senkivel többet nem tanácskozott. Örök kár, hogy csaknem mindenben már bevégzett tényekkel állt szemben, melyek talán az ő befolyásával más alakot öltöttek volna. A legfontosabb kérdés azonban, mely most mindenkit leginkább foglalkoztatott, a felelős miniszterium iránti törvényjavaslat volt. Ebben eddigelé a következők történtek: Kossuth márczius 3-iki kerületi indítványát márczius 4-ikén az országos ülés is egyhangúlag elfogadta; de István nádor e napon Bécsbe menvén és e nagy súlyú feliratot saját elnöklete alatt kívánván tárgyaltatni, főrendi ülés elé egyenlőre nem kerülhetett. Ezalatt Bécsben gróf Apponyi az országgyűlés feloszlásának tervével foglalkozott és a teendőkről Szőgyény tanácsára márczius 8-ikán a nádor elnöklete alatt Majláth országbíró, Keglevich tárnok, Szécsen Miklós kincstári elnök, Széchenyi, Apponyi, Szőgyény, Zsedényi egy értekezletet tartottak, melyen Apponyi indítványára a fel-

osztatás helyett egy leiratot határoztak az országgyűléshez, mely elrendelvén a törvényes útra visszatérést, felosztatással fenyegette volna a rendeket. Ugyanekkor ajánlta Széchenyi, hogy őt teljhatalmú királyi biztosként küldjék az országgyűlésre; de ezt senki sem helyeselte.

Erre a nádor márczius 10-ikén visszatért ugyan Pozsonyba; de a várva várt főrendi ülést még sem tartotta meg, noha márczius 9-ikén a rendek sürgető izenetet is küldtek át. Várta ugyanis e leiratot; de a márczius 13-iki bécsi forradalom elsöpörte úgy azt, mint márczius 14-ikén Metternichet és Apponyit. Ekkor a rendek Kossuth vezetése alatt küldöttségileg kérték meg a nádort, hogy tartsa meg az óhajtott gyűlést. Erre délután három órakor a főrendek a feliratot egyhangúlag elfogadták s márczius 15-ikén, a pesti ifjúsági mozgalom napján, a két ház külön küldöttsége vitte Bécsbe, a nádor elnöklete alatt, a ki elfogadásához állását kötötte. Bécsben most egyik értekezlet a másikat követte Lajos főherczeg elnöklete alatt; de senki sem ajánlhatván az ellenállást, a királylyal márczius 16-ikán elfogadtatták. E szerint István nádor Magyarország teljhatalmú helytartója lett, mire gróf Batthyány Lajost miniszterelnökké márczius 17-ikén e felhatalmazás alapján kinevezte.

Így készült el a miniszteriumról szóló törvényjavaslat (1848: III. t.-cz.), melyet legalább is Deák egyenes befolyása nélkül, márczius 22-ikén a rendek és 23-ikán délelőtt a főrendek is elfogadtak és Batthyány márczius 24-ikén Deákkal Bécsbe ment megerősítését kieszközölni s csak 28-ikán délre térhettek vissza. „Sokat futkostunk, kértünk, okoskodtunk, fenyegetőztünk a főherczegeknél; — írja márczius 28-ikáról Deák — sikere fáradozásainknak nem volt ugyan tökéletes,

de mégis reményt nyújt, s a holnap érkezendő válaszból lehet, úgy hiszem, valami jót csinálni“.

Deák nem mond többet; de Szögyény emlékirataiban részletesen megírja a történeteket. A cancellária országgyűlési bizottmánya azonnal tárgyalván a javaslatot, még Bartal is azt vélte, hogy a pénzügyi és honvédelmi miniszteriumok miatt változtatni kell rajta s a magyar cancellária fentartandó. Így szólt a cancellária javaslata. Szögyény maga semmit sem fogadott volna el a márczius 16-iki királyi kézirat határain túl s az országgyűlést, ellenállása esetén, eloszlattatván, teljhatalmú királyi biztost és hadat küldött volna az országba; ha pedig — tévé hozzá — ezt nem lehetne tenni, akkor nincs más, mint alkudozni Batthyányval és Deákkal. Ily értelemben szólt a nádorral, ki márczius 24-ikén meg is tette javaslatát három lehetőség szerint: *a)* Magyarországot, a hadsereg kivonásával, sorsának kell átengedni; *b)* Batthyányval és Deákkal tárgyalva, le kell alkudni a lehető s ez most a legjobb mód; *c)* hadsereget és királyi biztost kell küldeni az országba. Ehhez csatolta Szögyény a maga, részben hasonló tartalmú fölterjesztését. Márczius 25-ikén Lajos főherczeg elnöklete alatt, Majláth György országbíró jelenlétében, meg is tartották erről az értekezletet; de kiviláglott, hogy sem katona, sem pénz nincs; tehát királyi biztosról szó nem lehet. Most a törvényjavaslatra került a sor és több módosítással egészben a cancellária javaslatát fogadták el.

De Szögyény sem beszél el mindent. A dolog márczius 25-ikén nem fejeztetett be; hiszen akkor Deákék nem ültek volna 28-ikán reggelig Bécsben, a mi Pozsonyban és Pesten könnyen érthető izgalmat okozott. Az alkudozások tovább folytak; mert Batthyány

előre megmondta s ezt a nádor is írja előterjesztésében, hogy e törvényjavaslat el nem fogadása esetén a miniszterelnökségről lemond s éppen Szögyény előadásából világos, hogy márczius 27-ikén a miniszteri és urbéri törvényről, a király beleegyezésével, a leiratókat a nádor megmutatta Batthyáynak és Deáknak, a kik kivált az elsőre négy észrevételt tettek. Közülök kettő csak inkább a szövegezésre vonatkozott; de a másik kettő a lényegbe vágott és hogy éppen a honvédelmi és pénzügyminiszteri tárczákra vonatkozott, azt megerősíti a nádornak márczius 28-iki levele Szögyényhez, ki még az nap estve is bizonyos változtatásokat kívánt, azzal a megjegyzéssel, hogy ebben az esetben a rendek nemcsak rekrutákat, hanem loyalis nyilatkozatot is fognak megszavazni.

Minthogy pedig Batthyányék márczius 28-ikán délen, tehát mikor Bécsben a végső alkudozások folytak a leiratról, már Pozsonyban voltak, pontosan nem tudhatták, mi lesz benne, csak azt, hogy ők mit kívántak s minek elfogadtatására ajánlkoztak. Deák Pozsonyban, Lónyay Menyhért szerint, a bécsi tárgyalásokról azt mondta, hogy az első kívánság az államadósságok egy részének elvállalása volt; ezt a leiratba is be akarták venni; de a nádor és Deákék rábeszélésére ráállottak, hogy az udvartartásra és közös költségekre az előbbi jövedelmeket követeljük — vagy még kevesebbet; a hadügyminisztert egészen ki akarták hagyni, de ebben is engedtek; egyébaránt, ha a nádor nem tudna most mindent kivinni, egy felirat kieszközli. Ebből az látszik, hogy e pár lényeges pontban Deák jobb leiratot remélt.

Márczius 29-ikén megérkezett a nádor kora reggel s azonnal ismert lőn a leirat, mely fenn kívánja

tartani az udvari cancelláriát, megszorítja az országgyűlés s a miniszterium befolyását a pénz- és hadügyre nézve. Azonnal elkezdtek izgatni az ifjúságot, mely nagy tömegben lepte el tizenkét órákor az országos ülés termét s a belépő minisztereket kitörő zajjal üdvözölte. Mire délután egy órákor a nádor az elegyes ülést megnyitotta, az izgalom a legnagyobb fokot érte el; csak gróf Teleki László mentette meg a helyzetet, azt mondván hogy a nádor mindennek kieszközölését megígérte. Valóban, midőn Batthyány kijelentette, hogy ha a nádor a leirat megváltoztatását ki nem eszközli, ő és társai tárczát nem vállalnak: szavát adta, hogy vagy módosíttatja a leiratot vagy ő is leköszön.

Azonban így is rendetlenségek történtek. Estve a leirat egy példányát elégették, Zsedényit, kinek ellenjegyzése mellett érkezett, halálra keresték. Ebből 30-ikán heves kerületi jelenet származott; mert Széchenyi s utána Deák e rendetlenségeket elítélték. Deák, a mint beszéde is mutatja, nagyon fel volt indulva; a rend fentartását a haza első kötelességének jelentve ki, hozzátette: „Isten látja lelkemet, gyermekkoromtól fogva epedtem a dolgok átalakulása után, de ha ez anarchiával jár, elfordulnék tőle“. Madarász László (Somogy), ki márczius 29-ikén Zsedényi perbevonatását indítványozta s e kihágás közvetlen oka volt, nem a ház elé tartozónak mondta a dolgot; bántó szókkal is illette a felszólalókat, mire Deák a saját képviselői joga nevében felindulva utasította vissza a támadást a ház helyeslése közt s Széchenyi aztán elsimította a vihart.

De a leirat miatt a harag végig zúgott Pesten át az egész országon. Valóságos polgárháború állt küszöbön,

midőn 30-ikán délután fél kettőkor Bécsből külön sürgőnnyel hívták fel Batthyányt, Széchenyt, Eötvöst, Deákot, ki, mint Lónyay Menyhért írja, a legsötétebb sejtelmek közt nem várt kevesebbet az országgyűlés eloszlatásánál.

Megérkezvén a felhívottak Bécsbe, még az nap Ferencz Károly főherczeg megtartotta velök az értekezletet Szögyény és Bartal jelenlétében. A cancellária ellenző javaslatát Szögyény adta elő.¹ „Erre, — mond Szögyény — Batthyány szárazon és dacosan sürgette az országgyűlési kívánatok teljesítését. Ugyanezt tette hosszas és geniális modorában Széchenyi, de teljes tisztelettel a királyi család iránt. Legmérsékeltebben szólt Eötvös, ki nyíltan kijelenté sajnálkozását a felett, hogy a dolgok idáig jutottak; de az ellenállást most már ő is lehetetlennek tartotta. Ingerültebb volt Deák, bár lényegileg Eötvöshöz hasonlóan nyilatkozott“. Bartal is ily értelemben szólt s a tanácskozás eredmény nélkül oszlott el. Ezután gróf Hartiggal és báró Jósikával folyt a tárgyalás. Az eredmény az lett, hogy nem engednek s erre az udvar is el volt határozva; de másnap a nádor, Eötvös és Széchenyi eljárták a főherczégeket s a megtagadás következményeit oly veszélyeseknek ecsetelték, annyi loyaltást ígértek, hogy végre engedtek. Így született a márczius 31-iki leirat, mely elejti a királyi kamarát és udvari cancelláriát; a királyi háztartásról és egyéb közös kiadásokról a határozatot a jövő országgyűlésnek tartja fenn, de addig ezekről ideiglenes intézkedést kíván; az államadósság egy részének

¹ Szögyény *Emlékiratai*-ban (36. l.) ezt az értekezletet április 2-ikára teszi, világos tévedéssel.

elvállalását mellőzi; a hadügyre nézve békében elismeri az országgyűlés és a kormány teljes hatáskörét; azonban a katonaságnak az országon kívüli alkalmazását s a katonai kinevezések jogát a *pragmatica sanctio* értelmében a király magának tartja fenn, de mindenben a személye körüli magyar miniszter ellenjegyzése mellett.

Ez a nevezetes leirat ide vonatkozó része.¹ E tárgyalások alatt márczius 31-ikén délelőtt történt, hogy Szögyény Deákkal a nádornál találkozáván, kérte őt, hogy nagy befolyását használja fel az országgyűlésen a kívánatok mérséklésére, mire a következő nevezetes nyilatkozatot tette: „Hát ki gondolja, hogy az eddigiek is meggyőződése és óhajvásom szerint történtek; de részeg emberrel nem lehet okosan beszélni, pedig az országgyűlés most részeg.”

Ez a nyilatkozat fontos következtetésekre jogosít, kivált, ha Deáknak többi, már említett nyilatkozataival egybevetjük. Kétségtelen, hogy ő az első leirattal szemben sem foglalt volna el oly erőszakos állást s olyannak tartotta, melyből lehet valamit csinálni. Mindenesetre a még meg sem alakult miniszteriumban már itt jelentkeznek az első ellentétek atomjai.

E leirattal a nádor márczius 31-ikén déltájban

¹ Nem ily részletesen, de a fődologban teljes hűséggel így beszéli el Deák is Lunstskandl elleni művében (10—11. l.) e törvények keletkezését. Említi a király első tárgyalásait a kancellárral, továbbá rokonával, a nádorral s hazánk fő hivatalnokai; említi az első el nem fogadott leiratot, a nádor s a miniszterjelöltek második bécsi útját, az értekezletet Ferencz Károly főherczeg elnökelete alatt, a benne résztvett tagokat s a dolgok hitelére nézve hivatkozik Deákra, Eötvösre, Szögyényre és Bartal Györgyre.

érkezett Pozsonyba; onnan még ugyanazon hajóval Eötvös a főváros megnyugtatósa végett Pestre hozta. Pozsonyban hat órákor volt az elegyes ülés, melyen a leiratot a nádor kihirdette. Midőn Deák és Kossuth beléptek a terembe, falrengető riadalom köszöntötte őket; a nádor iránti lelkesedés alig ismert határt. Még az nap kerületi és országos ülés a leirat szerint átalakította a miniszteri törvényjavaslatot. Ekkor a kedélyek megnyugtatóására felszólalt Deák s azt mondta, hogy e „leirattal minden meg van adva, a mit papi-ron adni lehet; a többi a nemzet gondja“; a nemzet gondja az is, hogy a felelősséget átvigye az életbe. Hangsúlyozta, hogy a leirat polgárháborútól mentette meg a hazát. Erre a miniszterium megbízásából a leirat következményeire térve, a királyi udvar ellátására egyelőre egy általános összeg megszavazását indítványozta. Ezt általános helyeslés követte. Utána Kubinyi Ferencz, Madarász László, gróf Batthyány és végre Kossuth szóltak. Kossuth beszéde kivált a körül fogott, hogy ő mért fogadja el ezt a leiratot, noha nincs meg benne mind, a mit kívántak? Elfogadja legkivált; mert tudja, hogy ha ő azt mondaná: „nem kell!“ — polgárvér folya miatta és mert végre is kielégítő. Tőlünk függ kivívni a többit ezután; mert hazánk önállása most pénz- és hadügy tekintetében is biztosítva van.

A pozsonyi és pesti radikálisok ugyan nem voltak még ezzel sem megelégedve; de a többség öröme elnyomta zajukat. A rendek a közös kiadásokra három millió forintot szavaztak meg, április elsején a nádor tiszteletére ünnepet tartottak, Kossuth intézett hozzá beszédet, melyre a felelet éppen oly lelkes volt és április 2-ikán maga a nádor táviratozta Szögyénynek

Bécsbe, hogy a hangulat a lehető legjobb, a lelkesedés általános.

Így álltak a dolgok, midőn ennek a legnehezebb kérdésnek megoldásával mindenki azt tartotta, hogy az országgyűlés befejezte működését s csak pár legszükségesebb törvényjavaslat van még hátra. Különösen az országgyűlés higgadtabb része kívánta volna végét; mert tartott a sok tekintetben hevenyészett törvényektől, melyek közül éppen a legfontosabbak voltak hiányosak; tartottak továbbá véletlenektől, meglepetésektől, de le kellett még mulhatatlanul tárgyalni pár javaslatot. Ezek közül a népképviseletről szólót (1848: V.), ennek mind az 57 pontjával együtt, a kerületben márczius 30-ikán egy napon tartott két ülésen egészen befejezték; csak egy fontos módosítást tettek rajta Kubicza Pál (Trencsénmegye) indítványára, hogy fél-telek helyett az egynegyednyi jobbágy-telket vették a qualificatio alapjául. Kossuth hozzájárult s nagy többség szavazta meg, noha Andrássy Gyula a választói jog e kiterjesztését, főleg nemzetiségi okokból, nem helyeselte. A javaslatot a márczius 31-iki országos ülés is majdnem felkiáltással fogadta el, s április elsején a főrendek is csupán a főntebbi pont, a képviselők 5 forint napidija és 400 forint lakbére ellen tettek kifogást.

Deák márczius 30-ikán délután két órakor Bécsbe hivatván, e javaslat tárgyalásán nem vett részt s így csak április 4-ikén, a kerületi ülésben volt módja e két ponthoz szólani. Az elsőre nézve különösen azt fejtette ki, hogy a negyedtelkes szavazók legfőlebb százezerrel fognák növelni a választók számát s így aggodalomra ok nincsen; másrésről a választói jog kiterjesztése az általános szavazati jognak legjobb ellenszere s így éppen a stabilismus barátainak kel-

lene óhajtaniok. Kifejtven továbbá a képviselők napidijának szükségét, különösen abból a szempontból, hogy máskülönben szegény ember képviselő nem lehetne s e mellett nagyon is ki volnának a követek téve a megvesztegetés kísértéseinek: az ülés egyhangúlag elfogadta az előbbi szerkezetet. Ugyanezeket április 5-ikén a főrendek is elfogadván, még az nap öt más törvényjavaslattal együtt felterjesztették.¹ Szögyény *Emlékiratai* részletesen felsorolják azokat a nehézségeket, melyekbe ennek a javaslatnak megerősítése is ütközött, kivált a határőrvidékekre vonatkozó pont miatt (55.); ugyanő elmondja benne Batthyány és Kossuth szerepét; míg végre a király ezt is megerősítette egy oly leirat kíséretében, hogy a határőrvidékek katonai szervezete nem fog megváltozni, míg az ő beleegyezésével új törvény nem alkottatik. E küzdelmekben Deák most nem vett részt s nem is járt az országgyűlés végéig Bécsben. Az eseményeket kiváló kedvetlenséggel s némileg végzetes megnyugvással kísérve, feltűnő ritkán hallatta szavát, úgy hogy az április 9-ikéig tartott csaknem állandó üléseken alig szólott nehányszor, mialatt mások minél rendkívülibb indítványokkal álltak elő, a lázas napok hatása alatt keresvén a feltűnés alkalmait. Pár felszólalásából majdnem kiérezni az ironiát, melylyel a rendeket pár túlzásban meggátolta. Említsünk fel csak két esetet.

Az április 2-iki kerületi ülésen Bónis Sámuel tör-

¹ A többi öt javaslat: a megyei hatóság ideiglenes gyakorlása, a megszüntetett magán úrijavadalmak államadóssággá változtatásáról szóló javaslatnak egy 9-ik §-tal való kiegészítése, a földesúri hatóság megszüntetéséről érkezett királyi válaszra felirat, a községi választásról s végre Fiuméről és Buccariról javaslat.

vényjavaslatot nyújtott be, hogy a miniszteri felelősség gyakorlati életbeléptetése végett minden közhivatalnok elmozdithatását mondják ki, a bírák kivételével. A megindult vitában Madarász László, Somogy követe, az örökös főispánságok megszüntetését indítványozta; mert kevés logikát látna abban, ha ezek elmozdithatók nem volnának. Deák erre felelve, azt mondá, hogy „e táblánál a logika az események miatt cassálva van, s a törvényjavaslatok azért annyira eltérők”; ő egyébiránt választás által alakított s elmozdithatatlan megyei bíróságot és felelős miniszteriumot összeférhetetlen eszmének tart. Bónis javaslata mégis törvényynyé lett (1848: XIX t.-cz.); Deák többet nem szólt a kérdéshez.

A másik eset április 5-ikén történt. Ez alkalommal Balogh Kornélra megyéje (Győr) nehéz feladatot rőtt; mert utasításából fel kellett olvasnia egy törvényjavaslatot, mely szerint a hűtlen tanácsosok s köztök Metternich, gróf Apponyi György és Zsedényi Eduárd, az Ulászló törvénye (VI. decret. 7. cz.) értelmében büntetessenek meg; Madarász meg éppen a ház sorompói elé akarta idézni őket. Beöthy Ödön, Bihar tüzes követe, e napon jelent meg először a házban, nagy éljenzések közt foglalván el a Reviczky lemondásával megürült helyet; a karzatra pedig báró Wesselényi, ki csak egy nappal azelőtt érkezett Pestre, lépett be hasonló lelkesedéstől üdvözölve. Az ülés, mely a görög-katholikusok és görög-keletiek vallásos ügyeit tárgyalta, a Balogh indítványáig közönbös hangulatban folyt. Most egyszerre nagy élénkség keletkezék, „a habok kezdtek hullámszni, s kemény philippikák áradoztak főkép Madarász és Beöthy ajkairól, midőn Deák Ferencz, mint Neptun, egyetlen szavával

lecsillapította a hullámokat, figyelmeztetvén a házat, hogy valamikép következtetlenségbe ne jöjjön azon felírásával, melyben minden politikai bűnös számára amnestiát kér. — Lőn csend és nyugalom. — Különösen Beöthy, ki hosszas beszédben áradozott a helyzetről, Deáknak e rendkívüli várakozás közt és nagy nyugalommal elmondott pár szavára teljesen lefőzve, röviden tette hozzá, hogy ezt az előzményt nem ismerte; egyébiránt — mondá magát mentegetve — ez a beszélgetés erről a tárgyról nem ártott, még ha élesebb lett volna is.

De ez a pár eset magára áll. Deák a legtöbbször hallgatott; noha nemcsak az ország minden részéből érkeztek az országgyűléshez a forradalmi láznak gyakran furcsa és naiv nyilatkozatai; hanem a házban is nem egy ilyen született s Deák ezek ellen is csak párszor nyilatkozott. Akkor is hallgatott, midőn pl. Borsodmegye márczius 27-ikén azt indítványozta, hogy Metternich, ki magyar indigena is volt, bélyegeztessék meg. Madarász László s a szélsők rögtön készek voltak mindenre s csak Szentkirályi lelkes felszólalására mondtak le arról, hogy legalább is az indigenatustól foszszak meg. Deák ekkor nem szólt, csak a Zsedényit üldözők rendetlenkedései alkalmával tett pár megjegyzést erre a vitára és nem minden czélzás nélkül. Madarászra czélozva azt mondta, hogy „Ulászló törvényeit, az elavult *Corpus Jurist*, melyet a változó körülmények fordúlata egészen félretett, éppen nem tartaná alkalmas fegyvernek a nemzet új átalakulásában.“ Az új rendszer emberéhez ezek az avult fegyverek s ily nagy dolgok közt egyes emberekkel való vesződéskicsinyeskedés volna. Hevesen pattant fel erre Madarász, hogy ő miniszteri önkényt nem tűr s hogy a

Corpus Juris és Ulászló törvénye eltemetve nincs; erre Deák másodszor rendkívüli felindulással utasította vissza Madarász vádjait. Ő nem, mint miniszter, hanem, mint Zala képviselője szólt; szólt a szabadság és rend érdekében s ezt tenni fogja, míg össze nem roskad.

Hasonló indítványnak kell tekintenünk a Beöthy Ödönét április 8-ikán, ki Martinovicsék hamvainak felásatását s a nemzeti hála kifejezése melletti eltakarítását indítványozta a kerületi ülésen, minek végrehajtását a miniszteriumra bízta volna s ezt általános helyeslés fogadta; majd április 10-ikén Szentiványi tette szóvá, hogy a régi cancellária tagjai közül Zsedényi Eduárdot, ha a róla szóló hírek igazak, ne alkalmazzák a status-tanácsban; felvilágosítást kér ez iránt a miniszterektől. Erre előbb Kossuth vette védelmébe Zsedényit, majd Deák, ki különös melegséggel emelte ki Zsedényi fáradozásait már első alkalommal is abban, hogy a miniszteri törvény megerősíttessék s midőn ez másodizben fölküldetett, a nemzeti követelések kivívásában senki nagyobb érdemet nem szerzett.

Deák tehát ritkán szólt, de mindig mérséklőleg s néha az ironiának halvány árnyalata jelentkezett beszédén. Ezeken kívül különösen két kérdésben vett részt: ezek egyike a miniszteriális kormányzatnak megegyeztetése a megyével s a másik Széchenyi törvényjavaslata a közlekedési miniszterium teendőiről.

Az első kérdést Bónis már említett törvényjavaslata vetette föl a hivatalnokok elmozdíthatásáról s ebből az alkalomból láttuk Deák véleményét. Utána Kossuth szólalt fel, ki arra a kérdésre, hogy a megyei szervezet a miniszteri felelőséggel összeilleszthető-e? —

azt felelte, hogy össze, ha ezt helyesen s úgy értelmezzük, mint a miniszteriumról szóló törvény mondja, t. i. hogy a miniszterium törvénytelen nem tesz s a mit a törvény rendel, végrehajtja. Ezért erről szükségesnek tartja egy rövid törvény alkotását. E beszédet Kossuth főleg azért tartotta, mert először jelezni akarta, hogy egy ily tartalmú törvény kell s ez már készen is állott asztalán, mely éppen úgy, mint a népképviselési törvény, az ő saját munkája volt; mert másodszor senki sem érezhette inkább azt a kötelességet, mint ő, hogy a két elvet egymás mellett megmentse, mint ki a megye legnagyobb barátja s most mégis a felelős kormány kivívója, sőt egyik tagja lett az események csodás összejátszása következtében.

Azt mindenki tudta s a lapok is, kivált a *Pesti Hírlap*, éveken keresztül hirdették, hogy az „akkori“ megye az új állapotokkal összeférhetetlen; ezt érezte természetesen Kossuth is. Törvényjavaslata tehát, mely a jövő országgyűlés részletes intézkedéséig csak pár pontból állt, a megyei közgyűlést szintén népképviselési alapra kívánta fektetni s a nélkül, hogy a közgyűlés jogkörét különösebben körülírta volna, a törvények végrehajtására s a miniszteriummal való érintkezésre a régi alakban tartotta volna meg. E javaslatát a fenti vitával egy napon, április 2-ikán d. u. öt órakor bemutatta a kerületi ülésen s rendkívül heves vitának lett tárgya különösen az, hogy e javaslat a nemesség fejeként való megjelenését megszüntette. Ez oly pont volt, melyben a leendő miniszterium tagjai sem értettek egyet. Széchenyi ki is mondta több más követtel, hogy ebben a régi és annyi áldozatot hozott nemesség jogainak csorbitását látja; Pázmándy Dénes pedig egyenesen kijelentette, hogy ő a megyét a

centralisatióval összeegyeztethetőnek nem tartja s a jövő országgyűlés részletes intézkedéséig a megyegyűléseket felfüggesztené. Erre Kossuth hosszú és fényes beszédben ajánlta javaslatát, hozzátéve, hogy inkább kiköltözik a hazából, mintsem csak centralisatio legyen s inkább a ministerialis törvénynek is megbuktatására törekednék. Látván azonban, hogy javaslatát ebben az alakban el nem fogadják, maga indítványozta, hogy aludjanak egyet rája.

Azonban másnap a vita megújult s minthogy Széchenyi e napon kifejtette álláspontját, maga Batthyány indítványozta, hogy mivel egyik jelöltnek, ha bármelyik elv győz, vissza kell a miniszterségtől lépni; tehát utasítsák a kérdést conferentia elé. Ezt a zárt értekezletet április 3-ikán este tartották meg. Erről csak annyit tudunk, hogy Deák ékesszólása és bölcsesége játszotta rajta a főszerepet, melylyel kiegyenlítette az ellentéteket s így jött létre az a közvetítő, mindössze két pontból és két alpontból álló javaslat, mely a megyegyűlést a régi ösgyűlés alakjában föntartotta, csak kiegészítette a községek képviselőivel és azzal, hogy a következő országgyűlés intézkedéséig a törvények végrehajtására s a megyei belkormányzatra ez a közgyűlés egy állandó választmányt küld ki. E kérdésben tehát Kossuth kénytelen volt éppen azt fogadni el, mi ellen két azelőtti kerületi ülésben vitatkozott.

Széchenyi törvényjavaslata „a közlekedési miniszterium teendőiről“ április 5-ikén került a miniszterjelöltek megállapodása után kerületi ülésre s 6-ikán kezdték tárgyalni. Lényege az volt, hogy az össz-miniszterium az előforduló szükséghez képest tíz millió forint alapot alkothasson a közlekedés ügyeire, melyet

az ország biztosítson s ebből vasutakra nyolcz milliót, vizszabályozásra két milliót lehessen fordítani. Az egész idő alatt, márczius eleje óta, bármi hihetetlenül hangozzék, ez keltette a legnagyobb vitát, átnyult április 7-ikére is; Széchenyi ismételve felszólalt. A legtöbben nem ezeket tekintették elsőrendű kérdéseknek, mások az általános javaslat helyett részleteket kívántak volna, még mások a budget-tárgyalásra halasztották volna. Kossuth ez alkalommal Bécsben volt s a miniszterium álláspontját Széchenyin kívül Deák védte. Beszédében különösen azt hangsúlyozta, hogy a ministerialis kormányzat pénzt igényel; maga a közvélemény eredményeket fog kívánni, ehhez pénz kell; előre a szerződések a vasutakról stb. bemutatni nem lehet s magok az eljárások is pénzt igényelnek; e mellett felelős kormányzat nélkül sem oszlott volna el az országgyűlés országos pénztár felállítása nélkül. Továbbá ha az új átalakulás okozta lázak elmúlnak, mindenki azt fogja kérdezni: mit nyert a haza? A kormánynak tehát legalább a jövő haszon reményeit kell előmutatnia; mert egyelőre minden társadalmi osztály veszített; ezeket meg kell nyugtatni s a munkára vágyóknak munkát adni. Minderre a jövő országgyűlésig s a felhalmozott munkák befejeztéig várni nem lehet; de furcsa kezdése is volna az alkotmányos kormányzatnak, hogy az országgyűlés a miniszteriumnak a hitelt megtagadja. Madarásznak felelve meg azt mondta, hogy e mellett magától értetődik, hogy novemberig, a míg a közteherviselés életbe nem lép, bármily szépen szónokoljunk, a közmunkáknak a meggyékben meg kell maradniok s a miniszterium intézkedése alá adatniok; ez éppen úgy a helyes megfontolás, mint a bizalom kérdése. Ez az ő, mint Zala

képviselőjének véleménye s nem mint miniszteré; mert még nem miniszter. Így a törvényjavaslatot hosszú huza-vona után némi módosítással megszavazták; azonban 8-ikán elbukott a főrendeknél. Széchenyi szomorú arczczal hagyta el az ülést; de mint előre megmondta, tárczakérdést belőle nem csinált. Midőn azonban a rendi tábla másodszor is megsürgette a javaslatot, a főrendek is elfogadták s ebből lett az 1848: XXX. t.-cz.

Mig ezek történtek, a király április 7-ikén aláírta a miniszterek kinevezését, melyet a nádor április 10-ikén délután két órakor vegyes ülésben a legnagyobb lelkesedés között hirdetett ki. E pár nap alatt Pozsonyban állandó lázas izgalom uralkodott. A kerületi és országos ülések kora reggeltől késő éjig tartottak, oly teremben, mely világításra berendezve nem lévén, a követek faggyúgyertya mellett végezték az ország dolgait. Egy ily kerületi ülésen, április 7-én estve hat órakor, Deák a rend érdekében három indítványt tett: küldjön ki a ház a kerületi jegyzőkből egy bizottságot a törvények szövegezésére; a végre, hogy április 9-ikére minden elkészüljön, a tábla tegye ülését állandóvá; végre a nádor teljhatalmú királyi helytartóvá neveztetvén s így személye sértetetlen lévén, a pestmegyei főispánságot s a jász-kún kapitányi hivatalt ruhazza másokra. Mindezeket, mint Deák összes ez időből való indítványait, általános helyeslés fogadta.

Ekkor t. i. még azt hitték, hogy a király már 9-ikére lejjő; de csak 10-ikén esti hat órakor érkezett meg s így az országgyűlés bezárása 11-ikére, kedd napra esett. Ezen a napon erősítette meg a király az elkészült 31 törvényczikkelyt, melyek fontosságukat

tekintve, olyanok voltak, hogy már akkor ezredéves történetünk új határköveiül tekintette őket a közvélemény s a következő napot, mint új millenium hajnalát üdvözölte; főképen, mert a mult nemesen halt meg, erőszak nélkül mult ki a nyugati eszmék első hatalmas lehelletére, egyelőre vért nem sóvárogva. A márczius 3-ikától vagy még inkább márczius 14-ikétől április 11-ikéig terjedő pár hét éppen oly átalakulást idézett elő, mint minőt a pusztaszeri ösgyűlés, mely a hódító nemzetből szabad, alkotmányos nemzetet alkotva, egy ezredévig tartott fejlődés alapját letette és biztosította; most pedig az új törvények letették az új alkotmányosság alapjait, mely szerint a király csak uralkodik, de nem kormányoz; a hűbéri rendszert átadták a multnak, a régi politikai társaságok és körök helyett az egységes nemzet állott fel megifjodva és lánczait lerázva.

De ezt csak éppen megemlítjük. Deák életrajza más, sajátos szempont kiemelés érekötelez, arra, hogy ez a néhány nap eldöntötte Kossuth uralmának kérdését. Mikor Deák fölment, vele, ha akart volna is, versenyezni nem birt; de nem is akart s a tért átengedte. Részvétele az ügyekben inkább mérséklő, csillapító, közvetítő volt s ha Kossuth szólt, ő mindig hallgatott; szavát a tanácskozásokban érvényesítette, melyeknek részleteit nem ismerjük eléggé. Egyszer állt fel csak Kossuth előtt, midőn márczius 31-én, a miniszterialis törvény jóváhagyásánál, még mindig látta a követek és hallgatóság arczain az elégedetlenség jeleit. Sietett kijelenteni, hogy a leirathban minden meg van adva, a mit csak papiroson adni lehet s igyekezett a figyelmet másra terelni; azonban pár más felszólaló után Kossuth még Batthyány után is felszólalt s noha megnyugvást jelentett ki, de egyszersmind oly mélyen

nyomta ujját a sajtó sebbe, hogy csak annál jobban érezte, hogy mit nem kaptunk meg teljesen s a megnyugvás bölcsesége helyett a lemondás és áldozat nagyságának és a hőies önmegtagadásnak érzetével töltötte el az őt éljenző hallgatókat. Deák azóta nagyobb beszédet nem is tartott, a vezetést átengedte; csak egyszer szólt hosszabban a miniszterium megállapodásának védelmére április 6-ikán, a Széchenyi javaslatánál, midőn Kossuth Batthyányval Bécsben volt a népképviselési törvény érdekében. Máskor mindig Kossuth beszélt, vezetett, informált, felvilágosított és döntött; a legfontosabb törvényjavaslatok is nemcsak az ő szellemét fejezik ki, hanem ő is szövegezte őket s így most ő vitte azt a szerepet, melyet 1839/40-ben Deák: azaz nemcsak az országgyűlésnek, hanem a sziveknek és hangulatoknak is vezére volt.

Mindezt a csalódás némi természetes érzelmével szemlélték azok, kik nem voltak Kossuth hívei. Ezért Deák lelkes fogadtatása után a lehangoltság és csalódás érzete vett erőt rajtuk s megadással várták az események folyamát, mint azt tette Deák is, kitől ők több erélyt s a vezetésnek Kossuth kezéből való kiragadását várták. Ezt Deák meg sem próbálta; nem volt természetében s bölcsesége úgy is megsugta, hogy hiábavaló volna. Így midőn az országgyűlés vége felé közeledett, a Deák éljenei mind kevesbedtek, míg Kossuth alig bírta a nemzeti lelkesedés tanujeleit elfogadni és megköszönni s olykor betegséggel mentette ki magát, a mi valóban nem csoda. Maga a követi kar mintegy a mult hagyományok fölelevenítése végett elhatározta ugyan, hogy Deáknak és Wesselyinek fáklyás-zenét ad s e végre 300 forintot gyűjtött; de egy nagy falusi égés hírére hallván, ezt a

leégetteknek adták egy más összeggel együtt s a tisztelgés elmaradt, min Deáknál senki kevésbbé nem búsult.

Így érkezett el az országgyűlés vége; de a miniszterek s így Deák is, megvárták Pozsonyban a törvények kinyomatását. Április 14-ikén indultak le hajón Pestre, hol nagyszerű fogadtatásban részesültek. Minden minisztert koszorúval fogadtak, de a kivilágítást az eső elmosta. Másnap, 15-ikén a pesti nemzetőrség adott az összes minisztereknek „addig még nem látott nagyszerű“ fáklyás-zenét, melyen Kossuthot kivéve, mind ott voltak az Európa-szálloda erkélyén. Kacs Kovics Lajos, pest-városi főjegyző beszédére Batthyány és Deák feleltek. Deák a kül- és belbéke fentartását ajánlta a polgároknak s ezzel társaival együtt belépett a nagy feladatok tömkelegébe.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Deák mint miniszter 1848 április—június havában.

MINISZTERIUMÁNAK ÜGYKÖRE. — SZERVEZI MINISZTERIUMÁT. — BELSŐ MŰKÖDÉSE. — RENDELETE A SAJTÓBÍRÓSÁGI ESKÜTTSZÉKEKRŐL. — KÖZZÉTESZI MINISZTERIUMA BEOSZTÁSÁT. — NÉHÁNY RENDELETE ÉS ELJÁRÁSA. — INTÉZKEDÉSEI A BÖRTÖNÜGYBEN S A FELSŐBB BÍRÓSÁGOKRÓL. — AZ ÖSSZKORMÁNY HELYZETE. — A NEHÉZSÉGEK. — MINISZTERTANÁCSOK. — HIBA A KORMÁNY MEGALKÚTÁSÁBAN S EBBEN DEÁK ÖNMAGÁRÓL. — A MINISZTERIUM S A HADÜGY. — HÁROM FŐKÉRDÉS. — AZ ÁLLAMADÓSSÁG KÉRDÉSE. — SEGÉLY AZ OLASZ HÁBORÚ ELLEN. — KÖZÖS KÖLTSÉGEK. — A BONYODALMAK. — DEÁK A HELYZETRŐL. — MACSKAZENE LÉDERERNEK. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÖSSZEHÍVÁSA. — A MINISZTERIUM TEVÉKENYSÉGE. — DEÁK A HELYZETRŐL JÚNIUS 15-IKÉN. — MEGHASONLÁS A KORMÁNYBAN. — KOSSUTH TÚLSÚLYA. — A HELYZET KÉPE AZ ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSÁKOR.

A fényes napok elmúltával Deák elfoglalta hivatali állását, melynek körébe tartoztak a büntető törvénykezés, esküdtbíróság, börtönügy, urbéri törvénykezésből eredő panaszok, polgári törvénykezés a szentszéki, bányászati és váltóbíróságokkal, a felügyelet a hiteles helyekre, közbírókra, ügyvédi karra; a korengedély, a protestánsok házassági viszonyai, az udvari cancellária által gyakorlott politikai bírósági ügyek, tehát az eddig általa kiadott bírói parancsok, a bírói delegációk, bírói zár, rövid visszahelyezési, főlebbviteli bírói, törvénykezési formahibák kérdései; a büntető és polgári ítélőszékek el-

rendezése, a törvénykezési eljárás s végre a büntető, polgári és bánya-törvénykönyv kidolgozása. Egészen szokatlanul kivétettek a kegyelmezési ügyek s a király melletti miniszterre bízattak azért, mert a kegyelmező jogot az 1848: III: t. cz. 24 §-ja szerint a király magának tartotta fenn.

E rengeteg munka elvégzésére, melyek egyszer-smind, az Ausztriával való viszonyunk megoldását kivéve, a legbonyolultabbak voltak, csak nyugodt időkben lehetett volna számítani. Oly munkáról volt ezekben szó, melyen 1792 óta a nemzet hiában fáradozott, a mely részét megalkotta is, az 1848-iki törvények alapos-tól felforgatták. Miniszteriumát Deák azonnal szervezte s május 3-ikára már majdnem minden állást betöltött. Államtitkára lett Ghyczy Kálmán, kit erre még Pozsonyban, az országgyűlés végén felszólított, osztályigazgatók lettek a büntető és urbéri osztályban Bónis Sámuel, a polgáriban Nagy Károly, a politikaiban Dubraviczky Simon, a kodificationálisban Szalay László; osztálytanácsosok Beöthy Lajos, Kis Lajos, és Hadschics János, titkárok Tóth Lőrincz, Farkas Ágoston, Irányi Dániel, Kendelényi Ferencz, Pap Antal; mind kiváló férfiak, kiknek egy része a multban, másik része a jövőben ismertté tette nevét. Azonban még mielőtt csak el is kezdhette volna egyik vagy másik kodificatiót, Szalayt május 21-ikén a frankfurti német szövetségi országgyűlésre, Pázmándy Dénessel együtt, követnek küldték ki. Ezért Deák, bármily bajnak tartotta is, már előre lemondott róla, mint Szalaynak június 3-ikán írta, hogy az országgyűlésre a büntető törvénykönyvet és eljárást elkészítse s így lettünk egy második nagy munkával szegényebbek.

A miniszterium belső működéséről Ghyczy visszaemlékezéseiben azt írja, hogy a törvényhozási dolgokat maga Deák végezte Szalayval, a míg t. i. ez Frankfurtba nem ment, a kinevezéseket szintén magának tartotta s Tóth Lőrinczczel intézte el; de a többi teendőket mind Ghyczyre bízta, ki vezette a három osztályt s minden rendeletet letisztázva küldött Deáknak. Ghyczy az osztályfőnököket, a forradalmi ügyekben merült Bónist kivéve, nagyon dicséri. A dolog, főleg a polgári és politikai osztályban nagyon sok volt; mert a magyar királyi udvari cancellária feloszlatása után a bírói parancsolatok, sommás visszahelyeztetési ügyek s főleg ez utóbbiak, mint bíraskodási kérdések, nagyon sok munkát adtak.

A törvényalkotás terén Deák első műve a sajtóvétségek iránti eskütszékekről szóló ideiglenes rendelete volt. Ugyanis az 1848: XVIII. t.-cz. felhatalmazta a kormányt, hogy az 1843-iki büntetőtörvénykönyvi javaslat elvei szerint intézkedjék e tárgyban s így adta ki Deák április 29-ikéről ezt a rendeletet a minisztertanács jóváhagyása után 108 pontban. Ezt még Szalayval együtt készítették s az alakba öntés Szalay műve. Megjelent *Miniszteri rendelet sajtóvétségek felett ítélandó esküdszékek felállítása iránt* czim alatt és pár esetben ítékeztek is e szerint sajtóvétségekben, a mi első eset volt hazánkban.¹

¹ Egy alkalommal Deák is kénytelen volt sajtóperbe fogni a sajtóvétségekről szóló XV. t.-cz. 10-ik §-a értelmében a *Márczius tizenötödike* című lapot a május 20-iki minisztertanács végzéséből, midőn 56-ik számában azt írta, hogy „a miniszterium István nádor ő főherczegségét provisorius királynak kiáltotta ki“. Olyanok voltak az idők, hogy ily veszélyes képtelenség is hitelre talált.

A nyugalom némi helyreálltával berendezte miniszteriumát Budán a régi országházban s május 5-ikén országos körlevélben részletesen közzétette a hozzá tartozó tárgyakat; kijelentette, hogy a minisztériumához utalt codexek és eljárások elkészítésére külön szakértőket fog felszólítani s tehát, ha bárki ezek egészére vagy részleteire jól kidolgozott javaslatot készít, szívesen fogadja. Továbbá minthogy éppen az ő indítványára István nádor lemondott a jász-kúnok grófságáról s megszűnt a nádori törvényszék és személyes bíráskodás, ezek helyett előterjesztésére a minisztertanács a következő intézkedéseket adta ki: ezután a jász-kúnok főlebbviteli bírósága a rendes perekre a hétszemélyes tábla lesz; ugyanoda utaltatnak a nádori törvényszék összes ügyei; ezekre az ügyekre egy szavazat nélküli előadó neveztetik ki; a nádorhoz személyes bíráskodásra felterjesztett ügyek egy háromtagú legfelső bíróságra bíztnak, mely egyszersmind a fölkelési és majorkodási pénztári számadásokat is megvizsgálja; a törvénykezési alaki hibák és perújítási engedély megadása ezután az igazságügy-miniszter hatáskörébe tartozik. Ugyancsak az ő előterjesztésére a minisztertanács április 26-ikán a belügy- és igazságügyi minisztériumban egy horvátosztály felállítását határozta el; május elsején elrendelte, hogy Horvátországgal a levelezés ezután is latinul folyjon, a törvények oda magyar és latin nyelven küldessenek meg, de a horvát fordítás mellékeltessek. Május 30-ikán a minisztertanács elrendelvén Mészárosnak a határőrvidék pereiben a haditörvényszék felállítását, Deák előterjesztésére a polgári perekre, a magánviszonyok rendezésére, ítélőszékeik és főlebbviteli bíróságokra nézve elhatározta a határőrvidék megkérd-

zését s azt a felhívást, hogy készítsenek ezekről ők maguk javaslatokat. Ezek végleges kidolgozására az igazságügyi minisztériumban két tanácsost állított be 2500 forint fizetéssel.

Közzétette továbbá, hogy ő az István főherczegszállóban naponként 9—11-ig bárkit fogad; bármily magánfolyamodvány beadható ugyanott a 27-ik szám alatt Tóth Lőrinczhez vagy Budán a minisztériumban; Ghyczy délelőtt bárkit fogad s magánügyekben az iktatóhivatal felvilágosításokat ad. Deák tehát a gondolható legnagyobb nyilvánossággal rendezte be hivatalát. Az ország minden részéből felcsődült jobbágyok csakugyan bőven igénybevették idejét s ő minden hozzáfordulót készséggel világosított fel. Megmagyarázta a jobbágyoknak az új törvényeket és helyes értelmöket, t. i. a robot alóli fölmentést, jobbágytelkeik valódi birtoklását; fölvilágosította, hogy a jogegyenlőség alapján szabadon élvezhetik munkájok gyümölcseit és megvagyonosodhatnak; vigasztalta, bátorította, lelkesítette őket az igazság és hazaszeretet érzelmeivel. Mind ez annál szükségesebb volt, mert a gyors átmenetet a nép seholsem értette meg; sok helyt keveselte, a mit kapott s az urakét is kívánta volna; még több helyen bánkódott a jobbágy-viszony megszűntén, első zavarában nem tudva, mihez kapjon, megfosztatván a századok óta megszokott gyámkodástól.

Mindezek az intézkedések oly természetűek voltak, hogy noha sem ő, sem minisztériuma különös népszerűségnek nem örvendett, de meg nem támadták értök. Valami csendes megnyugvás fogadta mindazt, a mit tett; ezért alig lehet olvasni róla valamit az egykorú lapokban, a mi forradalmi időben a legkedvezőbb bírálat.

Látván Deák, hogy sem új büntető- sem polgári törvénykönyv egyelőre országgyűlésileg nem készülhet; erre nyugalmat a világesemények aggasztó rohama s honunk fenyegetett helyzete nem fog adni: előkészítette ugyan az országgyűlésre a büntetőtörvénykönyvet, mint azt egy július 10-ikén tartott beszédében kiemeli; de tudván, hogy egyelőre le nem tárgyalható, elsősorban is május 25-ikén két nevezetes intézkedést tett, melyek egyikét Pest városához intézte, másikat a királyi kuriához. Amazt a város börtöneinek szegényletes állapota miatt Bónis Sámuel jelentésére adta ki, elrendelvén addig is Pest börtöneinek javítását, a míg az egész országban czélszerű intézkedéseket tehetne. Kiváltképen elrendelte, hogy egészséges börtönhelyiségeket béreltessenek, sok bűnöst össze ne zárjanak, a rabokat naponként szabad levegőre vigyék, a rendőri kihágásért befogottakat a bűntevőkkel együvé ne zárják s a befogottak mihamarább bíráik elé állittassanak. A királyi kuriához intézett rendelete az igazság gyorsabb kiszolgáltatására vonatkozott; ezért a kuriát három tanácsra (váltóügyi, bűnügyi és polgári) osztotta s elrendelte, hogy a váltó-tanács naponként ülést tartson. A királyi táblán külön urbéri osztályt rendezett be; intézkedett, hogy a perekhez képest szintén két-három tanácsra oszolva munkálkodjék s a váltótörvényszéket két tanácsra osztotta. A kuriát továbbá 33 tagra növelte, elnökévé az országbiráját tette; a táblát az elnökön és királyi személynökön kívül szintén 33 taggal, a váltótörvényszéket az elnökön és alelnökön kívül 11 taggal szervezte; intézkedett a kuriánál felszaporodott perek sorrendjéről és egy egységes per-irattár berendezéséről. Mindkét rendeletét maguk a radikal-lapok is nagy lelkesedéssel fogadták s nem egy cikk olvas-

ható róluk az egykorú lapokban, melyek őt akkori igazságszolgáltatásunknak különben elég szembeötlő számos hiányaira figyelmeztették; de e mellett teljes hitet fejeztek ki benne.¹

Ezek Deák miniszteri működésének első fontosabb intézkedései; de nem ezek okozták a fő nehézségeket, hanem azok a rendkívüli akadályok, melyek az ősszminisztérium működésének már az első pillanat óta útjába helyezkedtek s a szakmunkálkodást megbénították; mert állandón a bel- és külpolitika s a megoldatlan közjogi kérdések miatti aggodalmakkal foglalták el az egész kormányzatot.

Ugyanis az 1848-iki átalakulás alapelvei, t. i. a népképviselet, kormányi felelősség, megyei szervezet ideiglenes rendezése, a hivatalnokok elmozdíthatósága által korlátozott önkormányzat, általános adózás, törvény előtti egyenlőség, az urbéri terhek és papitized eltörlése és ezen elvek közt azok is, melyeknek hazánkban azonnal való alkalmazhatásán sokan, még Deák is előbb kételkedett; de viszont kiváltképen a magyar kormány lehető legnagyobb önállása: mind olyanoknak látszottak, melyek a békés továbbfejlés teljes biztosítékai s mindenestre azok is lettek volna; ha a mámorossá lett nemzet az állandó mozgásnak indult kívánatokat mérsékelni, a megoldatlanul hagyott fontos közjogi kérdések rendezését nyugodtan bírta volna nézni s ha mindezek békés kiegyenlítésére az uralkodó környezetében meg lett volna a változott viszonyok mellett is a teljes őszinteség és jóakarat. Azonban mindezek összekuszáltatván s az elsimítható kérdések az események rohamai által élükre állíttatván: a gondolkozók szemében

¹ L. pl. *Reform. Nyílt levél.* 1848. II. 27, 42. l.

a nehézségek már a kiindulásnál legyőzhetetleneknek látszottak, s aggódo tekintetök a jövő meglebbentett fátyola megett előre megpillantotta a közelgő rettentő eseményeket, melyek ellen erő, bölcsesség, hazafiasság hiábanvalónak bizonyult.

Ezek közé az aggódók közé tartozott Deák a legelső pillanatok óta, a mint ezt levelei s az összes egykorú adatok tanúsítják. Midőn a miniszterium az április 15-iki minisztertanácsból egy nyilatkozattal, mely a szabadság feltételének, a rendnek fentartását minden lehető eszközzel igéri, az ország kormányzását megkezdte, mindjárt két nagy nehézségbe ütközött: nem volt pénze és katonája; de volt egy forradalmi hangulatú fővárosa, melyet kormányozni nem bírt s melynek példájára vidéki városokban is anarchiára hajló irány jelentkezett, több helyt véres kitörésekkel és üldözésekkel a zsidók ellen s a nép nem egy helyt földfoglalásra adta magát. Mindehhez ott voltak délen, északon, keleten és délkeleten különböző felizgatott s a nyert jogoknál többet követelő, elszakadásra törő nemzetiségek; holott egyetlenegy régi politikai és közigazgatási állapot is az új törvények értelmében meg nem maradt s nem is maradhatott; holott Ausztriával egyetlen közjogi kérdés tisztázva nem volt.

Az a lázas izgalom, melylyel a kormány a beligazgatás rendezéséhez fogott, már a gyakori miniszter-tanácsokban is jelentkezett. Április 15—17-ikén Batthyány, 19—20-ikán a nádor elnöklete alatt tartattak tanácskozások, melyeken a jegyzők felváltva az államtitkárok voltak; ezekből mindegyre az összminiszterek által aláírt hirdetmények, majd István nádor külön proclamatiói adattak ki. Kezdetben nagy volt a kormányban az egyetértés; az eljárás mindig

együttes volt, a míg Kossuthot betegsége pár hétre visszavonulásra nem kényszerítette s Madarász László útján a szélső elemekkel május elején összeköttetésbe nem lépett.

Általában már a kormány alakításában oly hibák követték el, melyek az alkotmányos kormányzat fogalmával ellenkeznek s mégis kikerülhetetlenek voltak. Ezek elseje, hogy több tag kedvetlenül s csak a kényszernek engedve lépett be, mint Deák, ki maga írja április 30-ikán, hogy csak kötelességből és becsületből engedett Batthyáynak, a ki azt mondta, hogy nélküle miniszteriumot nem alakít; ha pedig Batthyány visszalép, aligha akadt volna erre más alkalmas férfi s így őt vádolták volna, hogy lehetlenné tette az első minisztériumot. Kényteleniségből vállalkozott tehát néhány hétre, míg egészsége engedi. „Örömetst menekülnék most is, — teszi hozzá, — de dolgaink mindinkább bonyolódnak, az ország állapota s jövődjé mindennap bizonytalanabb, s így távozzom, legalább még egy ideig, lehetetlen.“ Ily erkölcsi kényszernek engedett Széchenyi és Mészáros is, ki még hozzá saját alkalmatlanságát és kinevezetése miatti ijedségét leplezetlenül megírja *Emlékiratai*-ban. Mészáros egyébként az első küzdelmek alatt nem volt Pesten; hivatalát csak május 23-ikán foglalta el. Herczeg Eszterházyt végre csak Széchenyi beszélte rá a ministerségre s utóbb az udvar kívánata hatott rá; de kijelentette, hogy mihelyt a miniszteriumnak törvénytelen, vagy veszedelmes irányát tapasztalná, tüstént lemond. Így hát állandón néhány lemondani vágyó miniszter volt a kormányban. A másik, még nagyobb baj volt az, hogy a kormánytagok meggyőződése, iránya és célja nemcsak különböző, sok tekintetben ellentétes

is volt. A nemzet mámorban úszott, midőn Kossuthot és Szemerét, Széchenyit és Deákot együtt látta a minisztériumban, holott ez végzetes találkozás volt. Itt nemcsak személyi, hanem elvi ellentétek álltak szemben s Deák ezt már Pozsonyban mélyen érezte, előbb mint bárki, még mint Széchenyi is; Batthyány pedig nem járhatott el másként, mert világos volt, hogy minisztérium Kossuth nélkül lehetetlen és két körülményben csalódott úgy ő, mint a nádor és az általok vezetett bécsi körök. Egyik az, hogy ha, a mint ők mondták, Kossuth belép a miniszteriumban, mint a kormány tagja, kevésbbé lesz ártalmas, mert kevésbbé lesz módja izgatni; holott éppen ezáltal, mivel titok előtte nem volt, a legjobban kezébe került az izgatás anyaga; a másik az, hogy a legártalmatlanabb miniszteriumot, a pénzügyit adván neki, ezzel, mint István nádor leveléből világos, erejét paralyzálnak gondolták; ámde utóbb kiderült, hogy éppen a legnagyobb erőt kapta kezébe s befolyása csak annál végzetesebbé vált; annál inkább, mert a másik hatalmi eszköz, a belügy, egy vele rokonszenvező, sőt utóbb vele szövethető kézbe, a Szemeréébe került. Ily személyzeti viszonyok közt egységes elvek, közértelmű szilárd elhatározás, egyöntetű vezetés lehetetlen volt; rendesen azon fordult meg a kérdés, hogy melyik fél erősebb s ennek elve győzött. Ezért a miniszter-tanácsi ülések már kezdet óta a lehető legzajosabbak s legzavarosabbak voltak. „Én kétszer voltam István nádor elnöklete alatt tartott minisztertanácsban ily minőségben (t. i. mint jegyző); — írja Ghiczy — de mondhatom, hogy oly ziláltan folyt a tanácskozás, hogy én, ki sokáig voltam jegyző és gyakorlott a határozatok értelmének fölfogásában, ismételve kénytelen

voltam kérdezni, hogy miben történt a megállapodás. A tanácskozás reám azt a benyomást tette, hogy nem jó, ha igen sok okos, de külön alapnézetű ember van együtt egy miniszteriumban.“ Mindennek daczára azonban, noha többen érezték az összeférhetetlenséget, kilépni nem mertek, mert általános volt a hit, hogy még egy teljes miniszterium megerősíttetni nem fog, többé pénz- és hadügyminiszter nem lesz. Maradtak tehát az egymást kizáró elemek; sőt a kilépéssel fenyegetődzés Kossuthék egyik politikai fogásává lett, s vele sok határozatot kierőszakoltak a tanácsban a többség ellen, mely aggódva engedett.

Ezek voltak mindjárt kezdetben a miniszterium belső viszonyai. A kormány a haderő kérdésében azáltal akart magán segíteni, hogy egyrészről szaporította a nemzetőrséget, melyet azonban fölfegyverezni nem bírt s belőle rendes katonaságot alakítani ugysis a lehetetlenséggel volt határos; másrészről pedig egyelőre nem sürgette a külföldön levő magyar katonaság haza küldését, tekintve Ausztria kényes helyzetét, de midőn a vasmegyei, pozsonyi zsidó üldözések, szatmármegyei, békési, közép-szolnoki földfelosztási rendetlenségek, selmeczi tót mozgalmak előállottak: április 16-ikán, 20-ikán, 24-ikén ismételve küldött Eszterháznak sürgetést, hogy katonáink hazaküldését Olaszországból, Galicziából, Morvából eszközölje ki az 1848: III. t.-cz. 8. §-a értelmében s egyszersmind kijelenti, hogy ha ez a kívánata most sem teljesíttetnék, oly lépések megtételét látja elkerülhetlennek, minőkre felelősségének érzete kényszeríti. Addig is az április 26-iki minisztertanács egy tizezer emberből álló őrsereg kiállításának előmunkálataira Batthyánnak és Kossuthnak megbízást adott.

Ez a hivatalos közlemény a lapokban a sajtónak és közvéleménynek szólt, melyek már kezdet óta ócsárolták a kormány erélytelenségét, s ennek lapokban, népgyűléseken, klubokban szabad kifejezést adva, népszerűségét s benne a hitet aláásni nemcsak iparkodtak, hanem ez korán sikerült is; úgy hogy még Kossuthban is megingott a hit s hívei csak azzal tartották fenn, hogy ő bizony cselekednék, de a miniszterség kezeit megköti.

Katona az egész országban alig 18,000 volt; de nem magyar és nem tisztán a kormány rendelkezése alatt; pénz az állampénztárban alig volt 400,000 forint. A tenni nem bírásnak ily körülményei közt szakadt a miniszteriumra, a belső bajokon kívül, három nagy közös kérdés: az államadósságokban az arányos részvétel, az olasz háborúra adandó segély és a közös költségekben az arányos osztozás. Ezek egyesültek abban a főkérdésben, melyet röviden az egyesített birodalom nagyhatalmi állásának nevezhetni.

Közülök időrendben első az államadósságok ügye volt, mely a márcziusi alkudozásokban már szóba került; de egyelőre a miniszterjelöltek kitérhettek előle; azonban április 7-ikén, a népképviselői törvénynyel kapcsolatban, a király egy külön leiratot küldött a nádorhoz; de az akkori izgatottság közepett annál kevésbbé mondta úgy a nádor, mint a kormány közzetehetőnek, mert a rendi országgyűlés nem is hivatott róla dönteni. Így egyelőre titokban tartatott; de — mint Deák is mondta 1867 december 14-ikén a házban — a törvények szentesítése után azonnal felhívta a kormányt ő felsége mintegy 200 millió forint adósság, illetve ennek évi tíz millió kamatja elvállalására; sőt alig oszlott el az utolsó rendi országgyű-

lés, a föntebbi leíratot a bécsi kormány kiadta a *Wiener Zeitung* április 16-iki számában, melyben az adósság elvállalására nézve hivatkozás történik a nemzet nagylelkűségére, a bizalom megerősödésére, az osztrák tartományok sürgetésére és a *pragmatica sanctiona*, mely utóbbiban tehát az elvállalás jogi kötelezettsége volt kifejezve.

Kétségtelen s bölcsebb hazánkfiak ezt akkor is elismerték, el 1849 január 13-ikán Kossuth maga is, hogy ezeknek az adósságoknak egy részét már akkor el kellett volna vállalni és utóbb el is vállalt a nemzet 1867-ben körülbelül háromannyit; érezték sokan azt is, hogy ezzel azonnal ki lehetett volna csavarni a *reactio* kezéből a legerősebb fegyvert. De soha rosszabbkor s kevesebb politikával ki nem adhatták volna ezt a követelést, még pedig méltányosság helyett jogi kötelezettség gyanánt; midőn a kormány pénz s hadsereg nélkül hanyódott az anarchia és lázadás veszélyei közt; midőn az önfentartás egyenesen követelte a pénz összetartását. Valami oly fékevesztett felháborodás fogta el tehát a kedélyeket, mint a márcziusi napok végén s nem volt egyetlen hang, mely mellette mert volna emelkedni. Hogyan? örök időkre évi tíz milliót elvállalni az egyenes adókra, melyek eddig ennek felét sem érték el s mindezt egyszerre az urbéri kárpótlással, holott azokból az adósságokból Magyarország semmit sem vett fel, meg sem kérdezték, számtalan törvény idézhető ellene és belölők semmit hazánkra nem fordítottak; fizetni akkor, midőn az ország összes jövedelmeit évi 28 millió forintra számították?

Ezek voltak versben és prózában a felháborodás kérdései még a miniszterialis *Pesti Hírlap*-ban is, és a rájuk adott kemény válaszok fejezték ki a taga-

dás határozottságát. Merhetett-e most már a kormány, midőn Batthyány a minisztertanácsban előhozta, mást, mint tagadó választ adni a jogi kötelezettségre nézve? Még Széchenyi és Deák is ellene szoltak s Deák magánkörben adott nyilatkozata, hogy jogilag az elvállalás minket nem kötelez és különben is ezt az adósságot elfogadni nem lehetne a tönkremenés világos szándéka nélkül, mert a kamatokat nem bírónk fizetni: nyilvánosságra került s általános helyeslés közt ismételtették. Deák hozzátette 1867 december 14-ikén, hogy a bécsi kormánytól hiba volt a jogi kötelezettség emlegetése; de a magyar kormány is hibázott, hogy haladék nélkül ki nem jelentette azt, a mit 1861 óta a nemzet mindig tett, hogy méltányossági és politikai okokból kész az adósság egy részének elvállalásáról alkudozni. „Mennyi baj, mennyi vizsály, vér és áldozat lett volna ezáltal valószínűleg elkerülve!” Így történt, hogy egész 1848-ban a kormány az országgyűlés előtt ezt a kérdést elő sem hozta.

A második kérdés az olasz háborúra adandó segély ügye volt. Erről márczius végén már a házban is volt szó; akkor Batthyány, a ki a miniszterialis törvény elfogadása alkalmából úgy a maga, mint a miniszterium nevében megigérte az olaszok elleni segélyt, melyet a bécsi kormánykörök 40,000 katonában kívántak megadatni: kijelentette Madarász interpellációjára, hogy e segély kötelezettsége a *pragmatica sanctió*ból egyenesen következik. Ezt akkor az egész országgyűlés helyeselte. Ámde már pár nap múlva a közvélemény hangosan kiáltozni kezdte, hogy midőn egy önérzetében megalázott nemzet küzd szabadságáért és hazájáért, éppen mi, magyarok, segélyt ellene nem adhatunk s nincs kormány, a mely erre áldozatot vagy csak hajla-

mot is bírna kierőszakolni. Ezt Kubinyi közhelyeslés közt április 10-ikén meg is mondta egy ülésen. Ámde az országgyűlés után Batthyány nem egyszer ismételte ebbeli ígérletét Bécsben, valahányszor valami iratot kieszközölt; sőt midőn Batthyány, Eötvös és Széchenyi a májusi események után Innsbruckba mentek a királyt az országba hívni, az uralkodó a Budára jövetelt ettől tette függővé. Ez ezt a kérdést nemcsak előtérbe állította, hanem ebben fejeződött ki a *pragmatica sancti*óból folyó kapcsolat követelménye, melyben az egész kormány is kezdetben egyetértett s csak utóbb lett benne különvéleménye Kossuthnak és Szemerének.

A harmadik kérdés általában a két országot illető közös ügyek s elsősorban a közös költségek kérdése volt, melyekre április 2-ikán Deák indítványára az országgyűlés a jövőben beszámítandó három millió forintot ellentmondás nélkül szavazott meg.

Deáknak mind e kérdésekben álláspontja nyílt s határozott volt s az államadóságokat leszámítva, tudván, hogy jövőnk ezen dől el, engedékenységet javasolt minden alkalommal. Számtalanszor mondta a minisztertanácsokban, hogy sem pénzünk, sem fegyverünk, sem megbízható katonáink, sem alkalmas hadvezéreink nincsenek, csak erély és belátás menthet meg. Ámde Kossuthot, ki állandó szellemi lázban élt s kinek az események látszottak szövetségeiseivé szegődni, meggyőzni nem bírta. Mészáros is azt írja Deákról, hogy „a külviszonyokra nézve legengedékenyebb volt s mindent feláldozott volna, csakhogy honának jövőjét biztosíthassa; s azért felette csodálkoztam, midőn hallottam, hogy az országgyűlésen az ausztriai államadosság egy részének átvételét ő is ellenezte. Azonban azóta, mióta a körülmények vál-

toztak, ő is másképp kezdett gondolkozni, s ha Horvátországot illető ajánlatai elfogadtattak volna — talán nem jutunk vala oda, hol vagyunk. Deák higgadt, jószívű kedély volt, a hazai körülményeket s az embereket ismerte. Logikai ész, világos öntudat, a körülmények világos felfogása és előadása által tűnt ki s későn jöven az 1848-iki országgyűlésre, azt elhamarkodónak látta, s ezen elhamarkodás káros következményeit szerette volna megelőzni. Végül békés s talán túlengedékeny jelleme daczára el lehet róla mondani: bár ilyes emberek lennének a kormányok élén, akkor tán még törvényekre sem lenne szükség; ők maguk a törvény, ők korszakuk fénye, igazsága és erénye lévén. Reám meggyőzőleg hatott. Mihelyest véleményét elmondotta, elhallgatott, nem vitatta azt; a miniszteri határozatnak nem állott ellent; röviden: minden volt, csak nem forradalmi ember, s bár tulajdonai vezérszerepre hívták — békeszeretetével kivonta magát.“

Alapjában ez a három kérdés mind közösfüggvény ugyan; de akkoriban a mindkét oldalon uralkodó tájékozatlanság miatt külön s az események nyomása alatt alkalmosszerűleg dobattak a zavarok közé; azonban a két első már április folyamán a Lajtha mindkét felén foglalkoztatta az izgatott közvéleményt, növelve a politikai rázkódások körét s baljóslatokkal töltve el a gondolkodó elméket. E jelenetek egyike volt az, hogy midőn Pestről április havában vagy 200 huszárt és a magyar katonaságot Olaszországba akarták vinni, a pesti ifjúság meggátolta; másfelől proclamatióval akart lázadást szítani az itt levő olasz katonaságban, hogy menjen hazája segítségére engedély nélkül. Mindebből izgalom támadt; már április második felében a miniszteriumot egyik vád a másik után érte, hogy

akar is cselekedni, nem is, hogy erélye és merészsége nem kielégítő, hogy nem áll az események színvonalán, hogy nem hívja össze a nemzetgyűlést, mely kijavítsa az előbbi országgyűlés hibáit, mely tovább ült együtt, több ideiglenes törvényt hozott, mint kellett volna s bennök nem mindig radikális elvekből indult ki. Így a miniszterium előbbi általános népszerűsége javarésztét április végére már elvesztette. Másrészről ugyanekkor a magyar lapok útján a hangulatról értesült s a bécsi kormány által sugalmazott bécsi lapok szemrehányást szemrehányásra halmoztak, hogy mi sem pénzt, sem katonát adni nem akarunk; az Olaszországban levő magyarokat is visszaköveteljük, sőt visszaesébitjük; a hazánkban levő olasz katonákat pedig lázadásra s hazatérésre buzdítjuk, a monarchiát kettészakitottuk, a kormány hatalmát megzsibbasztottuk s ha a had- és pénzügyben eddigi irányunkban meg nem gátoltatunk, a monarchia összeomlik. Ez volt ott kétségtelenül a hivatalos álláspont is már május 7—8-ika körül.

Így történt, hogy míg emigy bajaink sokasodtak, a bécsi kormánykörök mephistói gyönyörrel szemlélték őket és segítés helyett örömmel ragadták meg azokat az eszközöket, melyek alkalmasak voltak belső ügyeink bonyodalmaait a végsőkéig fokozni s tehetetlenségünk érzetét az elkeseredésig csigázni, látni kellvén, hogy miként uszítják ránk minden képzelhető ellenségeinket. Deák április 30-ikáról, miután elősorolta a miniszterium erőlködéseit, a horvát terveket, a bánáti és bácsi lázadást, a tótok mozgolódásait és azt, hogy mindez ellen sem katona, sem fegyver, sem pénz nincs, így folytatja a helyzet rajzát: „Bécs örül e bajoknak, mert haragusznak reánk, hogy a status-adósságokból egy

pár száz milliót elvállalni nem akarunk, ezt pedig nem tehetjük, mert fizetni képesek nem volnánk a kamatokat, a megbukott pártnak néhányai szintén örülnek, sőt titkon talán táplálják is a már kitörő mozgalmakat.“

Mindez csak kezdete volt még a bajoknak, melyek különben csak abban változtak, hogy naponként fokozódtak; legkivált azonban az járult fokozásukhoz, hogy május 10 és 11-ike közti éjjel a pesti ifjúság tömérdek nép kíséretében tíz óra tájban Budára ment, hogy Lederer Ignác katonai parancsnoknak macskazenét adjon.¹ Lederer ezt előre megtudván, lakását a Szent-György-téren katonákkal rakatta meg s a macska-zene kezdetén trombita-jeladásra ezek a fegyvertelen népre rohanván, szétoszlásra fel sem szólítva, német káromlások közt kaszabolta s szétverte. Ebből oly izgalom támadt, hogy a nádor és kormány alig bírta lecsillapítani. Másnap a minisztertanács elrendelte ugyan a vizsgálatot, de Lederer Bécsbe futása csak növelte az izgalmat és Petőfi az azon nap tartott népgyűlésen oly hevesen fakadt ki a miniszterium erélytelensége miatt s oly erélylyel követelte az országgyűlés, vagy mint ő nevezte, a „nemzeti convent“ összehívását, hogy az elsőért ugyan sokszemrehányás érte s népszerűségét nagyon

¹ E macskazene okai: Lederer Ignác, magyarországi katonai parancsnok, megtagadta a magyar kormánynak az engedelmességet a május 7-iki királyi rendelet s a törvény ellenére; a nemzetőrségnek csak néhány száz fegyvert adott ki, holott utóbb kisült, hogy a fegyvertárban 14,000 fegyver van s ő becsületszávára állította, hogy nincs. A közvélemény tehát fel volt ellene háborodva s minthogy a hadi parancsnokságot a kormány nem vette vagy nem vehette el tőle, ezért a fiatalság egy része elhatározta, hogy ellenszenvének így ad kifejezést.

is leapasztotta; de az utóbbi közóhajtássá, sőt követeléssé emelkedvén, a minisztertanács végzéséből a nádor, mint helytartó, május 20-ikán az országgyűlést a király nevében összehívta július 2-ikára.

Mindez oly időben történt, mikor a miniszterium valóban nagyobb erélylyel kezdett fellépni. Batthyány a nádorral május 2-ikán Bécsbe menvén, május 6-ikán kieszközölt több kéziratot Jellasich ellen és a Horvátországba küldendő királyi biztosra, továbbá május 7-ikén Mészáros hazarendelésére, a magyar katonaság és a végvidékek feletti rendelkezési jogra nézve; intézkedett május 16-ikán az április 26-iki minisztertanácsi végzés értelmében 10,000 honvéd (nemzetőrserég) toborzásáról, 20-ikán két millió forint erejéig közpénztári utalványok és 12,500.000 forint mennyiségig egy- és kétforintos bankjegyek kibocsátásáról és ezek ércalapjának nemzeti adakozásból való összegyűjtéséről; közben Mészáros május 24-ikén elfoglalja hivatalát, június elsején fölesketi Budán a vérmezőn a katonaságot az alkotmányra, megtörténik Erdélylyel az unio május 30-ikán; június elején több kedvező királyi kézirat érkezik Pestre, melyek egyike Jellasichot engedelmességre inti, másika Hrabovszky horvátországi biztosnak szigorú eljárást parancsol, a harmadik minden polgári és katonai hatóságot, a negyedik Puchner erdélyi hadiparancsnokot a miniszterium alá rendeli s június 10-ikén ezeket két más követte Jellasich és a határőrvidékek ellen. E mellett május 15-ikén a második bécsi forradalom elől az udvar Innsbruckba menekülvén, mihelyt ezt a miniszterium megtudta, május 19-ikén egy hirdetményt tett közzé a rend és a király iránti hűségről; mert elhatározta, hogy a királyt Magyarországra fogja hívni. Ezóta

a király behívása az országba, mint összes súlyos bajaink gyógyszerere szerepelt a miniszterialis politikában; ezért a május 20-iki minisztertanács-ülés határozatából maga a nádor is Innsbruckba ment, hogy ezt kieszközölje s az olaszok elleni segély megigérése után, június elején, érkezett is erre nézve egy kedvező királyi válasz.

Mindezek azonban egyrésztől nem nyugtatták meg a magyar s főleg a pesti közvéleményt, mely kezdte megszokni, hogy ilyeseknek ne higgyen, mert hiszen tartalmukkal naponként egészen ellenkező történik s nekik éppen azok nem engedelmeskednek, kiknek szólanak; másfelől csak növelték a bizalmatlanságot abban a miniszteriumban, mely cselekvés helyett iratokat eszközöl ki s mindinkább meggyökerezett a hit, hogy a király környezete kettős eljárást követ: egyrésztől megadja a miniszterium kívánatait, másfelől felfegyverzi elleneinket.

Teljesen ugyanezt írja Deák is sógorának június 15-ikén. Elsorolja a fenyegető veszélyeket a rácok, Jellasic, sőt a budapesti tömeg részéről, a miniszterium tehetetlenségét, mert nincs fegyver és kapni, sőt venni sem lehet; megemlítvén továbbá a pénzhiányt, a hitel lehetetlenségét, a közjövedelmek csökkenését, így folytatja: „De legsúlyosabb az: hogy valószínűleg perfidia vesz körül minden oldalról; a király aláír mindent; mi annak folytán rendelkezünk, de segítségre, bizalomra, engedelmességre, kivált a katonai karnál nem találunk; mindenütt azt hirdetik: hogy mi üztük el a királyt s a császár nevével, de az ő akaratján kívül izgatnak ellenünk“. „Mi teszünk, a mit tehetünk, de fegyver nélkül, pénz nélkül mire mehetünk, s még ezenfelül is minden oldalról szórt szemrehányások, keserőségek,

vádak, kárhoztatások, hogy miért nem tettünk többet s nem teremttünk fegyvert, pénzt és erőt: sem anyagi, sem szellemi erőnket nem növelik; sőt bizalmatlanságot gerjesztve irántunk és a polgárok egyes osztályai között is, még inkább lehetetlenné tesznek minden hatást. Örömet engednénk helyünket, legalább mi néhányan, másoknak, ügyesebbeknek, erősebbeknek; de minden megbotlásunk még inkább sietteti a közelgő anarchiát s ezt lelkünkre nem vehetjük; pedig talán nem hibázok, ha azt mondom: hogy magunk között is van egymás iránt, legalább egy iránt, bizodalmatlanság. Mindez barátom, pokol e földön, látni a haza közelgető veszélyét, ott állni a dolgok élén hatalom s tekintély nélkül, nem bizhatni senkiben és semmi- ben s érezzük azt, hogy életünk, becsületünk hihetőleg siker nélkül lesz kockáztatva és még sem léphetni le ezen helyről a haza miatt s a legszentebb kötelesség miatt: ez kínos, iszonyúan kínos érzés. Ily érzelmek között kell a közigazgatás mindennapi száraz dolgait is végezni s ha oly komoly dolog nem volna, nevetségesnek mondhatnám, midőn igazságügyi ügyekkel, tervekkel s törvényjavaslatokkal foglalkozom, de lelkem a hazát fenyegető veszélyek elhárításának gondjain csügg szakadatlanul.“

Így ír Deák pár héttel az országgyűlés előtt s e levélből is világos, hogy ekkor már teljes volt a miniszteriumban „egy miatt“ a szakadás, melyről egyébként minden egykorú adat tanúskodik. Ez az „egy“ szó, mely természetesen Kossuthra vonatkozik, ismételten előfordul a 48-ról szóló följegyzésekben és levelekben. Másrészről világos az, hogy ekkor már a bécsi körök bizalma teljesen elfordult hazánktól s a kormánytól; ezt csak valami nagy bizalmi ténynyel lehetett volna

visszavívni a dynastiái érdekek és a közösügyi biztosítékok kérdéseiben. Az összes hatalmi eszközök kétségbeejtő szegénysége mellett csakugyan ez lett volna az egyetlen mentőeszköz; de ilyesre a miniszterium akkori belső viszonyai közt gondolni sem lehetett, noha a többség akarta volna. E belső viszonyokról többek, de kivált Mészáros feljegyzéseiből azt tudjuk, hogy Klauzál mindig Deákkal tartott; Eötvös, ha jelen volt, szintén, utóbb azonban ritkán jelent meg s közjogi kérdésekben még tovább ment volna, mint Deák; Mészáros, Széchenyi, mindig Deákkal szavazott; Batthyány politikailag bármily határozott volt, Kossuthal azért igyekezett mindig megegyezni, mert tudta, hogy nélküle miniszteriuma s bármely más kormány is lehetetlen. Mindebből világos, hogy Kossuth volt kisebbségben; mégis az előbbi okból, mindig az ő eszméi győztek; mert „alig volt két tanácskozás közül egy, hol lemondással ne fenyegetőzött volna. A többi miniszter, nem akarván az országgyűlés előtt lemondani, — holott állását kiki gyűlölte — engedett. Gondolták és remélték, hogy a fellengős ember némely inpraktikus kívánalmaiban s a pénzügyben magamagát fogja megbuktatni, vagy pedig a bölcös országgyűlés fogja kelletén felüli sebes és veszélyes mozgását rosszalni. Hanem e számítás hibás volt, a mint azt a következők is megmutatta.”

De ezekhez még más körülmények is járultak. Kossuth, Madarász László útján, a pesti forradalmi klubokra támaszkodott; ezek elterjesztették a hitet, hogy ő bírna tenni elhatározót és nagyot, ha minisztertársai nem gátolnák és a május-júniusi pénzügyi műveletek annál jobban erősítették e hitet, mert úgy tüntették fel őket, mint egy ily, önálló, a korlátoktól

magát felszabadított Kossuth első önálló tevékenységét. Így lett ő a haza egyedüli reménye s mintegy önálló politikája kiemelésére megindította július elsején a *Kossuth Hírlap*-ját, minél a helyzetet alig jellemezheti valami jobban. E mellett azt, hogy ő önállón cselekszik, megerősítette, hogy április végén betegsége miatt Budára egy villába költözött, a minisztertanácsokban egy ideig nem vett részt s fontos nyilatkozatok jelentek meg aláírása nélkül. Midőn Batthyány ennek káros hatását kissé későn észrevette, rábirta őt, hogy újra Pestre költözzék; sőt a kormányértekezleteket nála tartotta; de mindez nem történhetett a nélkül, hogy az ő tekintélye rohamosan ne szálljon és Kossuthé ne emelkedjék.

Ily körülmények közt ült össze az országgyűlés, mely hivatva lett volna elintézni a Magyarország és Ausztria közti kapcsolat, azaz a kölcsönös védelem, a közös költségek s ezeken kívül az államadósság kérdéseit; midőn már el volt terjedve, sőt mélyen meggyökerezve annak a perfidiának tudata, hogy az éppen ezeket követelő hatalom támadtat és pusztított orvul minket saját hazánkban; midőn tehát ezekről szólni hazaárulás vádjá nélkül majdnem lehetetlen volt; és midőn az ellenkező áramlatok pártfogója éppen a miniszteriumban ült, mint ennek legnépszerűbb tagja, a ki ugyan nem készítette elő s nem is hívta ki az ellenzők támadásait, de midőn ellenők tenni nem akart, sőt érdekekben mindent elkövetett: éppen azt a szolidaritást bontotta meg, mely nélkül alkotmányos kormányt elgondolni nem lehet.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A z olaszkérdés 1848-ban.

DEÁK KÖVETSÉGE. — ELŐLEGES INTÉZKEDÉSEK. — AZ OLASZ ÜGY A MINISZTERTANÁCSBAN. — AZ ÉRTEKEZLET. — MINISZTERTANÁCS. — KOSSUTH A KORMÁNY SZÓNOKA. — A HÁZ MEGALAKULÁSA ÉS DEÁK. — A JÚLIUS 10-IKI NAPIRENDI VITA. — DEÁK A JÚLIUS 11-IKI ÜLÉSEN. — HÁZSZABÁLYOK. — AZ OLASZ ÜGY ELŐSZÖR A HÁZBAN. — DEÁK BESZÉDE. — KOSSUTH ELŐADJA JÚLIUS 20-IKÁN A MINISZTERIUM POLITIKÁJÁT AZ OLASZ ÜGYBEN. — A VITA. — KOSSUTH KIJELENTÉSEI. — MISZTERTANÁCS. — ENNEK VÉGGZÉSE A HÁZBAN ÉS DEÁK BESZÉDEI. — KOSSUTH BESZÉDE S A SZAVAZÁS. — VITA A SZAVAZÁS FELETT S DEÁK BESZÉDE. — DEÁK A KORMÁNYPÁRTRÓL. — BESZÉDE E KÉRDÉSBEN. — BELSŐBB OKOK. — A KORMÁNY BIRÁLATA A PARLAMENTÁRISMUS SZEMPONTJÁBÓL. — KEMÉNY ÉS KOVÁCS LAJOS NÉZETE — AZ OLASZ ÜGY BEFEJEZÉSE. — EREDMÉNY.

Deákot a júliusi országgyűlésre két helyről, ú. m. június 14-ikén Debreczen III-ik kerületéből (a piac és hatvanutcza 915 választó) s 15-ikén a szent-gróti (Zalamegye) kerületből választották meg felkiáltással követnek; de utóbbi helyt nem minden ellenszenv nélkül, mint Oszterhueber június 9-ikén írta. Deák június 15-ikén azt felelte, hogy ő leginkább szeretne követséget nem vállalni, mert a miniszteri állást ezzel összeférhetetlennek véli; de a minisztertanácsban, hol ezt előadta, leszavazták. Az aztán mindegy, hogy honnan lesz követ, az ellenszenvvel sem törődik; „mi itt — mond — annyi gúnynak, rágalomnak, sértéseknek vagyunk kitéve, hogy már elfásultunk a bizalomnak vagy bizalmatlanságnak nyilatkozatai iránt“. A

minisztertanácsi határozat alapján pár akkori radikal-lap is foglalkozott ezzel az összeférhetetlenségi kérdéssel, s Deák nézetét helyeselte; de nagyobb érdeklődést nem keltett. Így Deák a szent-gróti választást fogadta el s a debreczenieknek köszönő levelet küldött, kik helyette Komlósy Imrét választották meg.

Mig ezek történtek, Esterházy Pál június 15-ikén futár útján közölte Innsbruckból, hogy a király beteg, Pestre nem jöhet és intézkedéseket kér; mert Ausztriában öcscsét, Ferencz Károly főherczeget tette helyettesévé. Erre a minisztertanács június 18-ikáról elküldte a nádort, Széchenyit és Eötvöst Innsbruckba, hogy ha a király jobban lenne, hívják meg az országgyűlés megnyitására; ha ez nem volna lehető, tegye ideiglenesen helyettesévé az összes királyi jogokra nézve (törvényszentesítés, kinevezések, rendelkezés) a nádort s az országgyűlés megnyitását, Horvátországra való tekintettel, bizza Ferencz Károly főherczegre. Ugyanekkor a miniszterek a király által kibocsátandó, összes iratok (a király helyettesítése, Ferencz Károly főherczeg megbízása, trónbeszéd) szövegét is magukkal vitték. A főrendi tábla elnökéül ajánlták Majláth Györgyöt, alelnökéül báró Perényi Zsigmondot.

Minthogy azonban Ferencz Károly betegsége miatt Ausztriában a király helyettesítése János főherczegre bízott, az országgyűlés megnyitására a király a nádort hatalmazta meg s kiadta az összes szükséges iratokat, melyekkel a nádor s Eötvösök 26-ikán érkeztek Pestre. Ezek következtében június 28-ikán minisztertanács tartatott, melynek legfőbb tárgya az volt, hogy az olasz kérdés mi módon említettessék meg a trónbeszédben, a mit a király és környezete egyenesen kívánt. A közhangulatot és Kossuth álláspontját is-

merjük; láttuk, hogy Batthyányék az innsbrucki út alkalmával a segély megadását újra megígérték s ezt Deák is a *pragmatica sanctio*ból folyó kötelezettségnek ismerte el. A minisztertanácsban azonban heves összetűzés történt e pont felett s Kossuth újra lemondással fenyegetőzött; ez e napokban közbeszéd tárgya volt Pesten, míg lapjának első száma (július elsején) meg nem czáfolta; de oly módon, hogy a történeteket mindenki kitalálta, s mindezek a közönség figyelmét sokkal inkább az olasz kérdésre irányozták, mint kellett volna. Kossuth különösen a közvéleményre s a kitörhető zavarokra hivatkozva azt vitatta, hogy az olasz kérdést a trónbeszédben meg sem kell említeni; mert a képviselők többsége minden segélyt meg fog tagadni; de a miniszterium többsége annál szükségesebbnek tartotta egyenes megemlítését, mert az olaszok elleni segélyt nevökben Batthyányék megígérték, mert a kapcsolat és viszonyosság elvéből foly, mert a miniszterelnök ily kijelentést tett már a megelőző országgyűlésen, mert végül a segély *diplomatic*e nem is az olaszok elnyomására adatnék, hiszen mióta Carlo Alberto szárd király is beleavatkozott az olasz kérdésbe, ez teljesen külháború jellegét öltötte fel.

A minisztertanács, mely most is Kossuth lakásán tartatott, abban állapodott meg, hogy az országgyűlés megnyitása előtti napon tartson Kossuth egy követi értekezletet és a többségtől tegyék függővé az ügy megemlítésének módját.

Ezt az értekezletet Kossuth meg is tartotta és föl-tette a kérdést, hogy megemlítsé-e a trónbeszéd a szárd királylyal folyó háborút; mert ha bárminő alakban megemlítik, akkor ennek okvetetlenül a segély megadása lenne következménye? Mondják a jelen-

voltak, hogy Kossuth bizonyos burkoltsággal tette föl a kérdést, mi végre is mindegy; de hogy óriás többség szolt a megemlítés mellett, úgy hogy Eötvöstől támogatva, ő maga is küzdött az aránylag is kicsiny ellenzék ellen; azonban ezek s főleg Nyáry ömlengései a szabadság elnyomásáról, annyira kiforgatták, hogy az értekezlet végén azt mondta, hogy a kormány teljes egyértelműséget remélt s ebben csalódván, meg fogja kérni a nádort, hogy az olasz háborúra vonatkozó részt a trónbeszédből hagyja ki.

Mondják többen, hogy a miniszterek elbámúltak az eredmény ily levonásán s az értekezlet utáni minisztertanácsban nagy vita keletkezett miatta. Végre kimondták, hogy a megemlítésnek meg kell történnie, hiszen a többség erre nézve biztos; ebben Kossuth is engedett; de viszont megegyeztek, hogy a közvélemény miatt és Kossuth helyzetének megmentése végett kössék a segílyt feltételekhez. Így jött létre egy compromissum, egy középút, melynek körmönfont tartalma Kossuthtól ered. Ezt július 5-ikén, az országgyűlés megnyitását megelőzőleg, a nádor elnöklete alatt jegyzőkönyvre vették s lényege az, hogy nem lévén tanácsos semmi olyannak megemlítése, a mi a szenvedélyeket felizgatná s a véderő lelkesült kiállítását az országgyűlésen gátolná: ne mondjon a trónbeszéd semmi olyat az olasz háborúról, mi a közvéleményt felizgatná, csak éppen említse meg; de a kormány „ezt korántsem kívánja oly értelemben vétetni, mintha a *pragmatica sanctio*ból, melynek alapján a birodalom kapcsolatának épségben tartását az 1848: III. t.-cz. 2-ik §-ja is kikötötte, Magyarországra háruló azon kötelezettséget, miszerint a fejedelmet külmegetámadás ellen védeni tartozik, kétségbe vonni

akarná“. Sőt inkább, mihelyt hazánk területi épsége, belbékéje biztosítva, hazánk törvényes önállása az osztrák kormánytól őszintén elismerve, „szóval hazánk-nak és királyunk koronájának materialis és moralis integritása teljes biztosságba helyezve lesz“, a minisztérium állását köti hozzá, hogy a hazai rendes hadsereg nélkülözhető része a király segítségére adassék, de csak kültámadás ellen. Minthogy pedig a nádor és Batthyány János főherczegnek meghívására a horvát bonyodalmakban személyes alkura Bécsbe mennek, hogy a minisztériumnak július 4-iki határozatai értelmében a külügyminisztert támogassák: a minisztertanács megbizza Batthyányt, hogy a fenti kijelentést a szükséghez képest megtehesse; de figyelmeztesse a főherczeget és az ausztriai minisztériumot, hogy ez ígéret valósítása most már csak attól függ, ha az osztrák minisztérium, a császári hatalom s a dynastia tagjai mind közremunkálnak, hogy hazánkban a törvényes rend helyreálljon, hazánk törvényes önállását, beleértve a pénz- és hadügyet s mindezek teljes függetlenségét, nyíltan elismerik és megóvják; mert a minisztérium s a nemzet ezek megvédésére el van szánva a szentesített törvények értelmében. Világosan megjegyzi azonban, hogy a minisztérium ezt az ígéretet nem érti a lombárd-velencei olasz nemzet elnyomására; csak oly béke és egyesség megkötésére, mely a trón méltóságának, másrészt az olasz nemzet jogainak, szabadságának s méltányos kívánatainak egyiránt megfelel“. Maga Kossuth *Iratai*-ban (II. 352. l.) elismeri, hogy ennek a középútnak czélja csakugyan az olaszok elleni segély megadásának kikerülése volt; de úgy, hogy a *pragmatica sanctio*-ból folyó kötelezettség mégis, elvileg legalább, meg ne tagadtassék.

Ugyanekkor Batthyány, tekintettel azokra a hírekre, melyek a minisztériumban levő szakadásról voltak elterjedve, a kormány szónokául s így képviselétével e főkérdésekben Kossuthot bízta meg, a mi logikailag Kossuth még nagyobb hatalmára vezetett, a mint ezt már csak az olasz ügy, illetve a válaszfelirati vita is megmutatta. Ekkép történt, hogy a július 5-iki megnyitáson felolvasott trónbeszéd mindazt magában foglalja, a mit az uralkodó nyiltan hazánk elleneinek akkor mondhatott; de a közösügyekről nincs benne egy szó sem s az olasz háborúról is csak ez az általános kitétel: „a lombard-velencei királyságban, hol a sardiniai királynak s némely más olaszországi hatalmasságoknak ellenséges seregei is harczzal támadták meg ő felségének seregeit, a háborút bevégezni nem lehetett“; tehát semmi határozott kijelentés benne nincs.

Miután tehát az országgyűlés a válaszfeliratot letárgyalta, Batthyány július 24-ikén Bécsbe ment s ott előadta a minisztérium július 5-iki határozatát, a mint az *Értsük meg egymást* röpirat tévesen írja 1875-ben, nem Lajos, hanem János főherczegnek, ennek kérdésére hozzátéve, hogy a nemzet a minisztériumot támogatni fogja. Ekkor a főherczeg arra hivatkozva, hogy ezt családi tanács elé terjeszti, pár napi várakozásra kérte; de soha többé nem tárgyalta róla Batthyányval. Ugyanis közben az történt, hogy Pesten Deáknál egy reggel nyolcz órakor mintegy 35 éves, középtermetű, élénk kékszemű egyén jelent meg, ki francziául magát diplomaciai küldöttként mutatta be, mint ki Lamartine, a francia köztársaság elnöke nevében véd- és daczsövetséget ajánl a magyaroknak Ausztria ellen s elmondta indokait és feltételeit. Deák erre azt felelte,

hogy Ausztria császára egyszersmind törvényes magyar király s vannak ugyan a két ország közt kényes kérdések, de ezek a törvényes útra tartoznak s a magyar kormányról és hűségéről ismert magyar nemzetről nem hiszi, hogy ily ajánlatot elfogadjon; de várja meg Batthyány leérkeztét. Ezzel az illető távozott. Még ez nap délután két óratájt Kossuth lépett be Deákhhoz, térkép-tekerceset hozva, e szókkal: Megkötöttem a véd- és dacszövetséget a francza köztársasággal. Deák ekkor figyelmeztette Kossuthot a vészes örvényre; de Kossuth merészen felelte, hogy talán sikerül terve a nemzettel, ha senki útját nem szegi. Deák ekkor aggódva irt Pulszkynak Bécsbe s tudakozódott a diplomata személye iránt, kitől részletesebb leírás után azt az értesítést kapta, hogy a nevezett egyén bécsi udvari kém volt. Ezért nem tárgyaltak Bécsben az olasz segélyről többet Batthyányval, sőt azt hitték, hogy a magyar kormány csak cselvetésre használta az ajánlatot, minek elhívésére a képviselőház tárgyalásai is alkalmasok voltak. Nincs módunkban ezt a részletet ellenőrizni; de elhallgathatónak sem véltük Deák szerepe miatt.

Visszatérve az országgyűlésre, a ház az erdélyi képviselők bevárása, az igazolások s a házszabályok kidolgozása végett elnapolta üléseit július 10-ikéig. Nyáry interpellatio alakjában tevén fel a kérdést, hogy veszély nélkül történhetik-e ez az elnapolás: a kormány nevében Deák azt felelte, hogy az országgyűlés katona és pénz megszavazása végett hivatván össze, ő ennek megítélését a házra bizza, mely már meg is szavazta az elnapolást. Erre kilencz tagot akartak sorshúzás útján kiküldeni a házszabályok kidolgozására; de Deák figyelmeztetvén a házat, hogy

szakbizottságba szakerők kellenek, a tagokat szavazással választották meg s köztök Deákot a legkevesebb szavazattal, kilenczvenkettővel.

Az igazolási viták alatt Deák képviselvén a kormányt, összesen hatszor szólt s párszor elvi kérdésben is. Így az akkor nagy zajt okozott Petőfi-féle szabadszállási választás ügyében figyelmeztette a házat, hogy a választások megvizsgálását s az igazolást ne adja ki kezéből; mert ez bizonyos esetekben kabinetkérdéssé is válhatik. Ugyanekkor a vizsgálatot csak egy képviselőre kívánta bízni, nehogy hasonló kérdés miatt sok követ küldessék el az ülésekről. Viszont abból az alkalomból, hogy Krasznamegye a törvény ellenére két követ helyett hármat választott s a miniszterium nem intézkedett az új, helyes választás ügyében, Madarász László vádjaira, mintha a kormány nem teljesítette volna kötelességét a törvény végrehajtásában: újra részletesebben fejtette ki, hogy a választás megsemmisítése a ház joga és kötelessége. „Ne terjeszszük a miniszterium hatalmát, — tevé hozzá — mert egykor nyakunkra fordulhat“. A miniszterium tehát jól tette, hogy bele nem elegyedett, nem is volt szabad; de helyesnek látja hasonló esetek megelőzésére akár külön törvény alkotását, akár határozat hozását. A ház erre Deák véleménye szerint megsemmisítette a választást; a többire nézve nem határozott; de midőn Deák előadta, hogy nem egy vármegye ellenkezett a miniszteriummal, az egész ülésen nagyon is törvényhatóság-ellenes hangulat nyilatkozott.

Július 10-ikén megalakult a ház, elnöke lett Pázmándy Dénes, alelnökei Pálffy János és Almásy Pál. A délutáni ülésen heves vita támadt a felett, hogy másnap a katona és hitel vagy a válaszfelirat ügyét

tárgyalják-e? Az elsőt a július 8-iki minisztertanácsi ülés határozatából Kossuth indítványozta; de az ellenzék s kivált Nyáry Pál, az elvek terére vitte a vitát. Nyílt titok volt ugyanis, hogy a kormány kétszáz-ezer katonát és negyvenkét millió forint hitelt akar kérni; ezt Madarász László föl is említette; az olasz kérdés és ebben a miniszterium helyzete is ismert volt. Midőn tehát Nyáryék azt vitatták, hogy először a válaszfelirat, mint a szabad magyar nemzet első, Európához szóló nyilatkozata, tárgyalassék s tehát nem a trónbeszédnek csak egy kikapott része a haza veszélyéről: ez, a mit mindenki értett, de egyelőre ki nem mondott, más szóval azt tette, hogy előbb a válaszfelirati vitából ki kell tűnnie a katonaság és hitel felhasználása módjának. Ezt kivált Madarász József utóbb a vita folyamán minden himezés nélkül ki is mondta s utána mások is. Madarász nem elég világosan így fejezte ki magát: „Nem ajánlom meg semmi áron (a katonát és pénzt), ha — mint bizonyosan tudjuk — az ármány kezeli e hazának a mult országgyűlés óta néhol rábizott képviselőjét; nem ajánlom meg, ha tudjuk, hogy a kétszáz-ezer katona csak arra lesz megadva, hogy szűnő kötlessék lázzadókkal azoknak további megerősítésére“. E beszédre Nyáry Pál felelt, majd Kossuth, a ki csak imént lépett be s hallotta másoktól Madarász vádjait, indulatosan hívta fel Madarászt vádja bebizonyítására, melyet csak a miniszteriumra lehetett érteni. Utána Madarász kijelentette ugyan, hogy nem a kormányra értette szavait; Deák azonban még sem hagyta szó nélkül, mert mint ezen az ülésen a kormány képviselője, tartozott is rá felelni. Deák e válasza különösen azért jellemző, mert ebben érinti az akkori szokásos vádak is a minisztérium ellen, minők: nincs

iránta közbizodalom, kifolyása az ügyetlenségnek, a taktikátlanságnak, szerencsétlen maradványa a régi táblabirói politikának; de — mond — ő ezekre nem válaszolt volna; azonban Madarász vádjai sokkal mélyebbre, a becsületbe vágók. Végül a fegyverszünetre vonatkozva, azt jegyezte meg, hogy ezt interpellatio alakjában kívánta volna hallani, hogy a miniszterium felelhessen rá.

Madarász újra igazolván magát, a jelenet elsimúlt; de ha Deák nagy felháborodást éreztető szavait olvassuk, látható, hogy ez a jelenet is befolyással volt egész országgyűlési későbbi magatartására. Ilyenekben keresendő főoka, hogy mért kerülte utóbb egy szoros kormánypárt alakítására és biztos többség szerzésére az alkalmat; ő, kitől ezt leginkább várták, a minek kimondhatatlan hátránya utóbb nemcsak nyilvánvalóvá lett, hanem oka volt, hogy az országgyűlés vezetése egy túlzó kisebbség kezébe került.

Erről a maga helyén lesz szó; most elég az, hogy a nagy többség, alig néhány képviselő ellenzése mellett, július 11-ikére Kossuth indítványát tűzvén ki tárgyalásra, a történelmi jelentőségű fényes beszédre, az egész ház nevében, ünnepélyesen maga Nyáry ajánlotta meg a rövid „megadja“ szóval a kétszázezer katonát, melyből negyvenezer azonnal hadilábra állítandó és e kétszázezer katona ellátására a negyvenkét millió forint hitelt. Most eltávozván Kossuth, a ki még mindig gyengélkedett, Deák, az egy órai szünet után újra megnyílt ülésen, mint a kormány képviselője vett részt a tanácskozásban. Első sorban is kifejtette annak szükségét Palóczyval szemben, hogy a ház a nagyszerű jelenet hatása alatt folytassa a tanácskozást, intézkedjék egy bizottság kiküldéséről, mely a trónbeszédre a

válaszfeliratot elkészítse s közben a ház állapítsa meg szabályait; indítványozta, hogy határozzon Nyáry indítványa szerint abban, hogy a honvédelem, pénzügy s a válaszfelirat után letárgyalja a hűbéri maradványok eltörléséről szóló javaslatot. Továbbá az erdélyi képviselők interpellatiójára, kik a két hazarész közt a jogok kiegyenlítését sürgették, azt felelte, hogy az erdélyi magánjog és törvénykezés a magyarországiba be nem illeszthető; s ez nem is szükséges, mert a magyarországit is át kell alakítani; minthogy azonban új codexeket ez az országgyűlési szak nem fog készíthetni, a részleges intézkedéseket kivéve, egyelőre legjobb, ha megmaradnak a jelenlegi állapotok. Végül az ő vezetése alatt osztattak be betűsorban az újonnan érkezett képviselők a kilencz osztályba s megválasztotta mindenik osztály a maga két tagját a felirati bizottságba, Irinyi indítványa szerint, melyhez Deák is csatlakozott.

A ház július 13-ikán fogott a házszabályok megállapításába, melyek elkészítésében Deáknak nagy része volt. E szabályok tárgyalása tartott 18-ikáig s ez idő alatt rendszerint a miniszterium más-más tagja volt jelen. Bizottsági és törvényjavaslati ügyekkel lévén elfoglalva, valósággal ki- és bejártak az ülésekre s csak fontos alkalomkor volt jelen éppen az, a kit a kérdés illetett. Így tett Deák is, ki az egész vitában alig vett részt; pár felszólalása — mint meglátjuk — egyébre vonatkozott.

Az Olaszországba küldendő katonaság kérdése legelőször július 15-ikén került szóba a házban, azzal a hírrel kapcsolatban, hogy másnap katonák fognak az olasz sereghez küldetni s ezért egész Pest ifjúsága talpon volt, úgy hogy másnap zavargásoktól is lehetett

tartani. Ekkor Mészáros megjelent a házban és Patay József interpellációjára néhány más ügyben választ adván, távozott. Erre Patay elégedetlenül felel, hogy ő az olaszországi ügyről kívánt valamit hallani s minthogy előre szóba hozta a holnap történhető zavarokat, Mészároست visszahívták, ki erre vonatkozva, röviden ennyit felelt: „Egyébiránt annyit mondhatok, hogy semmiféle ember Olaszországba nem megy, a ki oda nem tartozik“. Ez látszólag annál megnyugtatóbb volt, mert a lapok ezt az „a ki oda nem tartozik“ kifejezést többnyire kihagyták.

Ebből két irányban fejlett ki vita: egy részről Deák azt a kérdést tisztázta, hogy az interpelláló jog természeténél fogva, ha az interpelláló a válaszzsal megelégedve nincs, tehet fel újabb kérdést s a miniszternek jogában áll azonnal felelni vagy a választ későbbre halasztani vagy egyenesen kijelenteni, hogy nem felelhet; magára az olasz kérdésre nézve pedig kijelentette, hogy a miniszterium a maga politikáját elő fogja adni a válaszfelirati vitában s a háznak módja lesz helyeselni vagy kárhóztatni. Ezzel most meg is lehetett volna elégedni; de a kérdést annyira élére kezdték állítani, hogy már-már heveskedések történtek volna, midőn Deák újra kifejtván az interpelláló jog természetét, a kérdés eldöntését arra az időre kívánta halasztatni, midőn a házszabályokban e pont-hoz érnek; továbbá Patay felszólalásának valódi cél-ját kifejtván, a házat megnyugtatta, mely e beszéd hatása alatt oszlott el. Deák kivált azt hangsúlyozta, hogy bárminő zavar most Pesten, midőn a királyt magunkhoz várjuk s midőn a király Pestre jövelele oly fontos, minő káros volna s minő veszélyeket rejt magában.

A kérdés először tehát a házszabály-vita alatt került szóba, mellékesen ugyan, de előre vetve a zavarok árnyait. Bevégeztetvén 18-ikán a házszabályok, 19-ikén a válaszfelirat mohón várt ügyére került volna a sor; de Nyáry indítványára a kényes kérdést előbb zárt tanácskozmányba vitték. Ezek az értekezletek a kinyomatott válaszfelirati szöveg felett már pár nap óta folytak; de éppen az olasz kérdés miatt nem bírtak megállapodni. Végre július 20-ikán Kossuth előadta a házban a minisztérium politikáját és megkezdődött a felirati vita. És noha a minisztertanácsi ismert végzés már eléggé kifejezi, hogy a segély megadása a kikötött feltételek mellett nagyon is bizonytalan; a válaszfelirat pedig még határozatlanabbul csupán e kifejezésre korlátozta, „és a mily őszinte azon hódolat, melylyel hű Magyarország fölséged iránt viseltetik: szintűgy óhajtja, hogy e kérdés (t. i. az olasz háború) a trón méltóságához és a viszonyos jogos igényekhez képest oldassék meg”: — valóban meglepő, hogy fölötte még ebben a szövegezésben is oly nagy vita támadhatott; pedig az támadt. Kossuth ugyanis egy hosszú beszédben részletezte a kormány politikáját a horvát kérdésben és általában a kapcsolt részek ügyében, felolvasta a miniszteriumnak e tárgyban július 4-ikén kelt bő emlékiratát a nádorhoz, melyet János főherczeg számára készített; erre a szünet után előadta az olasz kérdésben körülbelől mindazt, a mi a kormány kebelében történt, míg ez a compromissum-szöveg létrejött, a mi mindenesetre fölösleges és éppen nem politikus eljárás volt; azután a minisztertanácsi határozatnak különösen végső feltételeit elkezdte oly irányban magyarázni, a melyből világos lett nemcsak az, hogy e fogalmazvány az ő műve;

hanem az is, hogy szerinte ebben az ügyben csakis „moralis hatást“ óhajtott a miniszterium gyakorolni és hogy ez az a vonal, a meddig ő egyetért a kormány politikájával.

A kérdés ily előadása világossá tette, hogy a felirati vita főleg az olasz kérdésre fog szorítkozni. Valóban úgy lett. A július 20-iki beszédek közt kivált Eötvös nyílt felszólalása nagy feltűnést keltett, a ki helyesen hivatkozván Batthyáynak a mult országgyűlés végén tett kijelentésére, szabatosan kifejtette, hogy Ausztriát e védelmi háborújában tartozunk segíteni; mert az olasz háború mai állapotában nem szabadságharcz, hanem a szárd királynak foglalásra célzó külháborúja.

Azonban az ellenzék különösen azt akarta tudni, hogy ha minden feltétel után, melyeket a minisztertanácsi jegyzőkönyv felsorol, netalán az eddiginél nagyobb segély adatik Ausztriának, miképen biztosítja magát a kormány, hogy ez nem fog az olasz nemzet elnyomására, az absolutismus érdekében fordíttatni? Erre Kossuth újra magyarázni kezdte a jegyzőkönyv végszavait s oly kijelentéseket tett, hogy a ház felhívta ezek alakbaöntésére, a mit ő másnapra megígért; de Batthyány indíttatva érezte kimondani, hogy ő e formulázáshoz és határozathozatalhoz ugyan kész hozzájárulni, de tiltakozik ellene, hogy a feliratba bevegység.

Eloszolván az ülés, még az nap a mondottak szabatos kifejezése végett minisztertanácsot tartottak, melyben Kossuthot újra szemrehányás érte, hogy a kérdést oly irányba terelte s oly kijelentéseket tett, minőket nem kellett volna. Erre azzal védekezett, hogy ő csak a saját nevében beszélt; ezt másnap a

házban is kijelentette. Most pedig a minisztertanács formulázta a segítségadás módozatait, a mi éppen nem volt könnyű. Először is megkísérti a békét a monarchiai szabad intézmények biztosítása alapján; ha az olaszok erre sem békélnének, akkor megpróbálja egy katonai vonal meghatározását Ausztria részére úgy, hogy mi ezen túl esik, Ausztriától elszakadjon s az innen eső rész kapjon szabad intézményeket és ha az olaszok ezt sem fogadnák el, akkor adja meg a segílyt.

Így állott ez a sajnálatos olasz kérdés és noha ez sokkal kisebb jelentőségű volt, mint a horvát ügy, mégis nemcsak előtérbe tolatott, hanem a vita a legkényesebb pontokra tereltetett. Most már az ellenzék ez újabb szöveg kinyomatását követelte s mint valószínűségű prédára rontott rá. Deák, ki nem akarván bonyolítani a kérdést, politikai nyilatkozatoktól tartózkodott: vissza akarta a vitát ismételve is természetes medrébe terelni. A vita tárgya — mondá július 20-ikán — nem az olasz politika, ez csak egy kis része a feliratnak. Vitassuk meg tehát a feliratot általában, azután pontonként s mikor a vége felé az olasz pont. hoz jutunk, tárgyaljuk el, fogadjuk el vagy nem; de menjünk logikai rendben. Midőn július 21-ikén Madarász László az újabb miniszteri értelmezés kinyomatását indítványozta, Deák újra felszólalt a ház következtelensége ellen; hiszen, ha nem kívánta a horvát memorandum fontosabb esetében a kinyomatást, nem az első minisztertanácsi végzését sem, mért kívánná most ily részlet-kérdés kinyomatását?

Ámde a kisebbség törekvése világos volt: időt nyerni, a kormányt további nyilatkozatok által minél jobban sarokba szorítani s a közvélemény nyomásával

a házat a beavatkozás teljes megtagadására bírni. Ezt az álláspontot Perczel, Deák beszédére válaszolva, világosan kifejezte. Ő, mondá, mindennemű segély ellen van; de szólásáról nem mond le s tehát követeli a kinyomatást. Erre Deák felelé: a miniszterium politikája világos, ő akar segélyt adni s megmondja, hogy mily körülmények közt; ennek egyik pontját a ház határozottabban akarja kifejeztetni; most ez is megvan. Ha tehát tegnap a kormány első nyilatkozatát nem kívánta senki kinyomatni, nincs helye ma sem s ezt legkönnyebben éppen Perczel nélkülözheti, a ki úgysem akar segélyt adni semmi módozattal sem. „Az eljárásnak ezen modora ellenkezik a politikai egyenességgel“, tévé hozzá szó szerint.

Deák tehát nem mondta ki nyíltan, csak érintette a különben csekély számú ellenzék valódi célját; de utána Kossuth, mint mindig, tovább ment. Először is kijelentette, hogy tegnap többet mondott, mint helyes volt; neki nem kellett volna ennek a politikának mikéntjét feszegetni, hanem a bizalom kérdésének tekinteni; „őszintén megvallja, úgy látszik, ő sem diplomatának, sem miniszternek nem való“; mert igen nyílt és egyenes; most azonban a kelleténél úgy is több mondatván, egyenesen fölveti a bizalom kérdését. Erre a ház igen nagy többsége, az ellenzék zajongása közt, bizalmat szavazott; Kossuth pedig hevétől elragadtatva, dobta oda az alig 30 ülve maradt ellenzéki- nek: „törpüljön el az olyan minoritás, mely így violentálni akarja a dolgokat“.

Ebben, a Kossuth egyenes felhívására történt szavazásban mindenesetre volt szabálytalanság; de a bizalom kérdésének fölvetése kétségtelenül helyén volt. Nyáry azonban kivált a szabálytalanság szem-

pontját fejtegette, s kijentette az előbbi és a mostani eljárásra nézve, hogy a miniszterium úgy, a mint ő látja, már két ízben sértette meg a ház méltóságát. Erre Kossuth és Deák annál inkább válaszoltak; mert mind a két esetben ők voltak az ügy részesei. Kossuth nevezte volt rágalomnak Madarász vádját, hogy a miniszteriumban ármány vezeti az ügyeket s ő volt a mai jelenet előidézője is; de mindkétszer némileg Deák felszólalása volt a kiindulás.

Deák válasza Nyárynak kivált két szempontból méltó figyelemre. Először azért, mert ő sem ebben, sem az előző esetben a ház méltóságát sértve nem látta; indokolja továbbá, hogy ő ma csak a logika nevében szólalt fel, melyet tanácskozásokban a leg-hatalmasabb fegyvernek tart; „vannak — mond — más fegyverek is, de én azokhoz nem értek; meg-lehet ezen egyet is hibásan forгатom, de használom, mert bizalmam van hozzá“; védelmébe veszi Kossuth eljárását és itt különösen kiemelte, a mi Kossuthnak éppen nem tetszett, hogy a megelőző napon nem mint képviselő, hanem mint miniszter adta meg fel-világosítását s azok logikáját (a kik különben ezt Kossuth helyzete mentésére hozták elő) nem érti, kik ezzel ellenkezőt mondanak; végre megvédi Kossuthot „a törpe minoritás“ kifejezése használatáért, mely nem sértő s nem is akart az lenni.

Mindezekben tehát a helyzethez szólt. Fontosabb azonban a beszéd másik része, mely a miniszterium és a többség közti viszonyt fejtegeti s a melynek szükségét messzebb fekvő körülmények indokolták. Ugyanis midőn Deák 1848 márcziusában követ, majd miniszter lett, a békés kibontakozás hívei reményöket beléje vetették; legkivált pedig azt hitték, hogy a minisz-

teriumban s az országgyűlésen magához fogja ragadni azt a vezérszerepet, melyben őt követni önkénytelenül megszokták és most még inkább szerették volna. Széchenyi általában is óhajtotta volna, ha nálunk azonnal oly club-szellem nyilvánul, mint Angliában s egy összetartó kormánypárt számára az Ullmann-házban fényes és kényelmes párthelyiséget rendezett be, hová valósággal csalogatta az embereket. Azonban a miniszterek nem jártak oda s a párt is csakhamar kerülte e helyiséget és vezér nélkül maradt; noha a kiválóbb kormánypártiak is ösztönözték a miniszterek egy részét a párt összetartására. Ezek azt felelték, hogy a kormány az általános bizalomra támaszkodik s nem „különösen“ egy pártra. Ezt mondta különösen Deák.

Kovács Lajos és Kemény szólnak legrészletesebben e, szerintök megfoghatatlan közönyről s általában annak tulajdonítják, hogy noha a miniszteriumban ott volt a centralista párt fejei közül Eötvös és Szemere, egészben még sem ismerték a parlamenti kormányzat valódi lényegét. Batthyány minden egyéni és szellemi kiválósága mellett, zárkózott természetűe miatt nem volt parlamenti vezérkedésre alkalmas; Deák, ki sohasem toltta magát fel, nem akart lenni, mert okvetetlenül Kossuth versenytársává lett volna. Így az a végzetes helyzet állt elé, hogy a miniszterium nem alakítván összetartó pártot, a ház vezetése csakhamar Kossuth kezébe került; a többség teljes bizalommal a miniszterium iránt önálló politikát nem kívánt sem folytatni, sem képviselni. Megvolt ugyan a kormány és pártja, de nem bírtak szoros kapcsolatokkal; sőt a kormánynak még politikáját képviselő lapja sem volt az önkénytesen vál-

lalkozó *Pesti Hírlap*-on kívül; míg Kossuthnak, minden kormányzati szabály ellenére, július elseje óta külön lapja volt, a *Kossuth Hírlapja*.

Deák volt tehát fő képviselője annak, hogy szorosán összetartott kormánypártra szükség nincsen: először is, mert a kormánynak e nehéz időkben úgy fölfelé, mint szemben a nemzettel csak önkénytes bizalom adhatja meg létjogát; másodsor, mert a kormány úgy is csak a legjobbat akarja; végül mert ez Kossuth neve alatt új pártmegoszlásra vezetne s ez végzetes volna. Most, július 11-ikén, a felvetett bizalom kérdése alkalmából minderről így szólt: „Higyük el az urak, nyugodtabban senki sem várja el ítéletét, mint mi; nem azért, mert hiszszük, hogy majoritasunk lesz, hanem mert bizalommal vagyunk a ház iránt“. Ez a miniszterium, teszi hozzá, a választásokba nem elegyedett s a hol a miniszteriumra hivatkozással választottak is, ez minden megbízás nélkül történt; a minisztérium senkit ki nem jelölt, senkit nem ajánlott; semmit nem tett, hogy többsége legyen. „Felhivom a tisztelt házat, — folytatja Deák, — nem az volt-e a panasz a miniszterium ellen, hogy nem gyűjté össze az erőket; nem az volt-e a panasz, hogy nem akar értekezni és őket valamely ösvénybe bevezetni, nem volt-e az a panasz, hogy szétengedi azon többséget, mely neki bizonyos volt, s miért tevő ezt a miniszterium? — Azért, mert nekünk nem csinált bizalom, nem szerzett többség kellett, nekünk magától fejlődő bizalom kellett. Ez volt próbaköve annak, hogy állásunk lehető-e vagy sem? Ezt nyugodtan vártuk és ha bizalmatlanság nyilatkozik, szinte oly nyugodtan fogjuk tűrni.“

Ez volt Deák nézete most, ez volt utóbb 61-ben és

65-ben is. Ennek nevében nem fogadott el semmi pártfegyelmi tanácsot s ebben követte őt a miniszterium is. Azonban erre volt más oka is, mint a mit válaszában mondott s csak ennek ismerete magyarázza meg egészen magatartását 48-ban, mely ugyanaz maradt, minő volt a 40-es években. Ugyanis, ha például Deák most, e fontos perczben nem Kossuth mellé áll, kitől eltávozni ekkor még úgy sem volt lényeges oka: ez pártmegosztást és mint akkor mondták, miniszteri krizist okozott volna. Akarhatta-e az akkori közvéleménynyel szemben, kivált ez utóbbit és éppen ő, midőn még Nyáry is július 11-ikén előadta, hogy ő nem ugyan nyílt helyen, de soknak hallatára így szólt: „ki e pillanatban miniszteri krizist akarna előidézni Magyarországon, az bolond“ és ezt kimondja most a házban is.

A vád tehát, hogy a kormány a valódi parlamentárizimushoz nem ért, igaz volt oly alakban, hogy nem is akart érteni. Az bizony gyakori eset volt, hogy az egyes miniszterek törvényjavaslatokat adtak be, miket az összkormány nem ismervén, a kormányi felelősség egyéni felelősséggé változott; holott a parlamentáris kormányzat egyik fő alapelve az az összfelelősség, melyben az egyes tárczák vezetése összhangzó a kormányzat egységes irányzatával. Másik alapelve az állandó kapcsolat a többséggel, melyből kiemelkedett, mely benne nem egyéni rokonszenvért, hanem a kormányzati alapelvekért bízik; ezért támogatja vagy szavazza le. De 48-ban gyakori volt az eset, hogy a miniszterium javaslatai készületlenül találták a pártot, a kölcsönhatás hiánya miatt; minden kidolgozott vagy bedobott törvényjavaslatra más-más pártmegosztás támadt; minden képviselő jogosultnak hitte magát

javaslatokat, pótlásokat, módosításokat adni be, a kormány tudta nélkül s gyakran meglepetésére; úgy hogy a javaslatoknak nem volt szere-száma s alig volt képviselő, a ki csak háromszor is egymás után következetesen a kormánynyal szavazott volna. Szóval, ez a parlamentáris rendszer nem igen volt egyéb, mint némi módosítással folytatása a 40-es évek országgyűlési tárgyalásainak és megalkuvásainak; mert nem volt életszervi kapcsolat a kormány és pártja közt.

Kemény ezt mindig a legnagyobb tévedések lajstromába sorozta utóbb is és nem mérlegelve eléggé a sajátos és végzetes körülményeket, élesen bírálva jegyzi meg, hogy a többség széttűllését a kormány megfoghatatlan közönye okozta; „beletakarva ártatlanságának palástjába, samaritanusi alázattal minden rágalmat úgy tűrt, hogy sem megczáfolni, sem meggátolni nem látszék eléggé tökéltnek“. Még szigorúbb Kovács Lajos, ki Deák fenti nyilatkozatát naivságnak mondván, hozzáteszi: „Ebből ítélhetjük meg, mennyire voltunk előkészítve a parlamentáris rendszer befogadására még ez időben“. Ezek a vádak tehát közvetve mind Deákot illetik, Deák valódi okainak méltánylása nélkül; mert mindezt szerintük csak ő tehetvén, tennie is kellett volna.

De térjünk vissza az olasz kérdésre. Batthyány ez alkalommal megint kijelentette, hogy azt, a mit a miniszterium nevében Kossuth felolvasott, csak házhatározatként fogadhatja el. Erre újra megindult a 22-ikére is átnyult vita, melynek folyamán bővön kiviláglott, hogy a Nyáry által vezetett ellenzék csak azért kívánta a miniszterium nyilatkozata kinyomatását, hogy Kossuth s a kormány nézetének eltérését hivatalosan megállapíthassa; de a ház Deák felszó-

lalása után leszavazta őt. Július 22-ikén Kossuth nem volt a házban; a kormányt Deák képviselte s a végeredményre nézve, mondhatjuk, szerencsére. Midőn Nyáry nagy beszéde elhangzott, melyre Deák feszülten figyelt, s közben éppen a *pragmatica sancti*óból akarva kimagyarázni, hogy hazánk Ausztria háborújába avatkozni nem tartozik, felolvasta egyik részét, el akarván hallgatni a végét, közbeszólt: „olvassa csak tovább!” — végül pedig azt is mondván a többek közt, hogy a miniszterium politikája a reactioé: Deák nemcsak azért állott föl, hogy ezt megczáfolja, hanem, hogy a *pragmatica sancti*ót megvilágítsa, mely szerint, ha Olaszországból most katonáinkat visszahívónók, az annyit jelentene, mint szövetkezni az olaszsal; már pedig így csak nem értelmezhető ez a törvény. Csak érintvén azt, hogy Deák egy pár megjegyzéssel, a ház általános kaczaja között, ad absurdum vitte Nyáry phrasisait, csupán csak azt emeljük még ki, hogy a délutáni ülésen Szále Antal képviselő a miniszteri nyilatkozat még bővebb magyarázatát kívánta volna. Deák határozottan és keményen felelte: „A miniszterium sem nem alkuszik, sem nem magyarázgat, hanem ahhoz ragaszkodik, a mit jegyzőkönyvileg előadott. Kit ez meg nem nyugtat, szavazzon meggyőződése szerint“. Végre 233 képviselő 36 ellen megszavazta a feliratot, melyben a ház az olasz segílyt, legalább az említett feltételekhez kötve, kilátásba helyezte. Kossuth a szavazáson nem volt jelen.

Így végződött a szerencsétlen olasz kérdés, melynek végső jeleneteiben ugyan elég határozottságot tanúsított a Deák által képviselt kormány; de annál kevesebbel lépett föl az elején, tartva az utczai közvélemény és Kossuth ellenállása miatt, oly ellenségtől,

mely nem létezett. E miatt a kérdés most már így állt: a minisztériumnak Innsbruckban járt tagjai megígérték az olasz segélyt, mely ára volt annak, hogy a király Magyarországra jöjjön s e tekintélyvel és súlylyal nyomja el a belzavarokat és elszakadási törekvéseket; ámde a miniszterium csak nagyon is részletes és nagyon is körülírt feltételekhez kötött segélyt szavaztatott meg, holott meg lehetett volna szavaztatnia egy feltétlent is; úgy hogy a határozott megtagadást az ily feltételekhez kötött megajánlástól majd semmi sem választja el s e mellett még az a hibája is megvan, hogy nem látszik őszintének. Ebben tehát az uralkodó környezete nemcsak nem nyugodott meg, hanem a magyarok elszakadási törekvésének feltétlen bizonyosságát kovácsolta belőle és ez történt oly időben, midőn pár nap múlva a július 25-iki custozzai győzelem egyelőre szükségtelenné tévén a segélyt, az egész kérdés csak mint a visszatorlás politikájának egyik indító oka használtatott fel. Ezen a kérdésen tehát már lényegileg eldőlt a jövő s így a forradalom ügye is és valóban ezóta már a bécsi kormánynak hazánk ellen szegzett törekvéseiben nincs kétség, nincs ingadozás.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlés első felében.

KÜLDÖTTSEG BÉCSBEN. — KOSSUTH A HÁZBAN. — DEÁK ÉS AZ OSTROM-
ÁLLAPOTRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYJAVASLAT. — NYÁRY ÉS DEÁK TÖRVÉNY-
JAVASLATA A HÜBÉRI VISZONYOK MARADVÁNYAINAK ELTÖRLÉSÉRŐL.
— A JAVASLATOK SORSA. — A JAVASLAT ÉS ELVEI. — A JAVASLAT
TÁRGYALÁSA. — DEÁK BESZÉDÉNEK HATÁSA. — A TÁRGYALÁS MEG-
SZAKÍTÁSA. — A HÁZ TÁRGYALÁSMÓDJA AUGUSZTUS ELEJE ÓTA. —
GOROVÉ INDÍTVÁNYA A NÉMETSZÖVETSÉGRŐL. — KOSSUTH BESZÉDE S
A HATÁROZAT HATÁSA. — AZ INDÍTVÁNYOZÁSI LÁZ. — DEÁK ELLENE
SZÓL. — A NÉPOKTATÁSI TÖRVÉNY 13-IK PONTJA S DEÁK BESZÉDE.
— A RÉSZLEGES INDÍTVÁNYOK ÉS DEÁK. — A KATONAI TÖRVÉNY. —
KOSSUTH RÓLA ELŐZETESEN. — A KÖZPONTI BIZOTTSÁG JAVASLATA.
— A KORMÁNY ÁLLÁSPONTJA. — ZÁRTÜLÉS AUGUSZTUS ELSEJÉN. —
KEMÉNY DÉNES ELHALASZTÓ INDÍTVÁNYA. — OKAI. — AZ ÚJ JAVAS-
LAT. — ELLENTÉTEK A KORMÁNYBAN. — A JAVASLAT BETERJESZTÉSE
AUGUSZTUS 16-IKÁN. — A KÉRDÉS ÉS AZ ELLENZÉK. — A KORMÁNY
MEGEGYEZTETŐ JAVASLATA. — PERCEL FELSZÓLALÁSA. — A BIZA-
LOM KÉRDÉSE. — A JAVASLAT ELFOGADÁSA. — DEÁK JELENTÉSE A
HÁZBAN. — DEÁK ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉS. — SINKAY INDÍTVÁNYA ÉS
DEÁK VÁLASZA. — DEÁK VEZÉRSÉGÉNEK KÉRDÉSE ÉS DEÁK ANEK-
DÓTÁJA. — VEZÉRSÉGÉNEK TERMÉSZETE. — KÜZDELME ÖNMAGÁVAL.
— A NEMZETISÉGI TÖRVÉNY. — LEVELE SZEPTEMBER 22-IKÉN A HELY-
ZETRŐL. — VISZONYA KOSSUTHHOZ. — KOSSUTH VEZÉRSÉGE. —
PÉNZÜGYI JAVASLATOK. — BATTHYÁNY ÉS DEÁK BÉCSBEN. — AZ
AUGUSZTUS 31-IKI KIRÁLYI RENDELET ÉS EMLÉKIRAT. — KOSSUTH
SZEPTEMBER 4-IKI INDÍTVÁNYAI. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS KÜLDÖTTSEGE
BÉCSBEN. — A MINISZTERIUM LEMONDÁSA.

Az olasz kérdés ily elintézésében kivált az ellen-
zéknek az a meggyőződése érdekes, hogy oly kedvező
megoldást talált, a melynek alapján most már bátran
lehet az időközben Bécsbe visszatért uralkodót Magyar-
országba hívni s július 24-ikén az ellenzék egyik

vezére, gróf Teleki László indítványozta egy titkos ülésen, a legloyalisabb nyilatkozatok közt, egy bizottság Bécsbe küldését, mely a királyt Budára hívja. A válasz természetesen kitérő volt, augusztus 8-ikán a királylyal azt feleltették, hogy az országgyűlést személyesen fogja bezárni, mert hiszen erről úgysem volt egyelőre szó.

Ezalatt a ház vezetése mindinkább Kossuth kezébe került. Indítványozott, válaszolt, felvilágosított, a tisztán politikai kérdésekben tett interpellációkra ő felelt a kormány nevében. Olykor majdnem az egész ülést kitöltve, háromszor négyszer felszólalt; a szószerk ilyenkor egész tanszékké változott, melyről oktatásokat tartott a helyzetről, leleplezéseket tett a legrejtettebb politikai eljárásokról, melyeknek célja és eredménye mind ugyanaz volt, t. i. az országgyűlés vezetésének éppen oly arányban kezébe vevése, mint a márcziusi napokban. Deák mindinkább csak szakszerű felvilágosításokra szorítkozott vagy szakkérdésben nyilatkozott; de ezek a körülmények miatt kevés számmal voltak. Ilyen szakkérdés volt július 24-ikén Hadzsics Lázár torontáli követ indítványa, a ki Temes-, Torontál- és Bács-megyében a polgári törvénykezés felfüggesztését, hadi törvényszékek felállítását és az ostromállapot kihirdetését indítványozta és haladéktalan tárgyalását sürgette. Ebben a kérdésben Deák kétszer is felszólalt s mindkét esetben kifejtette, hogy a miniszterium, a mit a maga hatalmával az alsó vidékeken megtehetett kormánybiztosok és rögtönítelő bíróságok által, azt megtette; ő óvatosságot ajánl az ily törvény alkotásában, mert szükségtelen rémületet gerjeszt. Helyesebbnek vélte volna előbb ezt a javaslatot a bel- és hadügyminiszterekkel megbeszélni; hiszen meglehet, hogy ily felhatalmazást egy általános törvényben maga a kormány

is kért volna; de ha már a javaslat beadatott, most mégis jobbnak véli letárgyaltatni, mint félretétetni, a mit többen indítványoztak. Ugyanez alkalommal Nyáry Pál röviden azt indítványozta, hogy a miniszteriumot hívja fel a ház az ostromállapotról egy általános törvényjavaslat beadására. Erre Deák másodszor is a mellett szólalt fel, hogy a törvényjavaslatot egyelőre az említett három megyére korlátozva nyomassa ki a ház s tárgyalja le; de beszédéből újra kiviláglott, hogy ebben az odavetett alakban nem helyesli és röviden kifejtette az ostromállapot törvény valódi természetét. Ugyanis a törvény meghatározza a büntettek fogalmait; ebből következik, hogy a mit a törvény büntettnek nem jelent ki, azt polgárilag cselekedni szabad; ezzel szemben az ostromállapot törvény annak kifejezése, hogy mert az eddigi formák nem elégségesek a rend fentartására, ezeket a törvényhozás kitágítja s határukat megszabja egy különös törvény alkotása által.

Hadzsics javaslatát az osztályok s a központi bizottság is letárgyalván, ez utóbbi azt határozta, hogy noha ily törvény szükséges, de ezen az ülészen nem kívánja a miniszteriumtól általános javaslat benyújtását; ugyanis az osztályok közül négy egy ily általános javaslat beadását már most sürgette, öt pedig ellenezte. Így került a déli három megyére vonatkozó javaslat július 29-ikén a ház elé, mely alkalommal Deák nem volt jelen. Szemere Bertalan képviselte a kormányt, a ki a felvilágosításokat megadván, a központi bizottság véleménye elfogadását ajánlta, annál inkább; mert ha a sürgős szükség magával hozza, a bűnök és az eljárás pontos megállapításával a kormány úgy is azonnal fog javaslatot beadni. A többség azonban hosszú vita után a törvényjavaslat

beterjesztését megszavazta s az igazságügyminisztert megbízta minél előbb való benyújtásával.

Deák kedvetlenül fogadta ezt a határozatot; de azért már július 31-ikére beadta javaslatát rövid beszéd kíséretében, a mint mondá, nehéz szívvel, mert ez a kormánynak diktátori hatalmat ad s ezt veszedelmesnek tartja; e mellett azt hiszi, hogy nincs is meg ennek tárgyalására a szükséges higgadtság; ő különben a javaslat egy pontjához sem köti magát s azt tudja, hogy míg ez a kormány fogja kezelni a hatalmat, a ház nem fogja megbánni e tettét; „adja Isten, hogy a nemzetnek soha azt megbánni oka ne legyen“.

A törvényjavaslat kinyomattatott augusztus 17-ikére; de most már az idők izgatottsága miatt tárgyalása örökre elmaradt.

A tárczáját illető másik kérdés volt a Nyáry Pál említett indítványa, a ki július 11-ikén bejelentette, hogy a válaszfelirat után javaslatot ad be a hűbéri viszonyok maradványainak törvényhozás útján való megszüntetésére s kérte ennek napirendre tűzését. A ház helyeslén, a vita csak a körül forgott, hogy Nyáry a had- és pénzügyi javaslatok letárgyalása előtt óhajtja-e indítványa tárgyalását vagy csak azután? Nyáry kijelentette, hogy amazokat válhatatlan kapcsolatban látván a felirattal, természetesen csak utánok akarná a hűbéri viszonyokat elővételni. Deák erre helyeslőleg válaszolta, hogy ő nem is értette másképen; sőt az 1848-iki törvények alapján úgy értelmezte Nyáry javaslatát, hogy mert az országgyűlés nem osztható fel költségvetés és ujonczok megszavazása nélkül, de akkor elosztható volna: Nyáry ez indítványával azt akarja, hogy a ház tovább is együtt maradjon s ő ezt helyesli és szükségesnek is tartja.

A ház ezeket helyeselve, Deák ki is dolgozta javaslatát, noha előbb ily törvény alkotását nem tervezte. Július 25-ikén Nyáry említette egy beszédében, hogy Deák már jórészben elkészült vele és hogy ő a pénzügyi javaslatok kapcsán szeretné tárgyaltatni. Ezóta aztán folyvást sürgette Deákot, hogy javaslatát adja be; ő maga is készített egyet, mely majd módosítványként szerepelhet. Deák eközben megmutatván javaslata alapelveit, Nyáry látta, hogy ezek az övéivel megegyezők; ezért, miután augusztus 3-ikán saját javaslatát letette a ház asztalára, augusztus 5-ikén kijelentette, hogy indokolását szükségtelennek tartja; mert alapelveiben egyezik Deák javaslatával. A ház erre Kossuth indítványára elhatározta, hogy kinyomatja és hogy Deáknak a napokban szintén beadandó munkálatával együtt teszi át az osztályokhoz. Ezekhez Madarász László augusztus 5-ikén *Pótlék* czim alatt egy kiegészítő javaslatot adott, melyet szintén az osztályokhoz utasítottak, hogy a többivel együtt vegyék figyelembe ezt is.

Ennek a javaslatnak fontosságot az a körülmény adott, hogy e terhek eltörlésével a népet kívánták Nyáryék teljesen megnyugtatni és szorosabban kapcsolni a magyar ügyhöz az idegen ajkúakat is; mert midőn felkelésre izgatták délen a szerbeket, utóbb Jellasiék a horvátokat és már-már betört hazánkba: ügyének pártfogói, megbízottjai mindenütt azt hirdették, hogy többet fog adni, mint a magyar törvények; mert minden dézmát elenged, sőt a földeket felosztja a nép között; hire is járt, hogy a föld népe több helyt elhitte s ragaszkodást árult el iránta. Ezért augusztus 26-ikán Hegedüs Imre képviselő újra megsürgette egyebek közt e javaslat letárgyalását, minthogy az osz-

tályok már ügyis végeztek vele; de a mozgalmas idők nem engedték s így mult az idő, míg a miniszterium szeptember 11-ikén lemondott. Ekkor Kossuth még az nap esti hat órakor jelentette, hogy 12-ikén úgy az urbéri kárpótlás, mint a fenti urbéri maradványok ügyében javaslatot ad be; de most is el kellett maradnia. Szeptember 13-ikán a zavaros viszonyokra hivatkozva, Perczel Mór újra indítványozta elővételét és hivatkozott Jellasics veszedelmes ígéreteire. Ekkor Nyáry azt kívánta, hogy az ő javaslatát vegyék elé, melynek 10. §-ában Deák elvét fogadta el s az egészket Kossuth is helyesli. Kossuth csakugyan felszólalt s már másnapra kívánta kitűzését; mert úgy Nyáry, mint Deák javaslatait az osztályok már bevégezték s a ház a tárgyalást el is határozta. Kossuth 15-ikén beadta törvényjavaslatát az urbéri kárpótlásról s ugyanekkor Nagy Soma előadó jelentette, hogy úgy az osztályok, mint a központi bizottmány Deák törvényjavaslatát fogadták el s erre a ház rögtön tárgyalni akarta. Fel is olvasták a központi bizottság jelentését, mely azonban kinyomva nem lévén, tárgyalása ellenkezett a szabályokkal. Ekkor Pázmándy az elnöki székből azt indítványozta, hogy legalább elvben mondassék ki a szőlődézmá eltörlése. Ezt egyhangúlag elhatározták s még az nap esti ülésen megerősítették úgy, hogy az állami megváltás csak a szorosán vett népre korlátoztassék, és 16-ikán ennek azonnal kihirdetését, éppen a Dunántúlra tekintettel, már-már kimondták. Nyáry azonban ezzel megelégedve nem volt; a törvényt világosnak és határozottnak óhajtván, ennek letárgyalását s addig a ház permamentiáját kívánta, mit általános helyeslés fogadott.

Letárgyalván még az nap Kossuth törvényjavaslatát az urbéri kármentesítésről általában s 17-ikén,

18-ikán részleteiben is; elfogadtatván 19-ikén az erdélyi törvény is: most Deák törvényjavaslatára került a sor, melynek czíme a következő: „Törvényczikkely az 1848-dik évi 9-dik törvényczikk folytán szükséges intézkedésekről.“ Összesen 77 §-ban szól a szőlőbeli adózások megváltásáról (I—X. §.), a zsellérek megváltásáról (XI—XIV. §.), az irtványokról, maradványföldekről, pusztá-telkekről és egyéb, az urbéri tabelákba nem foglalt földekről (XV—XXV. §.), a dohánykertészségről (XXVI—XXXII. §.), a kisebb királyi haszonvételekről (XXXIII—LXI. §.), a tartozások behajtásáról (LXII. §.), a legelőnek és erdőnek elkülönzéséről (LXIII—LVI. §.), a nádlásról (LXVII. §.), a telek kibecsülésének eltörléséről (LXVIII. §.), a községek előljáróinak választásáról (LXIX. §.), azon haszonbéri szerződésekről, melyek mellett valakimásnak oly jószágát vette ki haszonbérbe, mihez urbéri jövedelmek is tartoznak. (LXX—LXXVII. §.)

Látható az előbbiekből, hogy ez a javaslat egész terjedelmében kimeríti a kérdést és a községi rendezés, illetve kormányzat alapelveit is magában foglalja. A központi bizottmány is úgy elveit, mint kidolgozását elfogadta s csupán egyes pontokra tett észrevételt, melyek közt azonban csak pár elvi jelentőségű. A törvényjavaslat általános alapelve az, hogy a megváltás csak megengedő (permissiv); továbbá, hogy a mennyiben ezek az urbéri tartozások és haszonvételek nem sorolhatók az általános urbér és tized körébe s ilyen a szőlődézma is: megváltásukat ne az állam vállalja magára, hanem kiki váltsa meg magát; a megváltás idejét, a megváltási tőkeösszeg megállapítása után, Deák általában 20 évre szabta s ezt a központi bizottmány 10-re kívánta leszállítani. Ez az ön-

megváltási elv tehát a javaslat alapja és oka ennek az volt, hogy e terhet megint az államra róni sem Deák, sem a miniszterium nem merte, mely az urbéri terhek megváltásával már is óriási feladatot vállalt el. E mellett a kiindulás az volt, hogy a szőlődézmá és az itt említettek annyira nemesi javak, hogy a tized és robot általános fogalma alá nem sorozhatók; tehát csak önmegváltásról s nem állami kárpótlásról lehet szó.

Azonban ezzel szemben állt a másik elv. Az 1848-iki országgyűlés nem tett kivételt: eltörölte a robotot és dézmát; tehát el a szőlődézmát és egyéb ilyes, e törvényben foglalt tartozásokat is. Így ez a törvény visszalépés volna s a mi bárminemű urbéri tartozás még van, ha ezt nem az államra rójuk, akkor a népet éppen e nehéz pillanatokban elidegenítjük és ha a megváltást az állam viseli is, adóban úgy is hozzá fog járulni az is, a kit alóla a ház felszabadít; e módnak ezenkívül óriási lesz az erkölcsi haszna az úgy is bizalmatlan nép előtt. Ez a törvény úgy, a mint Deák szerkesztette, jó volt volna 1830-ban, de nem 1848-ban.

A vita másik főkérdése a szőlődézmánál az volt, hogy Deák javaslata a szőlőbirtok hét évi átlagból kiszámított jövedelmét vette volna a becslés alapjául, a központi választmány pedig, minthogy a szőlőt nem a birtokos ruházta be, csak a földet vette alapul.

E két kérdés volt a vita elvi tárgya: mi legyen a becsű alapja és ki adja a kármentesítést: a magánosok-e vagy az állam? Ehhez közben egy harmadik indítvány járult, hogy az állam csak az olyanok szőlődézmáját váltsa meg, kik szőlőiket maguk művelik.

Deák, ki éppen ebben az időben volt a képviselőháznak a bécsi országgyűléshez küldött bizottságával Bécsben, a tárgyalásokon nem vett részt. Nyáry Pál

törvényjavaslata éppen ezzel ellentétes vagyis az állami megváltás elvét fejezte ki; tehát a kérdés az volt, hogy a Deák vagy Nyáry javaslata fogadtatik-e el?

A vita heves volt; de, kivált az akkor uralkodó hangulat hatása alatt, a többség először leszavazta a megváltás megengedő alakját; másodszor kimondta 20-ikán az állami megváltást; harmadszor Kossuth felszólalása után elfogadta, hogy a becslés alapja ne a jövedelem, hanem a föld legyen, a jövedelem csak akkor, ha a föld értékénél kevesebb volna; végül az állami kármentesítést csak azokra szorította, kik egy negyed telket vagy ennél kevesebbet bírnak; a többiekre nézve a 10 évi megváltási időt fogadta el. Így tárgyalta le a ház a javaslatot 21-ikén a 10. §-ig; a 22-iki ülésen már Deák is jelen volt. Ekkor a szőlődézma ügye azonban be volt fejezve s ezt a ház 22-ikén újra megszavazván, azonnal intézkedett, hogy a főrendekhez küldetve, kihirdetessék.

Ekkor került a sor Deák javaslatának a zsellérekről szóló részére. (11—14. §.) Ebben a részben a házat bíró zselléreknél Deák különbséget tett azok közt, kik urbéri vagy a kik majorsági, tehát urbérhez nem tartozó urasági földön laknak s míg amazokra nézve az 1848 : IX. törvényczikk értelmében az állami megváltást elismerte, az utóbbiakra nézve, mivelhogy az urasági földön lakásuk teljesen magánszerződésen, tehát bérleten alapul, a személyes megváltást javasolta; ezzel ellentétben a központi bizottmány elfogadva az alapelvet, tágitotta az urbéri természetű zselléri lakások meghatározását; másfelől a kifejlett vitában sokan az állami megváltást a zsellérekre is különbség nélkül ki akarták terjesztetni, különösen újra a rendkívüli viszonyokra tekintettel.

Most Deák egyfelől elfogadván a központi bizottmány módosítását, másfelől hosszú és bő indokolását adta alapelvének s kiterjeszkedett a már meg nem változtatható szőlődézmá-váltság ügyére. Ugyanis szerinte mindkét esetben a ház magántulajdont ajándékozott és ajándékozna el; már pedig míg egyfelől a népet az ajándékozás boldoggá nem teszi, hanem csak a munka és a szorgalom teheti azzá; másfelől ez megingatja a tulajdon szentségét és bizonyos communiticus elvet honosít meg; végül mindez nem egyéb, mint mások zsebére való adakozás, melynek, ha így folytatja a ház, nincs határa s az államra megoldhatatlan feladatot ró. Tehát elve az, hogy mi nem urbéri, váltsa meg az, a kinek birtokában van.

Deák beszéde mély benyomást tett a házra; fejtegetéseit a zavaros idők daczára, nagy figyelemmel hallgatták s noha még utána is voltak a zsellérviszonyoknak válogatás nélküli megváltására felszólalók, viszont az őt pártolók is többen beszéltek. Az érdeklődés ki volt meritve s a ház a 11. §-ot ugyan változatlanul elfogadta; de a 12. §-nál, félve az idők hatásától s a szőlő-dézmára már kimondott határozat következményeitől, az állami megváltást kimondta névszerinti szavazással, 152 szóval 105 ellen, az összes zsellérekre nézve is. Ekkor Deák újra felszólalt s először indítványozta a 11. §. kihagyását; mert most már urbéri és majorsági zsellér megkülönböztetésének, az állami megváltás elvének kimondása után, nincs értelme; másodszor, ha már az elv ki van mondva, az a helyesebb, ha minden zsellérért az állam fizeti a megváltást s ő a szőlődézmánál sem csinált volna fokozatot; mert csak ingerültségre ad alkalmat. A határozat most az lett, hogy kivétetik az állami meg-

váltás alól az, ha majorsági földre maga az uraság építtette a házat, mert ez tulajdona marad s megváltás alá nem esik.

Eddig haladtak a tárgyalásban, midőn felolvastott szeptember 23-ikán a király szeptember 19-iki levele a nádorhoz s a nádor szeptember 22-iki levele Batthyányhoz. Ekkor az elnök azt mondván, hogy „az országnak jelen helyzetében irtványokról, dézmákról tanácskozni nem tartja szükségesnek“, az ülést elosztatva bizottsági tanácskozássá alakította át délután egy órakor, melynek eredményei más helyre tartoznak.

Alig lettek a kedélyek csak némikép is nyugodtabbak, Bezeredy István már szeptember 25-ikén folytatni kívánta a javaslatot; de senki sem pártolta. Deák is az elhalasztás mellett nyilatkozott; mert sok képviselő eltávozott s az időt elég nyugodtnak ily fontos anyagi kérdések eldöntésére, az elhangzott fenyegetések között nem tartotta.

Mindössze ennyi volt, a mi Deák tárczáját közvetlenül érdekelte. Nem lehet e lapoknak feladata az országgyűlés kimerítő története, csak azt jegyezzük meg, hogy már augusztus eleje óta a háznak a rendszeres tárgyalásokról, az előre kijelölt sorrendről le kellett mondania. Majdnem minden ülésen új és meglepő indítványok dobattak be, melyeket lehetetlen volt mellőzni s lehetetlen elfogadni; de a melyek alkalmasok voltak meglepetések okozására, fényes szónoklatokra és a legkevésbé politikai nyilatkozatokban volt való kifakadásokra. De továbbá akkoriban még nem meggyökerezve, sőt legtöbbször meg sem kísértve az a parlamenti eljárás, hogy a miniszterium s a többség ne engedjék meg más javaslat tárgyalását, mint a miben a kormány és király, mint a törvényhozás egyik té-

nyezője, megegyeztek; pedig utóbb, midőn a király a had- és pénzügyi törvényeket megerősíteni nem akarta, szeptember 11-ikén Kossuth a házban is hivatkozott rá, hogy a mit a kormány akar, azt a király akarja; de itt kérdezhető: kinyerte-e a kormány rájok a király előleges megegyezését? Párteljárásról mind kevésbbé lehetett szó s így augusztustól kezdve az országgyűlés folyama az ötletszerűség benyomását teszi, melyben csak egy pár főbb pont az, midőn a kormány határozottan vezetett, mint pl. a honvédelmi javaslat elővétele kérdésében.

Ennek az ötletszerűségnek egyik legérdekesebb jelenete augusztus 3-ikán történt, melyet főleg azért emelünk ki, mert nem kevésbé siettette a catastrophát. E napon Batthyány, Deák, Klauzál nem voltak a házban, Széchenyi, Eötvös és Mészáros képviselték a kormányt. Soron az elemi iskolai törvényjavaslat volt; de a napirend előtt föláll Gorove István és hivatkozva a frankfurti német nemzeti gyűlés rokonszenvére a magyarok iránt s helyeselvén a kormány politikáját, hogy Szalayt oda követül küldötte ki: indítványozta, hogy hazánk és Németország, mint teljesen önálló két ország között, a közös érdekek alapján kötendő szövetségre nézve adjon az országgyűlés ünnepélyes nyilatkozatot s jelentse ki rokonszenvét a német nemzet egyesülése iránt.

Mindezt a ház a legnagyobb lelkesedéssel fogadván, gróf Teleki László és Perczel Mór hevesen támadták meg a bécsi kormányt, mely Ausztria német tartományainak a szövetségbe lépését meg akarta gátolni. Egyhangú szózat mondja ki tehát, hogy áruló, a ki ez egyesülésnek ellensége és a rokonszenv nyilatkozatai hangzottak el az aula iránt, mely erre az egyesülésre

törekszik. Végül Kossuth is hosszú beszédben kifejt-
vén a reactio ármányait, új leleplezéseket tett a kor-
mány politikájáról, megköszönvén a rokonszenvet és
örvendvén, hogy az egész házban ily tiszta politikai
felfogás nyilatkozott. Erre Nyáry azt kívánta még
hozzátéetni az eddigiekhez, hogy Ausztria soha, de
soha se számítson Magyarország segítségére, ha kor-
mánya, a monarchia és a dynastia érdekét feledve, a
német szövetséggel háborúba keverednék.

Természetesen, mindez különösen naivnak látsza-
nék, ha nem tudnók, hogy mért fogadták a Gorove
s a többi szónok javaslatát akkora rokonszenvvel?
Azért t. i., mert a német egység és Ausztriának ebbe
beolvadása lett volna hazánk önállásának, minthogy
mi a német szövetségbe nem léphettünk volna, a leg-
jobb biztosítéka. Ezt mindenik szónok kifejezte félre-
értés nélkül. Ámde ezt az adott viszonyok közt hiva-
talosan kimondani s a *pragmatica sanctio* ellenére ily
határozatot hozni, sőt helyeslését és indokolását a
kormány szónokától hallani akkor, midőn alig pár
héttel azelőtt a *pragmatica sanctio*ból folyó segély
az olaszok ellen Ausztriának burkoltan ugyan, de
megtagadtatott: Mészáros annyira természetellenesnek
találta, hogy Széchenyihez fordulva, kérte a Nyáry
indítványa elleni tiltakozásra; mert ez Ausztria ellen
hivatalos ellenséges nyilatkozat volna. De mielőtt Szé-
chenyi valamit tehetett vagy akart volna tenni, Páz-
mándy, az elnök, ki ekkor már a radikálok kezébe
került, kimondta az egyértelmű határozatot, melyet
az osztrák kormány az első hiteles adatnak tekintett,
hogy hazánkban tényleg elszakadási törekvések van-
nak s erre utóbb az októberi császári nyilatkozvány
hivatkozott is.

Meg is jegyezte Mészáros Széchenyinek, hogy most nagy hibát követtek el s különösen ő, a régi tapasztalt országgyűlési vitatkozó; de még jobban csodálkozott rajta, hogy Batthyány örült azon is, hogy nem volt jelen, de azon is, a mi történt; Kossuth mosolyogva kezeit dörzsölte; Deák és Klauzál fejüket csóválták; a város meg örömben úszott s úgy tekintette, mint kárpótlást az olasz ügyben szenvedett elvi veszteségért.

Ez az indítványozási láz különösen augusztus eleje óta, mindenben uralkodni kezdett. Az indítványok egész árja szakadt a házra; a legtöbb követ beállott törvényhozónak, codificatornak vagy legalább is egy-egy hiányt fedezett fel a 48-as törvényekben s ha többet nem, egy-egy javítást vagy pótlást javasolt az egyenlőség vagy szabadság nevében. Ezt Nyáry is megszokta és augusztus 7-ikén indítványt tett, hogy az ily részleges javítások helyett a jogegyenlőség alapján álló egységes alkotmányterv kidolgozására választmányt küldjenek ki, mely tervét a jövő ülősszak számára még ez ülősszak alatt előkészítse.

Deák különösen két ízben szólalt fel az indítványozás e láza és elméleteken lovagoló ellenzéki buzgalom ellen. Az első alkalmat erre a július 3—10-ikéig tárgyalt népoktatási törvény adta, mely idő alatt különben Deák nem volt a házban. Ennek a javaslatnak 13. §-ja eredetileg azt rendelte el, hogy a községekben minden hitfelekezetnek állítandó külön iskola, ha a tanulók száma felekezetenként az 50-et meghaladja. Ezt az elvet a központi bizottság a nemzetségekre is ki akarta terjeszteni; a ház ellenben mindkét javaslat elvetésével, nagy és elkeseredett vita után, augusztus 8-ikán a közös iskola elvét mondta ki, melyhez

Pázmándy, az elnök, augusztus 9-ikén azt a kiegészítést indítványozta, hogy a hitfelekezeteknek engedjék meg, ha a többség kívánja, megannyi külön iskola állítása s ezek eddigi alapítványait e célra tarthassák meg.

Ezt augusztus 9-ikén az ellenzék s kivált Madarász László, abból a kiindulásból ostromolta, hogy megsemmisíti az előbbi napon kimondott közös iskola elvét és ő engedélyezett volna újra magán-, noha nem felekezeti iskolát, mely különben szintén separatismusra vezet. Javaslatát egy külön pontba foglalva, be is nyújtotta. Eötvös sem ezen, sem a következő napon nem szólt a kérdéshez. A kormány álláspontját Deák kifejtette ki egy hosszabb beszédben, melyben először is kijelentette, hogy az állam által felállítandó közös iskolára vonatkozó határozatot téves lépésnek tartja; másodszor kifejtette, hogy a hitfelekezetek elébe vetett gát okvetetlenül éppen nem az elméletben oly szépen hangzó összeolvadást, hanem egy ugyanolyan felekezeti gyűlölséget fogna előidézni, minőt a nemzetiségi kérdés helytelen tárgyalása a nemzetiségek ügyében már is létrehozott s minőt létrehozott Horvátországgal szemben pár elhibázott határozat. A magánalapítványokat pedig, melyek egyes iskoláké voltak a múltban s melyeket a katolikus javakkal, mint melyek állami természetűek, sehogy összezavarni nem szabad: az államnak a közös iskolák javára lefoglalni joga nincsen s minden, a felekezeteket ebben megkötő határozat, okvetetlenül a reakciónak fog csak szolgálatot tenni.

Deáknak ez a nevezetes beszéde nem döntötte el még a kérdést; sőt a vita más napra is kiterjedt, noha már ő is a későbbi felszólalók egyike volt és utána többen czáfolták nézeteit különböző szempon-

tokból. Csak röviden jegyezzük meg, hogy augusztus 10-ikén 213 szó fogadta el 84 ellen a Pázmándy javaslatát. Fontosabb ennél itt az, hogy a felekezetek e kimélésének elvét éppen az ellenzékhez vonzódo Pázmándy javaslata mentette meg. Ez az időközben felülkerült jobb megfontolás eredménye volt; viszont, midőn a kormányi javaslat az állam által felállítandó felekezeti iskola elvét mondta ki, világos volt, hogy ki akart venni a reactio kezéből e nagy nemzeti veszedelem közt egy veszedelmes fegyvert, a nép vallásos érzelmeire való hivatkozhatás fegyverét. Deák megdöbbsent a tisztán közös iskola elhatározásán s különösen meg akkor, midőn ő s az egész bölcsőbb közvélemény a felzaklatott országba a vallásos fanatizmus üszkét is ezáltal bedobva látta. Hiszen a 48-iki törvények legfőbb baja éppen az, hogy nagyszerű elméletekből indultak ki; de alkalmat adtak arra, hogy a délvidékiek fellázíthatók legyenek azzal, hogy a magyarok vallásukat és nyelvöket el akarják venni; azóta pedig az ország más részeiből mindegyre kérelmek és kérelmezők jelentek meg a kormánynál vallást, tanítást és nemzetiséget követelve. Ezért akarta a kormány az oktatás kérdését a népoktatási törvényben úgy intézni el, hogy ha már így is fellázadt pár száz ezer polgár, legalább ne lehessen fellázítani újabb pár milliót a szerencsétlen haza ellen. Ez az óvatosság és bölcsesség szól hozzánk Deák beszédéből is.

Az ilyen gombamódra felszaporodott indítványok végre elővételtek augusztus 10-ikén a népnevelésügyi törvényjavaslat befejezése után. Ez alkalommal Deák a kormány képviselőjében újra felszólalt s mivel általában azt volt a nézet, hogy a háznak a katonai, pénzügyi, az unio és az urbéri maradványok eltörlésére

vonatkozó törvényeken kívül egyebet tárgyalni nem kellene: Deák különösen azt fejtegette, hogy a tárgyalásokat nem a sok beszéd, hanem a kölcsönös szemrehányás keseríti el; ezért kijelenti, hogy bármely tárgyalásban és sorrendben megnyugszik; de egyszersmind kifejti, hogy a beadott indítványok legnagyobb része éppen olyan, melyek a fenti négy kérdés egyikéhez-másikához tartoznak s ezeket kapcsolatosan kívánná tárgyaltatni. E szempontból rövid szemlét tartva a javaslatokon, jellemezte is őket s végül azoknak, kik a kormányt a katonai törvény elhalasztása miatt vádolták, azt felelte, hogy vegyék elé a pénzügyi javaslatot; mert éppen oly sürgős, mint a katonai javaslat és mindegy, hogy melyiken kezdik.

A ház azt határozván, hogy a beadott javaslatokról egyenként határoz, Deák augusztus 10—11-ikén többször szólott röviden az egyes kérdésekhez s jelentette ki, hogy tárgyalásuk hová tartozik vagy mit vél az osztályokhoz utasítandónak. Így indítványozta a közlegelők, a nemes hadnagyi székek eltörlésének kérdését, a legelőelkülönbzést az urbéri törvénnyel, a nádori dijnak a pénzügyi, a székely katonaság ügyének az unio-törvénnyel együtt tárgyalását. Ezek közül bővebben csak a Táncsics Mihály legelőelkülönítési javaslatához szólt, melyben ő az 1848: X. t.-cz. első pontjának megváltoztatását kívánja, mely a már megtörtént legelőelkülönzések felbonthatatlanságát tartalmazza. Deák beleegyezett abba, hogy az urbéri törvénnyel kapcsolatban a felbontást kívánó kérelmeket is megvizsgálják; de kérte, hogy ne csináljanak önálló kérdést belőle; mert a 48-iki törvény szempontja e határozattal az volt, hogy az országot új felforgatástól megóvja, mire pedig a mostani földfelosztó hangulatban

volt hajlam; másodszor a törvény abból indult ki, hogy ha még van is sok helyt igazságtalanság a legelőelkülönítésben, tekintetbe veendő, hogy az a felosztáskor szolgálmányok fejében adatott, most pedig a nép ingyen tulajdona lett s így megelégedhetik vele.

A ház Deák javaslata szerint döntött, melyet Nyáry is pártolt, sőt Táncsics is elfogadott. Ez a pár napi tárgyalás tehát, melyen Deák, mint a kormány képviselője vett részt, minden adatnál jobban mutatja, hogy mennyire hallgattak rá s fogadták el minden javaslatát. Lehet-e sajnálatosabb valami, hogy csak a végső szükség érzete szólaltatta meg? Egyetlen miniszter sem beszélt kevesebbet, mint ő s ha tehette, az ülésekről is elmaradt.

A közelebbi napok jobb és békülékenyebb irányát azonban a házban újra teljesen felforgatta a katonai törvény kérdése, mely véglegesen előtérbe állította Kossuthot; Deák pedig, szokása szerint, az egész idő alatt hallgatott.

Ezt a javaslatot ugyanis Mészáros július 20-iki kelettel 21-ikén adta be a háznak; mindössze tizenkét pontból állt s azonnal kinyomattatott. Ez a javaslat lényegileg nem tartalmazott egyebet, mint a 200,000 újoncz fokozatos kiállítását havi 40,000 újonczczal; nem említi a nyelv, ruha és oktatás kérdését, mert Mészáros és a kormány többsége czélszerűségi okokból meg akarta tartani az akkori német nyelvű ezredek kereteit. Mészáros azt írja *Emlékiratai*-ban, hogy ő „okadatoltabb“ javaslatot készített; de Deák nem helyeselte s kivonatban minél általánosabb kifejezésekkel foglalta pontokba, hogy vitára alkalmat ne adjon. A kormány többsége tehát nem akarta a hadsereg szervezetét megbolygatni, mert a hadsereg

magyar része a hadügyminiszter alatt állván, ennek önállósága úgy is biztosítva volt; meg volt győződve, hogy a törvényt az uralkodó így, a mi lényeges volt, gyorsabban megerősíti; a nyelv, szervezet és vezénylet kérdését pedig békésebb időkre kívánta hagyni.

Ebben a képviselőház nagyobb része is megnyugodott; mert hiszen a hadsereg magyar nyelvre állításának jogát úgy sem vonta senki kétségbe, ez az önálló hadsereg eszméjéből önként következett. Ámde a közvélemény, az utca, a radikálisok azonnal és teljesen magyar hadsereget követeltek. Csakhamar nyílt titok lett, hogy a kormányban is Kossuth és Szemere e mellett küzdöttek s 20-ikáig is csak ez késleltette a javaslat beadását. Nem sokkal ezután Kossuth egy napon, egészen más napirend alkalmából szólván róla, elkiáltotta a házban, hogy ő magyar vezényszót akar s az akkor hegy pártnak gúnyolt szélsők harsány éljenzésbe törvén ki, el volt vetve a viszály magva s Kossuth elégette maga megett a hidat.

Most hát elkezdődtek, a helyett, hogy a törvényt nyomban, mint kellett volna, megszavaznák, az alkudozások. Ma hihetetlennek látszik, pedig úgy van, hogy a központi bizottság csak augusztus elsején adta be jelentését, mely szerint egészen új, 21 pontból álló javaslatot dolgozott ki és ennek 3-ik és 4-ik pontjában czélszerűségi okokból belenyugodott ugyan, hogy előbb az országban levő s harczoló ezredek 3-ik zászlóaljait kiegészítsék; de a többi újonczból új ezredek alakítandók magyar ügyvezetési, magyar vezényleti nyelvvél, magyar zászlókkal, ruhával és jelvényekkel.

A kormány s főleg Batthyány nem kevésbé ütődött meg e javaslaton; mert abban nálunk senki sem kételkedett, hogy az 1848: III. t.-cz. szerint egy tel-

jesen önálló, a magyar hadügyminiszter alá rendelt hadsereghez van jogunk s Ausztriával csak a personal unióból következő szövetségi viszony kapcsol egybe; és ezt nyíltan kimondták a házban Bezeredy István, Kemény Zsigmond, sőt kissé általánosabb kifejezésben Deák is; de most czélszerűségi okokból ennyit kimondatni a törvényben nem találták helyesnek. Világos továbbá, hogy ez is már megegyezés folytán előállott javaslat, melyben engedés történt a Kossuth-féle irány felé; de a radikálók ezzel sem voltak megelégedve s előre jelezték, hogy meg fogják támadni, miben őket Kossuth és Szemere bátorították. Ekkor Batthyány augusztus elsején elébb zárt ülést s ezen a vélemények egyeztetését indítványozta; előre tartott tőle, hogy ebből egy másik olasz ügy lesz.

Ennek a zárt ülésnek eredménye az lett, hogy báró Kemény Dénes közmegállapodásból délután a nyílt ülésen a javaslat pár napra való elhalasztását indítványozta. Nyílt okául azt adta, hogy az egész egy, a hadkötelezettségről szóló általános javaslat alá foglalandó s meg kell hallgatni előbb Kossuth pénzügyi előterjesztését. A titkos ok több volt: Kossuth azért akarta az elhalasztást, hogy a kérdés alakulását megfigyelhesse az ellenzéki mozgalmakban; a kormány azért, hogy biztos legyen a többségről és hogy előbb meghallja az országgyűlési küldöttségnek Innsbruckban adandó királyi választ, mely, mint láttuk, kiterő lett; az egész ház pedig várta a dolgok fejlődését. Ugyanis a frankfurti gyűlés a porosz és osztrák színek helyett a hadseregben a német színek használatát rendelte el s ha már ezek engedelmeskednek, akkor szó sem lehet másról, mint teljesen önálló magyar hadseregről, nem tartozván hazánk a német szövetséghez; ámde az erre

alapított számítás már augusztus 8-ikára meghiusult; kiviláglott t. i., hogy Ausztria osztrák és Poroszország külön porosz hadsereget akar.

Augusztus 7-ikére a javaslat e második alakjában is készen volt; de a kormány kebelében ekkor sem lévén meg az egyesség, most Mészáros indítványozta az elhalasztását azzal az ürügygyel, hogy a délvidéki tábor megsemmisítésére indul. Mind ez idő alatt, míg augusztus 3—12-ikéig a népnevelési javaslaton vitáztak és 13—16-ikáig az osztályok foglalkoztak a pénzügyi előterjesztéssel: a kormányban többször próbálták meg a nézetek egyesítését. Hiában vitatták Deákék, hogy egy önálló hadsereg megerősíttetni nem fog, pedig bármely alakban is, de hadsereg kell s már is több, mint egy hónap veszett el, hogy már 40,000 begyakorlott újonczunk lehetne fölszerelve készen és végül, hogy ez a kérdés, így erőltetve, a nemzetet akarva, nem akarva forradalmi lépésre kényszeríti; mert ha törvényesen katonánk nem lehet, törvényen kívül kell toborzani: Kossuth még sem engedett, mert ő már szavát adva, nyilatkozott. Ekkor ismét megújultak a kilépésével való fenyegetődzések, a melyektől tudta, hogy mindenki meghátrál; mert hiszen alig volt miniszter, ki tárczájától, Kossuthnál még inkább, szabadulni ne óhajtott volna.

Így állt megoldatlanul a kérdés, midőn Mészáros augusztus 16-ikán beterjesztette az eredeti javaslatot; de sem ő, sem senki a kormány valódi álláspontját ki nem fejtette. Érintette ugyan Mészáros az összbírodalommal való kapcsolatot, az eljárásban a szükséges politikát, melyre nem mindig tekint a ház, mi alatt most a német szövetségre vonatkozó határozatot értette; majd Batthyány szintén ismételve kifejezte,

hogy az észszerűség oly törvény hozását javasolja, melyet az uralkodó megerősít, különben katonánk nem lesz s a nép oda áll, hová a király hívja; ámde Nyáry politikátlan, sőt majdnem forradalmi beszéde mámorossá tette a házat s hatását lerontani senki, Deák sem állott fel. Ő csupán annyit jelentett ki pár szóban, hogy magyar hadserget óhajt, de a miként-hez nem értvén, csak két elv kimondását kívánná: határozza el a ház a magyar hadserget s a végrehajtást bizza a hadügyminiszterre. „Ha többet teszünk, — mondá — bajba keveredünk s ellenmondásba jövünk; mert oly dologhoz szólunk, melyhez nem értünk s nem vezet célra s nem egyez meg a felelős miniszterium fogalmával“.

Deák megoldása tetszetős volt s talán a ház meg is nyugodott volna benne, ha Mészáros már a központi bizottságban katonás egyenességgel meg nem mondta volna, hogy a régi ezredek kiegészítése alatt érti az Olaszországban harczoló magyar ezredek kiegészítését is. Így azonban az ellenzék elhatározta, hogy legalább is a végsőig kihasználja a helyzetet; ezért minden lépten-nyomon újra belekeverte az olasz ügyet s Perczel augusztus 18-ikán egyenesen interpellálta a kormányt, hogy mit tett a válaszfelirat szerint Lombardiaszabadsága biztosítására, hol Radeczky győzelmei megváltoztatták a helyzetet és erre Kossuth augusztus 19-ikére választ ígért, mit meg is adott a kormány utasításának felolvasásával, melyet hg. Esterházy miniszternek küldött.

E közben világos levén, hogy Mészáros eredeti javaslata megbuknék, a figyelem a központi bizottságnak, különben félrendszabályt kifejező javaslata felé fordult s ebben sikerült a kormány minden tagjának

megegyezni; elfogadta Kossuth, hozzájárult Mészáros is, noha érezte, hogy lemondania jobb volna. Kossuth, ki augusztus 16—17-ikén nem jelent meg a házban s 18-ikán ott volt ugyan, de hallgatott, augusztus 19-ikén végre nagy várakozások közt előadta a kormány álláspontját. Erre Mészáros kijelentette, hogy a ház többségének enged; de be kell vallania, hogy a hadseregnek tett ígéretét nem váltotta be, hogy t. i. a szervezet megváltoztatásába nem megy bele.

Most már a vita ellankadt, a feliratkozott 130 képviselő túlnyomó része elállott a szótól, az általános vitát augusztus 19-ikén, a részletest 21-ikén fejezték be. Ezt még a végső pillanatban is Perczel Mór azzal akarta meggátolni, hogy a napirend előtt felszólalt és azt mondta, hogy az aldunai hadügy vezetésében árulás követtetett el. Éppen ekkor lépett a házba Szentkirályi Mór, aldunai kormánybiztos és ezt kereken megczáfolta. Most Mészáros kijelentette, hogy ha a ház nem fejezi ki rosszalását az „árulás“ szó miatt, ő lemond. A kormány ekkor sem értett egyet. Kossuth kétszer is felszólalt s Perczelt úgy akarta megmenteni, hogy parlamenti bizottságot akart kiküldetni, melynek adja elő adatait. Batthyány ezt ugyan nem ellenezte; de azonosította magát Mészárossal és határozottan felvetette a bizalom kérdését. Erre óriási kavarodás lett: Batthyány, Mészáros, Kossuth újra beszéltek; de minthogy Batthyányt nem lehetett megingatni, a ház megszavazta a bizalmat is és a jegyzőkönyvi rosszalást is. Most a Kossuth parlamenti bizottságra vonatkozó indítványára került a sor, a kit e napon jelentékeny vereség ért. Ez a kérdés a vita folyamán két ágra szakadt: némelyek bizottságot akartak kiküldeni, mások a Perczel adatai meghallgatását

s a vizsgálatot a kormányra kívánták bízni. Ekkor Deák, ki maga is kijelentette, hogy ritkán szokott felszólalni, kifejtette, hogy mindkét eljárás célra vezető; de ily esetben a parlamenti külön bizottságnak csak kivételes esetben, a kormány elleni bizalmatlanság esetében volna helye. Erre a ház, Nyáry felszólalásával szemben, Deák nézete szerint döntött s Perczel adatainak meghallgatásával a kormányt bízta meg.

Most a hadügyminiszter lemondván saját eredeti javaslatáról, augusztus 21-ikén, 22-ikén, mindig este 8 órakor s végre 23-ikán, a javaslatot részleteiben is letárgyalták s a kényes pontot 226 szóval 117 ellen elfogadták. Természetesen, a magyar hadsereg kérdését az ellenzék a maga helyén újra előhozta s némely tagjai egyenesen szemrehányást tettek Kossuthnak; mert ha ő közbe nem lép, a kormányi eredeti s a központi bizottsági javaslat is megbukik, a mi különben az utóbbiról nem áll. Deák és Batthyány a kormány részéről állandón jelen voltak, Kossuth a szavazástól tartózkodott. Különben Deák nem szólt, csupán egyszer, a 12. pontnál, hogy vajjon 4 vagy 6 év legyen a szolgálati idő? Mészáros katonai szempontból a hat évet pártolta; Deák szintén felszólalt, mert gyakorlatilag úgy is a fokozatos katonaállítás fogadtatván el, senki hat évet szolgálni nem fogna; ekkor azonban Pázmándy oly gyorsan és oly határozatlanul tette fel a kérdést, hogy a többség, sőt maga Deák is, félreértésből a négy évre szavazott s így ez lett a határozat.

Augusztus 23-ikán bevégeztetvén a törvényjavaslat, Nyáry kiindulva abból, hogy ettől a szentesítés úgy sem tagadható meg: indítványozta az előleges

munkálatok haladéktalan megkezdését a hadsereg szervezésére. Erre Deák azt felelte, hogy ily külön intézkedés felesleges; mert a kormány úgy is mellőzi a régi országgyűlési gyakorlatot, hogy a törvények az ülésszak végén egyszerre szentesíttessenek, hanem minden törvényt azonnal szentesítés alá terjeszt; egyebekben pedig különben is kötelessége szerint jár el.

Szavait általános helyeslés fogadta, mint majd mindig, mikor nagy ritkán beszélt s ezt, mint miniszter, még csak egyszer tette, augusztus 26-ikán, midőn az augusztus 21-ikén elhatározott előterjesztést a kormány nevében megtette Szentkirályi adatai alapján. Ennek lényege az volt, hogy délen a sánczokra egy nem sikerült támadást intéztek; a további szükségesekről a kormány intézkedett; a hadügyminiszter újra leutazott s az öregsége miatt lemondott Wolnhoffer tábornok helyét Bakonyi ezredes foglalta el; a többi taktikai okokból nem közölheti. Ezt is helyeslés fogadta.

Látható, hogy noha a kormány megengedte vagy elnézte, hogy a ház, sőt közvélemény vezetését Kossuth ragadja magához, részint az által, mert az idők kívánalmainak megfelelőbb hangon tudott szólni, részint némileg kettős politikája által, melynek egyike a kormányra, másik az utczai és ellenzéki közvéleményre támaszkodott, részint végül azáltal, hogy mint a kormány szónoka és képviselője, mint a kormány nézeteinek képviselője lépett föl: mégis igaz, hogy Deák mindig nagy hatást tett, noha ezekben az időkben még inkább került a szónoklat hatásos eszközeit; sőt pragmaticus rövidséggel, mondhatni ridegséggel beszélt. Mintegy szembeötlő, mennyire leste a többség az alkalmat, hogy bizalmát benne kifejezze; nem

azzal a harsogó tetszészajjal vagy tapssal ugyan, mely Kossuth beszédeinek állandó kísérője volt; hanem azzal a megnyugvással, melylyel megszokta őt régibb időkben követni.

Ezért nem egy adatunk van rá, hogy az országgyűlésnek, ha ekkor tán nem is nagyobb, de tekintélyes része visszakívánta az ő vezérségét; mert inkább bizott úgy tapintatában, mint higgadtságában s e mellett minden ambitio inkább megtalálta mellette a maga jogos vagy annak hitt terét. Feléje fordultak tehát mindazok, kik aggódtak a nagy kockázatok miatt; de kivált azok, kik régibb országgyűléseken vezérségét megszokták. Voltak olyanok is, a kik nemcsak ösztönözték a fellépésre Kossuth ellen; hanem tetteleges lépést vagy mondhatni kétségbeesett kísérletet akartak tenni az ő vezérsége érdekében.

Sinkay János, egyik ekkori követő társa írta Deák halálakor, hogy az újoncztvény után, midőn Jellasich már Buda felé közeledett és hadsereg, éppen a katonai törvény halogatása miatt, sehol sem volt: felkereste Deákot lakásán és egy beszédvázlatot mutatott meg neki. Ennek lényege egy határozati javaslat volt Kossuth vád alá helyezéséről; mert az újoncztvény halogatása miatt nem állhatván ki havonként a megannyi 40,000 katona, a mely esetben Jellasich be sem mert volna törni: Kossuth e késleltetéssel elvesztette a hazát, mert nyakunkra hozta a pártütőket; és ha szinte Jellasich visszaüzetnék is, nem kevésbbé világos Kossuth hazaárulási bűne, ki kézzelfoghatón hiusította meg a haza megvédését, sőt gyalázatot hozott nemzetünkre. „Kossuth ennél fogva, ha Jellasich győz, elvesztette a hazát becsületével együtt, ha pedig legyőzetik, elvesztette a haza becsületét.”

Azt is hozzátette Sinkay, hogy e beszédet megmutatta Szalmásy Ferencznek, ki azt felelte, hogy ha elmondja vagy elmondhatja valakivel, ő azt megöli.

Deák elolvasta a beszédet s azt felelte rá, hogy az valószínű; vagy Szalmásy vagy más megölné az illetőt.

Tehát Deáknak kellene elmondania a maga módja szerint; — folytatá Sinkay — őt senki sem bántaná s mindenki belátná, hogy a ki mindezt okozta, nem érdemli meg az őt környező nimbust.

Senki sem mondhatná el ezt a beszédet ma nagy felelősség nélkül, — felelé Deák — ma, midőn Hannibal ad portas; értem ezalatt a Jellasich megett leskődő osztrák hadserget is; a nimbuszra is szükség van, mert most a kormány helyett Kossuthnak kell a gesztenyét kikaparnia. A vádra nézve pedig, Kossuthot megrohatja a történelem; de nem az országgyűlés, mely a késleltetést magáévá tette; így inaugurálni ily vádat nem volna más, mint a francia convent politikája a forradalom idejében.

E ténynek s e válasznak lényegéhez kétség nem férhet; ez valóban így történt: tudjuk más forrásból is. Ugyanis Deák maga beszélte utóbb, hogy úgy addig, míg a kormány tagja volt, mint utóbb, számos követő társa kérve-kérte, hogy alakítson Kossuth ellen pártot s ragadja kezébe a ház vezetését, mert a többség okvetetlenül követni fogja. Erre Deák az akkoriban híressé vált anekdotával felelt, hogy egyszer egy barátjával kocsizott és ezt tüzes négy paripája elragadta; most ő segíteni akarván, szintén megragadta a gyeplőket. Erre barátja így szólt: „Ha rám bízod egyedül a vezetést, talán megmenekszünk; de ha te is a gyeplőhöz kapsz és rángatni kezded, bizonyo-

san elveszünk“. Éppen így járnának egész bizonynyal most, ha jobbra-balra kezdené rángatni ő is a gyeplőket.

Ezért mindent megtett, a mit tőle a ház vagy Kossuth kívánt; de az ügyek vezetésére s az elmék megosztására nem vállalkozott. Ezt az anekdótát ő 67-ben nem egyszer mondva el, hozzátette: „Bezzeg, Kossuth most nem úgy tesz; hanem ugyancsak rángatja a gyeplőszárazakat s mindenáron növelni akarja a zavart s bonyodalmakat.“

Deák vezérkedésének visszakívánása azonban más okból is eredt. Ő t. i. a mily nagy ész és tekintély volt, éppen oly szerény maradt. Terveivel, nézeteivel sohasem titkolódzott; tisztán és határozottan formulázta föltétlen önzetlenségű álláspontját; hivei, az egész ellenzék, megszokták ezt azonnal elfogadni; nézeteiket hozzá alkalmazták s gyakran egyik-másik kedvencz eszméjüket kedvéért elejtették. Ekkor Deák átengedte nekik akár az indítványozás, első csatakiáltás, az első fényes összecsapás, akár a legragyogóbb érvek sziporkáztatásának sikerét és megengedte mindenkinek, hogy legerősebb oldalát kitüntesse. Személyes hiúság vagy féltékenységek sohasem bántotta. Ekkép irigységet nem támasztott; a rosszakarat meghátrált vagy elfödte arczát s szigorú erkölcsössége lefegyverezte a gáncsolókat. Ő majd mindig csak a vita későbbi állapotában szólt; midőn a főfonalat eltévesztették, midőn egész új eszme dobott be a tárgyalásba, mely megzavarta menetét; midőn a kérdés valamely része homályban maradt s új támadásra alkalmat adhatott; midőn tisztán kellett rámutatni a gyakorlat elvi alapjára, a törvényre vagy törvényes szokásra; midőn a helyzet kétes volta, vagy

súlyossága egy erős, ingathatatlan férfias kijelentést igényelt; midőn keserűséget, félreértéseket kellett elsimitania.

Mindezekből folyt, hogy noha sohasem követelte az elsőséget, sem nem gyakorolt különös pártfegyelmet, nem tartott taktikai értekezleteket, sőt ezeket, mint meglátjuk, még 1861-ben és 1865-ben is kerülte; az ellenzék többsége mégis követte s uralkodott az uralkodás látszata nélkül, melyet 1848-ban minden vonakodás nélkül engedett át Kossuthnak. De még ekkor is, még ha egyenesen népszerű eszme vagy divatos, de veszélybe sodró érzelem ellen szólott is, még pedig néha szigorú feddözéssel; ha még a szenvedelmek mérséklésére akart is hatni: mindig bíztak benne, ha eljárása közelebbi okairól nem szólt is.

De egyébként tudjuk, hogy 48-nak különösen második felében nagy változáson ment át úgy politikai szereplésére, mint Kossuthhoz való viszonyára nézve. Miután megszavazta a ház az országgyűlés elején a kért 200,000 újonczot, Deák úgy a halogatásban, mint Kossuth politikájában látta a ránc rohanó veszedelmet, látta a kikerülhetetlen forradalmat; mindenfelől mondták neki, hogy csak ő állhatna a veszedelem útjába. Nagy harczokat vívott magával. Kerülve mindenkit, kivel hivatalos dolga nem volt, lakásán órák hosszat fel és alá sétált, töprengve a kivezető úton. De mindannyiszor csak arra a meggyőződésre jutott, hogy Kossuthnak útjába állania nem lehet, nem szabad; mert az osztrák kormány megkezdett politikája miatt nem volt más mód, mint vagy ellentállani vagy a 48-iki törvények által kivívott jogokat eldobni. Az a gondolat és az a bú emésztette, hogy

a kigázolás bármelyik úton lehetetlen; komorrá és szótlanná tette a honfiúi aggodalom.

Ezért nem a régi Deák ő az 1848-iki országgyűlésen, s a fenti ok magyarázza, hogy felhiva, sőt felkényszerítve sem fogadta el a cselekvő szerepet; rendesen csak akkor adott tanácsot, ha egyenesen hozzáfordultak. Sinkay írja azt is, hogy ő július 15-ikén indítványt adott be a nemzetiségek megnyugtatótatását célzó törvényre nézve; Deák nem volt az ülésen, ő elvitte s megmutatta neki. Deák végigolvasta s azt felelte, hogy a kormány e javaslatot magáévá nem teheti. Ezek az engedmények a szerbek és oláhok megnyugtatótatását célozzák; de inkább ártának a magyar ügynek; mert ők fel vannak bujtva ellenünk s engedményeinket nem fogadnák el, mivel nem önállóan határoznak, hanem felbujtóik által sugalmazva s ezek többet helyeztek nekik kilátásba, mint e javaslat, sőt többet, mint a magyarok valaha megadhatnak; tehát szóba sem állnának velünk, mi pedig ezzel elismernők, hogy panaszra joguk van. Sinkay erre visszavette indítványát és Wesselényit akarta megnyerni, de ő is sokallotta; Wesselényi utóbb a főrendiházban más javaslatot adott be, miből szintén nem lett törvény. A következmények Deáknak adtak igazat; mert midőn 1849 július 21-ikén az országgyűlés Kossuth és Szemere indítványára csakugyan megszavazott egy nemzetiségi törvényjavaslatot, az oláhok és szerbek gúnynyal utasították vissza s ugyanazt mondták, mit Deák előre megjósolt.

Mind e sötét aggodalmainak és helyzetének maga adja néhány sorban hű rajzát Oszterhueber Józsefnek szeptember 22-ikéről írt levelében. Elmondja okát, miért nem felelt több levelére.

„Hónapok óta kínos aggodalomban élek itt, — írja Deák, — mert hónapok óta láttam, miként dolgozik titkon és nyilván egyik rész az alkotmányos szabadság és nemzetiség megdöntésén, s miként segítik ezeket törekvéseikben akaratlanul azok, kik forradalmi térre lépni, forradalmi lépéseket előkészítgetni óhajtanak idétlen könnyelműséggel, s kik talán csak most sejtik, hogy számításaik a nemzet erejére s a nép rokonszenvére alaptalanok voltak. Így álltam én e kettős erőnek vészes működései között; fokról-fokra közelíteni láttam a veszélyt. Szóltam, figyelmeztettem, de sikertelenül, míg végre bekövetkezett, mitől minden pillanatban rettegettem. Ilyen lelki állapotban nem mertem, nem akartam neked írni. Kebledbe öntsem-e azon keserű aggodalmakat, miket én tápláltam? Neheztettem volna minden órát, megtörtem volna közléseimmel, aggodalmaimmal erődöt, melyre neked is oly igen szükséged volt; s mindazt haszon nélkül magadra és a közügyre, mert az eseményeket, miket mások idéztek vagy segítettek elő, mi megállítani vagy bármi részben változtatni, nem valánk képesek. Sokkal inkább éreztem, mennyire kínos, fájdalmas azon állapot, melyben az ember naponként, óránként közelíteni látja a veszélyt, mely a haza függetlenségét elsodorja, minthogy ne tartózkodtam volna mindazt, mit láttam s tapasztaltam s mi nálam az aggodalmat majdnem bizonyosságra emelte, veletek is közölni s kebletekben az aggódo sejtelmeket annyira kínos bizonyossággá emelni.“

Röviden vázolja kilépését a kormányból és vonakodásának okát, hogy újra tárczát vállaljon, újra említve a környező veszélyt, a lázadásokat, az ország bomlását, hozzáteszi: ez az, mit ő hónapok óta megjövendőlt, de

pessimistának, feketén látónak nevezték. „Szavaim itt is elhangzottak némelyek örömmárorában, mások, különösen *egy*, forradalmi számításai közben nem akart hallgatni reám s most együtt iszszuk meg a levét e menthetetlen bajnak.“

Itt az *egy* szónak kiemelésében újra megtaláljuk azt a véleményt, melyet ebben az időben Deák Kossuthról és törekvéseiről táplált. De bizalmas körben ennek nemcsak ily röviden, hanem tartózkodás nélkül is kifejezést adott. Midőn Kossuth visszatért a schwechati táborból és jelentésében előadta a történeteket s csalódását a nemzetörökben, egyszersmind beismerve, hogy a katonát nemcsak a lelkesedés, hanem főkép a fegyelem teszi; Deák másnap találkozáván Sinkayval, midőn a szó erre a beszédre került, azt mondta róla: „ez az ember a nemzet sorsával csak játékot űz“. Beszéli Sinkay azt is, hogy Kossuth modorát Deák színésziessnek tartotta; de e mellett különösen szeptember 24-ikén, midőn Kossuth megjelent kardosan a házban s bejelentette, hogy megy az Alföldre katonákat toborzani: Deák oly nyilatkozatot tett, melyből világos, hogy Kossuthtal nemcsak a politikában, hanem a magánéletben is szakított. De — és ez a fő — meglátjuk, hogy elhatározása szerint, köreit nemcsak nem zavarta, hanem céljai támogatását és személye szükségyszerű védelmét feladatának tartotta; mert más megoldást, mint az udvari reactionak elleneszegülést, most már ő sem látott s ezért ezen a napon is a bécsi kormány augusztus 31-iki emlékiratának tárgyalásában leghatározottabban e reactio ellen nyilatkozott.

De ez későbbi dolog. Annyi bizonyos, hogy noha a forradalom nem volt az ő eleme, elfogadta, mint

„malum necessariumot“, kötelessége elől soha, mint többen, egy lépést sem hátrált; és noha talán meggátolhatta volna a forradalmat, legalább is útjába birt volna állni, nem tette; mert érte cserében az ország jogait kellett volna adni. Így Deáknak ez az elhatározása, nemes gondolkozása, mely féltékenységet nem, csak a haza nagy czéljait ismerte; nemcsak befolyt, hanem valóságos feltétele volt Kossuth úgy előbbi, mint utóbbi sikereinek.

Ez Deák felfogása és ez helyzetének magyarázata e napokban s ezért kész volt és odaadta sajnálkozás nélkül óriási népszerűségét, melyből, talán éppen ezért, a közbecsülés és közbizalom nem kisebb arányban maradt meg.

Ezzel egészen ellenkező volt Kossuth vezérsége. Ő a parlamenti szereplést különösen kettőre alapította: a népszerű eszmékre, melyekkel a karzatot és utcát tapsra, éljenzésre lehetett bírni; továbbá a szónoki hatásra, melynek eszközeivel oly bámulatosan rendelkezett s melynek feláldozta gyakran a szükséges mérsékletet és politikai tapintatot. Ezért mindig a túlságos, a leplezetlen őszinteséggel kaczerkódott; ezért nem birta elnézni sem azt, hogy valaki népszerűbb, sem hogy szabadabbelvű, sem hogy merészebb legyen; ekképen mindig a mérsékletből indulva ki, első volt, ki a legfeltűnőbb szélsőségekre ragadtatott s magával ragadta magát az országgyűlést is. Ezért kénytelen volt kettős szerepet játszani: mint miniszter, kormánypárti, a kormány nézeteiben osztozótárs, sőt ezek előadója volt; másrésről mindig kimutatta a fontos elvi kérdésekben, hogy ez politikájának s helyzetének kényszerűsége ugyan, de nem meggyőződése. Úgy hogy ő körülbelül olyanforma szerepet játszott

a kormány és ellenzék közt, mint a bécsi kormány a magyarokkal és a szláv, kivált horvát felkelőkkel szemben. Ez nyíltan, hivatalosan helyeselte a magyar kormány eljárását; titokban pedig a felkelőket gyámolította és biztatta. Ő is elmondhatta volna az ellenzéknek s talán el is mondta, a mit János főherczeg mondott a horvát küldöttségnek: szívem nálatok van. Ezt az ellenzék tudta s annál nagyobb baj volt, hogy ő velök titokban érintkezett. Különösen Nyáry Pál szereplése volt rá nézve valóságos vörös posztó. Ha Nyáry, mint az ellenzék legtekintélyesebb tagja, felállt s szónoklati babérokat aratott szélső radikalismusával: Kossuth rögtön népszerűségén aggódva, szeretett volna még tovább menni, a kebleket még mélyebben kavarni fel s a két férfiú versenye nemcsak káros, hanem végzetes is volt az országgyűlés folyamán; a míg, de mikor már késő volt, szerepök meg nem fordult s Nyáry nem ébredt a mérséklet szükségének tudatára. A többit, Perczelt, a Madarászokat nem egyszer lekorholta, vagy lemennydörögte; de Nyáryval szemben mindig a régi ellentét és személyi féltékenység miatt nemcsak elvesztette önuralmát, hanem őt elhomályosítani vagy árnyékba helyezni törekedett. Ezért mindig, mindegyre beszélt, néha ülésenként négyszer-ötször is, nem ritkán valamely képviselő után tüstént felpattant; alig beszélt egy másik, már újra a szószéken látjuk: informált, fejtegetett, magyarázott, kijelentéseket tett, képviselt kormányt, nemzetet, jobbpártot, ellenzéket, közvéleményt és politikai illetet egymás után és egymás mellett; azt kívánta, hogy övé legyen egyszerre a politikai illem elismerése s az ellenzéki rajongás babérja, a kormány helyeslése és a karzat falrengető tapsa, a parlamen-

taris bölcsesség koronája s a színes eszmék csillogó szivárványa.

Természetesen következik ebből, hogy ő az ellenzékét egészen másképen vette igénybe, mint Deák. Ő nemcsak vezére, hanem zsarnoka is volt; a legjobb szerepeket magának tartotta és kívánta; éppen ezt tette utóbb a kormányban is. Ő rendesen a kérdés első kifejtését vállalta magára, sőt követelte magának, midőn a csillogó eszmék ragyogványa, a virágos szólamok tarka rétje gazdagon kínálkozott; mellette vetélytárs meg nem maradhatott; e mellett a taktika mesterfogásait bámulatosan értette és mesteri számítással alkalmazta, a mi majdnem úgy segítette, mint bámulatos ékesszólása s egész lényének a tömeget magával ragadó bűbája.

Az ily természet odaadhatja a bizalmas értekezletek eszmekifejtő szerepét, a kigondolás és eszmerendezés fáradságos munkáját másoknak; átengedheti a kiegyenlítés, szövegezés lámpa-művét a magános gondolkozónak; de a nyilvános kifejtés, a napvilágra hozás, a közönség lelkesült keblébe kiöntés első szerepét nem. Nincs egyetlen fontos kérdés sem az 1848-iki országgyűlés tárgyalásaiban, melyben ne ő lett volna első szereplő szeptember 11-ikéig, a kormány lemondásáig; azontúl pedig éppen nem is lehetett volna más.

A mily hosszan és végzetesen hosszan tartott az ujoncztörvény tárgyalása, éppen oly gyorsan végzett most a fölriadt ház a pár legszükségesebb törvényjavaslattal, hogy őket a legnagyobb veszély előtt megerősítve láthassa. Hiú remény, melynek hullámain ringatózott. Gyorsan elővette mégis augusztus 24-ikén a Kossuth pénzügyi javaslatait s az nap elvileg ki-

mondta, hogy a bankjegyek kibocsátására nézve nem határozatilag, hanem egy azonnal megalkotandó törvény által hatalmazza fel a kormányt; ezt a felhatalmazást aztán hat millió forint kamat nélküli pénzjegy kibocsátására adta meg 1848 második felére és egész 1849-re, addig a határig, a meddig a szükségletet a közjövödelmek nem fedeznék. Ezeket a ház már augusztus 26-ikára letárgyalta s 29-ikén a felsőház is elfogadta.

Míg a ház augusztus 28-ikán elővette az 1848. második félevi s az 1849-iki költségvetéseket; mindenki érezvén, hogy Radeczky augusztusi sikerei miatt e két törvény megerősítése és pár függő kérdés becsületes megoldása halaszthatatlan, mert hiszen még a horvát ügy sem a horvátokkal, hanem csak Bécsben oldható meg: ezek nyomása alatt az augusztus 28-iki minisztertanács Batthyányt és Deákot Bécsbe küldte, a mint Kossuth szeptember 2-ikán mondta: „a haza nyugalmanak s békéjének helyreállítása és az ország törvényes önállásának biztosítása tekintetéből, valamint a katonaiállítási s pénzügyi törvénynek ő felsége által leendő sanctionálásának kieszközlése végett“. Az előbbieket főleg a következők voltak: parancs a hadsereghez, hogy Magyarország területén a hadügyminiszternek engedelmeskedjék; a horvátoknak a betörés megtiltása s végre kieszközlése a király Budára jövetelének. Ugyanakkor emlékiratot határozott az ausztriai országgyűléshez, hogy szintén hatalmazza fel a lajthántúli kormányt az egyezkedésre.

Deákék tehát nagyon tágkörű megbízást kaptak s ezzel élni is akartak és kivált Batthyány az államadósságokban és hadügyben engedményekre volt kész; de az uralkodótól kihallgatást nem nyerhettek. Ekkor

már kibocsátásra készen állt az augusztus 31-iki nevezetes emlékirat, melyet lényegében báró Pipitz fogalmazott és Dobóplhoff belügyminiszter még augusztus 8-ikán előre jelzett; kibocsátására pedig csak alkalmas időpontra vártak s ilyenül ajánlkozott az augusztusi fegyverszünet Olaszországban s a két magyar törvény megerősítésének sürgetése. Deákok tehát hiában fáradoztak a törvények megerősítésében. Ferencz Károly főherczeg Batthyányt Latour hadügyminiszterhez utasította, a ki közleni fogja vele a király akaratát; de Latour Batthyány levelére azt felelte, hogy ha a bécsi kabinettel dolga van, forduljon Wessenberg miniszterelnökhöz, mire Batthyány hasonló hangon felelte, hogy a kabinettel dolga nincs, ő az uralkodó rendeletéből fordult hozzá s tanácsot tőle nem kér. Deák utóbb 1866 deczember 20-ikán Beusttal való beszélgetése alkalmából azt is mondta, hogy midőn ez alkalommal Latourral tárgyaltak és kifejtették azt a képtelen helyzetet, hogy a rendes sorkatonaság egy része délen a lázadók soraiban harczol, Latour gúnynyal azt felelte: töröljék el a 48-iki törvényeket s azonnal rendet fognak csinálni; Wessenberg pedig ugyane panaszokra azt felelte, hogy Bécsben két kormány van, egy nyilvános és egy titkos; ő csak a nyilvánosnak tagja s a mik Magyarországon történnek, a titkos kormány intézi.

Közben kibocsáttatott az emlékirat s a királynak erről szóló levele a nádorhoz, mindkettő ellenjegyzés nélkül; szeptember elsején pedig Jellasich biztosa, Bunyevác, elfoglalta Fiumét. A helyzet ezek által hihetetlenül bonyolult lett. A király levele hangsúlyozván, hogy az emlékirat kifejti a márcziusi törvények óta előállt zavarok okait, két minisztert Bécsbe rendel

a magyar-horvát viszály kiegyenlítése végett, melybe meghivandók Jellasich s a kapcsolt részek biztossai is; elrendeli addig az ellenségeskedések szünetelését, a bán és metropolita elleni intézkedések visszavonását s a határőrvidéknek ideiglenesen a bécsi hadügyminiszter alá rendelését. Még fontosabb, sőt elhatározó fontosságúvá lett az emlékirat, melynek elvein alapult nagyrészt a bécsi kormánynak Magyarország elleni politikája 1867-ig. Ez fejezi ki először hivatalos alakban, hogy az április 11-ikén megerősített törvények érvénytelenek; fölállítja újra az egy monarchia elvét, a legfőbb kormányzat, összes pénz-, had-, kereskedelem- és külügy egységét, mint a *pragmatica sanctio* szükséges folyományát, a mit szerinte másfél százados gyakorlat igazol; a fenti ügyek minisztériumait Magyarországon a megadott hatáskör nem illeti már csak azért sem, mert a bécsi minisztérium korábban neveztetvén ki, ez ezekre az ügyekre közös hatáskört nyert s a magyar kormány ezeket nemcsak jogkörén túlterjeszkedve, hanem éppen ellenséges irányban kezelte igen számos esetben. Mindebből következik, hogy az 1848-iki törvények a nádori hatáskörrel (1848: III. 2. §), a külön had- és pénzügygyel, ellenkeznek a *pragmatica sanctio*val; az összbirodalomra károsak és őket az osztrák tartományok megkérdése nélkül a király megerősíteni feljogosítva nem volt, kivált nem a márczius 15-iki patens után, melyben összes tartományainak alkotmányt ígért; mert „e percz óta a törvényhozó hatalom nem volt, mint régen, kizárólag az uralkodó kezében“, ezekről a kérdésekről tehát Magyarország s az uralkodó egyoldalúan nem intézkedhetett; ezek miatt a márcziusi törvények megváltoztatása szükséges.

Ezeket az iratokat a Pesten maradt miniszterek szeptember 3-ikán, egy vasárnap kapták meg. Deákéknak Klauzál küldte fel Bécsbe, a kik annál nagyobb megütődéssel olvasták; mert 4-ikén a király Jellasi-chot báni és összes katonai méltóságaiba visszahelyezte. Erre Deák kijelentette, hogy ha sikert elérni nem bírnak, le kell köszönniök. E közben az iratok hatása alatt Kossuth már szeptember 3-ikán tanácskozott minisztertársaival és hiveivel. Ezek egyenesen diktátornak akarták őt másnap kikiáltani; de az idő nem látszott alkalmasnak. Azonban a szeptember 4-iki baljóslatú ülésen, nem várva be Batthyányékat, Kossuth a házban nagy beszédet tartott, melyben az emlékirat hatása alatt, de egyébként megemlítése nélkül, tekintettel az idők követelésére, őt indítványt fogadtatott el: a lemondott Bechtold helyébe a hadügyminiszter nevezzen ki egy, a magyar ügyhöz hű, jeles katonát; intézzen a ház, ügyünk igazsága s jogaink megmutatása végett, Európához egy részletes manifestumot; küldjön ki bizottságot a horvát kérdés tárgyalására; ruházza fel Beöthy Ödön aldunai kormánybiztost teljhatalommal; küldjön egyenesen a királyhoz egy nagyobb küldöttséget utolsó kísérletül, mely azon függő kérdésekben, melyekért a két miniszter most Bécsben van, határozott választ hozzon.

A Kossuth által indítványozott, majdnem 150 tagú küldöttség, a „Nádor“ gőzhajón szeptember 6-ikán este érkezett Bécsbe s Batthyány és Deák kieszközölték, hogy a király 8-ikán 12 órakor fogadja Schönbrunnban; de előbb a hozzá intézendő beszéd német fordítását 8-ikán bekívánta. Erre 8-ikán reggel a király nevében azt a választ kapták, hogy a beszéd néhány sértő kifejezése miatt a fogadás elmarad. A küldött-

ség a czélt nem akarván kockáztatni, Batthyány és Wessenberg útján megtudakolta a kifogás alá eső kifejezéseket, még az nap estve módosította őket s így 9-ikén 12 órakor Schönbrunnban a fogadtatás megtörtént. A király kitérő és semmitmondó válasza ismeretes, mely különben szintén Deákék tudta nélkül készült. Erre kijelentették, hogy ezzel s az egész eljárással nem azonosítják magokat; a fogadtatásra elmentek ugyan ők is Schönbrunnba, de már csak mint magánszemélyek.

Ekkor a küldöttséggel szeptember 10-ikén délután Batthyányék is visszatértek Pestre s még azon napon, Szemerét kivéve, mindnyájan lemondtak, ezt a nádor elfogadta s egy Pázmándyhoz küldött ellenjegyzés nélküli levélben a házzal közölve, kijelentette, hogy a kormányt maga vette kezébe. Ezt Pázmándy szeptember 11-ikén esti hat órakor ugyanazon az ülésen jelentette be, melyen bécsi küldetésök sikertelenségével beszámolt s felolvastatott zártülésben az emlékirat és a többi ellenünk intézett királyi kézirat.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlés második felében.

A HÁZ FORRADALMI LÉPÉSEI. — DEÁK A HÁZ PERMANENTIAJÁRÓL. — BATTHYÁNY MEGBÍZATÁSA KORMÁNYALAKÍTÁSRA. — DEÁK TÁRCZÁT NEM VÁLLAL. — KOSSUTH INDÍTVÁNYA. — DEÁK A BÉCSI KÜLDÖTT-SÉG VEZETŐJE. — A BÉCSI ORSZÁGGYŰLÉS TÁRGYALÁSA. — EREDMÉNY-TELENSÉG. — FÁKLYÁS-ZENE. — BATTHYÁNY KORMÁNYT ALAKÍT. — KOSSUTH INDÍTVÁNYA. — DEÁK ELLENE. — A SZEPTEMBER 23-IKI ÜLÉS. — A SZEPTEMBER 24-IKI HATÁROZATOK. — DEÁK INDÍTVÁNYA. — DEÁK A SZEPTEMBER 24-IKI HATÁROZATRÓL. — MEGSZÖVEGEZI. — DEÁK NEM FOGADJA EL A MANIFESZTUM MEGSZERKESZTÉSÉT. — A SZEPTEMBER 29-IKI ÉS 30-IKI ÜLÉSEK. — DEÁK A HÁZ EGYÜTTMARA-DÁSÁRÓL. — A HÁZ ÜLÉSEI. — A KIRÁLYI IRATOK. — KOSSUTH VÁLASZA. — HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY. — RÉCSEY LEMOND. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÉS DEÁK AZ OKTÓBERI NAPOKBAN. — A LUDOVICEUM ÜGYÉBEN. — FONTOS ÜGYEKBN HALLGAT. — KOSSUTH URBÉRI KÁR-PÓTLÁSI INDÍTVÁNYA. — INDÍTVÁNYA A BÜNTETŐ TÖRVÉNYKÖNYVRŐL. — DEÁK A MEGBÍZÁST ELVÁLLALJA. — DEÁK AZ URBÉRI KÁRPÓTLÁS-RÓL. — A KÉRDÉS TÁRGYALÁSA. — DEÁK INDÍTVÁNYÁRA DECEMBER 30-IKÁN LEVESZIK A NAPIRENDRŐL. — A DECEMBER 31-IKI ÜLÉS. — A BÉKEKÜLDÖTT-SÉG. — DEÁK BESZÉDEI. — DEÁK ELBESZÉLÉSE A BÉKEKÜLDÖTTEK ÚTJÁRÓL. — JELENTÉSÖK A HÁZ ELŐTT DEBRECZEN-BEN. — HATÁROZATOK. — DEÁKÉK MÁSODIK JELENTÉSE.

A miniszterium lemondását majdnem leírhatatlan zavarok követték. A szeptember 11-iki esti hat órai ülés egyrészt helyeselte, hogy Szemere nem mondott le, másrészt, mivel a kormány tagjai még az új miniszterium megalakulásáig sem akartak működni: az utca és a ház lelkesedése közt azt határozta, hogy addig Kossuth és Szemere vezessék az ügyeket s ezt követ-ség útján tudassák a nádorral. Mig ez odajárt, a ház

két határozatot hozott: helyben hagyta Kossuth eljárását az öt forintos bankjegyek kibocsátására nézve s a szükséges haderő kiállítására toborzást rendelt.

Ezek már forradalmi határozatok voltak s természetesen a nádor Kossuthnak és Szemerének megbízatását nem fogadta el. Másnap Kossuth fenti két javaslatát a ház felállással elfogadta. Ugyanekkor a számtalan indítvány közt Zsembéri Imre azt indítványozta, hogy a ház nyilvánítsa magát permanensnek, míg a honról a veszély elhárítva nincs. Ez újra a törvényesség teréről lelépés lett volna s Klauzál és Batthyány egymásután kérték a házat, hogy mellőzze ezt a javaslatot. Hosszas vita után az elnök felteszi a kérdést s a nagy zajban, a mint látszott, a ház többsége felállott; de ezalatt egy iv adatott be, névszerinti szavazás végett. Ekkor lépett a terembe Deák, a kit számos képviselő rögtön körülvelt s rövid ideig velök értekezvén, szót kért. A vita befejezését az elnök már kimondta ugyan; de minden oldalról hangozván a kiáltás, hogy Deákot hallani kívánják, ő csak annyit mondott, hogy ez a határozat szükségtelen; mert a ház az 1848: IV. törvényczikk 6. §-ja értelmében az előző évi zárszámadás megvizsgálásáig és az 1849. évi költségvetés megszavazásáig törvényesen úgy sem lehet eloszlatni. Ebben mindenki megnyugodott, Zsembéri visszavonta indítványát, viszont a ház a költségvetésnek már előbb megkezdett tárgyalását, mint nem sürgöst, félbeszakította.

E közben Kossuth és Szemere maguk is jártak a nádornál az ideiglenes kormányzat ügyében, mi annál szükségesebb volt, mert szeptember 11-ikén Jellasich tényleg átlépte a Drávát. Ekkor a nádor még aznap estve 8 órakor tudatta a házzal, hogy Batthyányt bizta meg az új kormány megalakításával, ki ezt el is

fogadta két feltétel alatt, hogyha a király megerősíti a pénzügyi és katonai törvényt s Jellasichot megállásra kötelezi. Ezek kieszközlésére báró Wenckheim Bélát azonnal Bécsbe küldte. Ez volt bevezetése a második, egy Kossuth nélküli miniszteriumnak, a mi az ellenzéket nagyon bosszantotta és nem is mulasztotta el azt mondani, hogy a kormány lemondása csak jól eljátszott cselszövény volt Kossuth kibuktatására, a miről pedig szó sem volt.

Batthyány Deáknak az új kormányban a kényes belügyi tárczát szánta; de semmi rábeszélésnek nem engedett sem most, sem utóbb szeptember 16-ika után. Bizonyos kétségbeesett, de elszánt resignatióval vett részt a ház ülésein; a középrész utolsó padjában csendes szemlélődéssel figyelt a dolgok menetére; nem indítványozott, nem kezdeményezett semmit; ha a szükség kívánta, felszólalt, ha megbízatást nyert, egyet kivéve, vissza nem utasította. Mialatt 1848 szeptember 11—16-ika közt az ismert elszántság és leverő kétség napjai folytak, szeptember 15-ikén Kossuth indítványára a ház egy újabb küldöttséget választott, hogy „az az ausztriai birodalmi alkotmányozó országgyűléssel a nemzet nevében közvetlen érintkezésbe tegye magát és nyilatkoztassa ki, hogy a magyar nemzet meg van győződve, hogy kölcsönös szabadságunk és önállásunk csak úgy lesz biztosítva, ha egyetértés, barátság és rokonszenv alapján nyugszik; jelentse ki a háznak a magyar nemzet azon kívánságát, hogy valamint Magyarorszag Ausztria alkotmányosságát, úgy Ausztria is Magyarorszagét kölcsönösen garantirozza; s jelentse ki, hogy mindazon érdektalálkozásokat, mik Magyarország és az ausztriai birodalom tartományai között fenforognak, az alkotmánynak, igazságnak és méltá-

nyosságnak alapján Magyarország igen szívesen kész kiegyenlíteni“.

Kossuthnak ezzel az indítvánnyal számítása világos volt: az ausztriai tartományokkal kiegyezni alkotmányos alapon, ezzel az uralkodóra hatni és az ú. n. camarilla ármányait megtörni; de nem sikerült. Deák legelsőnek választatván be a bizottságba, mely kivüle báró Eötvös József, Balogh János, Pulszky Ferencz, Szemere Bertalan, Kállay Ödön, Szirmay Pál, Irányi Dániel, Gorové István, gróf Teleki Domokos, Reiszig Alajos és Bezerédy István s négy főrendi, úgymint báró Wesselényi Miklós, báró Jósika Miklós, gróf Andrássy Manó, báró Perényi Zsigmond tagokból állt, azonnal elfogadta a kényes kiküldetést s mint a bizottság vezetője szerepelt.

Így ment 16-ikán reggel újra Bécsbe, hol, mint rendesen, a küldöttség a Frankfurt városához czimzett vendéglőbe szállt. Eljárásuk eredménytelenségét Deák maga adta elő a szeptember 22-iki ülésen. E szerint Bécsbe érkezvén, megbízó levelöket átadták Strobach elnöknek, hasábosan magyar és német szöveggel, ki Deáknak azonnal kijelentette, hogy a házszabályok értelmében küldöttségek sem a ház, sem osztályai és bizottságai elé nem bocsáthatók; de azért előterjeszti. Ez az előterjesztés szeptember 19-ikén megtörtént s ő azt indítványozta, hogy egyszerűen utasítsák vissza a házszabályokra hivatkozással. Erre rendkívül heves vita támadt; a kétszer is megszakított ülés délelőtt féltiztól esti hét utánig tartott. Sokan, mint Sierakowski, Borrosch, Fedorowitz, Brestel, Löhner, Schuselka, ismétlen rendkívüli melegséggel szóltak a mellett, hogy a ház tegyen ebben az esetben kivételt; kivált Löhner elragadó hévvel mondta e nevezetes szavakat,

hogy „ebben a pillanatban a jövő várakozik ennek a háznak küszöbén és várja, hogy ők elutasítják-e vagy nem“, s végül figyelmeztette a házat, hogy Magyarország bukása a közszabadság bukását fogja jelenteni Ausztriában is. De a cseh képviselők, Rieger, Palacky, Trojan, Klaudy, Doliak, kivált Rieger, oly heves és gúnyos kifakadásokkal illették a magyarokat, hogy brutális megjegyzéseiket a ház ellenzéki része kénytelen volt visszautasítani; sőt maga a bécsi nép is, mely ellepte a teret, fenyegető állást foglalt el ellenök. Végre br. Helfert adott be ellenindítványt, hogy a ház nem látja még ebben az esetben sem helyét a szabályoktól való eltérésnek, melyet Wessenberg is támogatott. Ezt rendkívül zajos jelenetek után 186 szóval 108 ellen elfogadták; de hogy ne tűnjék fel teljes elutasításnak, nagy többség fogadta el Lasser közvetítő indítványát, hogy az elnök hívja fel a magyar küldöttséget, közleményének az elnöki iroda útján való benyújtására. Az elnök e határozat szerint szeptember 20-ikán írt Deáknak, mire a küldöttség azt felelte, hogy megbízatásuk egyenesen az ausztriai országgyűléshez szól; felhatalmazásuk az elnökkkel írásban értekezni nincs; tehát nem is teszik, hanem az elnök levelét bemutatják küldőiknek. E választ br. Perényi Zsigmond, mint legidősb, írta alá első helyen s ő is adta át Strobachnak.

Deák természetesen nem írja jelentésében, hogy a legtöbbet főleg az az aggodalom tartott vissza a magyar küldöttség bebocsátásában, mert félt a rendkívül kedvező benyomástól. Nem írja azt sem, hogy a parlamenti jelenet folytatása a Frankfurt-szálló előtt történt. Ugyanis Tausenau Károly, Bécsnek akkor legkedveltebb népszónoka, összehívta a város összes demo-

kratikus egyleteit s velök a magyaroknak nagyszerű fáklyás-zenét adatott. A tömeg ellepte a Mehlmarktot, a Seiler- és Kupferschmied-Gasset; Tausenau előbb az utczáról, majd a szálló egyik ablakából szónokolt; kifakadt a bécsi „nyomorult“ országgyűlés ellen s jelképesen, egy papirlapot tartva kezében, széttépte a pragmatica sanctiót. Ezalatt egy tréfás jelenet is történt; t. i. hamis láрма kelt, hogy „jön a katonaság!“ Erre óriás zürzavar támadt s csak nehezen csillapult le az izgalom. Leginkább Deákot ünnepelték; őt kívánta mindenki látni; de a küldöttség nevében nem ő, hanem a vak Wesselényi és utána Irányi tartott csillapító beszédeket.

Mig Deákék Bécsben voltak, szeptember 16-ikán leérkezett Wenckheim az uralkodó német levelével a nádorhoz, mely szerint Batthyány feltételeit ugyan nem fogadja el, de meg sem tagadja; elhatározását a kormány névsorától függeszti fel s megrójjá az országgyűlést a szeptember 11-iki „törvénytelen“ határozatokért. Batthyány ekkor nem akarta a kormányalakítást elvállalni; de minthogy tényleg megbízatása mégis megvolt: az országgyűlés oly erővel követelte tőle az áldozatot, hogy ő engedett és 17-ikén bemutatta az új névsort. Ugyanekkor a ház Kossuth indítványára a kormány mellé egy bizottságot rendelt, melynek tagjai lettek Kossuth, Zsembery Imre, Madarász László, Patay József, Nyáry és Pálffy János. A minisztérium névsora szeptember 18-ikán a nádor kezében volt s Batthyány még az nap Pulszkynak is felküldte Bécsbe, hogy mint külügyi államtitkár, a megerősítést szorgalmazza. Ez az új névsor kevesebb nagy elmét mutatott fel; de egységesebb volt s a közvélemény megnyugvással vette volna megerősítését, mely most

már a régi kormány lemondását örömmel fogadta. Azonban a megerősítés szeptember 22-ikére sem érkezvén meg, Kossuth felvilágosítást kívánt s egyzersmind indítványozta, hogy a jelöltek foglalják el addig is helyeiket, mert a miniszterelnök egyedül úgy sem végezhet annyi munkát és szeretné, ha nyilatkoznék, hogy nem kíván-e maga mellé egy bizottságot?

Erre Deák, ugyan megbizatas nélkül, de azt felelte, hogy leghelyesebb, ha az államtitkárok, kik ismerik az ügyeket, helyettesítik egyelőre a minisztereket; de Madarász és Kossuth ezt elégnek nem tartották és az ideiglenes kormányt, tekintettel a főntebb választott hat tagra, megint ajánlották s kívánták ez iránt a miniszterelnök megkérdezését. Most újra Deák felelte azt, hogy ő ezt a megkérdezést helyesli; de semmiképen sem a bizottság kiküldését; mert ez az elnöknek csak megbénítná erejét, míg így összpontosítva viheti az ügyeket s ő tapasztalta, hogy mit jelent nyolcz ember együttműködése, a kik nem értenek egyet. A ház azonban Kossuth indítványát lényegében helyeselvén, nem kívánta ugyan a miniszterelnök megjelenését a ház előtt; hanem kiküldte a hat tagú hadügyi bizottságot, hogy felvilágosítást kérjen s hogy megkérdezze: nem kívánja-e a ház rendkívüli segélyét maga mellé?

Mig ezeken a napokon, mint más helyt volt róla szó, a ház a Deák pót-urbéri törvényjavaslatát tárgyalta, ezt egyszerre megszakította 23-ikán a királynak a nádorhoz intézett szeptember 19-iki levele s a nádornak szeptember 22-iki levele Batthyányhoz, mely mellett ezt neki megküldi. Ezeket e napon a ház előtt felolvasták. A király levelének tartalma az volt, hogy már eltelvén

a 14 nap, mely szerint a magyar kormány felhívott, hogy az augusztus 31-iki emlékirat alapján közös tárgyaláson a *pragmatica sanctio*ból folyó összeköttetést megoldja: most az uralkodó felhívja a nádort, hogy ezeket a tárgyalásokat gátló akadályokat hárítsa el.

Ez a levél és kézirat egyszerre megváltoztatta a helyzetet. A ház délután egy órakor bizottsággá alakult át a végre, hogy erre a királyi levélre mi választ adjon s most már mindenki a végső elhatározás eszközeihez nyúlt. Kossuth másnap Batthyány által, ki elfogadta az események nyomása alatt a hadügyi bizottság segélyét, kiküldetvén Czeglédre és az Alföldre, hogy mint kormánybiztos népfelkelést szervezzon, ezt 24-ikén bejelentette a háznak; példája követésére felhívta a képviselőket és indítványozván a ház néhány napi elnapolását, nyomban körútjára indult. A ház Kossuth eltávozta után, attól tartván, hogy sok képviselő csak azért is kiküldeti magát, hogy eltávozhassék, egyelőre az együttmaradást határozta el s a biztosok gyanánt kiküldendő képviselők kijelölését a miniszterelnökre bízta.

Most a megszakitott tanácskozás felvételén, arról volt szó, hogy mi történjék az augusztus 31-iki emlékirattal és a királyi újabb kézirattal; mert erre a miniszterelnök maga is határozatot kívánt. Madarász László egészben helyes szempontból azt felelte, hogy a ház sem tartalmánál, sem alakjánál fogva nem tárgyalhatja egyiket sem; mindkettő magánirat s visszaküldendők azon az úton, melyen érkeztek. Nem hiányoztak azonban a gyanúsítások, hogy volnának olyanok, kik elfogadnák őket. Deák azonnal Madarász után állt fel s első sorban visszautasította azt a vádat, hogy volna bárki is, ki ezt az emlékiratot el akarná fogadni;

minthogy továbbá a nádor ismételt sürgetésére nyujtatik ez be a házhoz s a miniszterelnök határozatot kíván, indítványozza annak kimondását, hogy a kormány igen is alkudozzék az ausztriai kormánynyal a kiegyenlítendő kérdésekben; de az 1848: III. t.-cikk-től el ne távozzék egyetlen hajsználnyira sem; az emlékiratra pedig a ház ne feleljen sem tartalma, sem azon mód miatt, a mint a ház elé került.

A ház egészben elfogadta Madarász indítványát; de kiegészítette a Deákéval, mely tehát nem rekesztette ki az 1848: III. t.-cz. szoros korlátai közt az alkudozást. Megjegyzendő, hogy Irányi Dániel, mint jegyző, az emlékiratra a határozatot Kossuth javaslata szerint tette papírra, melyet a szeptember 23-iki zárt értekezleten fejezett ki s akkor a ház elfogadta. Mikor azonban felolvasta, Deák nem helyeselte; mert Kossuth kifejtván azt, hogy nemzetünk a *pragmatica sanctio*hoz ragaszkodik és hogy ezt miként értelmezi: ezáltal tetteg válaszol; már pedig nem akar válaszolni s ha válaszolna, akkor az emlékirat minden pontjára felelnie kellene. De a ház — mond — nem felelhet rá, csakis a minisztérium; nem kell hát semmit mondani, hanem az 1848: III. t.-cz. korlátai közt a kormányt bizni meg az alkuval; legfőlebb azt lehetne hozzátenni, hogy míg hazánk területén kényszerítő hatalom van (Jellasic): addig sem a kormány, sem a ház nem alkuszik. Ekkor vita alá kerülván az, hogy mit mondott Kossuth, másrésről az, hogy a nádori levél egyenesen a ház határozatát kívánja: Deák megjegyezte, hogy Kossuth egyik főeszméje így is ki van hagyva a szövegből; mert ő a *pragmatica sanctio* helyes formulázásán kívül kijelenteni kívánta azt is, hogy a mai minisztérium nem egyéb, mint az 1723-iki alapon

az akkori időkben alkotott consiliumnak az idők szellemében való átalakítása; de ő mindebbe nem menne bele s csak e két eszmét fejezné ki: míg hazánkban fegyveres erő áll benn, nem alkuszunk és csakis alkotmányunk szellemében egyezkedünk.

Most a ház Deákot bizván meg e határozat szövegezésével, ezt a szöveget délután öt órakor szószerint elfogadta, melyben csakugyan nincs egyéb a fentebbi két eszme szabatos kijelentésénél s benne már most kifejezte későbbi álláspontját a 48-iki törvényekről, hogy hozzájuk „e képviselőház mindenkor és mindenben ragaszkodik“.

De hát ez egészen természetes. Fontosabb az, hogy e határozat meghozatala után Kazinczy Gábor tovább ment volna és ennek az iratnak megczáfolását kívánta egész Európa előtt a ház nevében. Erre nem válaszmányt, csak egy férfiú kiküldését javasolta, „ki felett elsőséget bizonyosan nem követelhet e házban, senki sem“, — t. i. Deák Ferenczet. Deák erre ismételte, hogy az irat a minisztériumhoz küldetvén, annak kell rá felelni; ha aztán ez igénybe veszi az ő közreműködését, nem fog vonakodni; de az adatok a minisztériumnál levén, más nem is felelhet. Ez vitát keltett s így napirendre került az, hogy e válasz ne a bécsi minisztériumhoz intéztessék, hanem legyen egy Európához szóló manifesztum. E célra volt is már kiküldve Kossuth előbbi indítványából egy öttagú bizottság, magának az elnöknek vezetése alatt; de ez nem készült el vele. Most az elnök s az egész ház ostromolták Deákot, hogy ő írja meg egyedül, noha megkészítésével közben Kossuthot is megbízták volt. Deák azonban azt felelte, hogy egy ember nem csinálhatja meg. Ekkor arra szólította fel az

elnök, hogy vegyen a bizottságban részt, mint elnöke; azonban, minthogy nem akart Kossuthal mintegy versenyezni, ezt is elhárítván magáról, Palóczy László és Szemere Bertalan lettek a bizottság tagjai.

Az események újra rohamosan követték egymást. A nádor szeptember 22-ikén éjjel titokban Bécsbe ment; 26-ikán állásáról lemondván, birtokára távozott; 25-ikén keltek a király nevében kiadott törvénytelen manifesztumok és gr. Vay Miklósnak miniszterelnökké, gr. Lambergnek teljhatalmú katonai főparancsnokká kinevezése. Ez utolsó tényleg megsemmisítette a magyar hadügyminisztériumot. Midőn 27-ikén délben mindezek nyilvánossá lettek s Kossuth estvére visszatérve, a néphez lelkesítő beszédet tartott: a kedélyeket oly izgalom szállta meg, hogy a tömeg 28-ikán délután egy és két óra közt Lamberg a hajóhídon meggyilkolta. A képviselőház szeptember 29-ikén rosszalását fejezte ki a véres jelenet felett; egyszersmind kiegészítette a honvédelmi bizottmányt az államtitkárokkal s 30-ikán vette azt a jelentést, hogy Jellasic hot 29-ikén seregeink visszaverték és a főváros biztosítására Martonvásárnál foglaltak megerősített állást. Ugyanekkor az elnök kijelentette, hogy több napon át ülést nem tartat, a képviselőket a táborba menetelre biztatta, a többieket intette, hogy maradjanak Pesten, hogy a ház végleg el ne oszolják. Több jelentés meghallgatása után ebben az értelemben szólt Deák is; de megtoldotta azzal, hogy ha nem tart is a ház üléseket, csak maradjon együtt, támogassa a miniszterelnök Bécsben időzése alatt a végrehajtó hatalommal felruházott bizottságot s meghatározott időben, délelőtt és délután, üljön össze akár tanácskozás, akár jelentések meghallgatása végett. Így határozták el, hogy

naponként d. e. tíz és d. u. öt órakor értekezletre megjelennek.

Tényleg a ház naponként hol egy, hol két ülésen foglalkozott a táborból jött jelentésekkel. Kossuth nem volt Pesten; Deák egyszer sem szólott. Nem szólt a nevezetes október 7-iki ülésen sem, melyen felolvasták a királynak br. Récsey Ádám miniszterelnök által ellenjegyzett, október 3-ikán kelt manifesztumát, mely a Jellasichtól elvett levelekkel együtt került a ház elé. E szerint az uralkodó az országgyűlést eloszlatja, hazánk főhadiparancsnokává és teljhatalmú biztosává br. Jellasichot teszi, hazánkat a rend helyreállításáig haditörvények alá rendeli; meghagyja, hogy Lamberg gyilkosai megbüntessenek s a két miniszterium a polgári törvények szerint intézkedjék tovább.

A ház hajlandó volt ezeket az iratokat koholtaknak tartani; de mindenkép szükségesnek tartotta a feleletet, melynek fogalmazásával a délutáni ülésre Kossuthot bízta meg. Délután öt órakor azonban az elnök már megkapta br. Récsey átiratát és miniszterelnökké kineveztetését, megkapta a délelőtt felolvasott leiratot is; hitelökhöz tehát kétség nem férhetett. Erre Kossuth felolvasta határozati javaslatát, melyet a ház felállással fogadott el. Ez lényegében az országgyűlési elosztató rendelet törvénytelenységét ugyanazon törvényből következteti, mint Deák szeptember 10-iki beszéde. A továbbiak szerint Récsey elnöksége szintén törvénytelen, mert nem Budán székel; ugyanőt perbe kívánja fogatni az 1848: III. t.-cz. 32. §-a értelmében; az egész leirat pedig alakjánál és tartalmánál fogva törvénytelen. Minthogy pedig az országnak kormánya most már nem volt, az október 8-iki ülés Kossuth indit-

ványára a két ház által kiküldött honvédelmi bizottmányt egyhangú határozattal teljes hatáskörrel ruházta fel; elnökévé Kossuthot választotta meg s kimondta, hogy a mint az absolutistikus camarillával nem alkuszik, akképen testvérkezet nyújt Ausztria alkotmányos népeinek; végül kijelentette, hogy minden alkotmányos kormányt a király mellőzvé, egyetlen állami hatalom maradt törvényes minőségében, t. i. az országgyűlés, melynek tehát mindenki engedelmeskedni tartozik.

Ez volt a forradalmi kormány tulajdonképeni megalakulása, a mit nyomon követett október 10-ikén annak bejelentése, hogy Récsey október 6-ikán már lemondott s ugyanekkor kérte a királyt az október 3-iki törvénytelen rendeletek visszavonására. E lemondást a király október 8-ikán elfogadván, még alakilag sem volt magyar miniszterium.

A Kossuth vezetése alatt álló ház most újra a legnagyobb gyorsasággal hozta a határozatokat, melyekhez Deák majdnem sohasem szolt; a gyeplöket nem rángatta. Csupán egy felvilágosítást adott a Szegeden fogva tartott olasz katonák ügyében és az engedély nélkül eltávozott képviselökre nézve indítványozta a határozat elhalasztását; mert sokan jóhiszemüleg távozhattak el, azt hivén, hogy a honvédelmi kormány szervezése után több napig nem lesz ülés; ily határozat volt is október 8-ikán. Ezt a ház csakugyan figyelembe vette. Különben mindenben együtt szavazott az egész házzal s mivel nem volt forradalmi ember, kormánybiztosságot a sergeknél seholsem vállalt; hanem, mint központja a leapadt nemzetgyűlésnek, Pesten maradt s ezáltal növelte súlyát és tekintélyét, miáltal a nemzet megindította élet-halálküzdelmét, mely-

ben az októberi napok sikerei lázas gyönyört és túlárado reményeket ébresztettek.

Még ha beszélt is, az majdnem egyszer sem vonatkozott nagyfontosságú kérdésre. Október 20-ikán egy pár szót szolt, midőn a Valero-gyár segély-kérését a honvédelmi bizottmányhoz kívánta utasíttatni; október 22-ikén a Roth és Philippovich elfogott tábornokok törvényszék elé állíttatása ügyében Barthos Ede azon indítványa mellett emelt szót, hogy ez is a törvény korlátai közt vagy a rendkívüli idők miatt bármily hatáskörrel, bizassék a honvédelmi bizottmányra. Általában nem tartotta helyesnek a végrehajtó hatalom részleteibe avatkozni s bevárandónak tartotta, míg a bizottmány elnöke visszatér; mert ilyen dologban a bosszú vagy ilyesmi volna a legrosszabb eljárás. Hasonló okból indítványozta október 24-ikén, midőn br. Puchner erdélyi főhadiparancsnok október 18-iki proclamatióját felolvasták s Nyáry az erre adandó ellenproclamatio elkészítésére őt ajánlotta, hogy ezt is bízzák a honvédelmi bizottmányra, ne rá s általában a ház ebbe ne avatkozzék. Hozzátette ezt a lényeges nyilatkozatot: „Ehhez járul még az is, hogy a proclamatióknak egy oly saját stylusa van, melyhez én absolute nem értek. Ha az urak törvényjavaslatot akarnak készíttetni, parancsoljanak velem, meg fogom tenni; de proclamatiók írásába sem most, sem más-kor nem fogok bocsátkozni“. Így aztán a ház Kemény Zsigmondot bízta meg vele, ki a 28-iki ülésre be is adta s közlelkesedés fogadta. Deáknak ez a kijelentése volt oka, hogy többet ilyesmivel nem is zaklatták.

E ritka felszólalásai közt október 28-ikán egyszer Madarász László nézetét is pártolta. Ugyanis a bécsi udvari kamara volt magyar hivatalnokai, kik utóbb

ugyanott a pénzügyminiszteriumban leltek alkalmazást, egy aláírás nélküli folyamodványban azt kérték a háztól, hogy tovább is Bécsben maradhassanak. Madarász azt javasolta, hogy a ház e folyamodványt, minthogy aláírva nincs, ne fogadja el s midőn többen a pénzügyminiszteriumhoz kívánták utasítani, Deák pártolta Madarász nézetét, mely határozattá is lett.

Ezután, híven szerepéhez, minthogy a ház, ha ritkán tartott is üléseket, többnyire csak hadi s más jelentéseket olvastatott fel, november 23-ikáig nem beszélt egyszer sem. E napon azonban a ház újra megkezdvén tárgyalásait, Mészáros azt kérte, hogy az 1849 január 7-ikén megnyitandó Ludoviceumban emeljék az eddig 50-re számított helyeket 200-ra s az alapítványokból ki nem telő összeget pótolja az állam. A legtöbb felszólaló ebben is azonnal intézkedést kívánt; Deák pedig felszólalt azok nézete mellett, kik a sürgősséget indokolva nem látták s valahára a rendes tárgyalás menetét akarták újra alkalmazni; ebben az esetben annál inkább, mert a ház előtt e tárgyban volt Mészárosnak egy régebbi előterjesztése is, melyet szintén tekintetbe kell venni.

Így került a javaslat deczember 9-ikén a ház elé, miután deczember 5-ikén a központi bizottság letárgyalta. Deák ennek nem levén tagja, a rendes tárgyaláson párszor hozzászólt; először akkor, midőn az alapítványi tőkék kamatainak meghatározását kívánta, mire a ház kimondta, hogy hat százalékkal számítja s így egy alapítványi hely tőkéjét 6666 forintban fogadja el; másodszer Simonyi Ede azon indítványánál, hogy a megnyitandó „magyar katonai főtanodá“-ba bejáró tanulókat is vegyenek fel; ekkor figyelmeztette a házat a katonai oktatás gyakorlati céljaira s így

arra, hogy a bejárók száma az eredményt koczkáztatná. Erre a ház az indítványt elejtette.

Közben a ház november 27-ike s kivált 30-ika óta rendkívül fontos javaslatokat tárgyalt le, ú. m. az 1849-re szóló adó és közmunka-javaslatot, az Európához és Magyarország népeire intézendő kiáltványokat, deczember 7-ikén Ferencz József főherczeg javára az V. Ferdinánd és Ferencz Károly lemondását (Olmücz, deczember 2.) a trónról és a trónhoz való igényeikről, továbbá Ferencz József kiáltványát, mely szerint, mint Ausztria császára, trónra lépett és e tényben Magyarország is befoglaltatik. Deák mindezekben nem vett részt s csupán a közmunkákra nézve fizetendő adónál mondott pár szót Lónyay Menyhért azon indítványa mellett, hogy ennek minden adóforint után fizetendő maximuma megszabassék, mire az elvet egyhangúlag szavazták meg.

E tárgyak befejezte után került újra a ház elé az urbéri kármentesítésről szóló törvényjavaslat, melyet a felsőház néhány fontos észrevétellel kísérve, visszaküldött. A főrendi választ deczember 13-ikán jelentették be a házban; de már előbb tudva volt, hogy ez a javaslat nem nyugtatja meg éppen azokat a nagyobb földbirtokosokat, kiket pedig Kossuth általa meg akart nyerni; ezért ő már előbb a honvédelmi bizottmánynyal egy, az eddigiektől eltérő alapon álló javaslatot akart kidolgoztatni s rövid időn beadni. Ezt az elnök jelentette is; azonban deczember 14-ikén megjelent Kossuth a házban s előadta, hogy a jelen körülmények közt új javaslat beadására idő nincsen; de mivel a sebek begyógyítandók, mert minden osztály és párt egyesítendő a haza védelmére, tehát indítványozza annak az elvnek kimon-

dását, hogy a ház az országot ú. n. becsosztályokra osztja, minden osztályra megszabja a kárpótlás összegét s utasítsa a miniszteriumot, hogy felét fizesse ki azonnal, negyedét félév és negyedét egy év múlva. Erre nézve egy választmány kiküldését javasolta, mely a kormányval egyetértve, a javaslatokat még 1848-ban adja be s a törvényhozás is intézkedjék e kérdésben még 1848-ban; mert hozzá a nemzet a maga becsületét kötötte. Így küldötték ki e választmányt olyformán, hogy a ház minden osztályát egy-egy tag kiküldésére utasították.

A másik, a mit Kossuth ugyanekkor előadott, az, hogy mivel a nemzet éveken keresztül, a siker reménye nélkül küzdött a szabad intézményekért és most elvben bírja őket, csak létrehozásukról és biztosításukról van szó: „óhajtáná a perczeket megragadni s nem várni be a nem remélt sejtelmeket“, azért, hogy e sok küzdelmek vívmányai megóva legyenek; tehát igéri, hogy ezek érdekében a kormány is mindent el fog követni; de vannak köztök olyanok, melyek rendszeres munkálatok s a kormány rájuk nem ér, mert hadseregeket kell kiállitnia. Intézkedjék hát rólok másként a ház. Ilyen pl. az eskütszéki intézmény behozatala, melyet azonban meg kell előznie a büntetőtörvénykönyv átalakításának. Ő nem tudja a ház véleményét, de a haza mostani viszonyai közt azt hiszi, hogy „ki kell keresni azon egyes polgárokat, kik egy vagy más dologra nézve méltán megérdemlik a nemzet bizalmát s azt kell neki mondani: ime, ennek elkészítése tereád bizatik; majd meglátjuk, hogy készited el; ha rosszul felakasztunk, ha jól, akkor az isten áldjon meg érte, kötelességed teljesitted. Csak azt kérem, hogy most ne systemizál-

gassunk, az aprólékos kérdéseket majd kiegyenlítjük“. Minthogy pedig Szemere Bertalan, az igazságügy vezetője, mint kormánybiztos, eltávozik, „egyik képviselőtársunkat, pl. Deák Ferenczet kérnök s biznök meg, hogy csinálja meg a codexet, összekötve az eskütszéki institutio behozatalával“. Kossuthnak, mint beszéde további részéből kitűnik, czélja volt, hogy hosszas tárgyalások nélkül az eskütszéket léptessék életbe, mihelyt kész lesz; mert ezzel az intézménynyel még az absolutismus alatt sincs elnyomva a szabadság. Természetesen ezt általános helyeslés fogadta s a határozatban az elnök egyenesen kimondta, hogy itt a 43-iki javaslat átdolgozását érti, mi nagy munkát nem fog okozni. Deák a megbízást szó nélkül elfogadta; de az idő a kidolgozást nem engedte meg.

Az urbéri kármentesítésben a választmányi munkálat december 20-ikára elkészülvén, előbb az osztályokban tárgyalták le s nem törvény és végleges intézkedés, hanem „országos határozat“ alakjában nyújtották be a házhoz december 23-ikán, mely azonnal tárgyalás alá vette. Az eredeti javaslat a kárpótlást a legmagasabb osztályba sorolandó telektől 700, a legutolsó (9-dik) osztályba sorolandóért 300 forintban állapította meg. Ezt elvben a központi bizottság is helyeselte; de addig is, míg ez megtörténhetnék, javasolta, hogy minden egész telek után 300 forint s minden házas zsellér után 60 forint azonnal fizetessék ki előlegképen. Megkezdődvén a tárgyalás általánosságban, az első felszólaló, a népszerű Palóczy László azt javasolta, hogy a kilencz osztály mellőzésével, egy jobbágytelek kárpótlását 400 forintban állapítsák meg. Ez mindenestre a legegyszerűbb s a legkevesebb munkával járó mód lett volna; de több

szónok után Deák kifejtette, hogy a márcziusi törvény szellemének ez az intézkedés nem fog megfelelni. Az ugyanis kimondta a földesúr teljes kárpótlását; tehát pontos számítások alapján őt teljesen kárpótolni is kell s ezért az osztályokat sem fogadhatja el. Már most, ha az állam a teljes megbecsülés után azt fogja látni, hogy az egész kárpótlást megadni nem bírja, ő helyesli, hogy csak részben adja meg; de ez is történjék aránylagosan; addig is az előlegezés elvét helyesli, mert ebben semmi veszélyt nem lát.

Befejeztetvén deczember 24-ikén az általános vita, ugyane a napon a részletes vitában az 1. §-nál Palóczy előadta javaslatát s czáfolta Deák véleményét. Beszédének különösen az a két pontja figyelemre méltó, mely szerint a 400 forint általános összeg a megváltandó telkek legnagyobb részére igazságos s a másik, hogy Kossuth e javaslat által a megváltást biztosítani akarta minden eshetőséggel szemben. Újra többen szóltak a kérdéshez s végre Deák is, különösen a kérdés föltevése szempontjából kifejtve, hogy ha az eredeti és központi bizottmányi javaslat első pontját elfogadják, akkor Palóczy indítványa elesik s röviden ismételte elveit. A szavazás rendkívüli ingerültség közt folyt le; ekkor és utóbb többen úgy hiusították meg a döntést, hogy eltávoztak az ülésről s nem levén általános többség, nem szavazhattak. Most is így történt: a névszerinti szavazásban a központi bizottmány indítványának 1. §-a 107 szóval 83 ellen kisebbségben maradt; azonban az általános többséghez 201 szavazat kellvén, az elnök a határozatot nem mondhatta ki. Most deczember 27-ikére újra kitűzték a kérdést s ekkor 117 szóval 89 ellen elvetették másodszor és végleg a központi bizottmány javaslatát. Az

időközben beadott számos módosítvány közül Palóczyé állván első helyen, erre is szavaztak 102-en mellette, 91-en ellene; de ekkor már újra nem lévén meg az általános többség, határozatot nem hozhattak. Így került deczember 28-ikán harmadszor szavazásra Palóczy indítványa s ekkor 107-en szavaztak mellette, 105-ön ellene. Most meg lett volna a többség; de a szavazatok e kis eltérése miatt többen, még az elnöki kijelentés előtt, névszerinti szavazást sürgettek, mert ezt a szabályok megengedték. Éppen akkor lépett a terembe Kossuth, ki a kérdéshez is hozzá szólt s a Palóczy indítványa ellen, az osztályok szerinti megváltást helyeselte a kormány nevében, kijelentvén, hogy ha sejtette volna ezt a nagy felháborodást, a kérdést nem jelentette volna ki sürgetőnek. Kossuth e felszólalása használt az ügynek; mert megbuktatta Palóczy lehetetlen indítványát; a 29-iki névszerinti szavazáson 105 szó volt mellette, 129 ellene. Ekkor a módosítások különböző nemeire került a sor; de nem sokára kitűnván, hogy a ház újra nem határozatképes, megint másnapra kellett halasztani a kérdést.

Így érkezett el a deczember 30-iki ülés, midőn már mindenki meg volt győződve, hogy Deák alapelve egyedül helyes s arra kell állani vagy inkább visszatérni; de ennek nyugodt tárgyalása lehetetlen volt. Így állt fel Dedinszky József a tárgyalás előtt s a haza védelmére tekintettel elhalasztó indítványt tett. De ő csak megelőzte Deákot, ki ugyanily indítvánnyal kívánt fellépni; ő is a higgadt tanácskozási idejére kívánta hagyni. Fájdalmasan hatott rá mind a kérdés fölvétele, mind a tárgyalás modora s ő nem nyúlt volna hozzá, míg a nyugalom helyre nem áll. A kormány azonban szükségesnek vélte

eldöntését, hogy egy nagy osztályt megnyugtasson és egy másiknak véginségben segílyt adjon; tehát megnyugodott benne ő is; de ekkor gyors letárgyalását kívánta volna s ezért javasolta ő is az előleget; mert igazságos becslés és összeírás most lehetetlen. De az előleg elve megbukott; „és megtörtént — mond — a mitől rettegetem, hogy nem igen szép lapot írunk a históriába; hogy mikor az országot veszedelem fenyegeti, akkor a magyar képviselői testület a fölött vitatkozik, — pedig nem minden ingerültség nélkül, s talán nem sértek senkit, nem minden egoismus nélkül, — hogy mennyit adjon az állam pénztárából, melynek fennállásáért még küzdeni kell, mely akkor fog fennállani, ha ezen országot Isten megmenti. Pirulnunk kell a jövő előtt, ha az időt most ilyenekkel töltjük“. Minden óra fáj neki, melyet erre fordítanak s kérdezzék meg önmagokat, vajjon mindig az ország java állott-e előttük? Vajjon maga az általános többségnek megapadása a házban, alig egy óranegyed alatt, erre mutat-e? Vannak más kérdések, vegyék azokat elő; bántó az, ha a képviselők zsebükről tanácskoznak; mert hiszen nagyobb a száma a házban azoknak, kik kárpótlást fognak kapni, mint a kik nem. Ezt általános helyeslés fogadván, a kérdést napirendről levették.

Másnap, deczember 31-ikén, a ház megelőző napi határozatából, a honvédelmi bizottság nevében, Kossuth előadta, hogy az ellenség Windischgrätz vezérlete alatt, ki október 16-ika óta az összes Olaszországon kívüli hadak főparancsnokává neveztetett ki, a fővároshoz annyira közeledett, hogy az országgyűlés és kormánya Debreczenbe teendő át. Ugyanezen az ülésen a ház elhatározta, hogy e döntő perczben még egyszer békés

kiegyenlítést próbál meg a nemzet becsülete, törvényes szabadsága, jóléte alapján és biztosításával. Ezért megbízta Majláth György országbíró, gróf Majláth Antalt, Lonovics József érseket, gróf Batthyány Lajost és Deákot, hogy törekedjenek Windischgrätzről fegyver-nyugvást és békét eszközölni; ha kell, Ferencz József uralkodóval is értekezzenek s tegyenek az országgyűlésnek jelentést. Deák kétszer is felszólalt erre az indítványra. Kijelentette készségét, hogy ő megpróbál mindent, noha remény nélkül, mert ez a hatalom a házat a történetek után törvényesnek elismerni nem fogja; de főképen azt kívánta volna, hogy az utasítás határozottabb legyen, habár csak általános elvet mond is ki; kívált megjelölt pár esetet, melyekben az eljárást körül kívánta volna iratni és a megválasztottaktól megkérdeni, hogy mindenki elvállalja-e a megbízást? Mialatt a tárgyalás folyt, Kossuth nem volt a házban; azonban Deák érte küldetett. Kossuth is pártolván a végzést, a ház a megbízó levelet csak a főttebb előadott alakban és tartalommal állította ki s nyomban elkészítvén, az elnök Deáknak adta át. Minthogy a többi küldött is kész volt a megbízás elvállalására, az indulást másnapra, január elsejére tűzték ki s így míg az éjjel eloszlott ház keletre, Debreczenbe menekült, ők készültek nyugat felé.

A magyar országgyűlés két háza békeküldötteinek útját többen leírták; de legérdekesebb és legmegbízhatóbb, a mint természetes is, Deák elbeszélése, a mint azt Csengery Antal 1866 február 11-ikén följegyezte, midőn Bezerédy Istvánnénál egy ebéd után Deáktól hallotta.

Deák, a ki kezébe kapta az országgyűlési végzést, 1849 január elsején reggel Majláth György országbíró-

hoz ment tárgyalni az útról és a megfelelő kíséretről. Innen Kossuthhoz ment, hogy útleveleket és kíséretet kapjanak; de Kossuth már elutazott volt. „Nagyon sietett.“ Elment már Madarász László, a rendőrfőnök is, a kinek hivatalában Deák néhány kitöltetlen, de aláírt útlevelet vett magához. Ezután a honvédelmi bizottmány még egyetlen Pesten levő tagját, Nyáryt kereste fel, ki Répássy tábornok útján gondoskodott, hogy Görgei kíséretet adjon; de úgy az odajárt tisztt, mint gróf Schmidegg kapitány megjegyezték, hogy a hadsereg neheztel e megkérdéztetése nélkül kezdett alkuért. Csányi László főkormánybiztos nyersen szolt: „A hadsereg ne politizáljon!“

Csányi is adván nekik útlevelet, január elsején délután kemény hidegben elindultak egyenesen Promontorra, Görgei főhadiszállására, a hol Pusztelnik alezredes nagyon kedvetlenül fogadta őket s általában igaznak találták az ellenük nyilvánult rossz hangulatot, minek oka, a mit Deák nem említ, az volt, hogy a tisztek félték, hogy az egyezségnek ők lesznek áldozatai. Itt hallották, hogy jó fogadtatást remélhetnek; de forrását az alezredes elhallgatta. Két huszártiszt adatván vezetőül, ezek őket Hamzsabégre kísérték, hol az utócsapatot Pöltenberg tábornok vezérelte, ki mint Deáknak régi ismerőse, szívesen fogadta őket s hosszasan beszélgetve, előre megmondta saját életéről utóbb teljesedett szomorú sejtelmét. Pöltenberg Géczy hadnagyot, egy káplárt és 12 huszárt adott kíséretül, kikkel estvére a csikorgó hidegben Martonvásárra értek. Egy fűtetlen szobában háltak meg. Reggel korán felriasztják őket, hogy itt az ellenség; fehérkendős katonákat küldenek az előőrsök felé; de kisül, hogy csak vaklárma volt.

Újra útnak eredtek keresni az ellenséget; mert jellemző, hogy Pöltenberg, az utócsapat vezetője sem tudta hollétét, mire azzal mentette magát, hogy nincs pénz kémek tartására. Annyit tudtak, hogy nyugatnak vagy északnak kell tartaniok; mert hallották, hogy Windischgrätzet Csákváron vagy Bicskén fogják találni. Vél felé indultak s ott megtudták, hogy az előbbi éjjelre Verebre érkezett vagy ötezer német katona. Ekkor Deák tanácsára Verebre mentek; de onnan már a sereg Baracska felé nyomult előre. Ekkor Végh Jánoshoz szálltak, ki szívesen fogadta őket. Innen elküldték a tisztet Baracskára a végett, hogy ha a tábor bármely részét találja, jelentse be őket s szólítsa fel a parancsnokot, hogy a szokott módon kísértesse Windischgrätzhez.

Géczy hadnagy estvére visszaérkezett Verebre. Jelentette, hogy Baracskán báró Jellasich hadtestére talált előőrsek nélkül. Jellasich elé vitetvén, megkérdezte a küldöttek neveit s azt mondta rá németül: „tiszteletre méltó férfiak“. Egy kis levélkét adott Géczynek, mely szerint szabadon mehet a főhadiszállásig s egyszersmind tudatta vele, hogy másnap délben Windischgrätz Bicskén lesz. Január 3-ikán tehát Deákék Bicske felé mentek s Fel-Csúton áthaladva, mely már közel fekszik Bicskéhez, egy ház előtt német katonát látnak, a mint tiszti ruhát tisztogat. Megkérdezték tőle, ki van ott? A katona elrémülve mondta egy német őrnagy nevét, ki betegen feküdt, gyomorgörcsben. Bemennek hozzá, kit nem kevésbé lepett meg a magyar huszárok ottléte. Tőle határozottan megtudták, hogy Windischgrätz már Bicskére tette főhadiszállását. Dél tájban Bicskéhez értek, hol ágyukat szegeztek nekik s csak a vezérlő törzstiszt óvatossá-

gának köszönhatték, hogy nem golyók fogadták. A fogadóhoz érve, Géczy, a mint írják, Heller ezredest találta, jelentkezett nála, a ki rátámadt, hogy előőrsi kíséret nélkül jön s még dühösebb lett, midőn ez azt válaszolta, hogy előőrsoket nem látott. Átadta Jellasich levélkéjét s ez még nagyobb bámulatba ejtette, hogy egy tábornok, parlamenti küldötteket katonai kísérettel, előőrsi kíséret nélkül a főhadiszállásig bocsát.

„Und dieser Feldherr — tevé hozzá gúnyosan — ist der saubere Banus Jellasich!“ — mire általános lett a körülálló tisztek elszörnyülködése is. Most Windischgrätzhez sietett jelentést tenni a parlamenti küldöttek érkezéséről; vele ment gróf Majláth Antal is, mint a herczeg személyes ismerőse. Nemsokára egy segéd-tiszt, majd Majláth jött s mindketten hírül hozták, hogy a herczeg kész fogadni őket, Batthyányt kivéve s azt jegyezte meg, hallván, hogy kik, hogy „ehrenwerthe Namen!“ De hozzá tette, hogy mint országos küldötteket nem fogadja. Ezt hallván, maguk is rögtön belátták, hogy Batthyány nélkül, mint országos küldöttség, érdemileg nem tárgyalhatnak ugyan; de nehogy a cél elérésére elmulasztanak valamit és remélve, hogy küldetésükről értesülvén, hajlandó lesz az egész küldöttséget fogadni; tehát négyen elmentek hozzá.

A szónok Majláth György volt, ki azon kezdte, hogy „mint a magyar országgyűlés küldöttsége jöttek“. Windischgrätz indulatosan szólt közbe, hogy ő felsége a magyar országgyűlést el nem ismeri; mert azt már ő felsége feloszlatta. Majláth nem jött zavarba, hanem „megbizóik“ nevében folytatta beszédét. Elmondta, hogy céljok fegyverszünet s a békés kiegyenlítés eszközése a törvényes szabadság alapján. Erre a herczeg azt felelé, hogy a történetek után sem fegyvernyugvás-

ról, sem bármi egyéb egyezkedésről szó sem lehet, hanem csak föltétlen megadásról (unbedingte Unterwerfung) s az összes várak átadásáról. E válasz után az országbíró azzal folytatta beszédét, hogy ha küldetésöknek itt nem volna eredménye, utasításuk tovább, egyenesen ő felségéhez menni a nemzet kérelmével. Windischgrätz erre hosszabban, hol kitörő hevességgel, hol udvarias hangon azt felelte, hogy őt az uralkodó teljhatalommal ruházta fel; ő az országot fegyverrel fogja elfoglalni, katonai kormányzást szervez s csak ha ez megtörtént, fogja az uralkodó a teendőket megszabni; addig a küldöttséget nem fogadhatja s nem szabad fogadnia: tehát ő nem is ereszti Olmüczbe. Tanácsa az, hogy a nemzet föltétlen megadással igyekezzék kegyelmet nyerni; a katonaság azonnal tegye le a fegyvert; esküdjék hűséget ő felségének s az elfoglalt várakat haladéktalanul adják által. Ő Bécsben is el tudta nyomni a lázadást, hol százezrével álltak vele szemben a fegyveresek s hátulról a magyar lázadók fenyegették; azonképen el fogja tudni itt is és érvényt fog szerezni a törvényes hatalomnak.

Megjegyzi Deák, hogy Windischgrätz, valahányszor szenvedélyesebb hangon szólt, mindannyiszor Lonovicsra függesztette szemét; de valósággal is figyelmeztette őt azokra a kötelességekre, melyeket a szenvedélytől és félrevezetéstől izgatott időben állása reá szab s e miatt Lonovics nagyon kényelmetlenül kezdte érezni magát. Bevégezvén emígy az értekezést, Deák kérte, hogy engedje őket küldöikhez visszatérni. Windischgrätz erre először kedvező választ adott; majd kiigazította magát s azt felelte, hogy nem kételkedik ugyan szándékuk becsületességében, mert erről biztosítja előbbi állásuk és előéletök;

de minthogy a hadi műveletek már Buda körül is megkezdődtek, katonai tekintetekből pár napig várniok kell; tegyék tehát addig kényelembe magokat a kastélyban.

A hivatalos ügy befejezte után Majláth Antaltól a küldöttség egyes tagjairól kérdezősködött. Bemutattatván Deák is, így szólítá meg: „úgy-e, rég leköszönt a miniszterségről?“ — „Mikor többi társaim, mikor Batthyány is“, felelé Deák. — „De — vága közbe a herczeg — Batthyány még azután is miniszterelnök maradt s rendezte a fegyveres támadást.“ — „Azaz, jegyzé meg helyreigazítólag Deák, őt ő felsége bizta meg új minisztérium alakításával, a mi nem sikerül-vén, ő is leköszönt.“

A herczeg visszavonulása után a törzstisztek vették körül őket. Deák Rousseau tábornokban ismerősre talált. Ez elkezdte szemrehányásokkal illetni nemzetünket, mire Deák, a hely s a körülmények tekintetbe vételére hivatkozva, kérte, hogy ne folytassa ezt a tárgyat; erre igazat adva neki, más, közömbös tárgyakra tért. Majd Mertens őrnagy szállásukra vezette őket. Egyelőre egyetlen szobát kaptak, azzal az ígérettel, hogy holnap több üres szoba lesz. Lonovics a helybeli kath. paphoz, Barsihoz küldte titkárát szállás végett s mikor ez visszatérve jelenté, hogy a papot tegnap verték vasra s hurczolták el, Lonovics elhalványult, a mi a helyzet komolysága daczára is mulattata Deákot s egy pár tréfás megjegyzésre adott neki alkalmat.

Ebédre a herczeg hívta meg őket; de ők magok közt óhajtottak maradni. Ez alkalommal az egyik étel fogoly volt. „Malum omen“, — mondá Deák az elkomorult Lonovicsnak. — Éjjel soká fenmaradtak, páran közülök kártyáztak; nyugtalanságuk oka az volt, hogy

örizve hitték magokat; csak reggel sült ki a tévedés. Másnap aztán három szobát adtak rendelkezésükre, mert a had egy része előre ment. Deák Batthyánnal lakott, a két Majláth együtt s Lonovicsnak külön jutott egy szoba. A napot olvasás és séta töltötte be; Deák egy Tacitust és egy Horatiust hozott el Nagy Károly bicskei könyvtárából s egyiket Majláth Györgynek adta. Egyik tréfája a véletlennek az volt, hogy a két Majláth szobájuk ablakából állandó ágyúzást hallott, míg Deák meg nem mutatta, hogy egy nyitott pinceajtót csapkod be a szél.

Harmadnap reggel fölébredvén Deák, Batthyányt, a ki különben későn szokott kelni, szintén ébren találta. „Már rég nem tudok aludni! — mondá Batthyány. — Gondolod-e — folytatá némi szünet után, — hogy életem veszélyben foroghat?”

„E kérdésre csak úgy felelhetek, — viszonzá Deák — ha őszintén megmondod négy szem közt, tettél-e olyasmit, miről nekem nincs tudomásom? különösen volt-e részed az olasz mozgalom és a bécsi forradalom előmozdításában?”

Batthyány becsületszavával állítván, hogy semmi ilyesben nincs része, Deák megnyugtatta; de utóbb hozzátette, hogy ily lázas időkben senki sem tudhatván előre a történendőket, ha Windischgrätz bánásmódja miatt tart valamitől, legjobb, ha megszökik; mert ő meggyőződött róla, hogy senki sem őrzi őket. Egyszersmind felajánlotta pénztárczáját. „Ah, — kiálta fel rá Batthyány határozottan, — egy pár hitvány év miatt csak nem leszek szökevény.” Azt hitte t. i., hogy legfőlebb pár évi fogság vár rá.

E napon délelőtt a herczeg egy segédtszije által megengedte nekik nemcsak a levélírást, hanem hogy

az országgyűlést is tudósítsák eljárásukról; csak azt kötötte ki, hogy a jelentést ő is elolvassa. Ezt Deák még jónak tartotta, legalább utóbb nem mondhatják, hogy nem úgy történt. Ekkor kelt Bicskén, 1849 január 4-ikén az országos választmány jelentése „Magyarország gyűlésének“, melyet Deák fogalmazott és Csányi László kormánybiztosnak czimezve, átadták Windischgrätznek elküldés végett. Ő ezt egy osztrák tisztnek adta át, ez egy honvédtisztre bízta, a ki csak hosszú kalandozás után ért vele Debreczenbe. Közben, január 5-ikén, a küldöttséggel érkezett tiszt, a 12 huszárral együtt, a fenyegetések és csábítások hatása alatt, átállt az osztrákokhoz; ugyanezt tette utóbb a tizedes is; Deákek pedig január 8-ikán, midőn Windischgrätz Budára tette át főhadiszállását, mintegy 20—24 dsidas kíséretében szintén Budára indultak. Estve felé megérkezvén, a kísérő tiszt bejelentette őket a herczegnek, ki azt izente, hogy lakásukra távozhatnak. Mindnyájan kíséret nélkül Pestre jöttek. Deák előbbi lakásán, az István főherczeg vendéglőben, Batthyány, a ki még most sem gondolt menekülésre, a Károlyi-palotában szállt meg, a hol még az nap éjjel (január 8-ikán) 11 óra tájban Windischgrätz elfogatta.

A mi a jelentés további sorsát illeti, a honvédtiszt csak 1849 január 12-ikén adhatta át a ház elnökségének Debreczenben s Palóczy László, mint korelnök, 13-ikán mutatta be a háznak. Utána azon keletkezett vita, hogy mi történjék tovább? Voltak békülékenyebb hangok; Nyáry és Hunfalvy oly határozatot indítványoztak, hogy noha erőszak kényszerítette Magyarországot az önvédelemre, mindamellett a nemzet törvényes jogai és függetlensége alapján készek az alkura; de Kossuth minden ilyest meggátolt s azt a

határozatot hozatta, hogy a nemzet a maga országos lételét, függetlenségét, alkotmányát és nemzetiségét utolsó emberig, utolsó csepp vérig tovább is védelmezni fogja. Ezt kinyomatták és szétosztották. Ugyancsak Kossuth indítványára kimondták a ház egyttmaradását, míg a haza mentve nem lesz s pár határozatot hoztak a gyáván megfutamodókról, a nép kiméléséről és a népnek a hadsereg számára tett szolgálmányai megtérítéséről.

Pesten azonban Deákék azt hallották, hogy a jelentés még január 10-ikén sem volt Debreczenben s hallották éppen azon a napon, midőn Debreczenben a házban felolvasták. Ekkor a tagok megbízásából Deák egy második jelentést készített, mely mellé másolatban az első jelentést is mellékeltek. Ezt gróf Majláth Antal másnap átvitte Windischgrätzhez, hogy rendeltetése helyére juttassa Debreczenbe. Ebben a jelentésben röviden csak azt mondják el, hogy mi történt velük január 4-ikén túl és megemlítik Batthyány elfogatását is.

HARMADIK KÖNYV.

1849—1865.

ELSŐ FEJEZET.

Deák az önkényuralom alatt.

DEÁK NEM BÍR DEBRECZENBE MENNI. — PESTEN MARAD. — LEVELE GR. BATTHYÁNYNÉNÁK. — A MÁRCZIUS 4-IKI ALKOTMÁNY S AZ ÁPRILIS 14-IKI FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT. — DEÁK ZALÁBAN ÉS PESTEN. — SINKAY ELBESZÉLÉSE. — A HÁZ HATÁROZATA DEÁKRÓL. — KOSSUTH MONDÁSA. — DEÁK BUJDÓSÁSA, FÖLMENTÉSE. — PASSIVITÁSA. — TARTÓZKODÁSA. — LÁTOGATÁSOK KEHIDÁN. — WESSELÉNYI HALÁLA. — AZ ÓHAJ, HOGY PESTRE KÖLTÖZZÉK. — BIRTOKA ELADÁSÁNAK OKAI. — LEVELE AZ ELADÁS TÁRGYÁBAN. — SZÉCHENYI MEGVESZI KEHIDÁT. — PESTRE KÖLTÖZÉSE. — LAKÁSA. — ÉLETMÓDJA. — SZELLEMI KÖZPONT. — TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI HATÁSA. — ELVEI. — VÖRÖSMARTY HALÁLA. — DEÁK ÉS AZ AKADÉMIA. — DEÁK ÉS A 48-AS ALAP. — DEÁK ÉS EÖTVÖS. — DEÁK S A CONSERVATÍVEK. — A 47-ES ALAP. — AZ 57-IKI EMLÉKIRAT. — DEÁK ÉS SZÉCHENYI. — A CONSERVATÍVEK 1859-BEN. — DESSEWFFY EMIL TERVE. — A BIRODALMI TANÁCS ÉS GR. SZÉCSÉN. — DESSEWFFY ÚJABB TERVE ÉS SZÉCSÉN. — AZ OKTÓBERI IRATOK ÉS DEÁK. — AZ OKTÓBERI DIPLOMA ELVEL. — DEÁK MAGATARTÁSA. — DEÁK S AZ ESZTERGOMI ÉRTEKEZLET. — VÁLTOZÁSOK BÉCSBEN. — SCHMERLING. — DEÁK ÉS EÖTVÖS BÉCSBEN. — DEÁK TUDÓSÍTÁSA. — EREDMÉNY. — DEÁK A MEGOLDÁS NEHÉZSÉGEIRŐL.

A békeküldöttség jelentésével végződik Deák működése a szabadságharcban, a mi egyébként nem rajta múlt, hanem a körülményeken. Kötelességének tartotta t. i. elmenni Debreczenbe, teljesíteni képviselői hivatását s előszóval is jelentést tenni a békeküldöttség eljárásáról; de Windischgrätz útlevelet adni csak akkor volt hajlandó, ha becsületszavát adja, hogy Kossuthot s az országgyűlést feltétlen megadásra bírja. Erre természetesen nem vállalkozhatott. „Volt eszem,

— mondá utóbb humorral — hogy senkit se beszéljek reá, hogy akasztassa fel magát“.

Egyelőre tehát Pesten maradt, mely mégis a legbiztosabb hely volt ezekben a hónapokban. Innen írt február 24-ikén gr. Batthyány Lajosnénak, a ki Iker-várról elfogott férje miatti aggodalmában hozzá fordult. A német levélre szintén németül azt felelte, hogy a Batthyány fogsága csakugyan soká tart, de ő ezt jó jelnek hiszi; mert alig gondolható, hogy valami terhelőt tudjanak rábizonyítani; tehát türeést és Istenben való bizalmat ajánl, ki az ártatlant védni fogja. Vagyonát nem sequestrálhatják; ez nem valószínű, sőt jogilag lehetetlen is; ha Ikervárt lefoglalnák is az osztrákok, ha nevében bárki föllép, ezt az igényt tisztelni fogják, ő legalább azt reméli; hívja Pestre, mert férjét fogságában csak ő látogathatja meg s ha nejét és gyermekeit bár olykor is láthatja, ez vigaszt és derűt ad neki; ő maga is férje közelében a bánat terhéért könnyebben bírja el, mint távol ezer álhirtől aggasztva.

Pesten érte meg hát a márczius 4-iki birodalmi alkotmányt, mely dr. Ettel udvari tanácsosnak különböző tanokból merített s a viszonyok ismerete nélkül készült elméleti gyári munkája az augusztus 31-iki emlékirat elvei alapján. Ez egy csapásra megsemmisítette független történelmi alkotmányunkat; még pedig Schwarzenberg herczeg manifestuma szerint azért, mert szükségessé vált a birodalom összes tartományait és néptörzseit egy nagy, egységes birodalommal egyesíteni. Ez volt az „új Ausztria“ eszméje, a régi törekvés új kiadásban; folytatása a deczember 2-iki trónlemondásnak; midőn már is hazánkat csak tartománynak tekintvén, ezt az országgyűléssel semmi alakban sem közölték. Azonban ez az alkotmány és manifestum most még nem

a prágai, bécsi, pesti és milanói forradalmak leveréséből származónak vélt jogot, hanem a birodalom érdekét, a „salus reipublicae“-t választotta jelszóul, mint „lex suprema“-t; a jogvesztés elméletét tehát még nem alkalmazta; de különben Magyarország beolvasztásának és Bécsben egy birodalmi parlamentnek szüksége egyik jelszava volt az 1848-iki osztrák alkotmányozó országgyűlésnek is.

Ez az alkotmány végleg elvágta a kiegyezhetés fonalát s akkoriban minden magyar úgy tekintette az április 14-iki függetlenségi nyilatkozatot, mint feleletet márczius 4-ikére. Ez volt később is az egyetemes fel fogás, midőn az osztrák jogászok az április 14-ikét tették a jogvesztés elméleti alapjává.

Deák e néhány hónap alatt több ideig volt Zalában is, részint Kehidán, részint Oszterhueberéknél; innen is többször próbált Debreczenbe menni; de az osztrák katonaság mindannyiszor megakadályozta. A nehéz idők közelgésével, Buda bevétele után, újra Pestre tért vissza; de az áprilisi függetlenségi nyilatkozat után többé semmibe sem akart elegyedni. Sinkay János írja, hogy Kossuth bevonulásakor, tehát június 4-ikén találkozott vele az Úri-utczában s kezet szorítván, Deák így szólt:

— Tehát megérkeztetek Debreczenből? én is elmentem volna oda veletek, ha akkor itthon (t. i. nem a békeküldöttséggel) lettem volna.

— Láttad-e a bevonulást? — kérdé Sinkay — mely engem Rienzi vagy Leydeni János püнкösdi királyságára emlékeztet?

— Nem, nem láttam.

Erre Sinkay elbeszélte a debreczeni eseményeket, a békepárt kísérleteit, az április 14-iki függetlenségi

nyilatkozat kimondásának a debreczeni templomban történt szabálytalan lefolyását. Deák körülbelől ezeket felelte:

— Ez túlbecsülése jogainknak és erőnknek; az itteni némely körökben tudni akarják, hogy Kossuthot erre, csak hogy az orosz interventio indokolható legyen, bécsi emissariusok beszélték rá, a mi persze aligha úgy van; a békepártnak az október 3-iki manifestum, a bicskei „non possumus“ és a debreczeni függetlenségi nyilatkozat után nincs értelme; de jövőn az oroszok, ne is legyen.

— Tehát jönnek az oroszok s velők Jeruzsálem pusztulása.

— Igenis, Jeruzsálem pusztulása; csak hogy azért mi nem költözünk szerteszét a világba, mint a zsidók, hanem itthon maradunk és helyt állunk; aztán kommt Zeit, kommt Rath. Ezzel Deák a resignatio nyugodtságával adván kezet, elváltak.

E beszélgetés tartalmának valódiságához, t. i. hogy a Kossuth terveinek gátlását most sem helyeselte, kétség nem férhet; valamint kétségtelen az is, hogy a Kossuth elleni rágalmaknak sem hitt s bizonyosan még határozottabban ítélte el őket, mint Sinkay írja. Neki csak egy véleménye volt: meg kell menteni a hazát; e czélnek pedig ellensége az, a ki a viszonyok között visszavonást akar előidézni.

E közben történt, hogy a képviselőház 1849 február 28-ikán még Debreczenben elhatározta az igazolás nélkül távollevő és márczius elsejéig a felhívásra meg nem jelenő képviselők mandátumának megsemmisítését. Az igazoló bizottság elnöke, Irányi Dániel s jegyzője, Horváth Boldizsár, márczius 19-ikén adták be jelentésöket, mely szerint úgy gr. Batthyány Lajost, mint Deákot

igazolt képviselőknek tekintették távollétük daczára is. Február elejéről pedig azt írja Jókai, hogy dolga lévén Kossuthnál, ez alkalommal Kossuth ezt mondta neki: „Ha győz a nemzet, én visszavonulok. Akkor szükség lesz egy higgadt államférfiúra, minő Deák. Rám, a nép szószólójára, többé semmi!”

Deák a Kossuth bevonulása után eltávozott Pestről Kehidára. Ott érte meg a világosi fegyverletételt s az azután következett eseményeket. Minthogy azonban ő sem érezhette magát, mint egy volt miniszter sem, biztosságban, egy ideig ő is bujdokolt. Így kísértel Vas Gereben F.-Nyékre, Komáromy István pap házához, a hol 1849 őszén néhány hétig tartózkodott, de nem igen rejtőzködött. Ellenkezőleg nagy sétákat tett Tót-Keszi felé, a plébánia szőlőjébe; sőt levelezett is Somsich Pállal, a ki Ireghen lakott és Viczay Héderváry grófnővel. Azonban a december 4-iki hadparancsnoksági rendelet alapján megidézttetvén, őt is feljelentették s meg kellett jelennie a pécsi hadbíróság előtt. Az erről felvett jegyzőkönyv ma már nincs meg; de megvan a vizsgálat megszüntetéséről szóló jelentés 1850 május 17-ikéről. E szerint, minthogy Debreczenben nem jelent meg s „a rebellisek conventjének” tárgyalásaiban nem vett részt, tehát nem tartozván a december 4-iki rendelet hatálya alá, ellene a vizsgálat megszüntetik. Erről hivatalos bizonyítványt kapott május 18-ikán s ezzel végződött vizsgálati ügye. Ezek az iratok Pesten keltek, tehát ebben az időben ő is Pesten volt.

Ettől az időtől fogva újra Kehidán vonult meg, gazdálkodással s kedvelt időtöltésével, a faragással foglalkozva; lehetőleg elkerülte, hogy egyelőre csak ki is mozduljon az akkori „kinos, fájdalmas körül-

mények között“. Egyáltalán nem vett részt semmi politikai tervezgetésben; bármely oldalról jövő felhívást egyenesen visszautasított; annál kevésbbé elegyedett a jellemével egyenes ellentétben álló bármily titkos szövetkezetbe vagy tervbe. Első időkben a rendőrség meg is figyelte; utóbb az is elmaradt, midőn látta, hogy úgy sincs reá oka. Néma hallgatással, az igazság érzetében remetei passivitással várta a jövőt. Ez a passivitas az, a melyet, noha tudta, hogy minden fejlődést kiöl, már ekkor ajánlott s tőle az egész nemzet elfogadott annál inkább, mert Ausztriában az 50-es évek elején oly elmélet vert gyökeret, hogy a 48—49-iki események a magyar alkotmányt megsemmisítették, a hódítás jogán tabula rasa támadt, a márczius 4-iki alkotmány a magyarokét megszüntette s április 14-ike a régi szerződést szét tépven, más, mint a fegyverre hivatkozás, nem maradt.

Ebben az időben az új osztrák kormányzat lázas tevékenységet fejtett ki a tabula rasán létesített új Ausztria szervezésében. Ezek közt Schmerling, igazságügyminiszter, Bécsben értekezletet akart tartani a magyar magánjog némely kérdéseiről, melyből Deák nem hiányozhatott; azonban 1850 április 25-ikén ezt a meghívást, mint az 50-es években minden mást is, visszautasította; azt felelte, hogy „a legközelebbi múlt szomorú eseményei után, azon viszonyok közt, melyek még most is uralkodnak, lehetetlen nyilvános ügyekben tetteleg közreműködni.“ Ezóta nem háborgatták erről az oldalról; de a haza fiai annyira megszokták kikérni tanácsait s tekintélye annyira sértetlen maradt, sőt növekedett, hogy mindenki, bármely fontos lépésben hozzáfordult, helyeslését, eljárása helyességének biztositékaúl vette. Ennek szép bizonyítékai Szögyény-Marich Lászlóhoz

irt levelei 1851 május 1-én és 1854 deczember 14-ikén. Az elsőt akkor írta, midőn Szőgyény arra nézve kérte tanácsát, hogy vajjon elfogadja-e a kinevezést az 1849 márczius 4-iki alkotmány értelmében felállított birodalmi tanácsba; a másodikat akkor, midőn Szőgyény okait adta elő, hogy noha reményeiben csalódott hazánk helyzetének jobbíthatására nézve, állását mégis megtartotta.

Lassanként azonban Kehidát újra látogatni kezdték. Mindenki őt tekintette az egyetlennek, kinek kortársai közül még szerep fog jutni a jövőben, sőt a ki a jövő férfia; hire s a benne vetett remény nem apadt. Ezért mindegyre felkereste egy-két jóbarát, hogy hírt hozzon a kehidai magány felé tekintő nemzeti reménykedés számára. Szavai, itt-ott ejtett bírálata vagy jóslata valóságos körutat tettek, az országban mint nevezetes irányelvek; gyakran a harmadik faluban is felkeresték azt, a ki tőle vagy róla tudott valamit, hogy megismerjék meg nem izenhetett és meg nem írhatott nézeteit. Minő képet lehetne adni minderről, ha Wesselényi 1850 április 21-ikén Pesten hirtelen meg nem hal, ki följegyeztette s megőrizte volna őket, mint a ki egy nagy hazafiúi levelezés központja volt. Mit nem adnánk, ha csak megérte volna legalább azt a nevezetes találkozást Deákkal, melyre halálsejtelmei közepette akkora gyönyörrel gondolt s kinek halála Deákot annyira lesújtotta, hogy mint május 4-ikén Wesselényinének írta, Antal bátyja halálát kivéve, semmi személyét érdeklő oly megrázóan és kínosan nem hatott rája. De nemcsak ezeket, hanem a Deák levelei legnagyobb részét is az 50-es évekből nélkülöznünk kell; politikai levelezést, melynek czélja sem lett volna, nem is folytatott. Azonban ekkor újra paran-

csolóan hangzott fel az a közóhaj, hogy költözzék Pestre s legyen a nemzeti reménység és kitartás központja; legyen, a minek mindig nézték, a hazának bölcse és tanácsadója, s végre vegye kezébe a nemzet vezetését, melyet úgy is nagy kár volt, hogy szerénységből valaha kezéből kiadott; de most, midőn a centralisatio Magyarországot az összpontosítás, a németesítés és önkényuralom számára rendezte be, újra még szükségesebbé vált, mint valaha.

Kétségtelen, hogy Deákra ez az egyetemes óhaj végre hatott, annál inkább, mert az ő gazdálkodása úgy sem volt eredményes; és ha ez az utóbbi körülmény volt is első oka annak, hogy birtokaitól megválják, az idők folyamán éppen oly lényeges ok lett a másik is. Birtokai eladásának s a fővárosba költözésnek gondolatával már 1850-ben megbarátkozott; kivált növérenék, Kissnének terhes családja miatt csakhamar mind szükségesebb lett a közös birtok eladása. Midőn 1842 június 20-ikán bátyja hirtelen meghalt, a három testvér közös vagyonának kezelője ő maradt; de nagyon megváltozott viszonyok közt. Ugyanis a 44-iki országgyűlés után ő is önként elvállalta a megyei közterheket; jobbagyaival már bátyja halála után közpélda adása végett külön szerződésre lépett; ezért a birtokok jövedelme leszállott. Nem is volt szenvedélyes gazda; a közdolgok, majd betegsége, utóbb a forradalom teljesen igénybe vették s ezért Sőjtört egy ideig unokaöcscse, Kiss Ede kezelésébe adta, de nem sok eredménnyel. Mindehhez jött 1848-ban a tized és robot elvesztése; a közadó, a terhek szaporodtak, adóssága újra növekedett. Ekkor elhatározta maga és két testvére közt az osztozást. Minthogy Sőjtör Pusztá-Szent-László mellett fekszik, tehát ezt a birtokot átadta Klára néjének, Oszterhueber (Tarányi)

Józsefnének; Kehidán pedig ő és Józéfa nővérének (Nemeskéri Kiss Józsefné) népes családja osztoztak; de ő megváltani nem tudta, tehát nem maradt az eladáson kívül más mód. Ezt már 1850-ben közölte rokonaival s noha Klára néneje váltig ellenezte, nem volt más megoldás.

Az eladás tárgyában 1852 november elsejéről ismerjük egy részletes levelét, valószínűleg Glavina Lajoshoz, az Inkeyek jószágigazgatójához, kinek Kehidát ajánlotta 128,000 forintért, esetleg pár ezer frttal olcsóbban is, oly feltétellel, hogy felét legfőlebb egy év alatt megkapja, mert ez a rész a nővéréé, másikért elég, ha 6°/_o-ot fizetnek. Ebből a vásárból nem lett semmi; de Széchenyi egyik főtisztje, Perlaky, értesülván az ajánlatról, írt Döblingbe Széchenyinek, ajánlva a birtok megvételét már csak azért is, mert az ár kedvező. Széchenyi kedvencz utilisaló elvét követve, rögtön s annál inkább elhatározta magát, mert úgy is mindig leginkább az ő gondolata volt, hogy Deáknak, mint politikai központnak, Pesten kell laknia.

E vásár ügyében Deák 1854-ben járt Bécsben is, hogy Széchenyivel személyesen értekezék. Szokása szerint a Hôtel Frankfurt-ba szállott, hol e pár nap alatt kivált sok magyar látogatta. Párszor egy távoli rokona, Csapóné kedvéért, elment ebédelni a Wandl-féle vendéglőbe s ott figyelmeztette a vendéglős, hogy egy titkos rendőr minden lépését állandóan megfigyeli. Deákot azonban, mert nem volt semmi titkolnia valója, nyugalmaiban ez nem zavarta. Ez alkalommal beszélt meg Széchenyivel a birtokeladás részleteit, melyre utóbb Czenken gr. Széchenyinével kötött szerződést, a ki Kehidát fia, Ödön számára vette meg.

E tárgyalások értelmében előbb megosztozott a

nővére, Józéfa, (Kissné) gyermekeivel, Vinczével, Ninával és Katalinnal, kik a birtok felét, a gazdasági épületek egy részét, az istállókat s a malom és korcsma felét kapták. Azért, hogy Deák a reáeső felerészt eladhassa, a korcsma és malom felét az 1854 május 8—9-ikén és 20-ikán kötött szerződések szerint három rokonától megvette a következőkben: egy 280 □-öl belső telket, a rajtalevő birkaakkollal Kiss Ninától (Molnár Ferenczné), a malom második és harmadik $\frac{1}{12}$ részét Kiss Vinczétől és Katalintól (Szeniczey Ferenczné), a korcsma $\frac{1}{10}$ részét Kiss Katalintól. Ezeket a birtok felével egy napon, július 28-ikán, Nagy-Czenken, a Nemzeti Múzeumban levő eredeti szerződés szerint, eladta gr. Széchenyiné útján, Széchenyi Ödönnek 5000 pengő forintért olyformán, hogy Széchenyiné átveszi erre az összegre terjedő adósságát a július elsejétől fizetendő kamatokkal. Ezek az adósságok: Deák Antalnak 1842 márczius havában Szentgyörgyi Horvát Imrétől felvett 2000 forint tartozásából még 1000 forint és Deák Ferencznek 1853 június 7-ikén Gáspár József kanizsai lakostól felvett tartozása, 4000 forint.

Az ugyane napon kelt szerződés szerint, a kehidai és felső-kustányi birtoknak Deákra eső felerésze, a holdakat 1200 □-öllel számítva, az 1854 május 9-ikén kállított osztálylevél adatai szerint a következőkből állt: belső-telek $8\frac{3}{8}$ hold, 115 □-öl, szántóföld $186\frac{6}{8}$ hold, 47 □-öl, rét $86\frac{4}{8}$ hold, 46 □-öl, berek $80\frac{7}{8}$ hold, 117 □-öl, erdő egy tagban 285 hold, legelő $16\frac{1}{8}$ hold, majorsági szőlő $8\frac{1}{8}$ hold, 52 □-öl. Összesen 672 hold, 127 □-öl. Ehhez járult $138\frac{3}{8}$ hold hegyvámos szőlő, holdjától egy akó vámmal. Ezzel a birtokterülete $810\frac{3}{8}$ hold, 127 □-öl volt. A malom jövedelme tett 75 pozsonyi mérő tiszta búzát, $232\frac{1}{2}$ mérő rozsot (összesen $307\frac{1}{2}$

mérő), a korcsma jövedelme 116 forint 24 krajczárt pengő pénzben. Az épületek a következők voltak: egy nagy s egy kisebb lakóház, egy nagyobb cséplőpajta, melynek két szárnya magtár, egy kisebb cséplőpajta, egy kovácműhely és egy kisebb épület tűzoltószerereknek. E birtokrészek adója tett 148 forint 42 krajczárt p. p.-ben.

Mindezeket tehát gr. Széchenyiné megvette fia, Ödön számára 50,000 pengő forinton olyformán, hogy átvette Deák 10,000 pengő forintnyi adósságát a július elseje óta fizetendő kamatokkal; a fenmaradt 40,000 pengő forint életjáradékká alakíttatott évenként január elsején és július elsején két részletben Pesten, Deáknak haláláig fizetendő 600 darab császári aranyban. A birtokot a vevő átveszi július elsején, a lakházat és kertet csak Szent-Mihály napján; a fundus instructus, egyszóval az összes ingóságok, a lekaszált széna, az egész évi termés, az összes urbéri kárpótlás Deáké marad. Mindkét szerződés megerősített Zala-Egerszegen július 31-én a törvényszék előtt. Az átvett adósságok a következő kölcsönök voltak: Kéry János veszprémi kanonoktól 1844 augusztus 5-ikén fölvelt 2000 és 1847 október 17-ikén 2500 forint, a zalavári conventtól 1842 augusztus 14-ikén 2000 forint, 1853 július 7-ikén Gáspár József kanizsai lakostól 1850 forint, a zalamegyei nemesi pénztárból 1854 május 9-ikén 700 forint, az Inkey-féle megyei alapítványból 1854 április 9-ikén 500 forint, a zalamegyei Kelemen-alapból 1854 április 9-én 400 forint, összesen 9950 forint s 50 forintot kapott még készpénzben. Ugyanekkor egy második szerződéssel a kehidai birtok másik felét a Kiss-örökösök szintén eladták s így az egész, összesen 1621 hold terület a Széchenyi Ödöné lett.

E szerződés szerint Deák Szent-Mihály napjáig

Kehidán maradt s az ingóságok eladásával foglalkozott. Az utolsó napon, melyet Kehidán töltött, ajándékokkal bocsátotta el tisztjét, cselédjeit, molnárát, a plébánost és tanítót; a jobbágyok búcsúra akartak hozzá menni, de kikerülte. Minthogy pedig már kocsiját is eladta, öcsese, Nedeczky István kocsiján ment át Pusztá-Szent-Lászlóra, magával vivén a birtokfelszerelésből bevett összeget, hogy nénjének megadja körülbelől 12 ezer forintnyi tartozását. Ekkor igen szép jelenet történt. Ugyanis, midőn Deák előkérte az adósleveleket, Klára mindenestől a kandallóba dobta őket. Deák szótlanul ölelte és csókolta meg nénjét s a nő hasonló gondolkozású férje örült a nemes megoldásnak. Más adat szerint ez a jelenet a birtok eladása előtt történt s éppen ez tette lehetővé az eladást. Elég az, hogy kétség hozzá nem fér. Ez az összeg volt Deák pénze, midőn Pestre költözött. Azt is mondják, hogy a 40,000 forint vételárnak életjáradékká átváltoztatása Széchenyi eszméje volt, hogy így Deáknak állandó jövedelmet biztosítson; nem lehetetlen, de ilyesmi már az eladás kezdetén járt Deák fejében is; ismerte magát s tudta, hogy jó szíve miatt tőkéje gyorsan leapadhatna.

Deák maga írja le pesti útját és elhelyezkedését. November 11-ikén, Szt.-Márton napjára ért fel; útközben fél napra meglátogatta Vörösmartyt Székesfejérvárt, Pázmándy Dénest Szt.-Ivánon. Pesten Szent-iványi Károly tanácsára, az Európába szállt; de gr. Mikes János és br. Kemény rábeszélésére már november 16-ikán átköltözött az Angol-királyné szállodába, hol két csöndes szoba ült meg, a gr. Bethlen József előbbi lakása. E két szobáért havonként 50 forintot fizetett.¹ Egyik

¹ A szálló déli homlokzatán, a II. emeleti 71—72. számú

volt hálószozája, másik nappalija s ezóta Pesten állandóan itt lakott, híressé tevén a vendéglőt, mely utóbb némikép a kiegyezés szülőháza lett. Körülbelől havi 50—60 forintba került étkezése s 20—25 forint borraivalót osztogatott ki. Ekképen jövedelme neki elég volt; mert a nyarat P.-Szent-Lászlón töltötte, hacsak nem ment B.-Füredre vagy Marienbadba, mint 1856—1859-ig július—augusztus hóban néhány hétre.

szoba volt Deáké, melyeket nyáron a hűvösebb északi 54—55. számú szobákkal cserélt fel. A hálószoza berendezése volt: az ablaknál egy vaságy, egy mozaikdiszú éjjeliszekrény, tükör, előtte kis asztal, az ajtóval szemben börpamlag és előtte asztal, egy kényelmes karosszék, melyben lefekvés előtt üldögélt és elmélkedett, egy ruhaszekrény, könyvespolcz, mosdó, ruhaállvány. Hálószozáját az utóbbi években nem fűttette, mert egyszer éjjel 11 órakor tűz támadt benne s öt gr. Mikes Jánoshoz kellett átköltöztetni; másik szobáját is ezóta csak kívülről volt szabad fűteni. Nappalijában sok bútor volt, ú. m. az ablakok közt egy asztal körül vörös ripsz bútorzat s egy nagy támlás-és karosszék állott; az asztalon egy nagy bronz s egy más kisebb csengő volt tanácskozások alkalmára; a bútorzatot később kiegészítette a Zala hölgyei által ajándékozott nagy diszkarosszék; az ablak előtt kis íróasztala egy nádszékkal, a kályha mellett egy kis szekrény állott cabanosszivarjaival, melyekből gyakran 15—20 doboz is volt tartalékban barátai ajándékából; az ajtó megett volt elhelyezve gyalupadja s egy kis asztalka mintegy 50 darab szerszámmal, a falakon több kis szekrény és könyvállvány függött; az ablak mellett egy kis asztalon üvegtartóban aranyhalak, a falakon néhány kép volt. Egy időben volt még egy kanárija és egy rigója, melyeknek kalitkát maga faragta. Gyufa és légyesapó több helyt volt állandóan mind a két szobában, éppen úgy, mint régen Kehidán tapló, kova és aczél. A szálloda személyzete szolgálta ki; egy Holl János nevű szolgálta volt szolgálatára rendelve; ez némileg megbízottja is volt jótékonyágaiban; általa osztatta szét az ország minden részéből számára érkezett vadat, bort s más hasonlókat és hűségére jellemző, hogy nem akarta elhagyni akkor sem, midőn

Ez idő óta nem lehet valami egyszerűbbet és pontosabbat gondolni, mint Deák élete. Az évet két részre osztotta; minden év áprilisában elment Pestről faluzni, meglátogatta rokonait Fejérben, Tolnában (Paks), Zalában; aztán P.-Szent-Lászlóra ment Klára nénjéhez s november 4-ikére visszatért az Angol királynőbe. Ezt tudta mindenki s egyéniségének varázsa köréje vonzott minden kiválóbb egyéniséget; szerény nappalija egyaránt befogadott főrangút és táblabíró, kiválót és középszerűt, papot, író, politikust és nem politikust. „Ő volt központja — írja Salamon — a honmaradt magyar emigrációnak.“ „Csak két elem került ezt a helyet: az absolutismus emberei s a forradalom agensei.“

Ennek az életmódnak felelt meg napjának beosztása is. Reggel korán kelt és olvasott; ez volt az egyetlen idő, mikor ezt tehetette. Jó időben a szálloda udvarának terraszsán, rossz időben szobájában reggelizett kávé, vagy teát s ekkor olvasta el a lapokat. Reggeli után mindig nyitva állt nappalijának ajtaja; ekkor fogadta vendégeit kilencz órától félegyig, vagy ha országgyűlés volt, az ülés kezdetéig; mert az ülést, hacsak beteg nem volt, ritkán mulasztotta el. Rendesen egyfogatú bérkocsin ment a házba s onnan megtérve, megebédelt a szálloda éttermében, balfelől a legfelső, az ú. n. Deák-asztalnál. Az étkezésben, a túlságos hizástól és e miatti szívbajtól féltében, 1847-iki nagy betegsége óta, talán Attomyr tanácsára, csak egyszer evett napjában, délben; de ekkor nagy étvágygyal és sokat, mert hatalmas testének sokra volt szüksége. Szerette a jó magyar ételeket, a sok húst;

utóbb nyugdíjas állást akart neki szerezni. Fehérneműjét Deák Katalin rokonával kezeltette, a ki elszegényedése után páholynyt volt a Nemzeti Színházban s Deák ezzel kívánta őt segíyezni.

tésztát a fönti okból keveset evett. Az evésben mel-
lőzött minden különösebb teketóriát. Vendégségekre
sohasem járt; meghívásokat, az özv. Bezerédyné ebéd-
jeit kivéve, majdnem sohasem fogadott el s általában
rendkívüli okok nélkül életrendjét meg nem zavartatta.
Az ebéd soká tartott, mert utána kedélyes beszélgetés
következett, mely gyakran politikai irányú volt. Estefelé
rendesen a Király-utczán végig a városligetbe ment
az akkori kényelmetlen, fedetlen omnibuszokon, melyek
használatát ő tette divatossá; ott nagyobb sétát tett,
szintén a túlságos hízás és szervi szívbjaj ellen, mely
utóbb így is végzetessé fejlődött. Az ötvenes években
gyakran mondta is, hogy mint elődei, ő sem éri meg
a hatvan évet. Sétáiban szeretett egyedül lenni s a
ligetben a köröndön megvolt saját törzshelye, a hol
csakhamar újra társaság vette körül, hölgyek, gyer-
mekek, kik a szállodában nem kereshették fel. Az
estvét újra politikai barátai körében töltötte a szál-
loda éttermében, később a klubban. Ő sohasem vacso-
rált, a társaságért ült csak az étteremben. Ekkor
sokan jelentek meg olyanok is, kik otthon étkezvén,
csak miatta jöttek vendéglőbe. Ha vita fejlődött, nem
vett benne részt, csak midőn hevessé vált, szakította
félbe egy-egy anekdotával, humoros megjegyzéssel;
ilyenkor gyakran el-elmondott egyet híres adomáiból is.

De az igazi szellemi és politikai központ az ő
nappalija maradt s ebben a 9 óra utáni délelőtti idő.
A pamlagon ülve, egyik lábát a másiknak térdén
keresztbe fektetve, balkezeiben a kimaradhatatlan
cabanos-szivarral, rendesen ülve, kézszorítással vagy
nyájas kézintéssel fogadta vendégeit, kik csak oly
otthonosan érezték itt magokat, mint a kehidai híres
kandalló körül. Kiki oda ült, a hol éppen hely volt.

A szivélyes, családias modor, nyájas egyszerűség, a kedves derű itt is ugyanaz maradt, mint Kehidán, ha egyébként hiányzottak a falusi vendégszeretet egyéb járulécai, a lakomák s több ilyen. Ennek az egyszerű nappalinak jelentősége évről-évre növekedett. Ha a vidékről bármely kiválóbb közéleti ember Pestre jött, kikkel Deák többnyire régibb politikai életéből amúgy is ismerős volt, mindig felkereste őt tanács vagy vigasz végett. És Deák nemcsak nagy beszélő és adomázó, hanem nagy figyelmező is volt. Ezekből kitanulta, hogy mi történik az országban, minő a hangulat, a remény, a kilátás és emelőleg, csillapítóan vagy buzdítólag hatott rájuk, a körülmények szerint. Így, a míg benne, mint egy központban összefutottak a nemzeti élet vezető fonalai, másfelől látogatói útján eszmék, gondolatok, elvek szálltak szét az országba, irányítva a hazafiak gondolkozását vagy elhatározását. „Deák mondta“, — ezt elég volt tudni, hogy mindenki elfogadja, mint egy oraculum intését; elég volt, hogy a kicsinyes hiúság meglapuljon, az ábrándozás fellegvárai szétfolyjanak, a bátortalanság és kishitűség felöltse a nagy elhatározás pánczélát.

Ez a rendkívüli hatás, melyet az emberekkel való érintkezés által gyakorolt, továbbá egészséges eszének józan, tiszta értelmi ereje által a meggyőzésnek és megnyugtató érzésnek e csodálatos képessége, mely neki már az ötvenes években „a haza bölcse“, mindennél szebb nevet szerzé meg; a melylyel nagyot és kicsit, egyszerű és bonyolult egyéniséget egyaránt el bírt tölteni a legszükségesebb hittel és meggyőződéssel; a bizalomgerjesztés e csodálatos adománya, melyről elég volt tudni, hogy ő él, egészséges és öröklik a haza sorsa felett: mindez együtt az, a mit Deák társadalmi hatásának

nevezhetnénk, ha ez nem lett volna éppen oly mértékben s a legnemesebb értelemben vett politikai is. De mindenesetre ez volt az, a melylyel ő 1850-től, de kivált 1854-től 1867-ig, eladdig páratlanul vezérévé lett az összes magyar gondolkodásnak s ez az időszak éppen azért pályájának legmagasabb és legfontosabb része. Mert tudni kell, hogy az 50-es években a legtöbb ember azt hitte, hogy hazánkra új kikelet és feltámadás nincsen; az összbirodalom minden időkre magába olvasztotta, az új Ausztria, társúlva a legvakabb reactióval, végre sikerült; csak Deák tartotta fenn a nemzeti erő bizalmát és reményét. Mert ő ezt nem hitte soha egy napig sem, vagy inkább soha be nem vallotta, ha a csüggedés vagy éppen kétségbeesés sötét órái meglepték is. Mindig talált a legnehezebb években is egy fölemelő érzelmet, egy mentő reményt; úgy hogy gyakran elég volt, ha a vidéki látogatók otthon elbeszélhették, hogy Deák él, kétségbe nem esett, sőt olykor-olykor derült is, hogy mindenki bizzék a jövőben, melynek érdekében állandóan azt sürgette szóval és tettel, hogy kettőt ment-sünk meg abból, a mi a viharból megmaradt, ú. m. először nemzetségünket s ezt tehetjük, mert előttünk a társadalmi tér, hová a hatalom be nem hatolhat; másodszor az alkotmányos szabadságért való érzéket és lelkesedést; „mert — a mint az utóbbiról írta Falknak, a *Pesti Napló* irányáról szólva — akkor egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt és huszonnégyszáz óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen legmagasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi alkotmányos szabad-

ságot". Ekképen az ő reménye a nemzet reménye, szel-
leme és bölcsesége a nemzet közkinccse lett; az ő
bátorságából merítette bátorságát, nyugalmasból nyu-
galmát és vigaszát; ezért elfogadta szintén az ő taná-
csából az 50-es években az egyetlen lehető politikát:
a lemondás nélküli hallgatást s az egyetlen legszük-
sésebb erényt: a kitartást. Az a nemzet, mely a
legsúlyosabb viszonyok közt összetart, kitartásra kész:
biztosabban halad egy magasabb sors felé, mint a
legragyogóbb nemzet, mely magát elhagyja. Íme, Deák
elve s a nemzetnek kijelölt erőforrás.

Kétségtelen, hogy a nemzetek, valamint az egyesek
is, nem élnek csak a valóságból, hanem élnek kedvencz
eszmékből és erőt meritnek a képzelődésből. Ezt az
irrealitást képviselte nálunk is sok ezer álmadozó, a
külső segély és hazánkba szabadságot hozó betörés
sok ábrándozója. Deák sem élt tulajdonképen a való-
ságban; de bölcs vezérlése éppen abban áll, hogy a
természetes kibontakozás felé irányozván a figyelmet,
sok esetleges szükségtelen vérontást elhárított. Nem
csoda, ha ily vezetés mellett hazánk e nehéz években
a politikai érzék oly kiváló bizonyítékait adta; az ő
tanácsai alatt okosak lettünk, mert sokat szenvedtünk
s mindennél jobb volt, hogy a korszak együtt élt,
együtt gondolkozott és együtt remélt e nagy fiával.

Deák e nevezetes befolyása mutatkozik mindazon,
mihez az 50-es években hozzá szólt, vagy a mi ritkábban
esett, a miben cselekvőleg lépett fel. Midőn Vörösmarty
1855 november 18-án hirtelen meghalt, halálos beteg-
ségében Deákot kérte fel családja gyámjául. Ismeretes
Gyulai leírásából, hogy Pest minő temetést rendezett
november 21-ikén a nagy költőnek, a mely nemcsak tün-
tetésszámba ment, hanem a nemzet első határozott tilta-

kozása volt az önkényuralom ellen. Ez a tiltakozás éppen úgy történt a meghalt nagy költő, mint az ő legjobb barátja, az élő nagy magyar hazafi hatása alatt. Most Deák elhatározta, hogy a költő ravatala mellől felhívást intéz a nemzethez az özvegy és az árvák sorsa biztosítására. A kormány a nyílt felhívást úgy a Deák, mint az akadémia elnökeinek folyamodására megtiltotta s csak magánúton gyűjtést engedélyezett. Ekkor elég volt Deáknak pár száz, körülbelől egyenlő tartalmú levelet leiratni és szétküldeni megbízott férfiakhoz, hogy ezek bizalmas körben gyűjtést rendezzenek s elég volt egy gyöngéd figyelmeztetés, hogy kerülve a koldulás látszatát, mint a nemzet háláját eszközöljék ezt a költő emléke iránt és körülbelől százezer forint gyűlt össze néhány hónap alatt.¹

Deák e működése éppen oly szép volt eredményeiben, mint a hogy hatott a nemzetiség ébresztésére és nemzeti összetartásra. Ez vezette őt, hogy részt vegyen Pestre költözése óta az akadémia ülésein is,² melynek tiszteleti tagja volt 1839 november 23-ika óta; de noha érdeklődött iránta, csak most nyílt alkalma működésében résztvenni. Első alkalommal Toldynak gr. Teleky József, az akadémia első elnöke felett tartott emlékbeszéde alkalmával jelent meg az akadémia ülésén, 1855 február 16-ikán; erre április 17-ikén Eötvössel, Szögyény Lászlóval és gr. Teleki Domokossal együtt az akadémia igazgató-tagjává választatott kilencz szavazattal; ezt egyelőre a fölterjesztett *Rendszabályok*

¹ Újabban több került elő e levelekből; de eljárása módját leginkább a gr. Mikó Imréhez írt hosszabb, sajátkezű leveléből lehet megismerni, a kit az erdélyi gyűjtésre kért fel s ki ezt el is vállalta. Ily levelet 1856 január 20-ika tájáig mintegy 800-at küldött szét.

² L. kivált Szily Kálmán és Angyal Dávid értekezéseit.

leérkeztéig a cs. kir. katonai és polgári kormányshoz megerősítette a június 25-iki ülés nagy örömmel fogadta. E *Rendszabályok* története röviden abban áll, hogy noha az akadémiát az 1827: XI. t.-cz. biztosította, mégis az egy-
letekről szóló 1852 november 26-iki nyílt parancs értelmében bekövetelték az akadémiának e nyílt parancshoz alkalmazott új rendszabályait, német nyelven, megerősítés végett. Ezeket az 1854 márczius 18-iki igazgatósági ülésből felterjesztették, de csak 1858 február 27-ikén erősítették meg s a rajtok tett lényeges módosítások miatt a május 29-iki igazgatósági ülés újra tárgyalás alá vette őket, Palló Sándor országfejedelmi biztos tiltakozása daczára.

Ugyanis a kormány kivált négy lényeges változtatást tett az eredeti javaslaton. Leglényegesebb volt az 1. §. második szakaszában az, hogy a „tudományok magyar nyelven művelése“ helyett csak „a tudományok művelését“ tűzte ki az akadémia céljául; ezenkívül megszoritva a választást, a két elnök állását hármassal kijelölés alapján való kinevezéstől, a tiszteleti, rendes és levelező tagok választását fő kormányzói nem is megerősítéstől, hanem egyenesen kinevezéstől teszi függővé; továbbá a fizetési osztályok megszabását és bennök az előléptetést szintén a fő kormányzóra ruházza; ezen kívül az országfejedelmi biztos utasítást kapott, hogy nemcsak az alapszabályokkal, hanem a kormány céljával ellenkező minden határozat ellen tiltakozzék, a mi ennek jogkörét, éppen határozatlansága miatt, nagyon kitágította.

Ekkor az igazgatóság egy kérelmet határozott egyenesen az uralkodóhoz s ennek fogalmazásával Deákot, Eötvöst, Prónay Albertet és Toldy Ferenczet bizta meg. A kérelem Deák műve s a bizottság csak

kisebb változtatásokat tett rajta. Ez volt az ő kezéből az első irat a forradalom után az uralkodóhoz.

A folyamodvány a lehető legegyszerűbb, de határozott és erélyes; főképen a tények elősorolásából áll s legbövebben az első szakaszon tett módosítással foglalkozik. Előadja röviden az akadémia megalapítását: az országgyűlésileg kidolgozott tervet, az első alapítók leveleit és feltételeit, a későbbi alapítók hasonló alapítóleveleit s az alapszabályokat; mellékelve a királyi megerősítést, kimutatja, hogy mindezek az akadémia kitűzött céljául rendelik, elismerik a tudományok és szépművészetek magyar nyelven ápolását s a nemzeti nyelv kiművelését. Mindezzel teljesen megegyezik az is, a mint az új szabályterv az akadémia célját meghatározta s most annál mélyebb aggodalommal látják az 1. §-ban a „magyar nyelven“ („in ungarischer Sprache“) szók kihagyását; kéri tehát ezek visszahelyezését. A választások megszorítására nézve a jogfolytonosságra hivatkozik; kiemeli a választás természetes oldalait és azt, hogy mivel az akadémia soha mással, mint tudománynyal nem foglalkozott, ily megszorításra okot, hogy még az egyleteknél is kevésbé legyen szabad választói joga, soha nem adott. A tagok fizetésére nézve kéri, mint legmértányosabbnak, az idősebség jogának meghagyását; végre röviden említi meg „a kormány céljai“ kifejezés határozatlan, kétes értelmét.

A folyamodványt a május 31-iki igazgatósági ülés egyhangúlag elfogadta, noha többen s így Eötvös is, keménynek és száraznak tartották. Eötvös, mint másodelnök vezetése alatt, gr. Andrássy György, gr. Cziráky János és gr. Károlyi György nyújtották be Albrecht főhercegnek; július elsején fogadta őket az uralkodó.

Az alapszabályok módosítását nem nyerték ugyan meg, de biztosítást kaptak arra nézve, hogy a kormány a magyarnyelv használatát megszorítani nem akarja. Ebben 1858 november 20-ikán, a körülmények jegyzőkönyvbe iktatásával, az igazgató-tanács és november 29 ikén az összesülés is megnyugodott. Széchenyi azonban döblingi magányában megtudván az eredményt s mégis olvasnia kellvén a *Rückblick*-ben Bach dicsekvését az akadémia reformjáról: november 6-ikán megírta híres levelét az akadémiához, melyet felolvasásra szánt; de az igazgató-tanács egyhangúlag ellene nyilatkozván, ez elmaradt s csak számtalan kéziratban terjedt el, miben Széchenyi is megnyugodott; azonban a *Blick*-ben annál hevesebb gúnnyal és satirával szórta nyilait az álszenteskedő irányzat miatt Bachra és kormányzatára.

Kiemelendő még Deák ez időbeli akadémiai munkásságából, hogy az 1858-iki nagygyűlés egyenesen az ő felszólalására ítélte oda az osztályok javaslatával szemben, az 1842—47-iki időkörből a törvénytudományi osztály nagy jutalmát Szalay László: *Statusférfiak és szónokok* s az 1848—53-ik évi időkörből Eötvös: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (I.) művének. A jelentés erről szintén az ő műve, melyben a Marczibányi-féle mellékjutalmakat Frank Ignác *A közigazság törvénye Magyarhonban* (1845—47) és Pauler Tivadar *Jog- és államtudományok encyklopaediája* (1851) műveinek kívánja kiadatni. De ezeken kívül utóbb is az igazgató-tanács tevékeny tagja maradt. Mint ilyen, vett részt 1859-ben az akadémia követeléseinek átvizsgálásában, a Kazinczy-ünnep rendezésében, mely alkalomból az október 27-iki disztrakción a pohárköszöntők sorát e híres pár szóval

zárta be: „Lakoma után imádkozni kell. Az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a haza“. Részt vett a Kazinczy-alap gyűjtőbizottságában (1859 október 28-ika óta), majd 1860 április 10-ikén, mint a Széchenyi temetésére kiküldött egyik tag, Bécsbe ment. Utóbb 1862 február 26-ikán indítványt tett, hogy az akadémia egy könyvnyomdát s vele kapcsolatban könyvkiadóhivatalt állítson; ebből a második létesült is, az elsőt a nyomdai viszonyok gyors emelkedése feleslegessé tette.

Noha azonban Deák ily működései, bátorításai, melyekkel magánlevelekben a társadalmi élet magyarságára hatott, fontosak; mégis valódi jelentőséget e hatásnak az adott, hogy ő a nemzeti küzdelem célját szabatosan meghatározta s e körül a nemzetet egyesíteni birta. Ez a cél a törvény s az ebben kifejezett jog visszavívása, ennek pedig legelső feltétele a 48-iki törvények elismerése. Ez más szóval annyi, mint kivívni a jogot a jog erejével s ezzel kapcsolatban útját állani minden oly törekvésnek, mely külső betörés vagy belső forradalom által kíván célt érni.

Bizonyítani azt, hogy Deák mindig a 48-as alapon állt, voltaképen felesleges; mert ez másként nem is gondolható és mert ő ezt már 48-ban kimondta, midőn az április 11-iki törvények érvényességét legelőször támadta meg hivatalosan az augusztus 31-iki emlékirat. Ekkor egyébként is e törvényekről még csak egy vélemény volt az egész országgyűlésen; Deák ezt nem módosította többé soha s az ötvenes években gyakran mondta, hogy a nemzet és király közti kiegyezés alapfeltétele a 48-iki törvények elismerése; de ez nem zárja ki, hogy az elismerés után abban, a mi bennök hevenyészett, az ösztörvényhozás által módosíttassék.

E meggyőződésnek terjesztése, a nemzet vérébe átvittele volt az önkényuralom alatt Deák társadalmi hatásának legnagyobb eredménye; ez az a zászló, mely körül egyesítette a nemzetet. Ezért minden más kísérletet és oportunitási megalkuvást rosszalt, de tekintélyével meggátolni még sem törekedett; mert ebben meg az volt az alapelve, hogy a nemzet sorsa oly kétségbeejtő, jövője oly bizonytalan és magunkon kívül is annyi küleseménytől függ, hogy egyes embernek megakadályozni azt, ha valakinek vezetése alatt a nemzet más kigázolást próbál meg, más jelszó alatt egyesül: nem szabad, és ily felelősséget senkinek sincs joga magára venni. Csak egytől óvta forró agyvelejű nemzetét, melyet az emigratio biztatásai, a közelmúlt kedvencz vezéreszméi, az államesiny brutalitásai folyvást ingereltek: egy esetleges új forradalomtól, mert ebben semmit sem bízott, de a nemzet végveszélyét bizonyosnak hitte. Meg volt győződve arról is, hogy, noha a provisoriumot ideiglenesnek tartotta, mert akkora politikai tévedésen alapult, hogy soká fönn nem állhat: a nemzet magára hagyva még sem bírná a 48-iki törvények elismerését kivívni; mert ezekről nemcsak hallani nem akart az uralkodó és környezete, nemcsak azonosította a forradalommal, hanem nem is tartotta őket szabályszerűen hozottaknak s így éppen nem kötelezőknek. Azonban Deák számításba vette a nyugateurópai helyzet esélyeit, Ausztria elszigeteltségét, gyengesége mellett kormányférfiai s a katonai párt elbizottságát, a belső meghasonlás miatti erőtlenséget, melyek mind szövetségeseink lehetnek egy kedvező pillanatban.

Ebből az elvből helytelenítette tehát, hogy mindjárt a forradalom után akadtak nálunk is a kényuralom helyett a márcziusi alkotmány módosított formájának

barátai, a kikhez tartozott Eötvös még 1859-ben is, az olasz háború előtt kiadott *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* című röpiratában s a kik tehát hazánknak egy tartományi belkormányzati önállásával is megelégedtek volna. Andrassy Gyula, ki 1858 augusztusában tért haza az emigratióból, megütődve olvasta e röpiratot s szemrehányást tett érte Eötvösnek, ki azt felelte, hogy ő műve e részét kefelevonatban megküldte Deáknak s megjegyzés nélkül kapván vissza, ezt beleegyezésre magyarázta. Erre Deák azt mondá, hogy az ő nézete teljesen ellenkezik ezzel; de válságos helyzetünkben nem érez jogot rá, hogy más véleménynek nyilvánítását meggátolja. Nem helyeselte továbbá a 48 előtti haladó conservatívek mozgalmait, kik közül elsőnek gr. Dessewffy Emil lépett fel 1850 április havában ő felségének benyújtott emlékiratával, mely az akkori bécsi lapokban is megjelent. Utána pár hóval később Somsich Pál szólalt meg *Das legitime Recht Ungarns und seines Königs* című röpiratában. Ez, noha sehol sem szól a 48-iki törvények ellen, de összes bizonyítékait a különben fontos közjogi tanulmányban kizárólag a 48 előtti törvényekből vonván ki s a 48-iki törvényeket, mint jogforrásokat, mellőzván, leplezetlenül kifejezte, hogy a 47-iki megszakadt fonal felvevését tartaná helyesnek.

Ez volt tulajdonképen az összes conservatívek álláspontja, kik a márcziusi alkotmánynak szintén határozott hadat izentek. Ezt akkor és azután 47-es alapnak nevezték. Ők a 48-iki törvények ellen egy új érvet bírtak felhozni, azt, hogy ezeket az utasításaitat félretett s így már nem törvényes követek hozták, erre pedig nem volt joguk. Ezért az egész katonai uralom alatt különösen gr. Dessewffy Emil élénk szellemének

hatása következtében arra működtek, hogy a 47-iki, szerintök egyetlen megingathatatlan alapra kell visszatérni. Ámde ez ellen Deák magánbeszélgetésekben és magának Dessewffynek is, a következőket mondta: ez nem egyéb, mint önámítás; mert a nemzet utólag a 48-iki törvényeket helyeselte, szentesítésök ellentmondás nélkül történt meg, a nemzet zöme soha tőlök nem tágitott, a 48 előtti alkotmányt maga az absolutismus is megtagadta; tehát csak 48 lehet a törvényes alap s a conservatívek csak azért ragaszkodnak a 47-hez, mert az uralkodó környezetében 48 iránt legyőzhetetlen a gyűlölet; de ez opportunítás és a már szentesített törvényekkel szemben minden ilyes elv veszedelmes. De volt még ellene egy más döntő ok is; az, hogy soha e zászló körül az egész nemzetet egyesíteni nem lehetett volna; a min az idő egyszer átlépett, arra vissza nem tér.

Ezért rosszalta a conservatívek 1857 május 9-iki ismert emlékiratát is, melyet szintén gr. Dessewffy Emil fogalmazott, mely az uralkodónak és nejének magyarországi körútját akarta felhasználni arra, hogy 48 és 49 egyenes megtagadásával, nagyon óvatos és diplomatikus körülírással meggyőzze magát az uralkodót a 47-iki alkotmány helyreállításának szükségéről és a szoros centralisatio veszélyeiről. Sikere semmi sem lett. Lényegileg Széchenyi is ezen az alapon állott. Ebben az évben marienbadi útjában Deák Bécsből július elején meglátogatta őt. Negyedfél óráig beszélgettek s noha Deák egy szót sem ír e beszélgetés tartalmából, tudjuk, hogy kicserélték e tárgyban is nézeteiket. Széchenyinek nagyon fájt ugyan, hogy Deák vele nem ért egyet, még sem tágitott és Rechberg felhívására, az olasz háború után, midőn Magyarország megnyugtatótatásának kérdése előtérbe lépett,

midőn belátták, hogy változásnak kell történnie: egy, egészben a 47-es alapon álló, de az azóta történt fejlődés mozzanatait felölelő alkotmány visszaállítását javasolta, melyet Hollán Ernő által juttatott kézhez s utóbb ki is nyomatott. Deáknak említett álláspontja magyarázza meg, hogy pl. Kemény Zsigmond s az egész magyar sajtó nem szólt kedvezően az 1857-iki conservativ emlékiratról, sőt, ha tehette, megtámadta.

A conservativek tehát igen jól tudták, hogy Deákot terveiknek nem nyerhetik meg; ezért csak a magok kezére dolgoztak. Midőn 1859 június 24-ikén megtörtént a solferinói csatavesztés és már május 14-ike óta gróf Rechberg volt a külügyminister: ők Deák nélkül és annál inkább megpróbálták elveik érvényre juttatását, mert, mint Széchenyi esetében is történt, Rechberg erre őket felhívta, ki egyenesen megmondta, hogy az absolutismus, mint mindenütt, itt is forradalomra fog vezetni; tehát a birodalom belkormányzatán gyökeresen változtatni kell. A conservativek mindenike, a kit Rechberg megkérdezett, körülbelől ugyanazt tanácsolta: visszatérést az alkotmányhoz, az új idők vívmányai némelyikének felhasználásával, de a 47-es alapon. Ezt tanácsolta neki br. Jósika Samu 1859 június 28-ikán, a villafrancai béke előtt és gr. Dessewffy Emil, több barátjától támogatott részletes javaslatban, a béke megkötése és az uralkodó július 18-iki manifestuma után. Augusztus 14-ikén egy hosszú levelet írt Rechbergnek e javaslatról, mely annál mélyebb benyomást tett, mert nyíltan megmondta, hogy Magyarország minden pillanatban kész bárhonnán származó felhívásra akár újra fegyverhez nyúlni, akár valamely hódító karjába vetni magát. Eleve következtében augusztus 15-én Rechbergnek, utóbb br. Hübnernek felolvasta aphoristikus

munkálatát, mely szerint az uralkodó útján az egész birodalomban diktátori módon egy alkotmánytervet kívánt volna rövid időn életbe léptetni történelmi alapon, tehát nálunk egészben a 47-es elvek szerint, de az urbér eltörlésével, a nemesség megadóztatásával s az általános hadkötelezettséggel, továbbá a közös ügyekre (budget, adó, vám, bank- és pénzügy, újonczozás) központi birodalmi tanácscsal.

Ezóta a conservatívek mindegyre megfordultak Bécsben. Nem sokkal ezután gr. Szécsen Antalt, báró Jósika Samut, Dessewffy és Majláth Györgyöt, majd őket együtt is felhívták, de sikert nem értek; ezt az 1859 október elején tartott bécsi értekezletek végleg eldöntötték. Erre br. Hübner Sándor leköszönt, Dessewffy pedig 1860 februárjában az alkotmány visszaállításának szükségéről s az ellenünk célzatosan terjesztett hamis állításokról, egy ezer aláírással ellátott nyilatkozatot akart közzétenni, azonban Deák tanácsára abbahagyta. Ezeket a sikertelenségeket követte az 1849-iki márcziusi alkotmány 96-ik pontja értelmében létesített birodalmi tanács megerősítése 1860 márczius 5-ikén, melybe azonban csak egy pár conservatív magyar főúr és püspök fogadta el a kinevezést, köztük gróf Szécsen Antal, kinek sikerült a tanácsban többséget szerezni annak a nézetnek, hogy a birodalom egyes részeinek történelmi és közjogi hagyományai összeegyeztetendők a monarchia nagyhatalmi állásának szükség-szerű feltételeivel.

Ezt elvben az uralkodó is elfogadván, gr. Szécsen közbejöttével és nagyrészen egyenesen az ő fogalmazásában, de a Dessewffy munkálatainak felhasználásával, készültek el az októberi diploma s a vele együtt kiadott iratok. Közben Dessewffy is kidolgozta az 59-iki

aphorismák alapján a saját részletes tervét; ebben meghatározta az általa államcsínynek nevezett eljárás összes módozatait és körülírta az egyes országok delegáltjaiból, összesen 120 tagból alakítandó birodalmi parlament eszméjét. Gr. Szécsen megelőzőleg ezt is látta, de eszméit nem tartotta kivihetőknek; azonban az uralkodó megbízásából felhívta őt, br. Sennyey Pált, gr. VayMiklóst, Majláth Györgyöt, gr. Apponyit, gr. Barkóczy Jánost, gr. Andrássy Györgyöt Bécsbe s ott október 14-ike óta tanácskoztak a kibocsátandó iratok részleteiről, melyek azonban a fődolgokban már szilárdan meg voltak állapítva és csak némi módosításokat lehetett rajtuk eszközölniök. Dessewffy tehát, ki 1860 eleje óta már sűrűbb összeköttetésben állt Deákkal, az októberi diplomát s az ezt kísérő összes iratokat, melyek október 21-ikén reggelre a *Wiener Zeitung*-ban megjelentek, rögtön magával hozta Pestre; azonnal elment Deákhoz és Kemény Zsigmond s Eötvös jelenlétében felolvassván neki, Deák habozás nélkül kimutatta hibáikat s Magyarországra nézve elfogadhatatlannak jelentette ki.

Az októberi diploma alapelvei a következők: Helyreállíttatik a különböző országok és tartományok történelmi jogigénye; de minthogy az újabb időkben az egész birodalomban, hazánkat is mindig beleértve, megszáporodtak a közös államintézmények és mindenütt az állami hatalmi eszközök összpontosítása, mint szükség-szerű fejlődés mutatkozik; tehát a *pragmatica sanctio* alapján elrendeli az uralkodó „vissza nem vonható állami alaptörvényül“ ezt az új alkotmányt, melynek alap gondolata az, hogy az absolutismust megszünteti és a törvényhozást az egyes országgyűlésekre, illetve a birodalmi tanácsra ruházza; még pedig a birodalmi

tanácsra az összes közösügyekben, melyek száma nagyon is megnövekedett;¹ minden egyéb tárgyakra nézve Magyarországon az előbbi alkotmány, a többi országokban az újonnan kidolgozandó alkotmány értelmében összehívandó ország-, illetve tartományi gyűlésekre; de némely közösügyek a Lajthán túl még az előbbieken kívül is a szűkebb birodalmi tanácsra, azaz csak az ausztriai tartományokra eső birodalmi tanácsosok testületére fognak ruháztatni. A birodalmi tanács száz tagból áll, melybe a tagokat az uralkodó nevezi ki az országok terjedelme, népessége és adója szerint. A magyar és erdélyi udvari cancellária, királyi curia, helytartó-tanács, vármegyék, a főispánoknak egészben az adminisztratori rendszer szerinti hatalmi körével, helyreállítatnak; a birodalom többi részére államminiszterium szerveztetik egy államminiszter elnöklete alatt. Ezek értelmében államminiszter lett gr. Goluchowski, magyar cancellár br. Vay Miklós, miniszter gr. Szécsen Antal. Megrendelte továbbá az uralkodó a magyar országgyűlés összehívását, hogy ezt az alkotmányt becikkelyezze, s ezután ő királyi hitlevelét kiadva, megkoronáztassa magát; de kijelenti, hogy az országgyűlés hatáskörét megszorítja a diploma elvei szerint, az 1848: VIII., IX., X. és XIII. t.-cz.-et megerősíti újra,² a többinek átvizsgálását és megszüntetését kívánja; az országgyűlést az 1608: VIII. t.-cz. szerint hívja össze, de

¹ Közösügyek: ércz-, pénz-, hitelügy; vám, kereskedelem, jegybank; posta, táviró, vasút; az összes katonauügy; adók és illetékek, só ára; államkölcson, államadósság, állami ingatlanok összes kérdései; állami költségvetés, állami számvizsgálat és pénzügyi kezelés.

² Közös teherviselés, urbér eltörlése, legelő elkülönítés, papitized eltörlése.

beleegyezik, hogy a választások egy ideiglenes szabály szerint történjenek s ezek kidolgozására a primás elnöksége alatt egy nagyobb értekezlet tartandó.

Ezekben áll az október 20-iki diploma s a vele kapcsolt iratok elvi tartalma, melyek tehát titokban s Deák egyenes tudta, annál inkább a nemzet megkérdezése nélkül készültek, a mi annál csodálatosabb, mert Deákot meg szeretnék volna az országbírói állásra nyerni s meg is kínálták vele. Ez tehát újra egy központi, octroyalt alkotmány volt, mely a magyar közjoggal s kivált a 48-iki alkotmány szellemével annyira ellenkezik, hogy bírálata felesleges. Főlényege ránk nézve a 47-es alap, de a 47 előtti dualismus mellőzésével s a nagyon megszorított közösügyek központosításával a birodalmi tanácsban. Mind e mellett voltak számos előnyei, mint a megyerendszer visszaállítása, a megyéknek 1847 előtti, tehát a 48-as átalakulást teljesen mellőzött hatáskörével, az absolutismussal szakítás s a szerb és temesi vajdaság eltörlése; azonban, mert éppen azt az alapot mellőzte, melyre, mint egyetlen elfogadhatóra, akkor már az egész nemzet közvéleménye ráállott, senkit nálunk ki nem elégített. Ez mindjárt abban nyilatkozott, hogy midőn Pest városa határozatából október 23-ikán, a mit Deák előre rosszalt, némelyek kivilágítottak, ablakbetötrések, kihágások, a katonaság és a polgárság összetűzése következett be.

Mint láttuk, Deák az októberi diplomát, mint elveivel ellenkezőt, magára nézve nem fogadta el; elhatározta, hogy a hallgatás politikáját tovább folytatja, de nem kárhoztatta a conservatívek sikereit s pár nehézséget elhárítani is segített; nem hibáztatta, a kik kormányt hívatalt vállalnak, sőt egyenesen helyeslé, hogy kivált nemzetiségi megyékben, magyarok vállaljanak

főispánságot s ebben maga is működött; hogy a megyék foglalják el a megnyílt alkotmányos tért s mindenki fogadja el a választás útján nyert hivatalt. Izgatni tehát a diploma ellen nem akart s ezt tanácsolta a *Pesti Napló*-nak is. Azt tartotta csak helyesnek, hogy a nemzeti közvélemény magától alakuljon ki; mert a 48-as alapot csak egységes nemzeti akarat vihathja ki; végül mert azt is hitte, hogy ha Bécsben a kibékülés szándéka valóban őszinte, ezen az alapon lehetne tenni valamit. Ezt mondta Keménynek is, a ki azonban október 25-ike óta megszegte a hallgatást s kitűzte nyíltan is a 48-as alapot. Egyébként is Deák e hallgatását 1859 óta pártja már egyáltalán nem helyeselte, mely a conservatívek példájára, szintén mozogni kezdett s e két év alatt három bizalmas tájékozást bocsátott ki egészen szűkebb körből és nagy titokban. Mindhárom csak kéziratban terjedt el. Az első a sajtóviszonyok miatt *Tájékozás 1790-ből* (latinból fordítva) czim alatt jelent meg Lónyay Menyhért fogalmazásában közvetlenül az olasz háború előtt, melynek célja volt a tíz évi sikertelen absolutismus eredményei után reménynyel biztatni, óvni a hazafiakat úgy a forradalomtól, mint a csüggedéstől, valamint a kis engedmények elfogadásától; megjelöli a követelések minimumát, a készséget a personal unio alapján a kiegyezésre s addig is a vis inertiae okos felhasználására tanácsokat ad és egyességre int a főelv elfogadásában. A második tájékoztató már az 1860 április 19-iki patens és a protestánsok jogait visszaadó május 15-iki rendelet után készült s az elsőre hivatkozva, a nagy európai események okos felhasználását ajánlja; minthogy minden azt mutatja, hogy Ausztriában nagy változások állanak küszöbön s kitartás és egyetértés okvetetlenül

alkotmányunk visszanyerésére fognak vezetni, mert az angol diplomacia is folyvást hazánk megnyugtatóását sürgeti Bécsben. Az április 19-iki és május 15-iki rendeletek már jelzik a jövőt, mindenki vegyen példát a protestánsok kitartásából s egyesüljön a 48-iki törvények követelésében. A harmadik tájékoztató, mely az októberi diploma után adatott ki, szintén 48-at jelölven meg az egyesülés alapjaként, egészen azokat a tanácsokat adja, melyeket, mint Deák elveit, föntebb láttunk s óvja a nemzetet minden elhamarkodástól.¹

Ezeket a tájékoztatókat Deák hívei, de az ő tudta és befolyása nélkül adták ki. Ezekben ő volt a szellemi vezér, bármennyire is akart megmaradni visszavonultságában. A zászló az ő neve, elvei voltak; a közvélemény sürgette, hogy legyen a nemzet vezére. Valósággal megdőbbsen, midőn minden oldalról hallotta, hogy kezében a haza sorsa, mialatt önkínzó töprengésbe, belső harczba merülve, ennek vezetésére minden egyesnek erejét keveselte, különösen, mikor látta a diploma által felidézett izgatottságot és ingerültséget. Maga bevallja, hogy „e zavarában a bajoknak, reményeknek, vágyaknak és számításoknak nem lát tisztán“; ezért mindig óvatosságot és higgadtságot tanácsolt; dolgaink nem mérhetők a régi mértékkel; gondos vigyázattal párosult szilárdság szükségesebb, mint valaha. Ismételve kifejezi azonban, hogy ha a nemzet a diplomát jogalapúl nem fogadja is el, „de a tért el kell foglalni, a hol lehet — írja sógorának 1860 december 30-ikán — s ezen elfoglalt pontokról tovább haladva, visszanyerni igyekezni az egészet. E részben,

¹ Az első két *Tájékoztás*-t Kónyi Manó úr szíves közléséből ismertetem, a harmadikat kiadta Deák *Beszédei*-ben.

úgy hiszi, az ország helyesen cselekedett“. Érti ezt a megyék gyorsan kifejtett működésére.

Deák álláspontjából önként foly, hogy a december 17-ikére kitűzött esztergomi értekezletre nem mehetett el. Ez iránt már október 23-ikán nyilatkozott s elhatározását sem Benedek, a helytartó, sem november 2-ikán az Eötvös vezetése alatt hozzáment nagyobb küldöttség nem bírta megingatni. Ez utóbbi alkalommal Pesten egy értekezlet volt, melyen részt vett Tisza Kálmán, Almásy Pál, Lónyay Menyhért, gr. Andrássy Gyula, br. Huszár, gr. Csáky László, gr. Teleki Gyula, gr. Bethlen József, gr. Károlyi Sándor, gr. Szapáry Gyula, Beniczky Ferencz, Komáromy György. Az értekezlet általában kimondván Deákszellemében a 48-as alapot s az alkotmány engedélyezett területének megyében és országgyűlésen elfoglalását: másnap elment Deákhoz is, mint vezéréhez, kérve, hogy mint a múltban, vezesse őket az esztergomi tanácskozmányokban is. Mint említettük, megmaradt elhatározása mellett; azonban helyeselte, hogy a szabadelvűek ott megjelenjenek.

Az esztergomi értekezlet tehát december 17-ikén Deák nélkül folyt le. Az októberi diploma férfainak általában az levén álláspontjuk, hogy aprólékos akadémikuskodásokkal ne zavarják a kifejlődést, hanem, hogy okvetetlenül országgyűlés üljön össze s ennek békülékeny hangulatára engedékenységgel készítsék elő a kedélyeket: ezért Bécsben már december 13-ikán belenyugodtak, hogy az új országgyűlési választások az 1848: V. t.-cz. szerint történjenek és az értekezleten ezt báró Wenckheim Béla indítványozza, mely után gr. Apponyi György egy hosszabb beszédben járuljon hozzá. Minden így folyt le, azzal a különbséggel, hogy a beszédet a betegsége miatt meggátolt Apponyi

helyett Dessewffy Emil mondta el s rá a *Pesti Napló* azonnal kiadta azt a jelszót is, hogy az országgyűlés helye az 1848:IV. t.-cz. 1. §-ja szerint csak Pest lehet.

Eközben Bécsben nagy változás történt. Goluchowski államminiszter helyébe 1860 december 13-ikán Schmerling lovag neveztetett ki; a ki december 23-iki programjában két elvet mondott ki: az egyes országokban a rendi képviseleti országgyűlések helyett az érdekképviseleti rendszert és a megnövelt birodalmi tanácsba a tagküldést kinevezés helyett közvetlen választásra bízta. Ez a diplomának lényeges módosítása volt; mert a birodalmi tanács helyett a birodalmi országgyűlés eszméjét s az egyes országok küldötteiben az érdekképviseltetés által a nemzetiségeknek való kedvezést foglalta magában. Ez tehát nem könnyítette, hanem szószerint lehetetlenné tette a kibontakozást.

Ily körülmények közt hívatta az uralkodó kihallgatásra Deákot és Eötvöst, a kik mindketten december 26-ikán este, egy szerdai napon érkeztek hajón Bécsbe és a Hôtel Frankfurtba szálltak. Az uralkodó csütörtök délután félkettőkor Deákot, két órákor Eötvöst fogadta. Ez a meghívás Pesten könnyen érthető izgalmat okozott; azt beszélték, hogy ők most biztosan lehozzák a 48-iki törvények elismerését s a felelős miniszteriumot. Természetesen, semmi ilyes nem történt. Deák maga részletesen megírta 1861 január 9-ikén sógorának, hogy mindössze egy rövid félóra alatt nem lehetett fejtegetésekbe bocsátkoznia; az uralkodó nem is arról beszélt, hogy mit szándéka tenni, csak tudni akarta, hogy a hazában némely dolgokra nézve mi a vélemény. Mindössze négy dologról volt szó: az országgyűlésről, melyre nézve az uralkodó azt kérdezte,

hogy a választások jól fognak-e kiütni? — a szerb vajdaság visszakapcsolásáról véleményét kérdezve, ajánlta, hogy a szerbek kívánatait az országgyűlés tárgyalja méltányosan; óvatosságot és méltánylást vár a közösügyek megoldásában, melyek közül a had- és pénzügy kérdése a legnehezebb; végül azt mondta, hogy nem érti, miért nem akarnak a magyarok a közösügyekre birodalmi tanácsot vagy birodalmi országgyűlést? A beszélgetes tehát nagyon szűk körben mozgott; de volt két valódi eredménye. Egyik az, hogy Deák kifejtette, miért kell a magyaroknak minden közös birodalmi tanácstól vagy országgyűléstől tartózkodniok; a másik az, hogy a legnehezebbnek mondott pénz- és hadügyben megjelölte a concessiók határát s ő felsége erre azt felelte, hogy ezeknek kedvező megoldása esetén gondolható volna a 48-iki törvények elismerése.¹

De mindez, noha a kiegyezést nem mutatta éppen lehetetlennek, távolról sem volt olyas, hogy Deák megnyugtatta és reményekkel jött volna haza. A legfőbb volt az a meggyőződése, mint Vaynak a vendéglőbe visszatérte után tüstént mondta, hogy az ural-

¹ Eötvös utóbb maga elbeszélte Falknak, hogy mit beszélt a felséggel. Lásd Falk *Kor- és jellemrajzok* 225. lap. Azt ajánlta, hogy a német kérdésben vegye ő felsége kezébe a vezetést, hozzon létre központi német parlamentet alkotmányos formákkal, vegyenek részt benne az osztrák tartományok is; ezzel szemben mellőztessék az októberi alkotmány centralisatiója, állítsa helyre a magyar alkotmányt s az országgyűlésen a közösügyek szabályoztatni fognak. Ezt ő megelőzőleg Rechbergnek is ajánlta; de egy pár nagy nehézség gátolta meg, t. i. a centralisatióról lemondás, midőn sikerrel biztatott, a magyar alkotmány helyreállítása a revisio előtt, holott utóbb is az előleges revisio volt a helyreállítás feltétele és fő nehézsége.

kodónak „van esze és szíve; meglepte, hogy mily alaposan ismeri az ügyeket s mily lelkiismeretesen tárgyalja őket“. Viszont az uralkodó így szólt Vaynak Deákról: „Ez aztán a tetőtől talpig becsületes, erős meggyőződésű ember. És milyen a logikája! Csak-hogy sokat tart kivihetőnek, a mi alig leküzdhető akadályokba ütközik“. És vajjon nem nagy eredmény-e ez? Nem feküdt-e a jövő biztosítéka ezekben? Nem találjuk-e meg magyarázatát e pár odavetett szóban annak a bizalomnak, melylyel az uralkodó mindig fogadta Deák véleményét s annak a rendíthetetlen hitnek, melylyel utóbb Deák mindig egyenesen az uralkodótól várta a magyar alkotmány visszaállítását s a függő kérdések megoldásának kezdeményezését?

Deák idézett levele azonban nemcsak azért nagy súlyú, mert elmondja, hogy mit beszélt az uralkodóval; hanem, mert itt először nyilatkozik a megoldás nehézségeiről. Kivált négy fontos kérdés czélszerű megoldását tartja az akkori viszonyok közt majdnem lehetetlenséggel határosnak; érti az akkori viszonyok alatt fent az absolutistikus, lent a forradalmi túlfeszített reményeket, a Velenczét fenyegető háborút s Ausztria zilált helyzetét. E négy kérdés, melyek mindannyiszor fölvetik magokat a következő évek alatt: a pénzügy, mely talán a legnehezebb, mert Deák attól tart, hogy mivel az államadósságokban osztozni kell, akár együttes, akár aránylagosan megosztott kezeléssel, el nem bírjuk; második a hadügy, mert sem az uralkodó, sem államférfiai, sem a hadsereg a kétfelé szakításba bele nem fognak egyezni; harmadik a magyar nemzetiségek ügye, melyeknek nemzeti önállósági vágyait legfőlebb egy szövetséges államforma

elégítné ki; negyedik a közösügyek intézésének módja. Ő itt majdnem csak a gondviselés csodás beavatkozásától remél sikert; egyes ember ereje nem elég. Ő határozott megoldási tervet nem tud s ezért marad negatív téren, a törvény alapján. Ily helyzetben még sohasem volt; mindig tudta, hogy mit akar, mi a helyes; „de most kábul a feje, elszorul melle: ha szembe néz a lehetőségek azon chaosával, mi előttünk áll s miből egy elhibázott lépés végveszélybe viszi a hazát. Engedni a kiegyenlítés kedvéért éppen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot“. „Azt írod — teszi hozzá — az ország reám néz, tőlem vár. Szerencsétlenség az országra is, reám is, ha ez így van; mert a baj súlyosabb, sem-hogy én vagy más abból megmenthetné a hazát és én magam is szívesen mennék azon ember után, ki erre némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni. De nem írok e tárgyról bővebben, mélyebben nem ereszkedem bele. Köteteket lehetne összeírni s az egésznek vége mégis csak annak bizonyítgatása volna: hogy én nem tudok tanácsolni, segíteni. Ezekből is, úgy hiszem, érteni fogod, ha nem az egész helyzet mibenlétét is, de legalább annyit: hogy vulkán felett ábrándozunk s mulatjuk magunkat rózsa-álmok viruló képeivel.“

MÁSODIK FEJEZET.

Deák s az októberi diploma és februári patens.

DEÁK FELLÉPÉSÉNEK OKAI 1861 JANUÁR ÓTA. — A MEGYÉK. — DEÁK A MEGYÉK ELLEN. — FELIRATI JAVASLATA PEST KÖZGYÜLÉSÉN. — DEÁK ELŐKÉSZÜLETE AZ ORSZÁGBÍRÓI ÉRTEKEZLETRE. — GHYCZY DEÁKRÓL. — GHYCZY NÉZETE. — DEÁK VALÓDI ÁLLÁSPONTJA. — ELVEI. — ELLENKEZNEK A KÖZHANGULATTAL. — BESZÉDE FEBRUÁR 25-IKÉN. — DEÁK A 43-IKI BÜNTETŐ CODEXRÓL. — NÉZETEI MÁS KÉRDÉSEKBEN. — BEFOLYÁSA. — AZ ORSZÁGGYÜLÉS AZ ORSZÁGBÍRÓI ÉRTEKEZLET JAVASLATÁRÓL. — A FEBRUÁRI PATENS ÉS ELVEI. — HATÁSA DEÁKRA. — A CONSERVATIVES KISÉRLETE. — ZÁGRÁBMEGYE KÖRLEVELE. — DEÁK FELELETE. — NÉZETE AZ EGYESÜLÉSRŐL. — EZ AZ EMLÉKIRAT FELELET AZ OKTÓBERI DIPLOMÁRA ÉS A FEBRUÁRI PATENSRE IS.

Az a főlórai kihallgatás az uralkodónál, a levelében kifejezett túlsötét hangulat daczára, Deák magatartására, 1861 januárja óta nagy befolyással volt. Az a reménye támadt, hogy valamit mégis csak lehetne tenni a megadott alapon a kiegyezés érdekében. Kedvezőbb pillantatot vetett az eseményekre. Meggyőződött egyszersmind, meg kellett róla győződnie, hogy a nemzet csakugyan tőle várja a kibontakozás vezéreszméit s hogy éppen befolyása nagyságánál fogva kötelessége is határozott elvek köré csoportosítani a túlcsapongó kedélyeket, a mit csak egyedül ő tehetett. Deák eljárásában tehát ez a kihallgatás s az a meggyőződés, melyet az uralkodó jóakarataról nyert, fordulópontot alkot. Ezóta visszanyeri erélyét s egyenesen

a dolgok közepébe áll, fölveszi a küzdelmet föl és lefelé, s ebben két időszak különböztethető meg. Egyik a február 26-iki patens előtti, melyben főképen a nemzetre igyekszik csillapítólag hatni, hogy ne kockáztassa a netalán kivívható eredményt, melynek éppen úgy árthatott a nemzet diadalmas érzetéből származó forradalmi mámor, mint az absolutismus, melynek minden zavar kezére játszott; másik a február 26-iki patens utáni, midőn belátva, hogy fáradozásai, törekvései az újonnan tért foglalt absolutismussal szemben hiábavalók, a kiegyezés meghiusult s ekkor csalódott elhatározással csak annál jobban kiemeli azokat a törhetetlen elveket, melyekből lényegileg többé nem engedett.

Az első időszakban csillapító működése a szabad mozgást visszanyert megyék korlátozására irányult, melyek magokat teljesen a 47 előtti megyei szervezet és befolyás örököseinek tartván s tehát mellőzván a 48-iki törvények által az alkotmányos kormányzat következtében reájok rótt korlátokat: nem bírták a szükséges mérsékletet és önuralmat megőrizni, holott fent Schmerling kinevezése már jelezte az absolutismus újabb előtérbe lépését.

A megyék térfoglalása tudniillik nemcsak a politizálás túlságaiban nyilatkozott, a mely végre is nem lett volna baj; hanem a polgári peres és bűnvádi ügyekben, be sem várva azt a megígért megoldást, hogy zökkenés nélkül álltassék vissza a magyar magán- és büntetőjog, vagyis az ígért országbirói tanácskozmány megtörténjék: választott bíróságaikkal azonnal több helyt visszatértek a magyar régibb törvényekre, érvényteleneknek mondták ki az 1850 óta behozott telekkönyveket; sőt az osztrák törvények alatt létrejött jogviszonyokat és pereket is a régibb tör-

vények szerint akarták elítéltetni. Természetesen, az eljárás nem volt egységes; a megyék hol több, hol kevesebb korlátot, kivételt rendeltek; egyszóval a törvényhozás teendőibe avatkoztak s így megtörténhetett volna, hogy vármegyék szerint lettek volna különböző bíróságok, különböző törvények és különböző eljárási módok.

Deákot megdöbbenetette a helyzet képe. Meggyőződése szerint a megyék helytelenül cselekedtek, midőn túllépve jogkörüket, az igazságszolgáltatásban külön határozataik által oly rettentő zavart okoztak s ezért a legelső alkalmat megragadta, hogy az egész ország előtt nyilatkozzék erről a megtévedésről. Értjük itt 1861 január 17-iki nagysúlyú beszédét Pest városa közgyűlésén, Szilágyi Virgil azon indítványa ellen, hogy a város a törvénykezés átalakításában kövesse a többi törvényhatóságokat. Deák elismerte, hogy a városnak az igazságszolgáltatást átvenni joga van; de a kérdés bonyolult s összeegyeztetendő ez a kettő, hogy a nemzet a törvénykezés alkotmányos kezelését minél előbb átvegye; de a magánosok jogviszonyait meg ne zavarja. Ámde a lefolyt tíz év alatt az osztrák törvénykönyv behozatala új jogviszonyokat teremtett úgy a polgároknak egymásközi, mint külfölddel szemben való viszonyaiban; a mellett, hogy ezek csak azon törvény szerint ítéltetők el, melyek alatt létrejöttek, a régi magyar magánjogi törvényeket nem is lehetne mind visszaállítani; mert például az ősiség megszüntetése törvényben és gyakorlatban rendkívüli rést ütött rajtuk, melyeken csak a törvényhozás segíthet. Rajzolva tehát a fenti zavarokat, azt indítványozta, hogy Pest ne kövesse a vármegyéket a zavarok útján, hanem várja be az országbírói érte-

kezlet eredményeit, melynek célja éppen az, hogy a törvényhozás intézkedhetéséig is állítsa helyre egységes elvek szerint minél előbb a törvénykezésben a nemzet alkotmányos jogait. A helyzetről e nevezetes szavakat mondta: „Egyik főokát botlásainknak a helyzet hibás fölfogásában találom. Minden magyar egyetért abban, hogy egyedül az 1848-ik évi törvények szolgálhatnak nekünk jogalapul, s hogy azok jogilag teljesen érvényesek s mi azokhoz ragaszkodunk. De, fájdalom, ezen jogilag tetteleg fönnálló törvények tetteleg még egész terjedelmökben nincsenek életben, s az a hatalom, melynek kezében van az anyagi erő, az említett törvények némely részeinek tetteleges fönnállását tagadja. És mi mégis úgy akarunk eljárni tetteleg, sőt talán erőszakkal is, mintha semmi akadály nem léteznék, s azon tetteleg fönnálló hatalmat és erőt teljesen ignorálnók“. Különösen mély benyomást tett beszédének befejezése, hogy az anarchia és zavar éppen oly ellenségei a nemzet szabadságának, mint az absolutismus, és a zavarok s anarchia átka a legrövidebb út az absolut hatalom újra megalapítására.

Ennek a nézetnek általános igazsága kétségtelen. A megyék megdöbbentek, midőn Deákot ily határozottan és keményen fellépni látták s nem hiában mondták sokan, hogy ha ez csak novemberben történik, jó hatása ki nem maradt volna. Ez valóban gyakorlatilag annyira igaz volt, hogy Schmerling már januárban egy minisztertanácson azt mondta, hogy békés megoldás többé nem gondolható, mások hozzátették, hogy Magyarország már is fölkelőben van s ellenségnek tekintendő és megindította a harczot a bécsi lapokban a conservatív politika ellen. Deák ezóta csakugyan felhasználta az alkalmat, hogy nyilatkozzék a helyzetről s

ezáltal irányt adjon. Tette ezt legközelebből Pest városa február elsejei közgyűlésén egy felirati javaslatában. Ugyanis a megyék eddigi határozatainak korlátozására 1861 január 16-ikán egy királyi leirat adatott ki, mely megsemmisíti az emigratio tagjaira esett választásokat, megtilt az egyenes és közvetett adók beszédese ellen bármely gátló intézkedést és minden változtatást a törvénykezésen az országbirói tanácskozás ideiglenes javaslatainak megerősítéséig, végre minden kísérletet a 48-iki törvények bármelyikének életbeléptetésére az országgyűlés intézkedéséig. Erre Pest városa, noha semmi ilyes lépést nem tett, felelni kívánt s Szilágyi Virgil készült erős philippikára a leirat ellen. Deák maga nem ment el az ülésre, hanem egy feliratot adott át a főjegyzőnek, melyet Lukács Mór indítványára felolvastak. Ezt az előleges tanácskozmányon elvben Szilágyi is elfogadta, de beszéde elmondásáról nem mondott le. Többen elmentek az ülésre, hogy ha kell, megvédjék a javaslatot; de csak Eötvös szólalt fel Szilágyi czáfolatára, mire a feliratot megszavazták.

A felirat súlypontja a 48-iki törvények jogi érvényességének kiemelésében áll. „Az 1848-iki törvények alkotmányszerűleg lőnek alkotva s nincsenek e mai napig alkotmányszerűleg eltörölve; — mond a felirat — mi tehát úgy is, mint egyes polgárok, úgy is, mint törvényhatóság, kötelesek vagyunk azokat tisztelni, teljesen jogérvényeseknek tekinteni mindaddig, míg a nemzet és a koronás fejedelem egyesült akarata azokban változást nem tesz“. Említi alább e törvények esetleges átvizsgálásának szükségét is; de mindig csak országgyűlésileg, úgy mint Deák ismeretes elve szól; rövidebben fejezi ki az amnestia szükségét, a közadó

törvénytelenisége miatti óvást és azt, hogy a város be kívánja várni az országbirói tanácskozmány eredményeit.

Ily elhatározással vett részt Deák az országbirói értekezleten is, 1861 január 23-ikától márczius 4-ikéig, midőn már az országgyűlés április másodikára össze volt hiva. Ez az értekezlet szintén egy október 20-iki királyi iraton alapul, mely szerint az uralkodó megbízta gr. Apponyi György országbirót, hogy terjeszsze elő a curia kinevezendő tagjait s ezekkel és más kiváló férfiakkal együtt készítsen javaslatot a magyar igazságszolgáltatás szervezéséről addig is, míg az országgyűlés intézkedhetnék. Az értekezletbe Deák is meghívván, nemcsak készült rá, hanem Ghyczy Kálmánnak is írt, hogy okvetetlen vegyen részt, mert a mint Ghyczy írja, Deák vele és Szalayval egyöntetűen kívánt volna eljárni. Azonban csakhamar kitűnt, hogy köztök elvi ellentét van; mert Deák az absolutismus magánjogi rendeleteit és törvénykezését lényegökben megtartani s csak némely részletekben akarta a magyar jogrendszerhez alkalmazva módosítani és erre az országbirói értekezlet jogát elismerte; Ghyczy előtt azonban az 1790-iki eljárás lebegvén, egyszerre egészen a magyar régi törvényekhez visszatérést, a törvények anyagi részének módosításában pedig csak az országgyűlést tartotta illetékesnek, s ő ezért a folyamatban levő pereket felfüggesztette volna az országgyűlés határozatáig, minden oly esetben, melyben a magyar és osztráktörvény összeütközik. Ezen elvi ellentét miatt nem tanácskoztak többé együtt s Ghyczy az országbirói értekezleten jelezvén álláspontját, eltávozott; de utóbb is a saját nézetét alkotmányos szempontból helyesebbnek tartotta, s az volt a véleménye, hogy ez a teljes

visszatérés a magyar törvénykezésre kevésbé okozta volna a magán jogviszonyok oly megzavarását, mint tőle tartottak; mert hiszen a visszatérést ily kiterjedésben az akkori kormány úgy sem fogadta volna el; tehát maradt volna a régi törvénykezési eljárás, míg az országgyűlés valami megoldást nem talált volna.

Ha Ghyczynek ezt az előadását egész higgadtsággal nézzük, lényege az, hogy ő ugyan az azonnal való teljes magyar törvénykezést követelte volna az egész vonalon, minthogy a kormány úgy sem fogadta volna el; vagyis ez szó szerint azt jelenti, hogy ő az osztrák törvénykezés teljes fentartását kívánta. Tehát az akkori legszabadabb felfogást vallotta; de csak azért, hogy semmit se érjen el. Ezt Deák csakugyan úgy tudta meg, hogy Ghyczy nem akart, még pedig első sorban egy örökösödési kérdés miatt, az osztrák törvénykezésen változtatni, mert ez így rá személyileg kedvezőbb volt s ezt Ghyczynek többé soha nem bocsátotta meg.

De a Ghyczy előadása Deák álláspontjáról más tekintetben sem egészen hű. Deák ugyanis kifejtette álláspontját Pest városa közgyűlésén s ezt már láttuk; ugyanezt nem egyszer előadta az országbirói értekezleten is. Elve tudniillik az volt, hogy a régi magyar törvénykezés mindenestől vissza nem állítható; mert 1848 egész magánjogunkba demokratikus szellemet hozott, de a részleteket ki nem dolgozhatta; már most a régi magyar törvénykezés visszaállítása módosítás nélkül, fölforgatná a 48-iki törvények demokratikus elveit, minő a törvény előtti egyenlőség, ösiség eltörlése s több ilyes, a mi kárhozatos visszalépés volna; a törvényhatóságoknak állapítani meg a törvénykezés átalakítását joguk nincs, ez az országgyűlést illeti;

különben ez ötvenkét megyében ötvenkét törvénykezési eljárásra, sőt ötvenkét büntető és polgári törvényre fog vezetni, mert ha a régi magyar törvény mindenben vissza nem állitható, a megoldásra minden megye más módot fog alkalmazni; már pedig törvénykezésben az egész országban egyformaság s az ítélőszékek fokai közt összhangzás kell. Továbbá az 1790-iki eset most nem alkalmazható. A II. József tíz éves absolutismusa megváltoztatta ugyan a törvényszékek szerkezetét, de az anyagi jog nem változott, idegen codexet nem hozott be. Mihelyt tehát 1790-ben megszűnt az absolutismus s helyreállt a magyar bírósági szervezet, ez azonnal folytathatta működését ott, hol átvette a másiktól; de a 48-iki törvényhozás átalakította magánjogi elveinket a nélkül, hogy a részleteket kidolgozta volna; utána a tizenkét évi absolutismus az egész anyagi jogot megváltoztatta polgári és bűnügyekben egyaránt. A harmadik elve e kérdésben az volt, hogy addig, míg az országbírói értekezlet megtartatik, maradjon az osztrák törvénykezés annál is inkább, mert ez már csak rövid idő kérdése és az értekezlet munkálata szolgáljon alapul a törvénykezésben addig, míg az országgyűlés véglegesen intézkedik. Csak így lehet e téren visszaállítani a nemzet alkotmányos jogait minél előbb, a nélkül, hogy a magánosok jogviszonyai megzavartassanak; már pedig Deák elve volt az is, hogy az októberi diploma által megengedett alkotmányos tért a nemzet okvetetlenül foglalja el haladéknélkül.

Erre az utóbbi nézetre az akkori népszerű álláspont azt felelte, hogy az országbírói értekezlet javaslata azért nem lesz elfogadható, mert octroyálás volna s így alkotmányellenes. Igaz, — felelte Deák — ez octroy lesz némiképen; de minthogy a régi törvények

mindenben helyre nem állithatók, octroy lesz az is, mit a megyék fognának határozni, csakhogy ötvenkét-féle octroy; másfelől a curia javaslata mellett szól az, hogy ennek döntései ott, a hol a törvény hiányos, mindig törvényerejűeknek tekintettek s így legkevesebb bajt az okoz s a legtöbb előnnyel az jár, ha ennek javaslatát fogadjuk el.

Ezekben Deák álláspontja tehát sok tekintetben volt az akkori nemzeti hangulattal ellentétes, mely a régi törvények iránti kegyelet és az osztrák törvénykezés elleni gyűlölet hatása alatt állott. Ezért midőn az örökösödési törvények tárgyalása alkalmából február 25-ikén az országbírói értekezleten újra hangoztatták a magyar törvények visszaállítását, ő megint részletesen nyilatkozott e kérdésről; mert úgy találta minden lépten-nyomon, hogy maga az értekezlet is a közhangulat nyomása alatt áll. Újra kifejtette, hogy az alapeszme, régi törvényeinkből mindent visszaállítani, a mit lehet; ezt czélozta az uralkodó is az országbírói értekezlettel; ezt akarják ők is; de ennek az alapeszmének valóításában főszabály az, hogy a magánjogviszonyokat meg ne zavarják s az 1848-iki demokratikus intézményeket föl ne forgassák. Kimondja tehát, bárminő legyen is a közvélemény, melynek fontosságát elismeri, de éppen nem helyesli, ha magánjogviszonyok az izgatottság nyomása alatt döntetnek el, hogy ő e kérdésekben csak lelkiismeretére hallgat. Minden kérdésben nem azt kérdi tehát, hogy több vagy kevesebb tartatik-e meg az osztrák törvénykönyvből, mert őt gyűlölet nem vezetheti; hanem tárgyilagosan jár el és nem tartaná helyesnek tisztán a gyűlölet által vezettetve, polgártársainak okozni kárt. Így azon demokratikus elvek közül, melyek a nem-

zetet a mivelt európai nemzetek színvonalára emelték, nem akarja feláldozni az osztrák törvénykezésnek megfontolatlan eldobása által, a törvény előtti egyenlőséget, az ősiség és a feudalismus más maradványai eltörlését, csak azért, mert a 48-ban kimondott elvet nem magyar, hanem az osztrák kormány hajtotta végre az osztrák polgári törvénykönyv által. Ily áldozatot a közhangúlatnak hozni nem szabad.

Ezek azok az elvek, melyeket Deák az országbirói értekezleten hangoztatott elvbarátaival együtt, s ez teljesen más és egyéb, mint a mit Ghyczy mond, más úgy kiindulásában, mint célzatában; sőt Ghyczynek azt az állítását is óvatosan kell itt fogadni, hogy az értekezlet legnagyobb része az abszolút kormány törvénykezéséhez kívánt volna ragaszkodni, s hogy a valódi alkotmányosságról fogalma sem volt. Ha így lett volna, Deák egy napig sem maradt volna az értekezlet tárgyalásain.

Az országbirói értekezlet Deák alapelveit a törvénykezés átalakítására elfogadta és kimondta, hogy csupán felfüggesztés vagy moratorium még mindig nem elég régi törvényeink visszaállítására; ennélfogva a szükséges nagyobb változtatásokra albizottságokat küldött ki, melyek közül Deák a büntetőjogiban vett részt. Az albizottságban Deák kifejtette, hogy régi büntető törvényeink és eljárásunk a törvény előtti egyenlőség elve, régibb törvényeink határozatlansága, az eljárás zavarossága, a kortól elmaradottsága s végre a miatt, hogy majdnem megynként másképen alkalmaztattak, vissza nem állíthatók; de nem használhatók e törvények azért sem, mert a politikai büntettek benne határozatlanok, mint a Balogh s Wesselényi notaperei mutatják, s megvan bennök a

notaperekban az 1795 után behozott s 48-ig fennállott titkos eljárás. Minthogy azonban az osztrák büntető-törvény ellenkezik alkotmányunkkal, ez sem tartható meg, ő tehát indítványozza a 43/44-iki országgyűlésen átdolgozott és megszavazott büntető codex, eljárás (eskütszék), börtönrendszer és a 48-iki sajtótörvény ideiglenes elfogadását. Ezt az albizottság február 2-ikán egyhangúlag kimondta; indokolását, a mely a Deák műve, február 16-ikán olvasták fel; de az értekezlet a régi magyar büntetőjog és eljárás megfelelően módosított visszaállítását fogadván el, Deákék az albizottsági munkálkodásról lemondtak. A 43-iki codexből csak a sajtóeskütszéki eljárást fogadták el február 18-ikán oly módon, a mint azt 1848-ban Deák rendelkezéssel életbeléptette.

Egyebekben, mellőzve a részleteket, Deák mindenben kimondott alapelvéhez ragaszkodott és valahányszor ettől az országbirói értekezlet el akart térni, mindig figyelmeztetőleg szólt. Így tett a köszénbányákra vonatkozva, melyekről a régibb magyar törvény nem intézkedik s így ő azt helyeselte, hogy ne az osztrák 1854-iki rendelet fogadtassék el, mely a magánjogot korlátozza, hanem a törvényhozás intézkedéséig öt évi újabb halasztás adassék; továbbá a telekkönyvi betáblázásoknál azt az elvet védte, hogy az ingatlan tartozékai a betáblázásba ne érteszenek bele, mert a magyar törvények szelleme ezt kívánja. Ugyanezt az elvet érvényesítette az örökösödésről szóló alválasztmányi munkálatban. Az ősiség eltörlése miatt a régi magyar törvények visszaállítását lehetőknek nem tartotta; ellene szavazott tehát úgy ennek, mint a Horváth Boldizsárék által beadott különvéleménynek; de nem fogadta el azt sem, a mit az albizottság indit-

ványozott, hogy az 1852 november 29-iki patens, mely az ösiséget eltörölte gyakorlatban is, valamint az osztrák polgári törvénykönyv s ebben az örökösödés minden nemei elfogadtassanak, a míg az országgyűlés máskép intézkednék; hanem kimutatván, hogy például a nővel szemben a magyar örökösödési régi jog méltányosabb, indítványozta, hogy az osztrák polgári törvénykönyv már most a magyar törvények alapján átdolgozandó. Ezt egy albizottság végre is hajtotta.

Végeredményében tehát éppen Deák bölcsessége volt az, mely keresztülvitte, hogy az országbirói értekezéslet, mely egyedül magyarázza meg létjogát, mint a vármegyék helyett egy hivatottabb testület, megtalálta a helyes középutat azokban az elvekben, melyeket Deák kifejtett s abban a gyakorlatban, hogy lényegesebb eredmény az, mely szerint magyar bíróságok fognak ítélkezni, mint a régi magyar törvények okvetlen visszaállítása a lehetőség ellenére; mert abban inkább lel kifejezést az alkotmányos tér elfoglalása, mint emebben. Ezt az országgyűlés is méltányolta s Deáknak éppen az volt alapgondolata, hogy mire az országbirói értekezéslet végződik, úgy is körülbelől országgyűlés lesz, mely majd törvényesíti az ideiglenes javaslatot. Valóban az országgyűlés is egészben így döntött.

Még javában folyt az országbirói értekezéslet, midőn Schmerling programmja alapján 1861 február 26-ikán az uralkodó kibocsátotta a februári patenst, mint az októberi diploma kiegészítését, valójában pedig módosítását, melyben a birodalmi tanácsot követek és urak házával birodalmi országgyűléssé változtatja a márcziusi alkotmány szerint. Ez az utóbbi állt volna 343 tagból; ezekből Magyarországra 85, Horvátországra 9, Erdélyre 26 jutott volna; ennek, valamint a szűkebb

képviseletnek hatásköre ugyanaz maradt, mint az októberi diplomában; a tagok az illető országgyűlés követeiből, de közvetetlen választás útján, az illető területekre eső képviselők közül lévén küldendők, ez volt az az érdekköri képviseltetés, melyről Schmerling programja szólt. Ugyane napon az uralkodó a „birodalmi tanács“ nevet megtartott birodalmi országgyűlést, a sürgős ügyek elintézése végett, április 29-ikére összehívta, nem lévén kétséges, hogy a magyar korona országai addig a rájuk eső tagokat meg fogják választani.

A birodalmi tanácsnak ez a megoldása a magyar conservatívek, tehát az október 20-iki férfiak ellenére, sőt tudtán kívül és azért történt, hogy a birodalom és hazánk érdekképviseltetése elnyomja a magyarságnak összes befolyását az így összealkotott birodalmi országgyűlésen. Ez tehát az októberi diplomát teljesen használhatatlanná tette hazánkra nézve, annál is inkább, mert a februári patens hatodik pontja az uralkodó részéről most már minden visszavonulást kizárt. Deák, a ki a bécsi kihallgatás óta elfogadta azt a lehetőséget, hogy a pénz- és hadügyben való engedés esetén az uralkodó elfogadja a kiindulás alapjául a 48-iki törvényeket s ez oly tér, melyen becsülettel ki lehet egyezni: most rendkívül elkomorodott, éppen mint 48-ban, midőn a közelő veszélyt látta s még sem gátolhatta meg. Egyszerre vége lett minden reménynek és számításnak; a bizalom a bécsiek őszinteségében elpárolgott s Deák így fejezte ki véleményét márczius 4-ikén Lónyainak: az előbbi viszonyok közt az anyagi felvirágzás, hazánk egysége s az alkotmány visszaállítása megérdemelte volna, a mint sokan gondolkoztak itthon, az engedést az államadósságokban, a pénz- és hadügyben; de most mindezek megvonatván, áldozni annál kevésbbé érde-

mes, mert a mennyit így elérünk, elérnénk akkor is, ha egy európai háború Ausztriát részekre bontaná. Áldozni tehát nem érdemes. Deák boszús volt Szécsenénekre is, kik ezt meg nem gátolva, az országot felültették, a mi azonban nem rajtok fordúlt meg; ők ezt nem akarták s nem is tudtak róla. Dessewffy Emil, midőn ilyféle tervezetnek csak hírét is hallotta, február 18-ikán előre megírta Vaynak, hogy ez őket lehetetlenekké teszi s Vay mellett csak az szólt az országban, hogy neve nem állt a patens alatt, hanem ez csak hozzá intéztetett, mint magyar cancellárhoz; de a felfogás az volt, hogy nem is írhatja alá. Azonban, noha a conservatívek ezt jól érezték, azt gondolták, hogy még megmenthetik a helyzetet s ezért kivált gr. Apponyi György tanácsára egy kísérletet tettek, hogy a kiegyezést kívánó saját nézetök mellett egyesítsék a szabadelvűek legnagyobb részét, elvonva Deáktól, a ki legfőlebb egy párttöredék élén maradna, mint ellenzéki. E kísérlet azonban hajótörést szenvedvén, megadással várták az országgyűlést, melyről mindenki előre tudta, hogy az októberi diplomának benne nem lesz egyetlen barátja sem, s Deák előre jelezte, hogy el fogja mondani azt, a mi e helyzetben véleménye és újra visszavonul, mert a kiegyezés február 26-ika óta már lehetetlen. Ezért e naptól kezdve az ország-bírói értekezletről is kimaradt.

Ily körülmények között nyerte ismert nagy jelentőségét Deák nevezetes emlékirata, a mely *Zágrábmegye körlevele és az egyesülés* czím alatt a *Pesti Napló* márczius 24-iki számában s onnan különnyomatokban elterjedt. Erre a dolgozatra alkalmat Zágrábmegye február 24-iki közgyűléséből a horvát, szlapon és magyar megyékhez küldött körlevél adott, melyben

kifejezi ugyan óhaját a három egyesült királyságnak Magyarországgal kötendő újabb államjogi kapcsolatára nézve; de egyszersmind temérdek keserűséget, méltatlan vádat és sértő gúnyt szór hazánkra. Márczius havában Inkey Ferdinánd, a ki elfogadta Verőcse-megye alispánságát abban a hitben, hogy hazánk s a kapcsolt részek kibékülésére hathat, látván a körlevél miatti hangulatot, levélben kérte meg Deákot, hogy világosítsa fel a horvát ügyről; mert ha semmit sem tehet, inkább lemond. Deák el is kezdte a választ; de az idők hatása és kivált a februári patens miatt, a tervezett levélnél hosszabb, részletesebb, egy valószínűs emlékirat lett belőle, s barátai tanácsára, mint választ adta közre a zágrábi körlevélre.

Deák e válaszában a szokott módon jár el. Első sorban is, mint mindig, rendkívül higgadt, másodsor a körlevél minden részére felel. Ennek alapokoskodása a következő: A három egyesült királyság (Horvát-, Szlavon- és Dalmátország) hajdan tökéletesen önálló volt s Magyarországgal csak personal unióban állt; de „Magyarország vétke miatt“ ez az önállás elenyészett, Horvátország államjogai összeolvadtak a magyar államjoggal; most azonban visszaköveteli tökéletes autonómiáját, úgy, mint Kálmán király korában s utóbb birta; egyszersmind követeli vissza Fiumét és a Muraközt, mint jogos tulajdonát. Ezek mind olyan vádak, melyek utóbb a horvát országgyűlésnek a magyar országgyűléshez küldött 1865-iki átiratában is előfordulnak, melyeknek — mint meglátjuk — czáfolata szintén Deáktól ered. De míg 1865-ben Deák a történelmi fejtegetéseket elhagyva, csak a legújabb vádakról szól, az 1861-iki válaszban amazokra is kiterjeszkedik és noha csak áttekintőleg, megczáfolja a következőket: Horvátországot, illetve

a három egyesült királyságot soha Magyarországtól önállóan s a koronázott királyhoz hasonló jogokkal rendelkező bán nem kormányozta; Magyar- és Horvátország mindig ugyanazon törvény alatt állott, e törvényeket a horvátok egyenes befolyásával a magyar országgyűlésen hozták; voltak ugyan Horvátországnak külön statutumai és országgyűlése, de a mikről ezek intézkedtek, a köz- és magánjogi törvények kisebb részét tették; ez így volt nemcsak a Habsburgok ideje óta, hanem előbb is, a vegyesházi királyok idejében; ha a külön országgyűlés közjogi kérdésben határozott, ezt később, mint a *pragmatica sanctio* esetében, a magyar országgyűlés határozata korlátozta; utóbb, a Habsburgok alatt, igaz, hogy Horvátország autonómiája megkevesbedett, de ez nem Magyarország vétke, hanem a horvátok egyenes óhaja volt; ők óhajtották 1790-ben a horvátországi adónak a magyar országgyűlésen tárgyalását s közigazgatásilag ők kívántak a magyar helytartótanács alá helyeztetni; Fiume régebben sem volt Horvátországnak s több mint száz éve van saját óhajából hazánkhoz kapcsolva; a vádúl felhozott 1848: V. t.-cz., mely szerint a törvényhozás nyelve csak magyar, a horvát követek beleegyezésével hozott; általában a horvátok gyakran megtámadták a különben mindig beleegyezésökkel hozott összes 48-iki törvényeket, kivált a felelős minisztériumot, holott ez csak a régi helytartótanácsot helyettesíti; a népképviselési törvény s ebben az alsó-szlavoniai vármegyék és Horvátország külön felemlítése ellen Horvátország sohasem szólalt fel; végül midőn 1848-ban e törvények miatt harczra került a dolog, a horvát bán sohasem Horvátország, hanem a dynastia megsértett jogait hozta fel a fegyverhez nyúlás okaiúl.

Mind e vádak csak azt jelentik, hogy Horvátország mást, egyebet akar a múlt kapcsolatainál. „De ha ez így van, — mond Deák — sőt még akkor is, ha a múltra nézve mindaz, a mi állittatik, nem teljesen állana, nem lett volna-e férfiasabb s talán nemesebb, a követeléssel föllépni azon méltatlan vádak nélkül, mik ellenünk szóratnak s mik indokolva nincsenek?” Azt, hogy a horvátok ily teljes önállást és függetlenséget kívánnak, csak most először, a zágrábi körlevélből lehet Magyarországnak megtudnia. A sok vád közt jellemző, hogy Muraközt is követeli Horvátország, mely az absolutismus tizenkét évét leszámítva, soha oda nem tartozott s most is ugyanaz a hatalom csatolta vissza Zalához, mely a hódítás el nem ismerhető jogán tőlünk elszakíthatónak vélte; holott például Magyarország nem kíván jogot formálni Verőcze, Pozsega és Szerém megyékre, pedig azok jogilag csakugyan hazánk kiegészítő részei s mindig külön voltak képviselve országgyűléseinken.

Még különösebb a körlevélnek az a vádja, hogy mi a horvátokat s a többi nemzetiségeket „török rajákhoz igyekszünk lealacsonyítani”; ámde ennek czáfolatára ott vannak összes legújabb törvényeink, melyek politikai és polgári jogokra nézve magyar és nem magyar közt különbséget nem tesznek; jövőre is készek leszünk a nemzetiségeknek megadni mindazt, a mi hazánk politikai szétdarabolása nélkül megadható. Végre Tacitus nevezetes mondását idézi, kissé enyhítettebb alakban, a melyet e körlevél egészében igazol, hogy gyűlölni szoktuk azt, a kit megsértettünk.

Ezután elmondja nézetét a három királyság és hazánk egyesüléséről, mely főkép Horvátországtól függ;

mert mi részünkről szívesen fogadjuk. Ha nemzetisége vagy önkormányzata érdekében kikötéseket akar tenni, országgyűlése hatáskörét tágítani akarja, ha más módon és arányban kíván a magyar országgyűlésen részt venni: ezeket nem fogjuk ellenezni; nem tekintjük a három királyságot meghódított országoknak, hanem a jog, méltányosság és közös szabadság alapján kapcsolt részeknek, oly társainknak, „kik önként, szabad akaratból sorsukat a mi sorsunkkal már századok előtt összekötötték és századok óta jóban, rosszban osztoztak velünk“. Ha pedig Horvátország hazánktól végleg elakarna szakadni, ebbe bele nem egyezhetnénk s óvást tennénk; de erőszakhoz még akkor sem nyúlnánk, ha ez hatalmunkban állana. Azonban, ha ezt az elszakadást Horvátország arra használná, hogy belépne a birodalmi tanácsba, elfogadná az összes újabb állapotok követelményeit: akkor az egyesülés velünk lehetetlen, mert tárgya nem volna.

És most felel Deák s ez adja meg az országgyűlés küszöbén e cikk nagy súlyát, úgy az októberi diplomára, mint a februári patensre, midőn így folytatja: „Magyarország valószínűleg nem fog a birodalmi tanácsba lépni; mi Magyarország törvényes főnnállását föl nem áldozhatjuk; a sanctio pragmatikát, mely ezen önállást biztosítja, föl nem forgathatjuk; azon szent és sérthetetlen alapszerződést, melyet őseink az uralkodóházzal kötöttek, s mely a nemzet és fejedelem jogainak egyformán alapul szolgál, meg nem semmisíthetjük; az adó és katonaaajánlás jogát, mely századok óta a nemzetet illette, idegen kezekbe nem adhatjuk; a törvényhozás jogát a magyar királyon kívül senkivel mással meg nem oszthatjuk; egyszóval, Magyarországot törvényes önállásától, füg-

getlenségétől és alapszerződésekben biztosított ősi alkotmányától megfosztva, octroyrozott alkotmányú osztrák provinciává nem tehetjük“.

Ez és az, a mit még a hódítás elméletéről, mint el nem fogadható jogalapról ír, volt a felelet októberre és februárra; most már világos volt, hogy Horvátország sem fogja az új alkotmányt elfogadni, a mire pedig számítását Schmerling ellenünk oly merészen alapította; de világos volt az is, hogy ez minden lehető egyesség sikertelenségét előre proclamálta; mert a februári patensről, világtörténelmi tanulságok nélkül, oly gyors lemondás nem volt gondolható.

Ily körülmények közt szólították fel Deákot Pest város polgárai 1861 január első napjaiban, hogy a követséget a belvárosban vállalja el. Noha legjobban szeretett volna követ sem lenni, vagy inkább Zalából választatni meg; minthogy Zalából nem kapott felszólítást, elfogadta ezt a felhívást, mert esetleg személyes veszélylyel járván a képviselőség, kivonni belőle magát nem vélte volna illőnek. Így választották meg 1861 márczius 11-ikén egyhangúlag a belváros képviselőjének s a tisztelkedőknek röviden felelve, csak ismételte elveit, hozzátéve, hogy ez nem program, ez közérzelem; nem egyeseké, nem párté, hanem az egész nemzeté; „s a mely pillanatban e szent érzelem általános közérzelem lenni megszűnnék, ott állana nemzetünk az öngyilkosság küszöbén, elfordúlna tőlünk az igazságos Isten oltalmazó kegyelme“.

HARMADIK FEJEZET.

Az 1861-iki országgyűlés előzményei.

A MEGHÍVÓBAN KIJELÖLT CZÉL. — ÉRTEKEZLET AZ ORSZÁGGYŰLÉS IRÁNYÁRÓL S A KORMÁNY MAGATARTÁSÁRÓL. — ENNEK EREDMÉNYEI. — VITÁK AZ ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYÍTÁSÁRÓL. — ÉRTEKEZLET NYÁRYNÁL. — ÉRTEKEZLETEK A BUDÁRA MENETEL ÜGYÉBEN. — DEÁK BESZÉDE S ENNEK HATÁSA. — A MEGNYÍTÁS. — AZ ELSŐ ÜLÉSEK. — A TRÓNBSZÉD. — ELLENTÉT A TRÓNBSZÉD S A NEMZETI KÍVÁNALMAK KÖZT. — A HÁZ MEGALAKULÁSA. — A KÉT PÁRT. — NÉZETEIK. — EGYESÍTŐ KÍSÉRLETEK. — DEÁK A PÁRTOK FELETT. — A FELÍRATI PÁRT. — DEÁK IZENETE A FELIRATRÓL. — A HATÁROZATIÁK PROGRAMMJA. — A KORMÁNY RENDELETE S A TRÓNBSZÉD BÉCSBEN. — AZ ADÓÜGY. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS MŰKÖDÉSE. — PALÓCZY HALÁLA. — DEÁK FELIRATI JAVASLATÁRÓL A HATÁROZATIÁK. — A FELIRATOK VITATERVE. — TELEKI ÖNGYILKOSSÁGA. — DEÁK BESZÉDE S AZ ÜLÉS ELHALASZTÁSA MÁJUS 8-IKÁRÓL 13-IKÁRA.

Az uralkodó 1861 február 14-ikén április 2-ikára hívta össze az országgyűlést s a czélt a következőkben jelölte meg: a király fölavatása és megkoronázása az 1860 október 20-iki diploma értelmében, a királyi hitlevél kiadása, az 1608:III. t.-cz. szerinti nádorválasztás és új törvények alkotása. A követválasztást az 1848:V. t.-czikk szerint rendelte el.

E meghívó következtében márczius 7-ikén a király felhívta b. Vay Miklós cancellárt, hogy gr. Szécsen Antal miniszterrel, Szögyény László másodcancellárral, gr. Apponyi György országbíróval, ifj. Majláth György tárnokmesterrel, br. Sennyey Pál helytartótanácsossal,

gr. Andrássy György és gr. Barkóczy János zászlós-urakkal s esetleg másokkal tanácsot tartva, állapítsa meg az országgyűlésre a kormány magatartását úgy a főnforgó fontos politikai kérdésekre, mint a bekövetkezhető eshetőségekre nézve. E megbízásból származott a márczius 18-ikáról való fölterjesztés, mely teljesen az októberi diplomának alapján áll. A nehézségek között, minthogy április 29-ikére a halaszthatatlan pénzügyi kérdések miatt a birodalmi tanács össze van hiva, e fölterjesztés már azt is nyereségnek tartaná, ha a magyar országgyűlés egyáltalán küldöttséget választana, mely a monarchia szükségének fedezetéről a birodalmi tanácscsal tárgyaljon; tehát már előre kifejezte, hogy a közös ügyeknek az október 20-iki diploma szerinti tárgyalásába s így a birodalmi tanácsba az országgyűlés semmiesetre belemenni nem fog. Egyebekre nézve ajánlja, hogy a király személyesen nyissa meg az országgyűlést, a koronázó hitlevél előtt a 48-iki törvények alkalmaztassanak az októberi diploma elveihez, az 1848 deczember másodiki trónváltozás okmányait terjeszsze a király az országgyűlés elé, a nádorválasztásról csak az összes előbbi ügyek után legyen szó, az országgyűlés nyitassék meg Budán, de megengedendő, hogy Pesten tartassék, mindazok a kérdések, minők a 48-iki törvények elismerése, független felelős kormány, Erdély és a részek meghívása, általános amnestia, az országgyűlési rendes tárgyalásokra utasítandók; de ha az országgyűlés ezek eldöntésétől tenné függővé a tárgyalások megkezdését, az anyagi erő előtt alkotmányos eszközök alkalmazandók, minő első sorban az országgyűlés elosztatása és újnak összehívása. Külön magyar miniszteriumot semmiesetre sem ajánl; de helyesli

Erdély unióját, kívánja a nem közös ügyeknek magyar tanácsosokra bizását. Kijelentik végre az értekezlet tagjai, hogy ha mind e részletek befolyásukkal történnek, keresztülvitelökre vállalkoznak.

E programra, mert Vayék is annak kívánták tekinteni, az uralkodó válasza április 6-ikán kelt s újra hangsúlyozván tántorithatatlan ragaszkodását a diplomához és a külön magyar miniszterium feltétlen meggátlását: a többiben egyetért a felterjesztéssel, mert feltétlenül óhajtja Magyarországnak az októberi alapon való kibékítését; ezért kész, a mennyiben ez az alap megengedi, a lehető legnagyobb engedményekre s az eszközök megadására.

Ez volt az előkészület az országgyűlésre, mely tehát fő alapelvei által teljes ellentétben állott az ország közvéleményének legelső követeléseivel, és így akár előre meg lehetett volna sikertelenségét jósolni. De Vayék mindent elkövettek, hogy legalább az első lépések előtt az akadályokat elhárítsák s ez minden-esetre, a legnagyobb önuralommal, sikerült is; azonban a megnyitásra az uralkodó lejjövetelét vagy egy főherczeg leküldését, a bécsi kormánynak a végső perczben is sikerült meggátolni s ezért nevezte ki aztán az uralkodó királyi helyettesül április elsei kéziratával gr. Apponyi György országbíró.

Azonban, noha emigy az országgyűlés helyéül Pest városa előre ki volt jelölve, mégis a kormány felszereltette a budai országházat; Pest városa pedig berendeztette a nemzeti múzeum termét a képviselőház s a Lloyd termét a főrendek számára. Vayék t. i. ezt is különös engedménynek akarták fentartani. A képviselők már márczius végén nagy számban jelenvén meg Pesten, április elsején a Tigris-szállodában egy

értekezleten egyhangúlag elhatározták az 1848:IV. t.-cz. szerint, hogy csak Pesten üléseznek s megbízták Palóczy Lászlót, hogy ezt adja Apponyinak tudtára. Palóczy április másodikán azt jelentette, hogy Apponyi megígérte a Bécsbe táviratozást s kérdezte, hogy nem lehetne-e oly megoldást találni, mely szerint történjék a megnyitás Budán s az országgyűlés tartassék Pesten; de Palóczy azt felelte, hogy ily nyilatkozatra nincs felhatalmazása. Így tehát szó sem lehetett, hogy az országgyűlést április 2-ikán meg lehessen nyitni.

Már ekkor látható volt, hogy az országgyűlésen lesz egy elszánt párt, mely kész bármint végletre, akár az országgyűlés megghiúsítására is. Ez már április 3-ikán kitűnt. Ugyanis e napon, a curia megnyitása után,¹ Pestmegye alispánja, Nyáry Pál lakásán nagy zárt értekezet volt, melyen Nyáry a gr. Teleki László és az ő vezetése alatt álló párt elveit ezekben fejtette ki: V. Ferdinánd lemondásáról nem lévén tudomásuk, nem is fogadják el; utána a trón jogszerűleg öcscsére, Ferencz Károlyra száll s csak azután fiára; ha a *pragmatica sanctio* kötelezi Magyarországot, kötelezi az uralkodóházat is; már pedig a királynak több szüksége van a megkoronáztatásra, mint nekünk; Erdély s a meg nem jelent képviselők nélkül tanácskozni nem lehet.

Mindezt nagy lelkesedés fogadta s e párt többsége már ekkor annál természetesebb lőn, mert a másik, a felirati, nem szervezkedett. Deák egyetlen értekezleten

¹ Scitovszky primás tartott misét a Ferenczrendiek templomában, utána a curia épületében gr. Apponyi mondott megnyitóbeszédet, melyre Lonovics püspök felelt s Melczer személynök üdvözölte gr. Apponyit.

sem vett részt, sem jelszót, ismert elhatározása következtében, hogy nagy fordulópontokon magától kell kialakúlnia a nemzeti közvéleménynek, nem adott ki. Így a Teleki—Nyáry-párt mindent az egész képviselőház nevében intézett s tehát az országgyűlés Pestre áttételének kéréséről szó sem lehetett, csupán követeléséről. Sokan beszéltek ebben az időben, hogy Deák, ha az értekezleten részt vesz s a tapogatódzókat magához vonja, azonnal megkapta volna a többséget; de ő nem akart sem vezérnek feltolakodni, sem nyomást gyakorolni, sem erejét vesztegetni; de tán azért is e napokban meglepő stoicismusa, mert már ismételve kifejtván elveit, úgy is előre látta az országgyűlés sikertelenségét; mire tehát a pártalakulás esélyeivel törődni, kevesebbet kívánó úgysem volt.

Midőn tehát az április 3-iki értekezleten Hunfalvy kifejtette az országgyűlés megnyitása és helye közti különbséget s azt mondta, hogy Budán, a megnyitáson megjelenésben nem támasztana nehézséget: az eltérő nézeteket csak abban lehetett kiegészíteni, hogy nem határoztak semmit s így követhette mindenki szabad elhatározását. Ebbe a fogantyúba fogódzván Apponyi, még az nap estve Palóczynak tudtára adta az uralkodó beleegyezését, külön felhatalmazás nélkül, hogy a megnyitás után az ülések Pesten tartassanak, s ezt a megnyitó beszédben is ki fogja fejezni, de arra kérte, hogy csak másnap tartsanak róla értekezletet.

Ezen az értekezleten, a megyeház nagytermében, április 4-ikén délelőtt 10 órakor Deák is megjelent. Palóczy előadta gr. Apponyi izenetét és ekkor Nyáry bölcs mérséklettel kijelentette, hogy erre neki s bizonyosan másoknak is, sok észrevételök volna, de

most hallgat velök; indítványozza, hogy vegyék tudomásul s ne tanácskozzanak róla. Ez lett volna legjobb; de Kubinyi Ferencz hazafias fájdalmában elragadtatva föl kezdi sorolni a kormány törvénytelenégeit s kijelenti, hogy ő a megnyitásra Budára nem megy. Erre többen nyilatkoztak hasonló módon. Most Deák a következő kijelentést tette: Nem arról lévén szó, hogy az országgyűlést hol nyissák meg; hanem hogy megnyissák-e vagy ne s alkalom adassék-e életbevágó kérdésekről nyilatkozniok vagy ne: ő a maga részéről hazafiúi kötelességének ismeri az országgyűlést lehetővé tenni; tehát elmegy a megnyitásra egyedül is. Ha arról volna szó, hogy az országgyűlés Pesten vagy Budán tartassék-e? — akkor ő a törvény szerint Pestre szavaz; de most az országgyűlés Pesten lesz s így a törvény megtartatik. A megnyitás máskor is gyakran más törvényhatóság területén történt, például a pozsonyi várban s elődeink mégis megnyugodtak benne; tehát e miatt nem kell törésre vinni a kérdést. Ha hazánk integritásának, a *pragmatica sanctio*ban foglalt jogok visszakövetelésének, a nemzetiségek megnyugtatótatásának megtagadása miatt eloszlattatnék az országgyűlés: Európa érteni fogja elhatározásunkat; de a Budára menetel megtagadását nem. Ő e miatt tehát nem kockáztatja az országgyűlést. Ha eleink minden törvénytelenséget szakításra akartak volna felhasználni, ma alkalmasint nem ülnénk itt együtt.¹

Több ellenző felszólalás után, végre sem határoztak

¹ Hunfalvy *Naplójegyzetei. Új magyar Szemle.* 1902, 136. l. *Pesti Napló*, 1861 április 20. Hunfalvy: *Nyilatkozat.* Deák e beszéde többféle kivonatban maradt ránk.

mást, mint az előző napon s megbízták Palóczyt, hogy a megnyitás idejét megtudván, hívjon össze az első rendes ülés meghatározása végett újabb értekezletet. A hangulatot jellemzi, hogy április 5-ikén délután falragaszok voltak olvashatók, melyeken néhányan a belvárosi választókat a piaristák épületébe hívták össze a Deák magatartása feletti tanácskozás végett. Ez megdöbbsentette Deák híveit, mint Hunfalvy írja s ő, Székács és mások, megjelentek Deák védelmére. De nem került sor rá; a nép kedvetlenül gyülekezett s Thaisz pedig betiltotta a gyűlést; mert egy 48-iki miniszteri rendelet értelmében sem célja, sem helye, sem ideje előre bejelentve nem volt. Ekkor Józsa nevű ügyvéd jelentkezett, mint összehívó, kit Thaisz felelőssé tévén, a tömeget eloszlásra szólította fel, mire „éljen Deák!” felkiáltással eltávoztak.

Palóczy már április 4-ikén meghozta a hirt a Tigrisbe, hogy 6-ikán délelőtt tizenegy órakor „veni sancte” lesz s utána tizenkét órakor a megnyitás végbemegy. Erre a képviselők április 6-ikán reggel nyolcz órakor első ülésüket délután négy órára tűzték ki. Maga a megnyitás zavar, de egyszersmind dísz és öröm nélkül folyt le. A várba vezető utczákon kíváncsi tömeg állt; Deák egyfogatú bérkocsin hajtatott föl s rajta kívül csak mintegy 40—50 képviselő, kik főleg azért mentek el, mert tüntetés híre volt elterjedve; de semmi ilyes nem történt. A megnyitáson elébb Majláth György tárnokmester a királyi biztos kinevezéséről szóló kéziratot, erre gr. Apponyi a trónbeszédet olvasta fel, melyről azt beszélték, hogy tartalmát pontozatokban Bécsben állapították ugyan meg, de fogalmazása Pesten történt a megnyitás előtti napon. Általában kedvező hatást tett, mert nagyon óvatosan volt szerkesztve;

de jóformán mindenki leverten fogadta; úgy hogy az az országgyűlés, melynek megélését néhány évvel azelőtt még a legmerészebb álmódók sem remélték, most örömet majd senkinek sem okozott. Midőn néhány hóval azelőtt Pestmegye első közgyűlését tartotta, a város este fényben úszott és diszt öltött; most senki sem látszott törődni vele, hogy Magyarországnak országgyűlése van. Apponyi még aznap Bécsbe az uralkodóhoz ment, elkészülve a lemondásra, hogy a királyi meghagyástól eltért; de az uralkodó szóba sem hozva, gratulált a megnyitás sikeréhez.

A főrendek aznap délután egy órakor, a képviselőház négykor tartotta első ülését s így a királyi iratok amott előbb olvastattak fel. Bárha a főrendek kijelentették, hogy ezt minden következtetés nélkül tették, Nyáry óvást tett ellene az ülésen.

Az országgyűlés összehívása az októberi diploma s az abban tett ígéretek következménye lévén, ezt emelte ki a trónbeszéd is, melynek hangja engesztelő, békülékeny. Az országgyűlés célját az ország alkotmányos állapotainak visszaállításában, biztosításában, a viszonyok igényeihez idomításában jelöli meg; közli az uralkodó az V. Ferdinánd és Ferencz Károly főherczeg lemondó okmányait; kívánja a koronázó hitlevél megállapítását és a koronázást; óhajtja Magyarország alkotmányának az októberi diploma szerinti módosítását, részvételét azon ügyekre és érdekekre nézve, melyek a birodalom minden országaival közösek s így képviseltetését az alkotmányos országok egyetemes ülésén. Nagyon feltűnt, hogy a februáriusi patenst egy szóval sem említette; de ezen kívül is már a legelső nemzeti kívánalmak és a trónbeszédben a sima szavakban kifejezett elvek közt, valamint az

októberi diploma czélzataira való hivatkozásban áthidalhatatlan volt az ellentét.

Mindezzel szemben ugyanis a nemzeti követelések legelseje, melyben már a vármegyék kimondták az egyértelmű jelszót, az 1848-iki törvényeknek, a nemzeti szabadság és egyenlőség ez aranypecsétetes levelének elismerése, ez alapon hazánk önállásának és függetlenségének helyreállítása és biztosítása volt, oly közjogi alapokon, melyeket a *pragmatica sanctio* óta senki sem tagadott. Ebből az alapelvből következnek: az 1848: III. t.-cz. értelmében a független magyar felelős miniszterium, az ország területi épsége s az országgyűlés kiegészítése, mely teljesnek csak az ország integritását alkotó minden terület képviselőinek meghívása által tekinthető; a *sanctio pragmatikának* mint kétoldalú szerződésnek kiinduló pontul elfogadása; a pénz- és hadügynek a nemzet kezébe adása, az idegen katonaság kivitele s a magyar hadsereg fölesketése az 1848-iki alkotmányra; a megyei helyhatósági rendszernek az 1848-iki alkotmány szerinti átalakítása és szervezése.

Mindez előfeltételek mellett a nemzet többsége kész volt az országgyűlés asztalára letett trónváltozás és lemondás okmányait tárgyalni és törvénybe iktatni, a koronázási hitlevelet kiállítani, de oly módon, hogy az alkotmányos élet folytonossága az 1848-iki, valamint az azelőtti sarkalatos törvények beiktatásával úgy a múlt, mint jövőre biztosíttassék. Mindezekhez egy belügyi intézkedés járult volna, tudniillik egy alaptörvény alkotása a hazánkban lakó idegen nemzetiségek jogos igényeiről.

A nemzeti követelések e mérlegében benne van az is, hogy a nemzetnek az a része, mely a jelen

viszonyokból utat keres a jövőre, mely a kínálkozó alkalmat fel akarja e célra használni: nem akarhatta sem 1847-et, sem 1849-et, továbbá nem akart szakadást minden áron; de nem akarhatta a nemzetben megrontani azt az egyetértést, mely a letölt tizenkét évi szenvedés oly nagyszerű gyümölcse volt; végül nem akarhatta azt sem, hogy okot adjon a folyvást lesben álló reactionnak a szenvedés évei megtoldására a szenvedélyek felizgatása, a bosszúérzet ingerlése vagy előtérbe állítása által; nem akarhatta tehát az országgyűlésnek legalább addig is azon erkölcsi eredmény nélküli eloszlatását, míg a nemzet nyomatékosan nem nyilatkozik a legfontosabb alkotmányi kérdésekre nézve.

Ha ezzel szemben a kormányi mérleg másik felében a birodalmi tanács állott; ha oda volt dobva a visszaállított udvari cancellária és a helytartótanács, mint az 1848: III. t.-cz. tagadása: mindez magában véve mutatja már a nézetek teljes ellentétét. Ily viszonyok közt mindenesetre az országgyűlés akár a kezdetén eloszlatható lett volna; főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a követelések e legkevesebbjével szemben állottak a sokkal népszerűbb még többet követelők, kik a mellett sokkal jobban is voltak szervezkedve, a mint ezt az országgyűlés legelső napjai s későbbi hetei eléggé bizonyították.

A ház az április 6-iki ülés után a Széchenyi-gyász-ünnepély (április 8.) s az igazolványok beadása miatt csak 9-ikén tartotta második ülését, melyen Deákot a III-ik osztályba sorozták ki.¹ Ezután az alakulás

¹ Az országgyűlés állt 296 tagból, vártak még be 16 megbízólevelet. Nem jelentek meg, mert nem voltak meghíva, Erdély s a kapcsolt részek és Horvát-, Szlavon-, Dalmátország követei.

vette az időt igénybe ; ezért a következő ülést 16-ikán tartották. A 261 igazolt képviselővel megalakult ház a tisztkart április 17-ikén választotta meg. Elnök Ghyczy Kálmán, I. alelnök Tisza Kálmán, II-ik alelnök Podmaniczky Frigyes lettek, mind a határozati pártból, mit Hunfalvy saját pártjuk szervezetlenségének tulajdonít. A felirati párt ugyan elkezdett Gorove Istvánnál április 7-ikén értekezleteket tartani, melyeken Eötvös, Szentiványi Károly, Kubinyi Rudolf, Lónyay Menyhért, Hunfalvy Pál s mások meg is jelentek ; de Deák nem vevén rajtok részt, három találkozás után elmaradtak.

Kezdetben a nézetek nagyon mereven álltak szemben egymással. Teleki és Nyáry vezetése alatt a szemmellátható többségből álló rész azt hangoztatta, hogy egyszerűen manifestummal kell felelni a trónbeszédre és eloszlani. Utóbb nézetök oda módosult április 17-ike után, hogy hozzon az országgyűlés „határozatot” s napolja el üléseit. Ugyanekkor a másik párt, mely Deákot vallotta vezéréül, „feliratot” s az országgyűlés együttmaradását kívánta. Eleinte április 11—13-ikán, majd 15—16-ikán a két párt fejei Nyárynál s a megyeház termében közös tanácskozásokban mérték össze fegyverüket. Ámzt azonnal vakmerő, mindent kockára tevő, emezt számító és józan politikának kezdték nevezni ; de mihamar hozzátették ahhoz a bátor, ehhez a gyáva vagy legalább is a túlságosan óvatos jelzőt ; majd tovább mentek s bizonyos körökben a határozatiak hazaárulóknak mondták a feliratiakat ; ezek amazokat oktalanoknak. „El akarják adni a hazát Ausztriának”, mondák ezekről ; „Garibaldit várják”, mondák azokról. De hát, édes Istenem, volnánk-e igazi magyarok, ha nem gyanúsítanánk?

A nézetek kivált így álltak szemközt. A feliratiak azt mondták: a cél nyilatkozni, hogy az országgyűlés kiegészítendő, az 1848-iki törvények visszaállítandók s ezek alapján felelős miniszterium nevezendő ki; mert addig az országgyűlés nem tanácskozhatik s kivált nem a trónbeszéd által kitűzött legfontosabb két tárgy, a koronázási hitlevél és koronázás, továbbá Magyarország s az örökös tartományok közti viszonyos érdekek fölött; de nem tárgyalhat a nemzetiségek kibékítéséről és megnyugtatójáról, a vallásegyenlőségről és más életbevágó kérdésekről sem. Mindezt legjobb egyenesen az uralkodóhoz intézett feliratba foglalni; mert ezekre tőle várunk feleletet és orvoslást, valamint biztosítást a jövőre; csak ez biztosítja az országgyűlés együttmaradását, a kibontakozás reményét a nélkül, hogy bármit is áldozna. Ezt kívánják magok a tények is; mert az uralkodó kezdeményezte az önkényuralom helyett az alkotmányra visszatérést; ő hívta fel a hatóságokat szervezkedésre, választásra; ő hívta össze az országgyűlést; ő nyitotta meg biztosa által és hozzá egyenesen intézni a szót, volt mindig a gyakorlat. Erre első lépés a válaszfelirat és ebben az országgyűlés csonkasága, a király koronázatlan állapota nem lehet akadály; mert noha trónfoglalása a magyar alkotmánynyal ellenkező, nem jogszerű tény; de hát éppen maga akarja jogszerűvé tenni s az országgyűlés első érintkezése úgy is minden trónváltozásnál csak a még meg nem koronázott királylyal történhetik; sőt történelmünk ismer ú. n. koronázás előtt hozott törvényeket is.

Ezzel szemben a határozati párt azt mondta, hogy az elsoroltak csakugyan az országgyűlés feladatai; de ebben az esetben csak határozatról lehet szó, mely

egyenesen senkihez, de egyébként mindenkire szól. Ezt kívánják a következő okok: a felirat lényegében elismerése volna, hogy az uralkodó jogszerű öröklés útján ült a trónra s így elismerése a tizenkét éves törvénytelen állapotnak, már pedig azt senki sem akarhatja; feliratot nem küldhetünk, mert nincs kihez, a nemzetnek nincs tudomása V. Ferdinánd lemondásáról s a trónváltásról; nem közöltetett 48-ban az országgyűléssel, noha ez törvényesen ült együtt, mert elosztása törvényellenes volt; csak határozat alakjában szólhatunk férfias bátorsággal és egyenességgel Európa népeihez, csak így adhatjuk tudtára bajainkat és szenvedéseinket s nyerhetjük meg rokonszenvét; továbbá a határozattal ráijesztünk az uralkodóra és kormányára, melyek így kétségtelenül engedni fognak; végül mindenekfelett ez a nemzet közvéleményének óhajta. Mindezt Tisza Kálmán alelnöki beköszöntőjében a következőkép öntötte alakba: „nekünk most bátraknak kell lennünk, nemcsak személyesen, de politikánkban is és mégis óvakodnunk kell a vakmerőségtől; nekünk okosoknak és előrelátóknak kell lennünk; de fölöttébb vigyázni egyszersmind, nehogy ezen két, magában megbecsülhetetlen tulajdon túlzása által gyáva politikát kövessünk, óvatosságból magunk adjuk fel azt, mit veszélyeztetni nem akartunk“.

Mind e nézeteket és okokat bőven megvitatták mindkét részről. Több napi tanácskozás után mindkét oldalról többen megpróbálták az egyesítést; de nem sikerült, mert nem sikerülhetett. Deák ismert elvénél fogva semmiben nem avatkozott most sem, összejövetelekre nem járt. Ő azt várta, hogy a nemzet közvéleménye döntson; sőt kényszerítőleg lépjen fel, mintegy azt mondván: az én meggyőződésem a haza sorsára nézve

ugyanaz, mint a tiéd; tehát mondd ki, ird meg és vezérelj. Ezért Deák, illetve a felirat hívei, előbb Bartal Györggyel próbálták meg országgyűlési programot dolgoztatni ki, majd Kazinczy Gábornál kíséreltek meg holmi egyesítést; nem ment. Amaz nem bírta a párt bizalmát, emezt nem akarták vezérököül.

Április 22-ikén találkoztak Deák hívei először értekezlet alakjában az Európa-szálloda nagytermében, a hol 130-an jelentek meg, míg az ellenpárt tagjainak száma 160—170 volt.¹ Szervezkedés azonban Eötvös, Lónyay Menyhért és Andrássy Gyula határozott ellenzésére nem történt, kik ezt Deák kívánságára jelentették ki. Egyikök azt mondta, hogy ők nem párt s nem is akarnak párt lenni; a másik meg éppen szerencsétlenségnek nyilvánította, ha párt volnának; végre a harmadik szerint pártalakításnak nincs még ideje, várják meg a vitát. Mégis annyit határoztak, hogy Eötvöst, Szentiványi Károlyt és Szalayt elküldték Deákhoz; megkérték, hogy felirati javaslattal ő lépjen fel és közölje, hogy mit szándékszik indítványozni? A kiküldöttek április 24-ikére ígérték a választ.

E napon újra összegyűltek s Eötvös előadta Deák izenetét. E szerint indítványa három részből fog állni: először fejtegetni fogja alkotmányunk elveit, melyek a *pragmatica sanctio*-ban, meg az 1790: III. t.-cz.-ben vannak kifejezve, s kívánni fogja a 48-iki törvények tényleges életbeléptetését; másodszor szólni fog a készítendő irat alakjáról; harmadszor, hogy ezt az iratot kihez intézzék. Ez az izenet élénk vitára adott alkalmat; hol egyik, hol másik része ellen tettek

¹ Lónyay a feliratiakat 136-ra, a határozatiakat 150-nél többre teszi.

kifogást. Volt, ki, mint Kazinczy Gábor, állandó bizottságot javasolt a felirat megkészítésére, mely szükség szerint hívja össze a pártot; mert bármely eshetőséggel szemben az ország legalább tudni fogja, hogy ez a gyanúba fogott párt mit akart. Azonban a többség ezt sem fogadta el, mert tudta, hogy Deák már írja a feliratot. Április 25-ikén is tehát csak azt határozták, hogy Andrássy Gyula s a már kiküldött három tag érintkezzék Deákkal és hívják össze a pártot, ha szükségesnek látják.

Időközben a határozatiak is megállapították programjukat, a melyet gr. Teleki László, Tisza, Nyáry, báró Podmaniczky Frigyes és Madarász József szerkesztettek. Lényege az volt, hogy az országgyűlés kiegészítése előtt nem tanácskozhatnak; pedig mind törvényes függetlenségünk, mind a 48-iki szabadelvű politika, mind anyagi érdekeink szempontjából fontos érdekek állanak előttünk. Hazánk törvényes függetlensége kívánja a trónról való lemondás elintézését, e függetlenség kifejtését és elismerését, a 48-iki törvények életbeléptetését, a teljes amnestiát; a szabadelvű politika követeli viszonyunk rendezését Horvátországgal, a jogegyenlőség kiterjesztését a nemzetségekre, a vallási, politikai és polgári egyenlőséget, a velünk személyes unióban élt ausztriai államok jólétének előmozdítását, belügyeinkben az urbéri maradványok megszüntetését, az ipar és kereskedelem szabadságát; az anyagi érdekekre nézve a hitelintézet felállítását, a közlekedés rendezését, Horvátország, Erdély s Fiume vasutainak Budapestről kiépítését s végül a megyéknek népképviselőlet alapján rendezését. Mindezt azonban, mert nincs kinek elmondani, csak egy határozatba lehet foglalniok.

Mondják, a kik ismerik az akkori események titkos rugóit, hogy mindezeknek még előbb egy manifestumban kimondását kívált Madarász József és gr. Teleki óhajtotta. Teleki azért, mert ismert drezdai elfogatása s ezutáni megkegyelmeztetése miatt e túlzással akarta a gyanút elhárítani, mintha politikai tartózkodást vagy éppen lemondást ígért volna; de máskülönben ő nemcsak ennek, hanem még a határozati pártnak győzelmét sem óhajtotta s tulajdonképen akarata ellen kényszerült vezérkedni oly ügyben, melynek helyességéről nem volt meggyőződve. Beöthy Ákos ehhez még többet tesz s azt mondja, hogy itthon Telekit mindenki III. Napoleon meghittjének tartotta, kiről az volt elterjedve, hogy szakítás esetén kész beleavatkozni Magyarország javára. Ezt Deák is hallotta, ki rendkívül sötéten látta a helyzetet s magához kéretve Telekit, így szólt neki: „Mint becsületes ember, mondd meg nekem, hogy ha köztünk és az uralkodóház közt szakításra kerül a sor, bizonyos vagy-e benne, hogy Napoleon segítségünkre fog sietni?” Teleki azt felelte, hogy neki erre semmi biztosítéka nincs. Csak ekkor határozta el Deák a fölirat megírását, melyet elküldött Telekinek, ki azt elolvasva, visszavitte; megköszönte Deák fgyelmét és szótlanul távozott.¹

Mindez kétségtelenül erősítette volna a felirati pártot, ha a kormány abban az időben nem látta volna jónak a hangulat célzatos elkeserítését. Ugyanis időközben kiadta szigorú rendeletét április 24-ikén az adóbehajtásra nézve, mely szerint erre szükség esetén fegyveres erő is igénybe veendő; továbbá az enyhe

¹ Kónyi *Deák Beszédei*. III. és Máriássy Béla. *A magyar törvényhozás tört.* IX. 27. l. s több más helyen is.

és simülékony magyar trónbeszédre feleletül iratta Schmerling az uralkodó május elsei, a birodalmi tanácsot megnyitó beszédet, mely valóságos visszalépést jelentett a magyar trónbeszéddel szemben s ezt czélzatosan leszállítani iparkodott.

Az adónak e szigorú behajtására vonatkozó rendelet, mint ismeretes, a megyék azon határozatából eredt, hogy a törvénytelen adó beszédésében közre nem működnek; ugyanekkor a megyék természetesen háziadót vetettek ki s most az a közvélemény támadt, hogy ez törvényes, emezt megfizetik, amaz törvénytelen, tehát nem fizetik. Ez az adórendelet oly hatással volt a feliratiak közül is többekre, hogy ezek azt mondták: ime, a császár egyezni nem akar, többé nem lehet szó feliratról, sőt ez gyávaság volna. Nyáry a határozatiak részéről azonnal zárt ülésben akarta volna tárgyalni e kérdést, s oly erélyes határozatot kívánt hozatni, mely tiltakozás legyen az adóbehajtás ellen; de úgy, hogy a népet ellentállásra ne lázítsák és a külföldet meggyőzzék, hogy a bécsi kormány nem viseltetik jóakarattal irántunk. Erről szintén folyt a tanácskozás a megyeházán. A feliratiak véleménye az volt, hogy a külföld e határozattal nem fog törődni s mert az adófizetésben úgy is megvan már a megyei ellenállás, nem lehet a határozatnak oly alakja, mely ezt még nagyobbá ne tegye s ne növelje egy külső segélyben vagy esetleges forradalomban a reményt és vágyat.

Erről május 3-ikán a feliratiak is tanácskoztak, kik nem vélték ugyan Nyáry javaslatát elvetendőnek a körülmények miatt; de élet kívánták venni azzal, hogy a felirat és határozat közti nagy vitára akarták halasztatni. Ezt Deák vitte keresztül. Neki személyesen az

adóügyi rendelet kiadása után véleménye kezdetben az volt, hogy mert minden ügy is hiában való, lépjen a két párt fusióra s csak Vay egy távirata mondatta le a tervéről, mint Apponyi írja május 2-ikán Vaynak. Ekkor döntötte el magában, hogy a felirat mellett marad s még a május elsei trónbeszéd sem ingatta meg, noha tudta, hogy most már a határozatiak győzelme biztos s ezt meg is mondta azonnal Apponyinak, ki szintén előre írta, hogy az országgyűlést el kell majd oszlatni, mert a kormány egy kézre dolgozik az emigratioval, midőn a kibékülés küszöbén ily rendeletet adat ki s ily trónbeszédet tartat. Ezt csak úgy értelmezhatték, hogy a bécsi bürokrácia a conservatívek s a kiegyezés bukását akarja. Deák nézetváltozásának magyarázata az, hogy nem akart a bécsiek kezére dolgozni; de ezzel egyzersmind biztosította a jövőt a kiegyezés számára.

E közben az országgyűlés, az április 17-iki megalkulás óta, egész április hóban a követi igazolással foglalkozott, egy pár bizottságot választott meg, melyek közül a kérvényibe Deákot csak a negyedik helyre választották be 89 szavazattal, míg Teleki, Nyáry, Bónis Sámuel előtte 98-at kaptak; de az is igaz, hogy Deák egyetlen ülésen sem volt jelen, sem véleményt nem mondott, sem tanácsot nem adott. Ezalatt történt április 27-ikén éjfél után fél egykor Palóczy László halála, mire a ház elhatározta, hogy három napra üléseit elnapolja, hatheti gyászt visel és temetési költségeit a ház viseli. Így a követi igazolások s egyebek benyúltak május elejéig. Végre május 8-ikára, egy szerdai napra tűzték ki Deák indítványát, miközben 7-ikén az osztályokat újra alakítván, Deákot a IX-ikbe sorsolták ki. Ez a késedelmezés volt az oka, hogy május elsején a bécsi trónbeszéd megelőzhette a fel-

irati javaslatot, mire még a *Pesti Napló* is azt írta, hogy megelőztetni részünkről nagy hiba volt.

Deák javaslatát azonban május első napjaiban már több híve ismerte; ismerték többen a határozatiak közül is, nemcsak Teleki László; sőt úgy tudjuk, hogy Teleki és Nyáry küldöttekként is jártak nála a párt megbízásából. Deák közölte velök magát a javaslatot s kérdezte tőlök:

— Van-e elvenni vagy hozzáadni valótok?

— Nincs; — felelték — elfogadjuk határozat alakjában.¹ Nyáry csak azt jegyezte meg, hogy az „esenként való érintkezés“ minket a Reichsrathba visz; de utóbb a vita alatt hallgatott róla.

Ebből is kitűnt az, hogy a két párt közt a pillanat nagy kérdésére, azaz Magyarország és a birodalom közjogi viszonya elintézésének lényegére nézve, elvi eltérés nincs s ez így maradt az egész országgyűlés alatt, sőt így 1866-ig; mert ebben mindkettő ugyanazt, a nemzet közmeggyőződését fejezte ki. Az eltérés tehát csak alaki volt. Sőt Deák is mondja, noha a fölirat törvényességét feltétlenül védi, hogy a feliratot a határozattal szemben kivált politikai és észszerűségi érvek támogatják s így a szigorú törvényesség helyett főleg politikai szemponttal indokolta.

Annyi bizonyos, hogy mivel éppen ezért nagyfontosságú volt a felirat tartalmának egyhangú elfogadása s ezáltal annak bebizonyítása, hogy az alapelvekre nézve az egész ország egyetért: gr. Károlyi Ede azt javasolta pártja értekezletén, hogy ellenindítványt ne

¹ Midőn utóbb május 7-ikén éjjel Teleki meglötte magát, sokan azt beszélték, hogy Teleki elolvastván Deák fölirati javaslatát, belátta, hogy olyat írni nem bír, hiúság és kétségbeesés adta kezébe a fegyvert. Ez természetesen csak mende-monda.

tegyenek; mert a Deák javaslata úgy is magában foglalja alapjogainkat úgy, mint a saját programmjuk, kivéve a külpolitikára vonatkozókat, miket Deák úgy is bizonyosan elfogadna; a mi pedig a belső szervezetre vonatkozó nyolcz külön programmpontjukat illeti, foglalják egy második határozatba; ezeket a ház úgy is egyhangúlag magáévá teszi s így amabban csak a formára fognak eltérni, emebben pedig mindkét tekintetben egységes vélemény áll elő. Ez párthatározat lett.

Természetesen Teleki nem térhetett ki előle, hogy mindezt a házban Deák beszéde után ne ő adja elő; a szavazás eredménye pedig, nagy többségükre tekintettel, kétséges nem volt.

Hallván ezt a feliratiak, május 4-ikén az Európában ők is összegyűltek s azt végezték, hogy szólásra lehető sokan iratkoznak fel; fejtegetni fogják a felirati javaslat más-más oldalát s nyilatkoznak a formáról is, hogy így a vita nyújtásával irányítsák a közvéleményt, lehetőleg hódítsanak meg többeket a másik pártból, hasanak az örökös tartományok képviselőire és Európára, mely még mindig nem ismeri viszonyunkat Ausztriával. A terv részleteire s a szerepek kiosztására május 8-ikán délutánra új értekezletet határoztak, mert ezt már a javaslat hatása alatt akarták tartani, melytől sokat reméltek.

Azonban váratlan eset történik. Május 8-ikán 10 órakor megnyitja Ghyczy az ülést és így szól: „Szerencsétlen az én elnöki állásom, mert nagy veszteségeket és fájdalmakat vagyok e helyről hirdetni gyakran kénytelen“. Erre bejelenti, hogy gr. Teleki László a május 7-ike és 8-ika közti éjen — „meghalálozott“. E szóval jelentette tudniillik azt, a mi villámgyorsan terjedt szét a városban s a mit már mindenki tudott is, hogy Teleki meglötte magát. Kérdezte aztán az

általános meghatottság és megdöbbenés közt, hogy megkezdjék-e a napirend feletti tanácskozást?

Ekkor Deák szólalt fel, a kinek ez volt első szava a házban s röviden kijelentvén, hogy e nagy veszteség hatása alatt ő, a ki egyszersmind egy fiatal-kori, régi hű barátot veszített az elhúnytban, nem bírna oly fontos tárgyról tanácskozni, mely több kedélynyugalmat kíván, tehát legalább hétfőig (e napon szerda volt) a tárgyalás elhalasztását kéri.

A ház ezt közmegindulás és helyeslés közt elhatározta és ekkép történt, hogy Deák felirati javaslata előbb jelent meg német, franczia és angol lapokban, mint a hogy előadta a házban és magyar lapok közzéhettek volna. Jegyezzük meg végül, mint az idők fanatizmusát jellemző vonást, hogy egyelőre Teleki öngyilkosságát senki sem akarta elhinni; mindenki orgyilkosságról beszélt, mindenki vértanúságot emlegetett s voltak, a kik, midőn Deák az ülésből távozott, rámutattak, mint Teleki gyilkosára s ezért is igen jól történt, hogy ravatalánál a búcsúbeszédet Eötvös, a legkétségtelenebb feliratiak egyike tartotta.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az első felirati vita.

DEÁK ELSŐ FELIRATI JAVASLATA MÁJUS 13-IKÁN. — ENNEK ALAPTERVE. — TARTALMA. — JELLEMZÉSE. — HATÁSA. — RECHBERG JEGYZÉKE. — A FELIRATI VITA. — TISZA ÉS TELEKI BESZÉDEI. — A VITA ÁLTALÁNOS JELLEME. — A FELIRATI ÉS HATÁROZATI SZÓNOKOK. — RÉVÉSZ BESZÉDE. — DEÁK VÁLASZA JÚNIUS 4-IKÉN. — A JÚNIUS 5-IKI SZAVAZÁS. — A RÉSZLETES VITA. — VITA A TRÓNLEMONDÁS KÉRDÉSÉBEN. — DEÁK A VÁRADY HATÁROZATI JAVASLATA ELLEN. — A FELIRAT MEGSZAVAZÁSA. — A ROSSZ HATÁS. — A HÁZ MŰKÖDÉSE. — A FELIRAT A FÖRENDEKNÉL ÉS FELVITELE BÉCSBE. — AZ ELFOGADÁS MEGTAGADÁSA. — ÉRTEKEZLETEK, MINISZTERTANÁCSOK. — KIHALLGATÁSOK, GHYCZY JEGYZÉSEI. — A KÖZÉPÚT. — A JÚNIUS 30-IKI LEIRAT. — A LEIRAT A REICHSRATHBAN. — ORSZÁGGYÜLÉSI ÉRTEKEZLETEK A LEIRATRÓL. — MEGÁLLAPODÁS AZ EREDETI FELIRATBAN. — BÖSZÖRMÉNYI KÜLÖN INDÍTVÁNYA. — A JÚNIUS 6-IKI ZÁRT ÉS NYILT ÜLÉS. — A FELIRAT ÁTADÁSA JÚNIUS 8-IKÁN.

Május 13-ikán, hétfőn, az április 24-iki adóbehajtási rendelet miatti csomó panaszlevél után, tette meg Deák örökre történelmi jelentőséget nyert előterjesztését. Ma is számosan élnek még, a kik a karzaton szorongva hallgatták, a mint éljenzés és taps között felállva, majd néma csendben, mély hangján szólni kezdett: „Nehéz idők, vészteljes idők mentek el fölöttünk. Végenyészet szélén állott nemzetünk. De az isteni gondviselés, midőn egyrésről annyi szenvedéssel sújtott, másrésről erőt ébresztett keblünkben, hogy el ne csüggedjünk és a veszélyben forgó hazát még foróbban szeressük. Adja Isten,

hogyan tanultunk legyen a kisértet nehéz napjaiban, s kik egyikek voltunk szenvedésben, egyikek legyünk működéseinkben is.“

E nyugodt, egyszerű hang, erős és velőig ható tartalom, mely súlyos mondataival olyanszerű, mint az aranyveretű éremre, vagy gránitba vésett mondatok sorozata: jellemzi az egész beszédet és felirati javaslatot. Deák szándékosan itt, mint utóbb is állandóan a kiegészítés kérdéseiben, még takarékosabb a szónoki fogásokkal, mint minő mindenestre volt pályája első felében; annál a fontosságnál fogva, mely szerint itt csakis a meztelen, de fénylő igazságnak kell ragyognia és önbecsét igazolnia, nem öltöztette a tartalmat semminemű díszbe. És ez volt a helyes. E nagy pillanatban, midőn a haza sorsa forgott szóban, semmiesetre sem volt szabad a szenvedélyek felizgatásához, az ítélő erő elvakításához folyamodni és Deáknak ez tervszerű szándéka volt. Ekkép egy valódi remekmű jött létre, melyet Hunfalvy már akkor „sziklára épített világítótorony“-nak nevezett.

A beszéd teljesen azon alapterv szerint készült, melyet Deák előre pártjának megjelölt. Áll egy rövid bevezetésből, mely visszatekint a múlt szenvedéseire, óhajta fejé ki a jövőre és kiemeli azt a helyzetet, hogy most „nem a törvények értelme, hanem alkotmányunk lényege s alaptörvényeink érvénye vonatik kétségbe“; áll magából a felirati javaslatból, melyet felolvasott; azután annak bebizonyításából, hogy ez a felirat az uralkodóhoz intézendő; végül abból a befejezésből, hogy ez a politika nem gyáva és őt a közvélemény ellenkező nyilatkozataival szemben megnyugtatja önmeggyőződése. A beszéd tehát e három kérdésen fordul meg, hogy miután az

országgyűlés „megalakult“, ebben az első ünnepélyes felszólalásban: „mit mondjunk? kinek mondjuk el azt, mit mondanunk kell? s minő alakba öntsük megállapodásunk eredményeit?“

Maga a felirat vázolja röviden az absolutismus tizenkét esztendejét. Most az uralkodó felhagyott a kényuralommal; de bárha ők is fátyolt vetnek a multa, föl kell szólalniok, mert az októberi diploma megtámadja az ország törvényes önállását és függetlenségét. Elveszi ősi alkotmányos jogunkat, mert a közadó és katonaállítás összes kérdéseit, a pénz-, hitel-, hadügy, vám és kereskedelem leglényegesebb részeit a birodalmi tanács alá rendeli, sőt hazánkat közigazgatásilag is attól teszi függővé, úgy hogy csak névre volna „Magyarország, tetteleg pedig osztrák provincia“. Mindez ellenkezik nemcsak törvényeinkkel, hanem az 1723-iki alaptörvényt, a *pragmatica sancti*ót, egyenesen megtámadja, mely hazánk önállását kétoldalú szerződés alakjában biztosítja; ezt megerősítette Mária Terézia az 1741: VIII., II. Leopold az 1790: X. és XII., I. Ferencz az 1827: III. t.-cz.-ben, V. Ferdinánd királyi hitlevelében és az 1848-iki törvényekben, e mellett a *pragmatica sanctio* egyoldalúlag föl sem bontható.

Ugyane törvényekből világos, hogy hazánk és Ausztria közt *personal unio* van; „a valóságos realunionak nyoma törvényeinkben nincs“. A *personal unio* bizonyítékai, hogy a *pragmatica sanctio* nélkül Magyarország III. Károly után választhatott volna más királyt is, nem Mária Teréziát; a női ág kihasználása esetére a királyválasztás joga visszaszáll a nemzetre s újra választhat más uralkodót, mint Ausztria; Magyarországon a kiskorú király gyámja a nádor, Ausztriában legközelebbi atyai rokona; az örökös

tartományok politikailag 1723-ban a német birodalomhoz tartoztak, hazánk sohasem; e viszonyon I. Ferencz sem változtatott 1804-ben; ma meg az örökös tartományok tagjai a német szövetségnek, hazánk nem s így, ha belépnénk a birodalmi tanácsba, ez minket nemcsak az osztrák, hanem a német szövetség érdekeinek is alávetne.

„Felhozzák ellenünk, hogy a birodalom érdeke a legfőbb tekintet.“ Lehet igaz, de hazánk nem az örökös tartományokkal, hanem az uralkodóval szerződött; jogairól nem mondhat le, de nem is kell; Svéd- és Norvégország példája eléggé mutatja, hogy két ország a personal unioval megállhat egymás mellett. Mi a birodalom fönnállását veszélyeztetni nemcsak nem akarjuk, hanem önállásunk biztosítása mellett, „politikai tekintetekből“ készek vagyunk súlyos terheiben osztozni; azonban csak mint önálló, független, szabad ország egyezkedhetünk a birodalom részeivel, mint önálló, független szabad országokkal; alkotmányos önállóságunkat s törvényes függetlenségünket föl nem áldozhatjuk semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek. Nem egyezhetünk meg a közadó és katonaaállítás, a törvényhozás, kormányzat és közigazgatás bármínemű közösségében, nem lépünk be sem a birodalmi tanácsba, sem semmi birodalmi közös népképviseletbe.

Másik lényeges tárgy az országgyűlés kiegészítése. Sem Erdély, sem Horvát- és Szlavonország, sem a határőrvidék, Fiume s a tenger mellék meghíva nincsenek; pedig a *pragmatica sanctio* biztosítja hazánknek éppen úgy területi, mint politikai integritását. Az országgyűlés egyik czélja a nemzetiségek megnyugtatósa a lehetőség határai közt; ezt az ország-

gyűlés kiegészítése nélkül nem tehetjük. Erdély meghívása az unio-törvény értelméből következik s meg nem hívása ellenkezik a *pragmatica sanctio*val. Horvátországgal a közös viszonyok sem egyenlíthetők ki, míg meghiva nincs. Mig tehát ezek mind meg nem jelennek, törvények alkotásába s koronázási egyezkedésekbe nem bocsátkozhatunk.

A 48-iki törvények hatályon kívül helyeztek; nincs felelős miniszteriumunk, esküdtszéki sajtóbíró-ságunk, a közadót absolut hatalommal rójják ki, törvényeinkben ismeretlen indirect adók hozattak be; sőt az absolut rendszerrel fölhagyás keserű gúnyjaképen, legújabban elrendelték a közadónak fegyveres erővel felhajtását is. Törvényeink mind e jogokat biztosítják, melyeket egyoldalúlag felfüggeszteni nem szabad, ez egyenesen a *pragmatica sanctio*ba ütközik.

Óhajtja az országgyűlés az ország belviszonyait a teljes jogegyenlőség alapján rendezni, az ezt korlátozó törvényeket módosítani, de míg felfüggesztett törvényeink tetteleg visszaállítva nincsenek, nem bocsátkozhatik sem új törvények feletti értekezésekbe, sem egyezkedésekbe s így mind e törvények tetteleges visszaállítását, az ezek ellen tett összes intézkedések azonnal való megszüntetését sürgeti.

Midőn továbbá V. Ferdinánd 1848 december 2-ikán a trónról lemondott, erről Magyarországot külön nem értesítette s így e lemondás formája nem törvényes; ezért tiltakozván az ebből vonható következtetések ellen, e lemondásról szóló okleveleket becikkelyezés végett utólag közölni kéri.

Kívánja a száműzöttek részére az amnestiát s az elítéltek ítéleteinek megszüntetését; mert ezek teljesen összeegyeztethetlenek az alkotmányosság útjára

téréssel, a hit és bizalom visszaállításával, és ha az uralkodó csakugyan szakított az abszolút rendszerrel, mind e kívánságokat méltányolni fogja. Az uralkodó csak a koronázás által lesz törvényes magyar király; azonban az elsoroltak mind oly előleges feltételek, miknek teljesítése nélkül tanácskozás és egyezkedés lehetetlenek.

Ez a felirat tartalma.

A második kérdésre, hogy kinek mondja el ezeket az országgyűlés? a felelet: az uralkodónak, ki az országgyűlést összehívta, mely magától össze nem ülhet; így intézkedik erről nemcsak régibb pár törvényünk, hanem az 1848: IV. t.-cz. is. Maga a nemzet is az országgyűlés „összehívását“ kívánta s most ez történt meg, és midőn a függő fontos kérdésekben nyilatkozni akar, ezt csak ahhoz intézheti, a ki egyedül teljesítheti az alkotmányosság követelményeit.

Vannak, a kik ezzel ellenkezőleg azt mondják, hogy V. Ferdinánd formailag a magyar trónról nem mondván le, a mostani uralkodó még nem valóságos trónörökös és vele tehát fölírat által érintkezni nem is lehet. Ebben jogilag van is igaz; de ezt ily szempontból fogni fel, nincs értelme; a tényt megváltoztatni nem lehet, szükségtelen összeütközésekre vezetne s így észszerűbb a formahiány pótlása, „hogy az érintkezés a fönnálló hatalommal lehetlenné ne tétessék“. Mások viszont azt mondják, hogy a még meg nem koronázott királylyal a nemzet nem érintkezhetik felirat által. Ennek azonban a magyar közjog folytonos gyakorlata ellentmond; de sőt ily érintkezés nélkül maga a királyi hitlevél sem volna kiadható.

Végül a harmadik kérdésre, az alakra nézve, felíratot indítványoz; mert határozatnak hasonló jog-

alapon megosztott hatalommal szemben sem ereje, sem célja nincsen s ilyenre példát nem ismer a magyar országgyűlési gyakorlat. Némelyek azért akarának inkább határozatot, mert ez a nemzet komoly akaratának nyilatkozata, a felirat pedig kérelem. De ez nem áll. A felirat a szabad egyezkedés formája a két egyenlő törvényhozó hatalom: a nemzet és király közt s hangja ugyan kérő szokott lenni; de teljesen egyéb okból, tudnillik az alkotmányos király iránti tiszteletből. A manifestumról bővebben nem nyilatkozik; mert ez rendesen fegyverre támaszkodik s helyzetünkben semmi értelme.

A befejezésben óvja a házat a szakítás kezdeményezésétől s így a nemzetiségek bizalmatlanságának felébresztésétől. Nem mondja, hogy az általa ajánlott mód okvetetlenül sikerre vezet; de ne a ház idézze elő a törést. Csak ez igazolja nemzetünket Európa előtt is. Ezek nézetei. Lesznek, kik e politikát nem fogják elég merésznek, sőt félénknek fogják tartani. „Igenis, ezen politika nem a koczkázató merészség politikája, hanem az óvatosságé; nem félénk, hanem erőnhöz s helyzetünkhöz van mérve.“ Itt amannak nem is volna helye. „Félénk, sőt gyáva az, ki önszemélyét félti, midőn hazájának sorsa forog kérdésben; de ki maga nem fél, hanem félti a hazát; óvatos nem azért, hogy magát baj ne érje, hanem, hogy a haza ne szenvedjen, az, uraim, nem félénk, nem gyáva“. „Koczkáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát koczkáztatnunk nem szabad.“ Ennek az óvatosságnak ajánlásában nem zavarja őt meg a múlt szenvedések keserősége, melyet érez ő is, de érzi keblében azt az erőt is, hogy jobban tudja szeretni e hazát, mint gyűlölni ellensé-

geinket; nem zavarja őt a közvélemény hangja sem, mert ezzel szemben van egy fontosabb bíró előtte: önlelkiismerete s ennek parancsára hajlott, midőn most meggyőződését kijelentette.

Deák e felirati javaslata részletes válasz a trónbeszédre; de csakis arra. Éppen ezért csak egy pár, leglényegesebb közjogi tény kifejtésére szorítkozik s ezekben sem kíván semmi különöst, újat, meglepőt mondani, hanem egyszerűen és világosan állítja fel a tényeket; mert ez nemcsak a bécsi kormánynak és a királynak szólt, hanem szólt, miként egy diplomatiái irat, egész Európának. Ezért kerül benne minden belügyi kérdést, mindent, a mi bonyolódott viszonyaink között a külföld előtt homályosnak, zavartnak tetszhetnék. A fő benne a *pragmatica sanctión* s utóbbi törvényeinken alapuló viszonyunk kifejtése Ausztriához, illetve az uralkodó házhoz, melyet Deák tiszta *personalunion*nak nevez; de mivel az egyezkedés útját elzárni nem, sőt inkább egyengetni akarja, míg egyfelől mellőzi azokat az összes elméleteket, melyeket Bécsben a hódítás jogára alapítottak, másfelől kifejezi úgy az államadósságokban résztvevés, mint a közös ügyekben alkudozás, „esetenként érintkezés“ hajlandóságát, a melyek a 48-iki törvények alapján az akkor homályban maradt kérdések tisztázására fognának vezetni, s e törvények ellenkező értelmezése miatt az ismert félreértéseknek és a forradalomnak okaivá váltak.

A tiszta *personal unio* kifejtése szólt továbbá nemcsak a külföldnek, hanem itthon is a conservatíveknek, kik a 47-es dualismus alapján állva, készek voltak lemondani úgy a 48-iki törvényekről, mint a belőlök folyó parlamentáris kormányzatról. De velők szemben a jogfolytonosság valódi lényegét fejtette ki

s egyszerre a törvénytudós, de egyszersmind — a mint Rechberg mondta — az államférfiú tekintélyével lép fel; ezért nem említi sem azt, a mi 48—49-ben történt, sem nem ereszkedik különös recriminációkba a tizenkét évi kényuralom miatt. Ezeknek czélja úgy sem volna, amazok nem tartoznak a lényegre. A lényeg az, hogy a jogban 1848 április 11-ike az alap, erre kell állani; a kiindulás nem lehet sem 1847, sem 1860; amazt meghaladta 1848, emez ránk nézve semmis. Ezt különösen azokkal szemben kellett hangsúlyozni, a kik azt mondták, hogy az 1848 előtti állapotokat nem a különben is magyarázható törvénytörvényekből, hanem az akkori tényekből kell megítélni, a melyek pedig nem personal unióra, hanem a közös ügyek központi kezelésére mutatnak; Deák álláspontja pedig az, hogy 1848-ban nem új jogokat vívtunk ki, hanem a régi jogoknak adtuk helyes magyarázatát s öntöttük az idők kívánalmai szerinti formákba.

Végre szólt ez a felirat a május elsei bécsi trónbeszédnek. Ez a beszéd, melylyel a birodalmi tanácsot az uralkodó megnyitotta, világos hadizenet volt a magyar országgyűlésnek s az októberi magyar kormányférfiaknak és teljesen elmosta annak a békülékeny iránynak reményét, melyet a magyar trónbeszéd ébresztett. Ugyanis, míg a magyar trónbeszéd a február 26-iki patenst nem említette, emez rá ismételve hivatkozik; Magyar-, Horvátországot, Szlavoniát és Erdélyt, mint a birodalmi tanácscsal szemben mellérendelt tartományokat sorolja fel; az októberi diploma és februári patens által kifejezett és kifejtett összalkotmányt oly alapnak állítja oda, mely ellen az uralkodó mindennemű föllépést nyomatékosan vissza fog utasítani, mint az összmonarchia fönnállása, az összes országok és népek elleni támadást.

E határozott szó ellen csak oly határozott szó lehetett sikeres, mint a Deáké és csak ilyen egyesíthette újra az egész nemzetet; mert a legtúlzóbb határozatiak is tartalmát elfogadták, csak a formában, mintegy az első lépésre nézve tértek el, mint Deák záróbeszédében közhelyeslés között kifejezte. E pillanatban arra volt szükség, hogy a mit az országgyűlés mond, az ne egy, bár nagyobb párt, hanem az egész nemzet tántoríthatatlan nyilatkozata, egyhangú credója legyen. És hogy ezt ily hatalmas módon, éppen Magyarországon, a széthúzás e hagyományos nemzete körében érte el Deák, ez ennek a feliratnak egyik legnagyobb dicsősége; talán még nagyobb, mint az az erő, az a világosság és czáfolhatatlanság, melylyel közjogunk pár legfontosabb tényét kifejti, és a mivel Deák kivívta az egész művelt világ méltó elismerését, ugyanakkor büszke öntudattal töltvén el minden hazafi keblét. Mondják, hogy beszédének vége, noha polemikus tartalmú, nem tett kisebb hatást, midőn az óvatosság és erély politikáját jellemezte a merészség politikája felett; és kivált megnyert minden pártot annak elismerése, hogy a „határozat“ a trónralépésre nézve nem áll ellentétben a törvényességgel; végre midőn politikai szempontokra hivatkozva, engedményt tett a kiegyenlítés eszméjének, megmutatta, hogy nem rideg jurista, minek a Lajthán-túliak hirdetni szerették, hanem államférfiú. „Minél tovább szólt, — írja Kecskeméthy — annál ihlettebb s magasztosabb hangúlatra emelkedett a közönség, s midőn szólni megszűnt s a lelkesedés kitörései elhangzottak, azon mély megindulás fogta el a szíveket, melynek szülője azon tudat, hogy egy nevezetes történeti tény tanúi valának.“

A felirati javaslat hatása külföldön és itthon egyéb-

ként ma már jóformán elgondolhatatlan. A magyar kiadás több mint százezer példányban kelt el, Bécsben egy nap alatt huszonnégyezer példányt adtak el belőle; a hercegprimás külön látogatásban fejezte ki Deáknak tiszteletét és háláját, az összes világlapok a legnagyobb elismerés hangján szóltak róla, s Apponyi, ki a május 13-iki ülésen Majláth Györggyel maga is jelen volt, 16-ikán azt írta Vaynak, hogy most már csak 1848 lehet a kiindulás s ha ebben az uralkodó engedne, lehetne kilátás az alkudozásokra. Így fogta fel gr. Rechberg is, ki e tárgyban gr. Szécsen Antal segítségével haladék nélkül jegyzéket intézett a monarchia külügyi képviselőihez, megjelölván a szempontot, melyből e javaslatot tekintetni kívánja, mely az alakban nagyon mérsékelt, de eszméiben éppen oly túlzó. Így a personal unioban kiindulása teljesen hamis és nem egyéb, mint megtagadása az osztrák monarchiának, mint európai államtestnek; ellenkezőleg, a *pragmatica santio* szelleme s az ebből folyó gyakorlat a múltban egységes államtestet állapított meg. Ez tény, mit tagadni nem lehet. De másrésről figyelmen kívül nem hagyható, hogy a Magyarország ellen 1848/49-ben folytatott hadjárat egy külháború jellegét mutatja; leverése annyi, mint hódítás a vele járó jogokkal. Annak, hogy ezt csak a törvényes állapot helyreállítására irányult háborúnak tekintse az uralkodó, okvetetlen és egyedüli feltétele az, hogy Magyarország ismerje el az összmonarchiát. Ez maga is elég volna megdönteni Deák állítását; de vannak oly törvények is nagy számmal, melyek ellene szólnak, mint a *pragmatica sanctio* (1723: II. t.-cz.) 7. §-ja, az 1715: VIII. t.-cz., mely kizárja a magyar nemzeti hadsereg eszméjét, az 1741: XI. t.-cz. 4. §-ja, mely egy általános

államminiszteriumról szól; ezzel szemben az 1790:X. t.-cz. csak belső kormányzatról intézkedik s az 1848:III. t.-cz. is elismeri Ausztriával a törvényes viszonyt. Említi továbbá czáfolatául a történelmi tényeket és tekintve Ausztriának nagyhatalmi állását, a német szövetséggel való viszonyát, az európai egyensúlyt, hangsúlyozza egy önálló Magyarország lehetetlenségét; de kijelenti, hogy a magyarországi hamis eszméket éppen oly kevésbé akarja anyagi erővel elnyomni, mint nekik engedni. E jegyzék tehát, midőn az összes divatos elméletekre támaszkodik, egyszersmind a magyar és osztrák felfogás közti kiegyenlíthetetlen ellentétet élére állítja. Mikor tehát május 16-ikán megkezdődött a felirat feletti vita, akkor már Bécsben ennek és az országgyűlésnek is sorsa el volt döntve.

De ne előzzük meg az eseményeket.

A javaslat előadása után Nyáry azonnal egy kis vitát támasztott azzal a megjegyzéssel, hogy Deák, midőn a felirat alakja ellen felhozható ellenvetéseket előre czáfolgatta, megsértette a parlamenti formákat. Deák a ház tapsai közt utasította vissza a vádat, mely most általános bosszankodást, más kevésbbé ünnepléses perczben nevetést ébresztett volna s csak azt mondták rá, hogy Nyáry elárulta ezzel, hogy Deák az ő érveit forgatta ki. Így zárult a magyar parlament egyik legfontosabb ülése. Az általános vita kezdetét május 16-ikára tűzték ki.

A felirati vita, melynek folyamát benn és künn a legnagyobb érdeklődés kísérte, május 16-ikától június 4-ikéig tartott. A míg ki nem fogytak belőle, olyformán folytatták, hogy felváltva egyik szónok határozati, a másik felirati párti volt. Tisza Kálmán nyitotta meg a vitát a határozatiak részéről és három szem-

pontot állított fel: első a mi törvényes állásunk, második annak kimutatása, hogy törvényes függetlenségünk európai érdek, harmadik, hogy hazánk nemzetiségeinek ügyeit a demokratia és jogegyenlőség igényei szerint kívánjuk rendezni. E három vonatkozik a felirat tartalmára. Az első szempontot a felirati javaslat teljesen kifejti, de a másodikat nem; pedig törvényes függetlenségünk érdekében áll az osztrák tartományoknak, a német szövetségnek, Európának s a civilizációnak. A harmadik szempontra nézve felsorolja mindazt, melyekről láttuk, hogy a határozatiak programjukba bevették. Áttérve a „határozat“ indokolására, ezt különösen arra alapítja, hogy különbséget tesz az országgyűlés összejöhetségi joga és az összejöhetség lehetőségének megadása között. Itt az uralkodó részéről csak az utolsóról van szó. Múlt példákra hivatkozni nem lehet; mert azok az uralkodók, kikkel a nemzet koronázás előtt érintkezett, törvényes téren állottak, a mostani nem; ezért most minden felirat kérelem alakot öltene. Végül, mint a következmények igazolták, helyesen azt jegyezte meg, hogy „az országgyűlés megkezdését nem azáltal nehezítik, ha határozatot hoznak felírás helyett; mert magának az osztrák kormánynak félhivatalos nyilatkozatai megmondják, hogy e tekintetben minden attól függ, ragaszkodnak-e az 1848-iki törvényekhez?“ — Valóban láttuk, hogy Rechberg jegyzékének lényege, melyet Tisza nem ismerhetett, csakugyan ez volt.

Ha Tisza e beszédét összevetjük Telekinek hosszú, de befejezetlen szónoklatával, mely halála után a *Pesti Napló*-ban jelent meg, tartalma e kettőnek, mert mindkettő teljesen a programra támaszkodik, egyező; de a hang egészen más. Teleki méltó cso-

dálattal fogadja el Deák fölirati javaslata tartalmát; de szenvedélyes haraggal, pathosszal szól a múltról s a közelmúlt szenvedéseiről; világosan látszik, hogy ő ki akarta mutatni minden fejedelmi kegygyel szemben függetlenségét, önállóságát, beszéde szól az emigrációnak is, mely azt hitte és hirdette, hogy benne csalódott; s annyiban mindenesetre csalódott, hogy Teleki idehaza lemondott a magyar fölkelésnek s ebben Napoleontól, meg az olaszoktól jöhető segítség csalálmairól; mert hiszen meggyőződhetett, hogy itthon van az alapelvekben tántoríthatatlan meggyőződés; de már nincs forradalmi hajlam vagy éppen készség, mire balúl számítottak az adó miatti ingerültséget túlzón megítélő emigránsok.

Magától értetődik; hogy a tüzesebb és elszántabb szónokok a határozatiak voltak s Rechberg már a vita elején helyesen ítélte, hogy nem Deák követeléseinek megszorítása, hanem kitágítása lesz az irányzat. Az általános vita 15 ülésén beszélt 39 felirati és 51 határozati párti, tehát együtt 90 szónok; elállt a szótól 29, midőn már mindenki megúnta ugyanannak újra és újra ismétlését. E mellett Deák egyenesen óhajtotta utóbb, hogy a feliratiak hallgassanak el, miben engedtek is. Hunfalvy azt is mondja, hogy a feliratiak rosszul választották taktikájukat. Tartván ugyanis, hogy ha csak az alakra helyezik a súlyt, hamar nem lesz mondanivalójuk; tehát a javaslat tartalmát vették kiindulásul s így csak az élesség árnyalataiban voltak szelidebbek a határozatiaktól; ők jobban kiszinezték az európai viszonyokat, az osztrákok méltatlanságait és mondjuk, pénz- és hadügyi kudarczait, a határozatiak jobban szidták Ausztriát s hevesebb kifakadásokat intéztek az uralkodó

személye ellen; így amazok nem mutatták ki Deák feliratának szükségességét, ezek meg nagyon is bebizonyították általában minden felirat czélszerűtlenségét. „Sok, rémitő sok szaválás, ellenben kevés politika folyt tehát.“ Mondják, hogy egy, a recriminatiookban nagyon jeles felirati szónok beszédére Deák így szólt: „Köszönöm az ily támogatást, ha ti túltesztetek a határozatiakon, ez nem módja előmozdítani a kiegyezést“.

Mindebben, ha Hunfalvy szokott modora szerint túlságba megy is, egészben helyesen ítél. Így például Lónyay Menyhért, a feliratiak részéről a legjobb beszédek egyikében, Ausztria pénzügyi viszonyainak tarthatatlanságát, a kényuralomnak adósságot adósságra halmozó könnyelmű politikáját oly alaposan bírálta meg, hogy belőle matematikailag csak Magyarország minden áron való kibékítése következhetett. Klauzál Ausztria kereskedelmi politikáját bonczolta fel, tudniillik, hogy a kereskedelem minden ágának tönkretételével a teljes elszegényedést soha nem látott mértékre növelvén, a birodalmat az inség küszöbére juttatta. Somsich Pál, a legalitás egyik nagy szószólója, kimutatta, hogy ez a hatalom tart-hatatlan úgy részeseinek rosszlelkűsége, mint tehetetlensége miatt. Eötvös tapsok közt egy egész logikai készlettel bizonyította be, hogy az októberi diplomában tervezett birodalmi egység a német kérdés miatt politikai lehetetlenség. Andrássy Gyula, Gorove s még sokan, az egységesnek tervelt birodalom külpolitikai viszonyairól kimutatták, hogy külgyámolításra, szövetségre nincs mit számítani; tehát ez a birodalom merő lehetetlenség, mely gyengesége miatt magától megsemmisülne; ez óhajtható is, mert csak ennek romjain épülhet fel az osztrák államok valódi

alkotmánya éppen úgy, mint hazánké. Egyben pedig mind megegyeztek, hogy a tér, melyre a hatalom 1860-ban lépett, éppen oly törvénytelen, mint volt a hódítás elméletére alapított katonai kényuralom.

A határozatiak közül, Deák záróbeszéde miatt, legfontosabbá vált Révész Imrének, Debreczen egyik képviselőjének szónoklata, ki különösen a javaslat két tétele ellen beszélt: ezek egyike az, hogy Deák szerint az országgyűlés megalakult, holott maga ellentmond önmagának, midőn utóbb az országgyűlés kiegészítését s addig törvények hozására alkalmatlan voltát bizonyítja; a beszéd másik és jóval bővebb része arról az ismert tényről szól, hogy helytelenül említi a *pragmatica sancti*ót, mert csak az 1713 április 19-iki házi törvény nevezi így; de a magyar 1722/23-iki törvény sehol sem és a 48-iki törvényekbe is csak tévedésből csúszott be ez az elnevezés.

Midőn Deák a vita eredményeit összefoglalva, június 4-ikén felelt, Révész már nem volt tagja a háznak: lemondott június 3-ikán. A feleletet Deák mégis kivált azért tartotta szükségesnek, mert Révész beszéde nagy benyomást tett, noha a későbbi felszólalók egyike volt. Az első kérdésre nézve nem elégedett meg annak fölemlítésével, hogy hiszen maga a ház jelentette ki magáról, hogy „megalakult”; hanem kimutatta a ház megalakulása és integritása közti közjogi különbséget. A ház, igenis, meg van alakulva, de nincs kiegészítve; ez az oka, a miért nem bocsátkozhatik törvényalkotásba vagy törvénymódosításba. A *pragmatica sancti*óra nézve pedig elméleti szempontból igazat ad; de részletesen kifejtván, sőt kimerítő történelmi tanulmányt adván elő e törvény keletkezéséről, szerepéről Ausztriában és a magyar közjogban, újra ismétli, hogy

igenis, ez nem egyszerű törvény, hanem kölcsönös egyezkedés által létrejött alapszerződés, mely mint ilyen, forrása annak a personalis uniónak, mely a magyar közjog lényege; de a törvény e nevétől nem kell tartani, sőt éppen ezzel lehet legjobban megmagyarázni a külföldi hatalmaknak a két *pragmatica sanctio* közti különbséget. Végre kiemeli még Révész beszédéből azt, hogy ha a mostani nralkodóhoz, sem mint törvényes királyhoz vagy trónörökshöz nem írhatunk, akkor a felirat csak olyan lesz, mint a meghódítottak folyamodása a hódítóhoz; ámde közhelyeslés közt jegyezte meg, hogy itt a hódítás jogáról nem lehet szó s erre csak azért felel, hogy szó nélkül ne maradjon, mert a hódítás jogát Ausztriában is nem egyszer emlegették. Felelvén még röviden a „határozat“ védőinek, kik azt vitatták, hogy a határozat nem törvényellenes: megjegyezte, hogy igaz, nem törvényellenes s ezt már ő is említette; de azt a vádat, hogy a felirat ellenkezne a törvénnyel, nem fogadja el; ezért a fő lényegben egyetértésre hívja fel a házat, ha az alakban, az első lépésre nézve nézeteik eltérnek is.

Így érkezett el a szavazás napja, június 5-ike, midőn e kérdést kellett eldönteni: „A háznak első felszólalása felírás legyen-e vagy nem?“ Mondhatni, a legutolsó perczig kétségtelennek látszott, hogy a határozatiak győznek. Mondják, hogy Deák a februári patens s a május elsei trónbeszéd miatti bosszúságában nem is bánta volna; de erről írott adat nem maradt. Teleki azonban, ki kezdetben nemcsak nem óhajtott, de nem is hitte, hogy ők győzenek, valósággal megijedt a többségtől; mert míg ő első sorban a maga igazolásául állott e párt élére, most belátta, hogy veszélyes politikába bonyolódott. Ezt több bizalmasa

nemcsak határozottan írja, hanem azt is hozzáteszi, hogy Teleki öngyilkosságának logikai következménye csak a felirati párt győzelme lehetett. Ámde Teleki halála még merevebb ellentétbe állította a két elvet, feszültebbé tette a helyzetet. Ily körülmények között voltak azonban magában a határozati pártban is, a kik belátták a helyzet veszélyes következményeit; tartottak az okvetetlenül kitörendő közfelháborodástól és elhatározták, hogy mivel úgy is a felirat elment addig a határig, melyen túl csak a szakítás van, tehát a döntő pillanatban lemondanak győzelmükről; mert a Lajthán-túl úgy is őket merő forradalmazóknak, az emigrációval összeköttetésben álló elszakadóknak rajzolja. Ezért például Kálóczy Lajos, a határozatiak egyike, még azt is bevallja, hogy a feliratiak győzelmére mindent elkövetett; e célra állandóan érintkezett Almásy Pállal, ki, noha legszorosabban ellenzéki s Teleki barátja volt, mégis a feliratiak győzelmét óhajtotta, továbbá Eötvössel, ki nagy izgalmak közt leste az eredményt. Kálóczy azt is írja, hogy az utolsó napokban 17-re számította a határozatiak lemondása vagy elmaradási ígérete miatt a felirati többséget; de ez nem bizonyult valósnak. Végre eljött a szavazás. A képviselőket betűsorban szólították fel és valónak bizonyult, hogy a felirat csak azáltal győzhetett, hogy több határozati betegség vagy más ürügy miatt távol maradt vagy pedig az előcsarnokban várva az eredményt, a szavazásról lemondott. Szavaztak 307-en, igennel 155, nemmel 152, nem szavazott 14 követ s kettő a 152-ből csak utólag, midőn már a feliratiak győzelme úgy is biztosítva volt.

Ekkor a kérdés többi része magától ment. Azt, hogy éppen a Deák javaslata legyen a részletes vita

tárgya, egyhangúlag fogadták el s Tisza indítványozta még, hogy a határozatiaknak a feliratban nem foglalt programpontjait a felirat letárgyalása után foglalják külön határozatba. Ebbe Deák is beleegyezett, viszont bele a részletes tárgyalásba is; sőt hozzátette, hogy a *pragmatica sanctio* azon fejtegetéséhez, mely a feliratban van, pótléklül ő maga is indítványozza kifejtését annak, hogy a magyar törvény örökösödési rendje szűkebb korlátokat szab, mint az osztrák *pragmatica sanctio*; ez lényeges különbség úgy elvileg, mint a két ország viszonyára nézve.

Így kezdődött meg a részletes vita június 7-ikén, melynek folyama alatt a határozatiak ugyancsak megmutatták erejüket. Az elvi győzelmet átengedték ugyan, de a fölírat lényegét tevő politikai alapgonddalot gyakran legfontosabb részeiben úgy kiforgatták, sőt megsemmisítették, eltorzították, hogy Deák utóbb az így létrejött felíratot nem ismerte el magának. Több ülésen részt sem vett s ezalatt nem a június 10-iki ülést értjük, midőn betegsége miatt a *pragmatica sanctiőról* szóló részhez Eötvös által küldte el az ígért pótlást; hanem a trónváltozásról szóló vita, tehát a június 12-iki ülés utániakat. Mindabban, a hogy a határozatiak eljárak, volt valami kicsinyes kötözködés, javító erőlködés. Így június 7-ikén már a fölírat czímét: „Fölséges Császár és Király!“ — Ivánka Imre indítványára „Fölséges Úr!“ czimre változtatták; sőt Nyáry indítványára kimondták határozatilag, hogy ezalatt csakis a tényleges hatalmat értik; még hozzá mindezt mennyi szó, minő hosszú vita után, mert már a czimben közjogi vonatkozást mutattak ki és semmi elszóláson rajtakapatni nem akartak. Ugyanekkor kinyomatták Nyárynak egy, a

javaslat tekintélyes részére vonatkozó módosítványát, melyben arról szól, hogy meddig nem mehet az országgyűlés új törvények alkotásába és addig az országgyűlés egyetlen alkotmányos joga, a törvényeknek teljes épségben és érvényben tartásán kívül, a múlt országgyűlés óta ejtett sérelmek orvoslásának sürgetése.

A tárgyalás természetéről fogalmat adhat az, hogy ezt a minden felszólaló által bámúlatosnak, remeknek mondott, a művelt világ által csodált művet tépték, zúzták, kritizálták, bővítették vagy rövidítették, javították vagy javítani hitték; úgy hogy az első nap csak a 4-ik kikezdésig haladtak. Midőn június 8-ikán a nyolczadik kikezdésben a „nem magyar szempontból“ szókat olvasták, a nemzetiségi követek egész nemzetiségi vitára készülődtek, hogy „nem hazai szempontból“ kifejezés tétessék helyébe és csak Eötvös felszólalása vetette végét a vitának, ki azt mondta, hogy ne kezdjenek ily nagy kérdésben ötletszerű vitát, itt határozott intézkedésre van szükség s ő közelebbről javaslatot fog a nemzetiségi kérdés megoldására beadni. Majd a sok módosítás megkezdte bontani a szerkezet logikáját, melyhez valamit adni vagy belőle elvenni majdnem lehetetlen volt s már 8-ikán egy háromtagú szövegező bizottságot kellett kiküldeni, mely Szalay Lászlóból, Eötvösből és Tiszából állott. Deák maga betegsége miatt ezeken az üléseken nem vett részt s 10-ikén is a *pragmatica sancti*óra vonatkozó bővebb kifejtést, mint módosítványt, Eötvös adta elő. Ugyan e napon a nemzetiségi képviselők újra nemzeti-ségi vitát keltettek azzal a megjegyzéssel, hogy e fontos kérdést csak érinti a javaslat, holott szabatos alapot már itt kell letenni. Hiában nyújtotta be Eötvös a megígért indítványt, a 31-ik kikezdés feletti vita

kinyúlt az ülés végéig, midőn mégis eredeti alakjában szavazták meg.

De a legnagyobb vita a 42—44-ik kikezdés felett folyt, melyekben Deák a trónváltozásról szól s ez a vita egyszersmind döntő csapást mért egyelőre minden kiegyenlítési törekvésre. E pontokban Deák gondolatmenete az, hogy a 48-iki trónlemondás alakjára nézve hiányos, mert külön Magyarország trónjáról V. Ferdinánd nem mondván le, ez azt a véleményt keltheti, hogy hazánk osztrák provincia. Tiltakozik tehát úgy e felfogás, valamint a nemzet tudta nélkül történt lemondás ellen; de mivel a lemondás befejezett tény, az ország jogainak jövőendő biztosítása végett két oly okirat utólagos kiállítását kívánja V. Ferdinándtól és Ferencz Károly főhercegtől, melyekben ők egyenesen Magyarországot értesítsék, hogy lemondásuk 1848 december 2-ikán megtörtént és ezeket az országgyűlés utólag törvénybe fogja igdatni.

A határozati párt e pontok ellen június 12-ikén erős harczot kezdett, melyet Várady Gábor indított meg. Ekkor már Deák újra jelen volt. Szerinte így elfogadni őket csak akkor lehetne, ha az országgyűlés ki volna egészítve; ha minden kétségen kívül törvényes és törvényesen uralkodó trónörökös volna. Ezért aggódik, hogy e pontok alapján a bécsi kormány könnyen kimozdíthatná az országgyűlést törvényes állásából és törvénytelen alkudozások terére vonhatná. Ezért oly határozati javaslatot indítványozott, hogy mellőzve ezen okiratok nem törvényes alakban és úton való közlését: a míg az országgyűlés kiegészítve s az 1848:III. t.-cz. szerinti parlamentáris kormányzat helyreállítva nincs, addig megbirálásukba s a trónváltozás kérdéseibe nem bocsátkozhatnak.

Várady határozati javaslata tehát lényegileg annyit tett, hogy az országgyűlés a trónbeszéd által kijelölt legfontosabb kérdésben tagadó állást foglal el; azaz elzárja minden további tárgyalás útját éppen úgy, mintha a „határozat“ győzött volna. Ez az indítvány előre ismert volt s a feliratiakat egy értekezleten Kazinczy Gábor előre figyelmeztette is; de — mint Hunfalvy mondja — ezek főbbjei elmondván nagy beszédeiket, nem törődtek a javaslat további sorsával.

Deák megjelent az ülésen; az indítványt látható haraggal hallgatta végig s egy erősebb kitételénél türelmetlenül csapott a padra. Rögtön felállt s a szokottnál hangosabban és erélyesebben védte javaslatát. Beszéde a logika egyik gyönyörű alkotása; benne az érvek, mint gyöngyszemek sorakoznak egymás mellé. Kifejtette, hogy ezek a pontok egymás közt s az egész felirat logikai menetére, valamint az ország jogaira nézve lényeges lánczszemek, és mihelyt a ház határozat helyett feliratot fogadott el, mást, mint ezeket nem is mondhatja. V. Ferdinánd lemondása a módra és alakra nézve hiányos és jogainkat tekintve sérelmes; de azért mégis csak megtörtént. Tehát vagy arra kellene törekedniök, hogy újra elfoglalja a trónt, vagy hogy a hatalom jelenlegi birtokosa legyen törvényes, koronázott királylyá, végre vagy, a mire senki sem gondolhat, hogy a jelenlegi helyzet megmaradjon. Ámde az első elérhetetlen; marad tehát a második módozat, mely a felírás fogalmából egyenesen következik; mert a cél a sérelem orvoslásával csak az, hogy ez a jogtalanság a jövőben se tűnhessék fel egyébnek, mint a mi volt, tudniillik jogtalanságnak. Az pedig, hogy a lemondás előttök levő okmányai nem hivatalosan fekszenek a ház asztalán, igaz; de

ebből nem következik, hogy mert sérelem, ne foglal-
kozzanak vele, sőt a sérelemmel foglalkozniok kellene
és kell, bárhogyan jut is tudomásukra. Végül, ha két
nézet állott szemben e vitában egymással: a hatá-
rozaté és a feliraté, mindkettőnek eszmelánczolata
lehetett magában helyes; de egyikből kilödni egy
részt s a másikkól toldani bele, fonák eljárás volna.
Itt pedig a Várady-féle határozat ezt czélozza s ezért
politikai méltányosságból is ajánlja a határozati javas-
lat mellőzését.

Hosszasan folyt még tovább is a vita, hogy vajjon
december 2-ikán a magyar trónról lemondott-e vagy
nem V. Ferdinánd? Pár hívének maga Deák intett,
hogy ne szóljon a kérdéshez; végre névszerinti szava-
zásra került a dolog, melyben csak 254 képviselő vett
részt s 134 szavazat 120 ellen e pontokat megbuktatta.
Most a Várady-féle módosításra került a sor; de feláll
Deák s azt mondja, ha csak felállással és ülvemara-
dással szavaznak, egy harmadik osztálya elmarad a
szavazóknak, tudniillik, a kik nem akarnak e kérdés-
ben szavazni. Azokra mi áll? kimenjenek?

Az elnök magyarázni kezdi a szavazás természetét
s hozzáteszi, hogy csak felállással vagy ülvemaradással
lehetvén szavazni, más megoldást ezekre nézve a
kimenésnél csakugyan nem lát.

— Éppen ezt akartam tudni — mondá Deák. „Deák
Ferencz s utána igen számos képviselő eltávozik“, —
teszi hozzá a *Napló*. Igen, de hiba volt nem távozni
az összes feliratiaknak s így a házat határozatra alkal-
matlanná tenni. Most a többség elfogadta a Várady
határozati javaslatát. A többin aztán gyorsan mentek
át, csak még a végső szavakat: „Magyarországnak
országgyűlésileg egybegyűlt képviselői“, változtatták

meg Nyáry indítványára így : „Magyarországnak országgyűlésileg együttlevő képviselői“ ; mert, mint mondták, teljes számmal nincsenek egybehíva.

A számos módosítás miatt újra kellett szerkesztetni a feliratot s ezt a kiküldött bizottságnak meg is rendelték azzal, hogy Deákkal s az egyes indítványozókkal egészítse ki magát. Deák erre azt felelte, hogy a ház az ő javaslatát lényegesen megváltoztatván, „ő ezt többé mostani alakjában indítványának nem tekintheti“, véleménye szerint tehát e bizottságban helye nincs. A bizottság nélküle állapította meg a szöveget s a június 14-iki ülésre beadta. Ezen az ülésen előbb a Deák és társai eltávozásának jegyzőkönyvi szövege feletti vita folyt, mely alkalommal Deák megmagyarázta, hogy eltávozásának oka az volt, mert óhajtott, hogy az ő javaslatának bukása után valamelyik szerkesztet többséget nyerjen ; majd a Várady-féle határozati javaslatból kívántak egy pár szót kihagyni, melyet pedig akkor felolvassva szószerint fogadott el a többség ; valóban Deák figyelmeztetésére, hogy a határozat megváltoztatása compromittálná a házat, a szöveg szószerint megmaradt. A végleges szavazásnál Deák újra kijelentvén, hogy így, ebben az alakban, ő és társai a feliratot nem fogadnák el : végre a felirat ügye befejeztetett s a főrendiházhoz küldték át.

Említésre méltó, hogy a határozatiak örvendtek ugyan június 12-iki győzelmüknek és Nyáry a gyűlésből távoztakor egyik társának azt mondta : „csúffá tettük őket“, miért Hunfalvy cikket akart kiadni a *Sürgönybe*, mely nem fogadta el ; de a Várady indítványának győzelme megdöbbenetette őket is és inkább szerették volna, ha gr. Teleki Gyulának a Deák pontjaiból összevont szövegét fogadták volna el. Azt azon-

ban mindenki érezte, hogy ez a határozat eldöntötte a felirat sorsát; mert egyrésztől Deák egész logikáját s így javaslatát képtelenséggé tette; másrésztől pedig elejtette azt a fonalat, melyet Deák ebben állapított meg: az országgyűlés egyezkedni kész a tényleges hatalommal a 48-iki törvények és alkotmány alapján s ez előfeltétel után kész a koronázásra, hogy törvényes király legyen. De másrésztől világos volt, a mi már nem egyszer történt nálunk, hogy a túlzók az osztrák centralista párt és az egyezkedést meggátolni vágyó nemzetiségek malmára hajtották a vizet. Ezt a következmények meg is mutatták.

Sejtelmek uralkodtak tehát a kedélyeken. Így némi megadással foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy időközben a ház mit is tegyen; mert ott volt a határozati párt programjának a feliratba be nem vett része, ott az ideiglenes törvénykezési szabályokról szóló, már elkészült bizottsági javaslat, továbbá Bónisé a képviselők lemondásáról, Eötvösé a nemzetiségekről, ott az adóbeszedés ügye stb. stb. Hosszabb vita után a teendők sorát így állapították meg: első tárgy a határozati javaslat pontjai, második a törvénykezési, harmadik a nemzetiségi, negyedik az adóügyi kérdés.

A ház június 15-ikén kiküldött tehát egy kilencz tagú bizottságot, minden osztályból egy tagot, hogy a határozati program pontjait állítsa sorrendbe, sőt Deák figyelmeztetése szerint adjon véleményt arról is, hogy melyek tárgyalhatók a felelős kormány kinevezése nélkül is és például a törvénykezésre nézve tegyen ideiglenesen is javaslatot, hogy miként kellene életbe léptetni?

Mindezt a ház abban a meggyőződésben tette, hogy, mint Vajai Károly mondta: „Az Isten tudja,

hogy véleményadása tárgyalás alá mikor fog jönni; de mi legalább annyit megtettünk, a mennyit megtehattünk“. Választották tehát egyre-másra a bizottságokat: június 17-ikén az említett 9 tagú program-ügyi, 21-ikén a 21 tagú adóügyi, 25-ikén a 27 tagú nemzetiségügyi bizottságot; közben június 20-ikán tárgyalás alá vették a törvénykezés ideiglenes rendezése ügyében május 24-ikén kiküldött bizottság jelentését és június 21-ikén névszerinti szavazással elfogadták azt a javaslatát, hogy a magyar magánjogi törvényeket visszaállítják, de az 1848: XV.t.-cz. (ösiség eltörlése) által módosított viszonyokra nézve, kiegészítőül elvben elfogadják az országbirói értekezlet munkálatát. Deák sem e bizottságokban, sem a tárgyalásokban részt nem vett; csak éppen szavazott június 21-ikén a bizottsági jelentés elfogadására.

Míg a ház ekkép, de egyébiránt kilátás nélkül dolgozott, június 20-ikán a felsőház sajnálkozását fejezván ki, hogy az eredeti javaslaton változás történt, szószerint elfogadta a feliratot. A ház június 22-ikén az uralkodónak átnyújtásával megbizta saját elnökét, Ghyczy Kálmánt, ki mellé a főrendek június 24-ikén szintén elnöküket, gr. Apponyi Györgyöt küldték ki. Ugyanekkor nyílt ülésen aláírták így: „Magyarországnak országgyűlésileg együttlevő főrendei és képviselői“; de óvást jelentettek ki, hogy ebből, valamint a felirat e módú felküldéséből jövőre az ország alkotmányára és a parlamentáris kormányra bármely következtetést vonni lehessen.

Június 24-ikén este indult Ghyczy és gr. Apponyi Bécsbe, véletlenül velök ment Kemény Zsigmond is. Apponyi kivált azért, mert a felirati párt győzött s mert ez utat nyitott a további alkudozásokra, a leg-

jobb reményeket ápolta; még miniszteri névsort is állított össze. Ghyczy sokkal kétkedőbb volt s főképen arra kérte Apponyit, hogy együttesen járjanak el s még a bejelentésben is ügyeljenek; mert például az országgyűlés a cancelláriát törvényesnek nem ismeri el. Apponyi ígérte, hogy a bejelentést egyenesen az uralkodóhoz fogja tenni.

Azonban már június 25-ikén Apponyinak hosszas tárgyalásokra kellett készen állnia. A minisztertanács e napon kimondta, hogy a küldötteket az uralkodó nem fogadhatja; sőt az országgyűlést eloszlató manifestumot is elkészítette, melyet az uralkodónak is bemutatottak, a ki közben Laxenburgba ment. Báró Vay tehát oda táviratozta meg a magyar küldöttség megérkeztét; Apponyi pedig másnapra (június 26.) magánkihallgatást kért. Úgy látszik, ezen a módon akarta meggyőzni az uralkodót annak szükségéről, hogy a feliratot elfogadja; mert már 25-ikén megtudta a minisztertanács megállapodását a felirat visszautasításáról s az országgyűlés haladéktalan eloszlatásáról. Ez a kihallgatás június 26-ikán megtörtént; az uralkodó csakugyan megtagadta a felirat elfogadását s Majláthot és Sennyeyt is felhívatta kihallgatásra; ezért ők az nap estére tanácskozássra kérték magokhoz Apponyit. Közben Ghyczy is tett látogatást báró Vaynál, Szögyény-nél, Zsedényinél, Balogh Kornélnál. Tőlök így hallotta a bécsi felfogás körvonalozását: a 48-iki törvények a birodalom egységével ellenkeznek; Magyarország s a birodalom részei közti viszony több, mint personal unio; tehát a 48-iki törvények megegyeztetendők a birodalom egységével; az országgyűléstől azt várják, hogy ez iránt terjeszsen fel javaslatot, nyilatkozzék az októberi diplomáról, egyezkedjék a birodalmi

tanácscsal s ezt az egyességet mindkét részről igtassák törvénybe. Erre következni fog az országgyűlés kiegészítése a következő feltételekkel: egyezzék ki az országgyűlés Horvátországgal, mint nemzet nemzettel, tárgyaljon Erdélylyel újra az unióról, határozza meg a nemzetiségek jogkörét, vegye figyelembe a szerbek történelmi jogait; az uralkodó a felelős belkormányzatba belenyugszik, de a hadsereg és pénzügy közöségében nem enged.

Ghyczy mindezt naplójegyzeteiben írja, melyekben egyébiránt semmi sincs, a mit mindenki ne tudott volna. Lényegesebb az, hogy Vay, Majláth, Sennyey június 26-ikán elhatározták, hogy a felirat el nem fogadása esetén lemondanak s ezt azon a napon a délutáni kihallgatáson be is jelentették; ezzel kívántak hatni az ügy kedvező fejleményére.

A magyarok meghívása csakugyan azt jelentette, hogy az uralkodó véglegesen nem határozott, s így ezek 27-ikén még némi reménynyel mentek a közös tanácskozásra, melyre egyébként Schmerling a június 26-iki minisztertanácsból azt az elhatározást vitte, hogy állását köti a felirat el nem fogadásához, melynek visszautasításában őt a diplomatia is hathatósan támogatta. A felirat visszautasítására főleg a következő okok szolgáltak: a címzés sértő alakja, a Várady módosítása, mert megtagadja az örökösödési jogot, a Nyáry-féle óvás, hogy tudniillik ez a cím csak a „tényleges” hatalomnak szól, melyen még a diplomatia s a német aristokratia is megütközött, végül a szónokok féktelen kifakadása az uralkodó személye ellen.

A 27-iki közös tanácskozás még mindig nem döntött; az uralkodó, mint Ghyczy hallomásból írja, kifakadt magyar tanácsosai ellen. Ezek el is voltak készülve

a lemondásra; de egyelőre megoldást kerestek, hogy a szakítás ne legyen végleges s Ghyczy már e napon megtudta, hogy némi remény nyílt egy középútra. Ezt június 28-ikán két értekezlet Rechbergnél és Rajner főherczegnél megoldotta olyformán, hogy az uralkodó alaki okokból visszautasítja ezt a feliratot, de elfogad olyat, mely ezeket az 1790-iki mód szerint kiigazítja. Ez gr. Szécsen és Zsedényi tanácsa volt s 28-ikán a magyar cancelláriában megfogalmazták. Így a provisorium egyelőre elmaradt, miről pedig a 27-iki értekezlet előtt, mint befejezett tényről beszéltek s Ghyczy azt is írja ismételve, hogy új cancellárt (Zsedényi, Szécsen, Babarczy) s új embereket kerestek a főhivatalokra.

Így jött létre a június 30-iki leirat, melyet az uralkodó Apponyinak e nap délutánján, egy német levél s esetleg igénybe veendő feloszlató rendelet mellett küldött át, megbizva őt, hogy a leiratot Ghyczynek, a képviselőházban „saját felelősségére“ haladéktalan kihirdetés végett, adja által s a főrendiházban is azonnal hirdettesse ki. E leirat szerint az uralkodó ezt a feliratot azon „tév-nézetek“ miatt, melyek nemcsak egyes szónokok beszédében, hanem „a feliratnak mind alakjában, mind szövegezésében“ határozott kifejezésre jutottak s mely „nem Magyarország örökös királyához“ intéztetett, visszautasítja; de mivel nagyfontosságú kérdéseire élénken óhajt nyilatkozni, felszólítja az országgyűlést, hogy a korona méltóságának és az uralkodó öröklött jogainak megfelelő alakban, az 1790-iki módon terjeszsze fel újra.

E leiratról július 2-ikán gr. Rechberg a szűkebb birodalmi tanács felső házában jelentést tévén, ez azt határozta, hogy a ház az uralkodó méltóságának és jogainak bárminemű megsértését az összbiro-

dalom elleni támadásnak tekinti s ennek visszautasításában őt nemcsak ez a tanács, hanem összes népei támogatják. Ezt küldöttségileg is előadták július 3-ikán, midőn válaszában a császár újra változhatatlan ragaszkodását jelentette ki a trónbeszéd elveihez. A felsőház e határozatát július 2-ikán az alsóház is elfogadta ugyan, de a kisebbség július 4-ikén tiltakozást adott be a magyar ügyekbe való illetéktelen beavatkozás ellen.

A leiratot, mely annyi küzdelemnek volt „compromissum-szerű” eredménye, Ghyczy Pesten július elsején tizenegy órakor előbb zárt ülésben hirdette ki a történetekkel együtt. Közben az a hír volt elterjedve, hogy Coronini kineveztetése Lichtenstein helyett csakugyan a közelgő provisoriumra mutat és Besznák, Schmerling sógora, már kérkedett is a Magyarországon nemsokára elnyerendő magas állással. A ház előbb bizottságilag akarván a leiratról tanácskozni, határozatlan időre elnapolta üléseit.

Noha a leirat mélyen bántotta a házat, volt annak két jó oldala, tudniillik az egészben békülékeny hang és némi közeledés. Ez jó benyomást tett a közvéleményre s erre és az Apponyi zsebében volt rendeltetetre támaszkodva, minthogy köztudomású volt az az egyetemes jó hatás, melyet Deák felirata az egész európai közvéleményre tett: Andrassy és az ő vezeteése alatt a felirati párt főbbjei már másnap azt a jelszót tüzték ki, hogy fogadják el vita nélkül, egyhangú határozattal, Deák eredeti szövegét, melynek tartalmával úgy is mind egyetértettek; ezt az uralkodó nem utasíthatja vissza; ha mégis, akkor nem a ház lesz a szakítás okozója s az indítványt tegye Hunkár Antal, Palóczy halála óta a ház legidősebb tagja.

E tárgyban július 2—3-ikán Andrassynál folyt az

értekezlet mindkét párt főbb tagjaival s noha többen kifejezték, hogy ez a hatalom parancsszavának engedelmeskedés, elfogadására mégis megvolt a hajlam; mert az országgyűlés haladtával a határozati párt mind gyengült, a közvélemény mindinkább Deák nézetéhez közeledett. Július 3-ikán a délutáni felirati értekezletre megjelentek a határozatiak is és noha több indítvány merült fel, megegyeztek Andrassy indítványában s egy jegyzőkönyvi határozatban, mely szerint egyetlen uralkodói jogot is tagadni nem akarván, sajnálják a félreértést, felterjesztik az eredeti javaslatot; megegyeztek abban is, hogy Hunkár tegye az indítványt. A kérdésnek ebben az állapotában majdnem mindent elrontott a szűkebb birodalmi tanács július 2-iki végzése; de ezt is sikerült elsimitni, kivált azzal az aggodalommal, hogy az európai diplomatiát elidegenítik magoktól s így a július 4-iki értekezlet is békésen folyt le, csak Böszörményi László nem akart egy határozati javaslatáról lemondani. Ezt a július 5-ikén délelőtt tíz órakor tartott zárt ülésen elő is adta, mely szerint hivatkozva a történtekre, jelentse ki a ház, hogy nyugodtan nem tanácskozhatnak, míg az erőszakos adózsarolás foly s az alkotmánynyal ellenkező hivatalnokok és rendőrök az országban vannak.

Az ülésen Deák is jelen volt; de a dolog nehezen indult. Hunkár nem állt fel tüstént a jegyző hívására, közben mély csend támadt, melyet Máriássy szakított meg azzal, hogy bárcsak meg bírnának egyezni. Szól egyik is, másik is; végre Hunkár előadja a Tisza által papírra vetett határozati javaslatot, melynek lényege az, hogy a ház fájdalommal értesült a félreértésről s nem akarván útját állani annak, hogy ő felsége a felirat

lényegéről nyilatkozzék, tehát felterjeszti azt eredeti alakjában, a Deák módosításaival kiegészítve. Csak határozatiak szóltak hozzá, mint Tisza, ki következetlenségét igazolta, Nyáry, ki egy jegyzőkönyvi javaslatot tett hatás nélkül, s az egészet „contre coup” gyanánt fogta fel; Böszörményi tovább is kardoskodott, mire fölhivták, hogy este hat óráig, a nyílt ülésig gondolja meg a dolgot s erre két óra tájt elosztak.

A nyílt ülés hat órakor alig $\frac{3}{4}$ órát tartott; Hunkár indítványát egyhangúlag fogadták el; csak Lónyay László akart valamit kivetni belőle az országgyűlés csonkasága miatt, de elhallgattatták. A címzésben az 1790-iki eljárást alkalmazták. Még aznap este a főrendiház is hozzájárult s Apponyi már július 7-ikén távirati úton kihallgatást eszközölt ki július 8-ikán délután két órára. Az uralkodó Ghyczyt és Apponyit gr. Szécsen, Szögyény és gr. Crenneville Boulrier Ferencz hadsegéd körében fogadta; előbb Apponyi szólt a félreértésről, utána rövidebben Ghyczy a fölirat csupán törvényes kívánatairól; az uralkodó pár szóban magyarul felelt s átvette tőle a feliratot. Ezután mindkettőjüket külön kihallgatáson is fogadta. Ghyczynek ekkor is kifejezte meg nem ingatható elhatározását a főügyek összpontosítására (pénz-, had-, külügy, a kereskedelmi ügyek egy része) és a 48-iki törvények szükséges módosítására nézve; hozzá tette, hogy tiszta helyzetet akar, két miniszteriummal az egyesség lehetetlen s nézete szerint a 48-iki törvényekhez ragaszkodás csak néhány fej mesterséges agitációjának eredménye. Ghyczy szerint az uralkodónak ezekkel célja az volt, hogy nézetét hiteles alakban ismerhesse meg az országgyűlés.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Deák második felirata.

A KÖZELEDÉSRE NINCS KILÁTÁS. — ZSEDÉNYI, DESSEWFFY LEIRATI TERVEL. — ÉRTEKEZLET BÉCSBEN. — SZÉCSEN LEIRATA. — A MINISZTERIUM LEIRATA. — VAYÉK ÚJABB LEIRATI TERVE. — LEMONDANAK. — A HANGULAT PESTEN. — A LEIRAT ÉS TARTALMA. — ZSEDÉNYI TUDÓSÍTÁSA. — A LEIRAT ELVEL. — A LEIRAT OKAI. — A KÉT PÁRT ÉRTEKEZLETEI. — DEÁK NÉZETE. — A HATÁROZATIÁK MUNKÁLATA. — DEÁK ELKÉSZÍTI A MÁSODIK FELIRATOT. — A TISZA HATÁROZATI JAVASLATA. — ENNEK ÉS A DEÁK FELIRATI JAVASLATÁNAK TULAJDONSÁGAI. — VISZONYA AZ ELSŐ FELIRATHOZ. — AZ ÉRTEKEZLET VÉGZÉSE. — DEÁK AUGUSZTUS 8-IKÁN FEOLVASSA JAVASLATÁT. — A JAVASLAT TARTALMA. — HATÁSA. — EGYHANGÚ ELFOGADÁSA VITA NÉLKÜL. — HASONLÓ ELFOGADÁSA A FÖRENDEKNÉL. — A FELIRAT ÁTADÁSA BÉCSBEN. — HATÁSA A SAJTÓRA. — HATÁSA A BÉCSI KORMÁNYKÖRÖKRE. — FORGÁCH JAVASLATAI APPONYIÉK TANÁCSÁRA. — A PROVISORIUM ELHATÁROZÁSA. — A KÖVETEK ÁLLÁSFOGLALÁSA. — DEÁK JAVASLATA AZ ÓVÁSRÓL. — DEÁK ÓVÁSA AZ AUGUSZTUS 21-IKI ZÁRT ÜLÉSEN. — A NYILT ÜLÉSEN. — AZ ÓVÁS TARTALMA ÉS DEÁK BESZÉDE. — TISZA HATÁROZATI JAVASLATA. — AZ ÓVÁS A FÖRENDI-HÁZBAN. — AZ UTOLSÓ ÜLÉS AUGUSZTUS 22-IKÉN. — A FELOSZLATÓ RENDELET. — DEÁK BESZÉDE S A HÁZ HATÁROZATA. — A FÖRENDI-HÁZBAN. — ELOSZLÁS. — BÚCSÚLAKOMA.

Ghyczy közléseiből meg kellett Pesten mindenkinek győződni róla, hogy semmi közeledésre remény nincs, mihez pedig meglehetősen kilátások fűződtek, midőn a két elnök a drága áron megnyert feliratot felvitte s kedvezően fogadtatott. Meg kell azonban vallani azt is, hogy e felirat ellen a legerősebb fegyvereket a magyar tanácsosok szolgáltatták, éppen úgy, mint gr. Rechbergnek az említett jegyzékhez, a mi

jellemző ugyan, de rendes dolog a nemzetek történetében.¹

Ugyanis a magyar kormányférfiak azonnal, részben együtt, részben külön, leiratokat szövegeztek ő feliségének a feliratban foglalt „nagyfontosságú kérdések

¹ Ebbe az országok közt folyt vitába még előbb, pünkösöd hetében (május 19—25.) megjelent röpiratában Schuselka Franz *An Franz Deák* (Wien, 1861. 48. l.) szólt bele. Ő a május 13-iki felirati javaslatból indul ki s ezt a birodalomra s ezáltal Európára is fordulópontot jelzőnek mondja, mely nemcsak az uralkodónak szól, hanem manifestum Ausztria összes népeihez. Kiinduló pontja, hogy ő az alig megnyert „szabadságot“ félti s ezért Deákot egyesülésre hívja fel, mint nemzete meghatalmazottját. Tételei: A 48-iki törvények és következményei jogilag meg nem támadhatók, de az idők követelményeihez kell alkalmazkodni; ezek pedig ellenkezőt, mást javasolnak. A történelmi alkotmány jobb, mint az octroyált; de ez is jobb, mint semmi és javítások által történelmivé válhat. A francia-orosz centralizációt nem helyesli, mert ellenkezik a birodalom fejlődésével; nyugalmat csak a történelmi és természetes föderalizmus adhat Ausztria tartományainak és Magyarországnak, melyek közös érdekeit és feladatait, de csakis ezeket, csak közös alkotmány oldhatja meg. Tehát a februári alkotmány alapnakijó, csak tovább fejlesztendő s erre hívja fel Deákot és Magyarországot. A röpirat zömét a feliratnak a personal uniót bizonyító részének czáfolása tölti be, alkotmányunk már Albert alatt realuniót mutat és ha a törvényekből kiolvasható is a *tiszta* personal unio, a valóságban sohasem volt meg; ellenben igaz az, hogy a magyar törvények számos jelét mutatják a realuniónak, amaz különben is ellentmond a jól felállított monarchikus elvnek, Ausztria nagyhatalmának. Hiszi tehát, hogy ez nem lehet Magyarország utolsó szava. Bizonyítékai a realunióra a már ismertek. Tökéletes realunióra nem gondol senki most és jövőre sem. Ezért Ausztria német szövetsége nem akadály az egyességben. Kiemeli a magyarok túlzó visszautasító modorát s egyességre hívja fel hazánkat, mert nemcsak a haza (birodalom), hanem a szabadság is veszélyben van.

iránti őszinte nyilatkozatai“ gyanánt. Az első leirati terv Zsedényi Ede műve. E szerint az uralkodó elismeri ugyan, hogy az októberi diploma a közadóra és katonaaállításra nézve az ország törvényeitől eltérő elintézészt állapít meg; de nem ellenkezőt, sőt egyenesen következőt a *pragmatica sanctio* 1. és 2. §-jából. Tagadja a *personal unio* elvét, mert ezt megczáfolja Magyarországnak törvényeiből és történelméből ténylegesen kifejtett közjogi állása. A had-, pénz- és külügy sem törvényileg, sem gyakorlatban nem vezettetett külön s nem is volt ily törekvés a 48-iki törvényekig, melyek által azonban a *personal unio* veszélyessége nagyon is nyilvánossá lett. E törvények formaszertinti törvényességét sohasem tagadta ugyan meg, de közülök az októberi diplomával ellenkezőket királyi hitlevelével meg nem erősítheti s így ezek megfelelő módosításának a királyi hitlevelet meg kell előznie. Felhívja továbbá az országgyűlést a birodalmi tanácsba követküldésre, megígéri a kiegészítést, ha az előbbi feltételeknek megfelel; kívánja Tót- és Horvátországgal, Erdélylyel az új tárgyalást, a nemzetiségek s köztük a szerbek megnyugtatót; míg ezeket nem oldják meg, koronázásról, amnestiáról, a lemondási okiratok nehézségeinek elhárításáról nem lehet szó.

Ezt a tervet az a magyar értekezlet, melynek tagjai br. Vay Miklós, Szögyény László, gr. Szécsen Antal, gr. Apponyi György, Majláth György, gr. Andrássy György, gr. Barkóczy János, gr. Zichy Ferencz és Zsedényi voltak, nem fogadta el. Ekkor elővették a gr. Dessewffy Emil tervét, melyet Vay, Szögyény, gr. Apponyi, Majláth György és br. Sennyey Pál együtt dolgoztak át. Ezen is több módosítást tettek, hogy elfogadhatóvá váljék, de inkább rontottak rajta. Ekkor

németre rosszul lefordítva, gr. Szécsen bemutatta az uralkodónak, ki „ködösnek, határozatlannak, erélytelennek“ találta; a július 14-iki tanácskozáson ismételve azt mondta: „Ich verstehe dieses Machwerk nicht“. Ez úgy is volt. Dessewffy eredeti javaslata, a régi pythiai leiratok módjára, valódi remekműve a bőbeszédű kevesetmondásnak; mézes szerszavassággal megkerül minden kérdést, óvatos simasággal körülhajóz minden nehézséget. Egyetlen célja: nem mondani semmi oly határozottat, mi elvágja az értekezhetés, alkudozhatás fonalát; mert reménye volt, hogy a nemzeti ellenállás, mely már is három hó alatt nagy átalakuláson ment át, lassanként engedékenyebb lesz. Így a personal uniót is tagadja ugyan, de világosan Deák iránti tekintetből, vitába nem bocsátkozik. Pár kérdésben, mint belkormányzat, országgyűlés kiegészítése, engedékenységet ajánl. Az egész a feliratnak arra a kijelentésére van alapítva, hogy a rendek „készek azt, a mit tenniök szabad s mit önállásunk és alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetnek, a törvényszabta szigorú kötelesség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetből megtenni“, hogy Ausztria és hazánk a súlyos terhek alatt össze ne roskadjon. Ámde azt, a mit itt a felirat világosan csak az államadósságokra ért, kiterjeszti az összes közös kérdésekre; a 48-iki törvényeket csakis egy független belkormányzat iránti igényre korlátozza; sehol világosan meg nem írja, hogy az uralkodó az októberi diplomában meghatározott közös ügyek központosításától és ezek tárgyalásának módjától tágitni nem fog; és a diplomát nem is említi. Röviden, a mi határozott kijelentés benne, mind az értekezlet tette bele; ez mondta ki, hogy főleg az 1741:IV.

t.-cz. világos realunióra mutat és hogy a megoldás alapja csak az októberi diploma lehet. Ez tehát határozottabb, de azért nem változtat a lényegen annyit, hogy veszélyeztesse jogi elméletek s fölösleges viták által a gyakorlati megoldásra vezethető tárgyalásokat; vagyis a mint ők mondták előterjesztésekben, ez a leirati terv semmi biztosítékot nem nyújt a sikerre, de minden lehetőséget nyitva hágy, a nélkül, hogy az uralkodó jogait, elveit feladná; a kérdéseket a gyakorlati discussio terére viszi s az uralkodónak és kormányának a legkedvezőbb helyzetet mutatja ki az esetleges erőszakos szakítás alkalmazására.

E leirat nem fogadtatván el, Szécsen is készített egyet s bemutatta az uralkodónak, a kinek tetszett. Ez jóval rövidebb és határozottabb. Világosan megjelöli a diplomát, mint a tárgyalás alapját; de magát az ez alapon létesítendő megoldást is országgyűlési egyezkedés tárgyának mondja, egyebekben czáfolja a *pragmatica sanctio*ból következtetett *personal uniót*; elismeri a 48-iki törvények alaki érvényességét, de bennök a közjogi tárgyúakat módosíttatni kívánja a közös ügyek szükséges központosításának szellemében; az 1790:X. t.-cz.-et egy önálló belkormányzat jogára korlátozza, Erdély unióját s Horvát- és Szlavonország ügyeit új országgyűlési tárgyalásokra utasítja, helyesli a nemzetiségek megnyugtatóására irányuló őszinte szándékot, végre az adóbehajtás erőszakos megszüntetését a hozandó törvényektől, az amnestiát a koronázástól teszi függővé.

Ez a szöveg majdnem egy pontban sem engedékeny; de legalább hangjában rábeszélő, békülékeny, diplomatikus simaságú; azonban a július 17-iki minisztertanácsban Rechberg és Schmerling még ezt is ellenezte. Ekkor

Schmerling húzott ki zsebéből egy leíratot, melyet azonban Vay és Szécsen nemcsak nem fogadtak el, hanem tüstént el is távoztak s még az nap Apponyival együtt oly előterjesztést tettek az uralkodónak, hogy ne küldje le ezt a leíratot, mert nem magyar tanácsosok műve, nem jelöli meg a magyar kérdés megoldásának módjait, más eszközt, mint a hatalom legkedvezőtlenebb alkalmazását, nem nyújt, a kiegyenlítésre ajánlkozó módok közül egyet sem használ fel, a diploma alapformáihoz merev ragaszkodással áldozatul dobja a lényegét; nem egyéb, mint a szakítás formulázása s a hódítás, a teljhatalom minden alkotmányossággal ellenkező ily elmélete okvetetlenül fölidézi a fölkelés jogának elméletét. Lehet, hogy az általok ajánlt mód sem fog megoldásra vezetni, de ne engedje az uralkodó ennek éppen ily alakban megghiúsítását, mely hosszú időre lehetetlenné tenne minden „oly irányú közreműködést, milyenre ők törekedtek“. Azonban a Rechberg és Schmerling s általában a centralisták befolyása megghiúsította e kétségtelen hű tanácsosok törekvését s az uralkodó a miniszterium leíratát választotta. Ebben kimondott elvéhez következetesen kívánt eljárni, mert ha már miniszteriuma van, reá hallgatott; azonban ezzel Magyarország érdekeit többé nem is az összbirodalom érdekeinek rendelte alá, hanem egyenesen az osztrák bürokráciának szolgáltatta ki.

Vayék ekkor már el voltak készülve a lemondásra. Előbb azonban még egy kísérletet tettek a Zsedényi-féle leírat átdolgozásával, melyet utóbb a *Pesti Hírnök* (246. szám) magasztalva tett közzé program gyanánt s az akkori lapokban élénk vitára adott alkalmat.¹

¹ Utóbb Vay a *Pesti Napló* 1861 november elsei számában

Ez az új szöveg inkább mond kevesebbet, mint többet a Zsedényiénél. Kihagyja a leányág kihalása után a királyválasztás jogának visszaszállását a nemzetre s a német szövetséggel kapcsolatra vonatkozó részt; a közös ügyekre és reálunióra pár új törvényczikkkel többet idéz és kimerítőbb; betold egy pontot az adó katonai behajtásának szükségéről, a megyék helytelen állaspontjáról, mert határozataikkal a megoldásra nézve új kételyeket ébresztettek s ezekre nézve az országgyűlés intézkedését elvárja. Több helyt azonban a Zsedényi szövegénél engedékenyebb, még pedig nemcsak hangban, hanem tartalomban is. Így a közösügyek között pénzügy helyett csak „közpénzügyet“ említ; a 48-iki törvényeknél mellőzi azt, hogy a personal uniót először ezek hozták be s e helyett csak a kölcsönös érdekeket említi, melyeket ezek tisztába nem hoztak; a 48-iki törvények általános módosítása helyett csak „több cikk“ módosításáról szól; némi közeledést próbál, midőn a feliratnak az esetenként való érintkezést ígérő fontos pontjára utal. Itt nemcsak enyhébbé teszi a Zsedényi rideg szövegét, hanem betold két új pontot, melyek elsejében azt mondja, hogy itt nincs szó sem Magyarország alárendeléséről, sem ősi alkotmányát megszüntető egybeolvadásról, hanem a „közös“ működés meg-

erre nézve a következő felvilágosítást tétette közzé: Midőn az eredeti, Dessewffy-féle módosított javaslat elfogadásra nem talált, akkor került ez a javaslat szőnyegre, de nem volt Vay végleges megállapodása; sőt fentartotta az értekezést a fő magyar tanácsosokkal, kik akkor érkeztek fel Budapestről s ekkor egy harmadik, sőt negyedik javaslat is készült; a döntő körök azonban tárgyalni sem akarták, hanem a leküldött szöveget fogadták el Schmerling és Perthaler módosításaival, a mi Vayék lemondását okozta.

állapításáról; a másodikban kifejti, hogy az októberi diploma alapján egyelőre átmeneti intézkedésekről van szó, de reméli az uralkodó, hogy az országgyűlés bebizonyítja, „mikép ama jóhiedelem és őszinte szándék nem egyedül a korona sajátja“; végül az erdélyi, horvát-szlavonországi és szerb kérdésben megigéri hazánk területegységének örök időkre biztosítását.

A leirat ily szövegezésének célja most is ugyanaz volt: nem zárni el a további tárgyalások lehetőségét s utóbb Deák is elismerte, hogy csakugyan nem zárta volna el. Ezért már hangjában a korona régiebb leiratai modorát alkalmazza; és noha egy töről fakadt a Schmerling-féle leirattal, benne „parancs“, „komoly intés“, a „rendeletek pontos teljesítésének elvárása“, a teljhatalom, jogeljátszás említve nincsenek, s elismeri a jogfolytonosságot. Azonban a Deák-párt ezt éppen oly kevésbé fogadhatta volna el, mint a tényleg leérkezett leiratot; mert a 48-iki törvények csupán alaki elismerése végre sem más, mint udvariasabb megtagadásuk. Ezek átalakítása és az a határozott kívánság, hogy alkotmányunk a koronázás előtt módosíttassék, nemcsak e törvények tagadását, hanem a koronázási tény közjogi jelentőségének megváltoztatását jelentette; mert ez minden koronázáskor nem a hozott és hozandó törvényekre teendő esküt, hanem az alkotmány mindannyiszor való revisiójának elvét ültette volna be közjogunkba. Nem szól továbbá ez sem a törvények megváltoztatása előtt a felelős kormány mellőzhetetlen életbeléptetéséről, mely a kezdeményezést alkotmányos úton a korona nevében tegye meg és kifejezetten magán hordja annak az alkalmazkodásnak bélyegét, melylyel ők a bécsi állásponthoz simúlni kényszerültek.

Azt azonban az akkori szabadelvűpárt nem igaz-

ságosan vetette Vayék szemére, hogy ők szolgáltatták Schmerlingéknek a personal unio ellen azokat az érveket, melyeket Deák második felirata oly fényesen megczáfolt, mert ezeket gr. Szécsen és Zsedényi adták; de akkor nem tudta a közvélemény, hogy ennek és a leküldött leiratnak ugyanegy, a Zsedényi szövege szolgált alapul, melyből az utóbbit dr. Perthaler János, a *Botschafter* egyik munkatársa, Schmerling bizalmasa fogalmazta.

Az eredményt tudjuk. Az uralkodó ezt a szöveget sem fogadta el s Vayt és Szécsent, kik a magyar tanácsosokkal egy módosított harmadik, sőt negyedik, de tárgyalásra sem méltatott javaslatot is készítettek, július 18-ikán fölmentette. Főcancellár lett gr. Forgách Antal, előbb prágai kormányzó, tárczanélküli miniszter gr. Esterházy Móríc, a ki később dicsekedett vele, hogy nem tud magyarul. Ekkor július 19-ikén, némi marasztás után Zsedényi is lemondott, 20-ikán Szögyény is, a ki egyébiránt Vayhoz július 30-ikán írt levelében azt mondja Zsedényiről, hogy az október 20-iki alapon létrejött cancellária dolgát ő rontotta el; mert Schmerlingékkal kezét fogva, hát mögött a magyar tanácsosok politikáját népszerűtlenné tette s az erőszakos beavatkozás javallásával ezt egyenesen előkészítette.

De ez bővebben nem tartozik ide. A leirat kiadatott július 21-ikén gr. Forgách Antal és Beke Kálmán (udvari tanácsos) aláírásával; másolatban már aznap este Pesten Apponyi György kezében volt, azonnal közölte Deákékkal, kik egyébként július 10-ike óta el voltak készülve a lehető legrosszabb leiratra. Bizonyítja ezt egyebek közt az, hogy egy új országház építéséről az országgyűlés bizottságának jelentését, többeknek és Deáknak is felszólalására, a ház félretette; mert, mint

Bónis Sámuel mondá: meglehet, hogy az előre ígért válasz „igenis oly őszinte leend, hogy országházra szükség nem lesz“; Lónyay László pedig szükségesnek tartotta az idők és körülmények szerint, hogy el ne késsenek vele, az erőszakos adóbeszedésről azt a határozati javaslatot adni be, hogy a ház addig, míg a törvénytelen adónak „a művelt Európa történetében hallatlan, csak tatárrabláshoz hasonlítható módon, katonai karhatalommal erőszakos behajtása meg nem szűnik, sem a várvavárt királyi leirat, sem semmiféle egyéb országos dolgoknak tárgyalásához nem fog.“ És indokolta ezt a kiküldött bizottság munkálatának természetszerű késésével, de egyszersmind a mindenkit felháborító hallatlan erőszakkal. Igaz, hogy ezt a határozati javaslatot nem tárgyalták, de azért nem kevésbé emléke e napok szomorú történetének. Július 19-én már ismeretes volt a leirat megközelítő tartalma s Vayék felmentése; az e napi rövid ülésen már beszéltek róla; Nyáry nem győzött örvendeni rajta, mert benne a „határozat“ igazolását látta.

Augusztus 22-ikén csak jóval 12 óra után nyitotta meg Ghyecz a ház ülését; Apponyi t. i. még egy utolsó kísérlettel egyenesen az uralkodóhoz táviratozott, mert, mint br. Orczy Béla írja, annyira megütődött a leirat néhány bosszantó tételén s még egyszer kérte a leirat visszavonását, de hiában. Felolvasás után üléseit a ház bizonytalan időre elnapolta, azt határozván, hogy magánértekezleten tűzi ki, a vélemények egyesítése után, a legközelebbi ülés napját.

De nézzük végre a centralisták és Schmerling e teljes győzelmét tanúsító leiratot. Első sorban is feltűnő az az egészen átvonuló szigorú, kemény, sőt megtorlást kifejezni kívánó ellenszenves hang; másod-

szor, a mit akkor is mindenki tudott, hogy nem egy kéz, nem egy hangulat, nem egy szándék műve; hanem egy összetákolás, melynek jogi részéről az *Oesterreichische Zeitung* már akkor megírta, hogy magyar kéztől ered s főrésze tulajdonképen a magyar cancellária elé került első, Zsedényi-féle javaslatból van véve. Ezt annál inkább megtudták Pesten, mert Zsedényi maga megírta Ghyczynek július 20-ikán, hogy a leirat eleje egy „mixtum compositum”; kezdete a Dessewffy-féle javaslatból, a personal unio ellen a magyar törvényekből meritett okoskodásai, mint nagyon is lényeges rész, az övéből van véve; végre a többi a miniszterium magatette hozzá, így azt, hogy az októberi diplomát az uralkodó saját teljhatalmából adta ki, mely az ott elősorolt feltételek szerint az ország alkotmányát visszaadja, de a 48-iki törvényeknek ezekhez alkalmazását rendeli; továbbá azt, hogy a birodalmi tanácsba a követküldésnek a februári patens szerint kell történnie; hogy a lemondó levélre nézve az országgyűlés beleszólását nem engedi meg, mert V. Ferdinánd, midőn a császári trónról lemondott, a többi királyságokat s így Magyarországot is beleértette.

Mindebben Zsedényinek igaza van; de ha a leiratból s a Zsedényi szövegéből azt látjuk, hogy a leiratnak mintegy kétharmada van kiírva belőle, sokhelyt elhagyva, máshelyt megtoldva egy-egy határozott, katonás, ellentmondást kizáró kitéttel, hogy Erdélyre, Horvátországra, a nemzetiségekre vonatkozó részekben s a befejezésben is ki-kiszed egyes részeket belőle s mindez jellemző arra a befolyásra, melyet Zsedényi szelleme gyakorolt: nem kevésbé meglepő, hogy a bécsi centralisták által támogatott Schmerling még Zsedényinél is tovább ment, úgy, hogy nem tehetett mást, mint hogy ő is lemondjon.

A leirat a feliratban évszázados törvényeinkből kifejtett jogainkból egyet sem enged meg; a felirat egyetlen jogi szempontját el nem fogadja, merőben ellentétes állásra helyezkedik nemcsak a fő, hanem a részletkérdésekben is. Elismeri ugyan, hogy az októberi diplomában a pénz- és hadügy, Magyarország régi alkotmányos törvényeitől eltérőleg, a birodalmi tanács hatáskörébe soroltatott, de ebből nem alkotmányos önállóságának veszélyeztetése, hanem inkább megszilárdulása következik. A magyar országgyűlés joga régen csak az adó kis részére terjedt; az 1723-iki I—II. t.-cz.-ben elfogadott *pragmatica santio* nemcsak hazánk külső és belső sikeresebb védelmére, hanem a birodalmi egység szilárdabb megalapítása végett is köttetett; tehát miből a felirat az örökösödés rendjét s a tiszta personal uniót magyarázta ki, abból a leirat a tiszta realunióra vont következtetést. E szerint megmondja ugyan, hogy a Szent István koronájához tartozó országok beolvasztását az uralkodó nem tervezi, tehát az 1790 : X. t.-cz. értelmében egy világosan kifejezett belkormányzatot meg kell adni; de semmiesetre nem következik belőle személyes unio. A *pragmatica sanctiónak* a trón egysége, a hadsereg és pénzügy központi vezetése természetsszerű eredménye; külügyi képviselte Magyarországnak külön sohasem volt, a birodalom szükségleteiben részt venni, terheinek egy részét elvállalni tartozik.

Ezek után rátér a realunio tüzetes bizonyítására, mely az 1723 : I. és II. t.-cz. „minden szavában ki van jelentve és következményeiben félreismerhetlenül igazolva“. Erre idézi az 1723 : XXI., XCVIII. 3., CIV. és CXIV. t.-cikkeket, melyek központi kormányra utalnak, továbbá az 1741 : IV. t.-cz.-et Mária Terézia férjének

uralkodótársúl s a kiskorú trónörökös esetében gyámúl elfogadása tárgyában, mely tehát az 1485: II. t.-cz.-nek a nádor gyámságára vonatkozó intézkedését eltörölte. A personalis uniót megpróbálták létesíteni a 48-iki törvények, de ez veszélyes rázkódásokra vezetett. Az októberi diploma által az uralkodó „királyi teljhatalmából“ az ország alkotmányát visszaállította a megfelelő korlátok közt s ennek az összbirodalom érdekeivel összeegyeztetése végett hívta össze az országgyűlést, mely helytelen alapra helyezkedve, a 48-iki törvények visszaállítását előfeltételül sürgeti. Ámde e törvényeknek az egyenlőséget, a birtok- és hivatalképeséget, az urbért, tizedet s más jobbágytartozásokat eltörölő, a közteherviselést, katonakötelezettséget, választási jogot biztosító törvényeit az uralkodó az októberi diplomában megerősítette; azokat, melyek ellenkeznek e diplomával s a február 26-iki patenssel, „a mint általában eddig soha el nem ismerte, úgy jövőre is elismerni — mire magát személyesen kötelezve nem tartja — nem fogja“. Ezeknek hozzáidomítása az októberi diplomához a koronázó hitlevél előfeltétele s elvárja, hogy e módosításokat a ház mielőbb felküldje. Tehát ebben egy forradalmi alapelv van kifejezve, mely szerint a törvények csak azokat kötelezik, kik közvetetlenül beleegyeztek.

Az októberi diploma és februári patens szerint — mond tovább a leirat — a birodalmi tanácsba a követküldés módjai tárgyalandók; de mert ezek megállapítása hosszabb időt kíván s augusztusban a birodalmi tanácsban fontos ügyek tárgyalandók, meghagyja, hogy addig az országgyűlés ideiglenesen intézkedjék. Ezek megtörténte után, az országgyűlés kiegészítése önként megoldatik a következő módon: Erdély 48-iki uniója

törvénytelen s a nemzetiségek és a birodalmi kapcsolat biztosításáig nem lehet róla szó; a viszony Horvát- és Szlavonországgal a zágrábi országgyűléssel közös értekezlet útján készítendő elő; külön nemzetiségi törvény alkotandó; de ősi szabadalmaik értelmében a szerbokről az intézkedést az uralkodó magának tartja fenn. Mindezek végleges elintézése előtt a koronázó hitlevélre nézve tárgyalásokba nem bocsátkozik.

V. Ferdinánd lemondására nézve az országgyűlésnek a leküldött okiratok alaki hiányára vonatkozó megjegyzését visszautasítja; új okiratok kiállítására szükség nincs; midőn V. Ferdinánd az oklevél szerint „az ausztriai császárság és minden alatta egyesült királyságok” trónjáról lemondott, ebben Magyarország is kétségtelenül bele van értve. Az amnestia iránti előterjesztést a koronázáskor fogja tekintetbe venni. Midőn ekképen az országot beligazgatási önállásáról megnyugtatta, elvárja az uralkodó, hogy az országgyűlés az elsoroltakban várakozásának megfelel; egyzersmind kijelenti, hogy kiadott törvényes rendeletein s főleg az adó beszédésén, míg rólok alkotmányos intézkedés nem történik, változtatni nem fog.

Ez a leirat lényege, mely annyira felharagitotta Deákot is, hogy egy ellenzéki képviselőhöz a felolvasás után így szólt: „No, barátom, most már mind határozatisták vagyunk”. Nem tartozik bővebben ide annak fejtegetése, hogy mi volt az oka ennek a parancsoló, kemény és kiméletlen hangnak; csak röviden említjük meg, hogy a centralista párt előtérbe jutásán kívül főleg az akkori és megelőző megyei mozgalmak s az országgyűlés adóelleni munkálatai tekinthetők egyik fő okúl; másik fő ok az uralkodó bosszúsága azok ellen, a kik őt az októberi diplomára, éppen azzal beszélték rá,

hogy Magyarország részéről ennek elfogadása biztos. Ezért léptek a februári patens emberei előtérbe; az októberi férfiak közül Vay július 22-ikén birtokára ment Golopra és augusztus 21-ikén, mint már a borsodmegyei mezőcsáti kerület igazolt képviselője, vett részt az országgyűlésen.

A felirati párt már július 22-ikén délután 4 órakor értekezletet tartott az Európa-szállodában s kiküldött nyolcz képviselőt (Deák, br. Eötvös, gr. Andrássy Gyula, Szalay, Lónyay Menyhért, Klauzál Gábor, Gorove István, Kazinczy Gábor), hogy a teendőkről értekezzék a határozati párt nyolcz kiküldendő tagjával és megállapodásaikat zárt ülésre adják be, mely egyszerű szavazással döntsön. A két párt (Tisza, Nyáry, br. Podmaniczky Frigyes, Bónis Sámuel, Kállay Ödön, Komáromy György, Várady Gábor, Terényi Lajos) megbízottai július 23-ikán értekeztek először. Deák elsőnek szólalt fel, kijelentette, hogy a leirat elfogadhatatlan; de minden része megczáfolandó egy második feliratban s végül ki kell mondani, hogy az egyezkedés fonalát a leirat eltépte. Ennek ily határozott kimondása Nyáry kívánsága volt. Midőn többen mindezt határozatban akarták kifejeztetni, Deák azt felelte, hogy ennek megírására nem vállalkoznék. Főleirat jobb; benne több mondható el; szól a fejedelemnek, az egész világnak, a határozat csak az országnak. A forradalmi lépésnek nem látja sem hasznát, sem szükségét; maradjunk a szoros törvényesség terén. E mellett végkövetkezménye mindkettőnek egy: a határozaté az országgyűlésnek ön-maga által való elnapolása; a feliraté, hogy az egyezkedés fonalát elszakítva látják.

Most még azt kérdezte, hogy ha az összehívandó zárt ülésben a feliratiak többségben lesznek, készek-e

a határozatiak nyílt ülésben lemondani a vitáról? Erre Kállay azt felelte: nem! Akkor — mondá Deák — nem lehet szó egyességről; ő a maga részéről a határozatiak győzelme esetén lemondott volna a fölratról. Ebből vita támadt; végül Deák maga fejezte ki, hogy a fölratot és határozatot is meg kell írni. Erre a fölratiak magok részéről Deákot kérték fel; a határozatiak hosszas vita után Tiszát, Várady Gábort és Terényi Lajost küldték ki a szövegezésre. Az utóbbiak elővevén a leiratot, minden pontra összeírták a czáfolat tételeit s ekkor mind a hárman készítettek egy javaslatot. A Tiszáét találván legjobbnak, a másik kettőből némi kiegészítéssel ezt fogadták el.

Deák szintén részletes tanulmányozás után nekiült a válasz megírásának, noha környezete ijesztette, hogy hiában dolgozik, a határozatiak le fogják szavazni; de Ghyczynek, ki ismerte a másik javaslatot s látta a kettő közt a különbséget, sikerült őt megnyugtatni. Dessewffy Emil július 30-ikáról írta Vaynak, hogy Deák már három nap óta be van zárkózva; összeírt hat ívet s a czáfolatban még csak a leirat 15-ik szakaszához ért; tehát ahhoz a ponthoz, mely az 1848-iki törvényeknek csak részben való elismerését tárgyalja. Hozzáteszi Dessewffy, hogy Zsedényi „legistikus okoskodásait, úgy látszik, pulverizálni akarja“.

Mindenesetre Deák még az értekezletek előtt neki fogott a munkának s később is több napon át még mindig dolgozott rajta; csak augusztus 5—6-ikán lett vele kész. Addig is a leirat ú. n. törvényes okoskodásai bő anyagot adtak a lapoknak a czáfolgatásra, a mi annál természetesebb volt, mert a leirat juridicus része több helyt oly törvényekre hivatkozik, mintha nem annak a bebizonyítására idéztetnének, melyekre alkalmazták

őket. Kemény sietett ezt négy egymásutáni vezérczikben kimutatni és csak Deák felhívására hagyta abba, hogy ne vágjon az események s a ház meggyőződése elé.

Midőn úgy a Tiszáék határozati, mint a Deák felirati javaslata augusztus 7-ikén a két párt bizottsága előtt felolvastatott: valami érdekes lehetett e két munkálatnak egymás után hallása. Lényegében a kettő ugyanegy alapon áll, ugyanazon törvényekre hivatkozik, ugyanazon állításokat czáfolja s ugyanabból a tényből indul ki, tudniillik, hogy a leirat hazánk történelmi jogait, valamint szentesített törvényeit leglényegesebb részökben megtagadja vagy félremagyarázza. Mindkettő megczáfolja a realunióra vonatkozó bizonyítékokat; kiemeli az ország integritásának, a 48-iki törvényeknek megtagadását, az Erdélyhez, Tót- és Horvátországhoz való közjogi viszonyunk félremagyarázását, mire nézve Tiszáék a törvényeket eredeti latin szövegükben is idézik, továbbá a megyék ostromállapotát; ugyanegy következtetésre is jutnak, hogy a leirat az önállás, a törvények és jogok sérelmes és végleges tagadása. Hasonló tartalmú a tiltakozások természete és összege is, noha ezekben a határozati javaslat bevesz oly részeket, melyek Deák javaslatában hiányzanak. Ilyenek: az ez időszerinti államadósságok egy részének méltányossági (tehát nem jogi) okokból elvállalása, tiltakozás az urbéri törvény újabb megerősítése és a nemzetiségek érdekében sürgősen szükséges törvényalkotás ellen, hazaárulóknak jelenti ki, a kik a birodalmi tanácsban hazánkból részt vennének. Ezenkívül hozzászatol mindezekhez még indítványokat néhány halaszthatatlan feladatról s kimondja a ház további tanácskozásának szükségét a közigazgatás megszilár-

ditásáról, a jogegyenlőség teljes kiépítéséről, törvényjavaslatot dolgoztatna ki a népnevelésről, az urbéri maradványok eltörléséről, az ipar, kereskedelem, közlekedés rendezéséről, hitelintézetek felállításáról. Végül szerintök mindezt azért mondhatnák ki határozatban, mert az uralkodó megtagadja az 1790: III. t.-cz. ellenére a koronázást s annak előfeltételeit.

De e hasonlatok mellett minden egyébben mily nagy a különbség, és Deák javaslata érdemeit éppen ez az összemérés emelné ki, ha ugyan semmi más szempontunk rá nem volna is. A határozati javaslat rideg jogi fejtegetés, itt-ott megszínelve; a Deákéból egy nemzet fölemelkedett és fölháborodott lelke beszél. E mellett a határozati javaslat nem elég összefüggő, nem megy a felirat szoros sorrendjében, tervezetében ecclecticus. Deák sorról-sorra veszi és zúzza össze a leirat minden mondatát, minden nyílt és rejtett czélzatát; lépésről-lépésre kíséri egész rabulistikáját; érvre érvvel, sőt egyre tizzel, okoskodásra dönthetetlen tényekkel felel; míg ír, megsokasodnak eszméi, érvei, bizonyítékai, czáfolatai; türelme a részletekben, akaratereje a kivitelben egy pillanatra sem lankad; olyan, mintha egy leültében, egy az igazság, tántoríthatatlan hazaszeretet, törvény és alkotmány által felajzott hangulatból írta volna. Amaz inkább ügyvédi okmány, derék jogi munkálat; emez rendkívüli önmérséklettel írt, magas álláspontú államirat, melyben egyszerre lel kifejezést a nemzet törhetetlen joga; de egyszersmind öntudata, biztossága, haragja, fölháborodása, államjogi és politikai helyzetének, az előre szabatosan kimért törvényesség terének erélyes védelmező készsége, alkotmányos államjogi biztosságának önérzete.

Természetes, hogy ez a helyzete magyarázza meg

az első felirathoz való viszonyát és ahhoz mérve különbségeit. Amaz Magyarországnak a múlton alapuló állami jogi követeléseit, szemben az octroyált októberi diplomával és esetleges következményeivel, öntötte nyugodt, méltóságos előadásban a megfelelő alakba; nem akart egyéb lenni, mint szabatos, tiszta körvonalakban meghatározása annak, a mit a magyar, mint történelmileg meg nem czáfolható, alapos jogát, mint törvényes örökségi osztályrészét követeli; éppen ezért ez örökre világos szövegezése marad egy bizonyos korból és az adott viszonyok között nemzetünk jogainak, midőn veleszületett és fejlődött történelmi alkotmányát végveszély fenyegette.

E második javaslat az első felirat megvédelmzése, melyet a kormányzati pillanatnyi igények nevében, hamis hivatkozással az élet el nem hárítható igényeire, a törvényszövegek és világos törvényfejezetek értelmének szándékos elfacsarásával és a császári teljhatalomra való hivatkozással, az erőszak nevében, egy elvakult kormánynak emberei az uralkodó mögé állva, durván és esetlenül megtámadtak, s a melynek védője most sem erejét nem zabolázza, sem nemes felháborodását nem leplezi; de azért a védelmi tért és higgadságot egy pillanatra sem hagyja el és ezért benne a jogfentartás következetessége teljesen ugyanaz.

Midőn Deák a bizalmas értekezleten a határozati javaslat után fölolvasta a maga feliratát, Tisza rögtön azt felelte, hogy ő ezzel tartalmilag egyetért s mivel benne ki van fejezve az, hogy a leirat a kölcsönös értekezés fonalát eltépte, tehát ő lemond a határozati javaslatról; azonban többen mégis ragaszkodtak hozzá. Ekkor Deák kijelentette, hogy az előre megállapított zárt ülés felesleges; de a többség azt határozta, hogy

tartsák meg, olvassák fel újra mindkét javaslatot s azután nyujtsák be a rendes úton a házhoz.

Augusztus 8-ikán reggel a zárt ülést a nyílt ülés előtt csakugyan megtartották s Ghyczy előadván, hogy pártközi egyesség nem jött létre, így felkészülve tértek át délelőtt 11 órakor a nyílt ülésre, melyen az elnök, mellőzvéen a szokásos bejelentéseket, egyenesen a fő-tárgyat tűzte ki. Keglevich jegyző Deák Ferencz nevét szólítván, röviden elmondta, hogy a királyi leirat tartalmát ő, mint képviselő, nem fogadhatja el s szükségesnek látja, hogy a ház a nemzet akaratát felirat alakjában jelentse ki. E pár sor bevezetés után fel-olvasta javaslatát, melyben terjedelme miatt párszor Szalay váltotta fel.

Az első feliratra való hivatkozáson kezdi, melyben kifejtette volt a ház az állami alapszerződés értelmében a koronázás feltételeit, s azt akarta, hogy a törvényesség és alkotmányosság ne félig, hanem egészen és csonkítás nélkül lépjen az abszolút hatalom helyébe; de a leirat arról győzte meg a házat, hogy az uralkodó nem a sanctio pragmatica teljes értelmében kíván uralkodni. Ismétli röviden az alaptörvény I. és II. cikkének intézkedéseit, az 1790: III. t.-cz.-et, mely szerint a király trónralépte után hat hóval tartozik magát megkoronáztatni. Ámde mind e helyett a leirat alkotmányunknak csak töredékeit igéri vissza a leglényegesebb jogok nélkül; az uralkodó alaptörvényeinket önhatalmával eltörli s helyökbe császári diplomát és patenst tesz, miket alaptörvényekül kíván tekintetni; ezek nevében követeli a nemzettől a birodalmi tanácsba lépést, törvényhozási leglényegesebb jogairól lemondást; szentesített törvényeink leglényegesebb részét el nem ismeri s így az alkotmányosság alapfeltételét,

tudniillik, hogy szentesített törvényt csak az egész törvényhozás módosíthat vagy törölhet el, s vele az ország törvényhozó hatalmát megsemmisíti; kiegészítetlen országgyűlés által akar a legfontosabb jogokról határoztatni s csak ezek után akarja az országgyűlést kiegészíteni. „Mindezek oly alkotmányellenes lépések, melyek a sanctio pragmaticát lényegében támadják meg, mellőzve mindazt, mi abban, mint alapszerződésben a nemzet biztosítására föltételképen határozottan kikötöttet s alig hagyva meg egyebet, mint az uralkodóháznak örökösödési jogát.“

Ez a kiindulás, mely után a tételek czáfolatába fog. Első sorban szól az adó és katonasállítás jogának a birodalmi tanácsra ruházásáról; kimutatja, hogy az 1715: VIII., 1790: XIX. és 1827: IV. t.-cz.-ek és még más törvények szerint a nemzet maga határozott véréről és vagyonáról s így nem áll az sem, hogy hazánk befolyása a múltban a közadózás csak csekély részére terjedt ki; mert az egyenes adó mindig országgyűlési tárgy volt s a mennyiben voltak nem-egyes adók, az országgyűlés ezekre is befolyást gyakorolt. Azután a personal unio ismert magyarázata következik; kimutatja, hogy a leiratban idézett törvények nemhogy a realuniót, ellenkezőleg, hazánk közjogi és kormányzati különállását tanúsítják; a külügyi képviselőket pedig a magyar alkotmány fejedelmi jogként ruházta az uralkodóra s erre nézve igaz ugyan, hogy e jogot nálunk és Ausztriában a fejedelem személye miatt ugyanaz gyakorolja; de ebből realunio még nem következik; valamint nem következik az 1741: XI. t.-cz. 4. §-ából, mely az államminiszteriumban magyarok alkalmazását éppen a külügy s nem a kormányzat közössége miatt követeli. A magyar hadsereg pedig közösen harczolt

ugyan az örökös tartományokéval, de mindig lényeges volt ez és amaz közt a különbség törvényhozásunk önálló intézkedései miatt és az 1848: III. t.-cz.-nek a hadseregére vonatkozó része csak már régebbi törvényeink értelmét fejezi ki.

De sehol sem lehetne több törvényt felhozni hazánk önállására nézve, mint éppen a pénzügynél; ezért az osztrák államadósságok jogilag Magyarországot nem terhelhetik; de azért ismétli az első felirat méltanyossági szempontját. Azonban csak, mint önálló, független ország alkudozhatunk az osztrák tartományok képviselőivel; tartozásról pedig, mint a leirat említi, szó nem lehet s a felsorolt törvények nem jogi kötelezettséget, hanem veszély idején nemzeti áldozatkészséget fejeznek ki, melyekért nem érdemli a nemzet, hogy most e törvényei félremagyaráztassanak. A közös kormány bizonyítására felhozott 1723: XXI., XCVIII., CIV., CXIV. t.-cz.-ek sincsenek szerencsebben idézve, melyek részben nem is kormányzati dolgokról intézkednek; az 1741: IV. t.-cz. pedig, mely Lotharingiai Ferencz társkirályságáról szól, maga elég volna hazánk önállásának bizonyítására a *pragmatica sanctio* nélkül is; mert benne a rendek kimondták, hogy ebből jövőre semmi következtetést vonni ne lehessen, a nádori hatalom sértetlen maradjon, a társuralkodó a koronázott királyt illető legfőbb jogokat ne gyakorolhassa, és végül a többi tartományokkal való közös kormányzásnak minden gondolatát e törvény egyenesen kizárja.

Az ország jogai tehát nem 1847/8-ban keletkeztek. Ezek csak az újabb idők igényeihez alkalmazták a történelmi jogokat, de új jogokat nem teremtettek; és ha netán teremtettek volna is, azok teljes érvé-

nyűek és követeljük összes tartalmukkal őket; mert kötelezik a nemzetet és királyt egyaránt, míg az összes törvényhozás nem módosítja vagy törli el, az a kifejezés pedig, melyre a leirat, mint e törvények bevezetésében foglaltira hivatkozik, hogy hazánknek „kötelezettségei“ vannak az összbírodalom iránt, nincs benne; a rázkódásokat sem e törvények okozták, hanem e törvényeknek meg nem tartása s azok az akadályok, melyek teljes végrehajtásukat gátolták. Ily rázkódások voltak az egész birodalomban, hová pedig e törvények nem hatottak.

Beszél a leirat arról, hogy az uralkodó „királyi teljhatalmával“ helyreállította, még pedig „feltételelesen“ a magyar alkotmányt s ennek az októberi diplomához és februári patenshez idomítását elrendeli. Ez nem a magyar alkotmány visszaállítása; ez nem egyéb, mint a tizenkét éves absolutizmusnak új alakban folytatása; ezt el nem fogadhatják, mert hűtlenek lennének törvényhez, hazához, önlelkiismeretükhöz. E mellett az ily történeti alkotmány, mint a mienk, jobb is, mint az octroyrozott s hogy ez miként sértette meg az összbírodalom jogait, nem érthető. A personal unio alapján is származnak „közös viszonyok“; ezeket méltányolta az 1848:III. t.-cz. is, ők is kimondták első föliratukban, hogy mint független ország, készek „esetenként szabadon és nyílt őszinteséggel érintkezni“. Nem a 48-iki törvények, nem a felelős magyar miniszterium, mely ellen vannak főkép a leirat ellenvetései irányozva, hanem a létesíteni szándékolt alkotmány fogja veszélyeztetni a birodalmat, valamint veszélyeztette a tizenkét évi önkényuralom. Kifejtván itt a javaslat a valódi történelmi alkotmány alapelemeit és hatását; ezt a következtetést vonja ki belőle: „Kényszerített

egység nem teszi erőssé a birodalmat“; a közpon-tositni akaró egységnek eszméje a kiindulás ebben az újabb tervben is, mely minden más tekintetet feláldoz s mert a mi alkotmányunk ezzel össze nem fér, innen az ellenünk intézett csapás; de mindez célra nem vezethet.

A 48-iki törvények egy részére kimondja az ural-kodó, hogy nem ismeri el s nem is fogja. Ehhez alkotmányos joga nincs s ha a törvényhozás egyik tényezője nem is ismeri el őket, ez jogilag érvé-nyüket nem gyöngíti; ezekre újabb megerősítés nem is kell; vannak köztök olyanok, melyeken ők is változ-tatni akarnának s tenni is fogják, de csak elismer-tetésök után s a független magyar felelős miniszterium előterjesztésére. Még meglepőbb, hogy az uralkodó a 48-iki törvényekkel szemben tanúsított elismerését és el nem ismerését korábbi törvényeinkre is kiter-jeszteni látszik; de legmegdöbbentőbb, hogy „az 1848-iki törvények elismerésére magát személyesen kötelezettnek nem tartja“.

Az országgyűlés kiegészítését a leirat csak a köz-jogi törvényeknek kívánt átalakítása után helyezi kilátásba; de az országgyűlés a kiegészítés előtt álta-lában nem bocsátkozhatik törvényalkotásba. Erdély-lyel az unio szentesített törvényen alapszik, e törvény végre is hajtatott; a leirat minden ez ellen intézett okoskodása félremagyarázás; a birodalomnak Erdély-hez igényei nem lehetnek, az hazánk integrans része. Kiegészítő része hazánknak továbbá Fiume és a határőrvidékek; Horvátországnak pedig azt a törek-vését, hogy az osztrák tartományok közé akar be-lépni, alkotmányosnak nem tarthatják, „nem gátolhat-nák ugyan meg“, de bele nem egyezhetnek; nincs joguk Szent István birodalmát szétdarabolni.

Felhívja a leirat az országgyűlést, hogy a nemzetiségek jogait biztosítsa s ezt mindenestre tenni fogja és akarja, a mennyiben a haza közérdeke megkívánja; de tiltakoznak az ellen, mintha a 48-iki törvények őket elnyomták volna, hogy helyzetük rosszabb lett volna, mint volt a kényuralom alatt vagy a milyen Ausztriában. A trónról való lemondás, a politikai elitéltek s a száműzött vagy elzárt honfiakra nézve fentartják az első feliratban mondottakat.

Ezek azok, melyeket a királyi leiratra előadni kötelességöknek tartották. Most röviden újra ismétli a javaslat Magyarország közjogának törvényes alapelveit. Ezek a következők: a *sanctio pragmatica* állami alapszerződés, mely szabatosan viszonyos kötelezettségeket foglal magában; de más kapcsolatot, mint a személyit s az erre alapított feloszthatatlan és elválaszthatatlan birtoklást, meg nem állapít; az 1741:IV. és 1790:III. t.-cz. értelmében a legfőbb királyi jogokat csak törvényesen megkoronázott király gyakorolhatja; ugyane törvényczikk szerint a trónüresedés után hat hóval a király tartozik magát megkoronáztatni; az 1790:X. t.-cz. szerint hazánk teljes önállása biztosítva van egy *personalis unio* elvei szerint; az 1790:XII. t.-cz. szerint a törvényalkotási, magyarázási és eltörlési jog közös a király és országgyűlés között; az 1715:VIII. és 1827:IV. t.-cz. szerint a közadó és bármi egyéb segélyezés és az ujonczmegajánlás kizárólag az országgyűlést illeti. A királyi leirat mindezekből a nemzetet illető jogokat megtagadja. Ezek rövid felsorolása után kijelenti a felirat, hogy az országgyűlés a *pragmatica sanctio* valódi értelméhez és betöltéséhez ragaszkodik; az örökös tartományokkal más kapcsolatot, mint ebben ki van fejezve,

el nem ismer; az októberi diplomát és patenst el nem fogadja; a birodalmi tanácsba követeket nem küld, minden ebbe történendő országgyűlésen kívüli választást törvénytelennek nyilvánít; ennek minden intézkedéseit előre alkotmányellenesnek és törvénytelennek jelenti ki; az adó- és hadügyet soha a birodalmi tanácsra nem ruházza; ragaszkodik a törvényalkotás, módosítás vagy eltörlés jogához, mint a mely a „teljes“ törvényhozást illeti s ragaszkodik tehát a 48-iki törvényekhez; az országgyűlés kiegészítése előtt törvények alkotásába nem fog; az ország jelenlegi kormányzatát törvényellenesnek s a törvények súlya alá esőnek, a törvénytelenül kivetett egyenes és közvetett adókat s ezek fegyveres erővel behajtását alkotmányellenesnek nyilvánítja.

„Fájdalommal látjuk, — mond a felirat ezek után — hogy Felséged a legmagasabb királyi leirat által minden kölcsönös értekezletet lehetetlenné tett s azoknak fonalát végkép megszakasztotta. A legmagasabb királyi leirat nem áll a magyar alkotmány alapján, hanem az absolut hatalommal kiadott s alkotmányunk lényegével ellenkező császári diplomát és patenst fő-törvényül tűzte ki, minket pedig a hon iránti kötelesség és képviselői állásunk s önmeggyőződésünk szorosán a magyar alkotmányhoz kötnek, mi csak annak alapján tanácskozhatunk. E két egymástól eltérő, sőt egymással ellenkező irány óhajtott egyesülésre nem vezethet. Nekünk az irányt legszentebb kötelességünk tűzte ki s azt elhagynunk nem szabad. Mély sajnálattal mondjuk ki tehát, hogy a legmagasabb királyi leirat folytán kénytelenek vagyunk mi is az országgyűlési értekezletek fonalát megszakasztottnak tekinteni.“

A nemzet tehát inkább tűrni fog, ha kell; de lemondani nem. „Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei türtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges. Tűrni fog a nemzet, remélve a szebb jövőndőt s bízva ügyének igazságában.“

Ha Deákot, midőn a jegyző felszólítására helyéről felállott s beszélni kezdett, az egész ház és a hallgatóság kitörő éljenekkel üdvözölte; ha a felolvasás alatt a javaslatnak csaknem minden pontját viharos helyeslés követte: a végén azonban mindezt felülmúlta a fellelkesült hazafias öröm, minő még alig üdvözölt valaha szónokot s melyet a ház *Napló*-ja ekként kíván visszaadni: „Óriási zajban kitörő közhelyeslés, léget rázkódtató taps és szünni nem akaró viharos általános éljenzés“.

Az elnök erre néhány perczre felfüggesztette az ülést; de — írja a *Napló* — „föllállások és lelkesült közfelkiáltások“ hangzottak: „Elfogadjuk a felírást! Határozzunk mindjárt!“ A zajban Ghyczy tájékozni kívánta magát a ház hangulatáról, Eötvös pedig ezalatt odasietett a nagy melegben kifáradt Deákhoz, ki az elnöktől jobbra, a harmadik padsor első székén ült s kérdezte, hogy nem ütközik-e akadályba a felirat azonnal való elfogadása? — Nem! — felelte Deák — ha a ház akarja. Nyáry ugyan bizonyitgatta Ghyczynek, hogy a zárt ülés nem fogadta el a vita nélküli határozást és szabályellenes is; de Lónyay rögtön visszavágott az 1848 július 11-iki példával, midőn éppen Nyáry indítványára fogadták el vita nélkül a 200,000 katonát és 42 millió forint hitelt.

— Jól van, jól! — mond Nyáry — de Bécsben lesz ellenvetésök rája.

— Hát Mária Terézia idejében nem így mondták-e ki a „Vitam et sanguinem“-et? — felelt újra Lónyay.

Öt percznyi folytonos zaj után Bernáth Zsigmond, a határozati párt öreg, patriarcha-arczú tagja állt fel, s megindulástól reszkető hangon tette meg az indítványt, hogy „ezen angyali tollal írt szavak“ hatása alatt a feliratot fogadja el a ház „általános helybenhagyással, minden további tárgyalás nélkül egyhangúlag“; mert hazánk szomorú állapota úgy van benne rajzolva, hogy nemcsak őket, hanem mindazok szívét is meg fogja hatni, kiket a földön a népek boldogsága érdekel; az alkotmányosság elvei benne oly tökéletesen vannak kifejezve, hogy a világ összes jogtudósai sem bírnának valami erősebbet és érvényesebbet hozzáadni; bárha terjedelme miatt mindenki igényelhetné ugyan részletesebb megfontolását, de e szavak mind olyanok voltak, hogy kitörölhetetlenül nyomódtak az emlékezetbe. Erre a többség legnagyobb része felállva kiáltotta: „Elfogadjuk“. Ezután Bernáth még reményét fejezvé ki a nemzet életerejében, sőt azt is remélvén, hogy a felirat alapigazságainak megfontolása alkotmányunk békés úton visszaállítását eredményezheti s tanulságul szolgálhat a kormánynak a jog és alkotmány tiszteletére: indítványozta, hogy ez „a dicső irat“ minél számosabb példányba kinyomatva, ingyen terjesztessék. Most Tisza szólott még, hogy bár „határozat“-ként inkább szerette volna ezeknek az elveknek kimondását, de a nagy többség határozatában megnyugszik; „mert a föliratban erős meggyőződését, legszentebb elveit, egészen lelke titkos sejtelméig kifejezve találja“. Így történt, hogy noha, mint láttuk, a

határozati párt egy része azzal az elhatározással ment az ülésre, hogy javaslatukat, melyről maga Tisza lemondott, minden áron előadják, ezt a tervét föladta, s bárha néhányan kerestek aláírókat, a ki beadja, sem Sárközy József, sem br. Simonyi Lajos, kik leginkább kardoskodtak előbb mellette, most már nem vállalkoztak benyújtására.

Ekkép a nagy többség óhaja pár perczezel utóbb teljesen egyhangú határozattá lett; mert az egész ház, mint egy ember állott fel a javaslat mellett s úgy küldték át a főrendiházhoz. Ezen s a következő napon pedig 1600 távirat vitte szét a beszéd leglényegesebb részét az egész föld különböző helyeire. Apponyi György augusztus 9-ikén visszaérkezvén, 10-ikén tizenegy órára hívta össze a főrendeket, kik szokatlan számmal jelentek meg; a hallgatóság megtöltötte az összes karzatokat. Br. Orczy Béla és gr. Almásy Dénes olvasták föl váltva a javaslatot, melyet mindegyre megszakítottak a tetszés, helyeslés, éljenzés hangjai; a végén itt is újra perczekig tartott a helyeslés és kardcsörtetés; pedig a főrendek már nemcsak ismerték a 9-ikére készen lett nyomtatott példányokból, hanem számosan értekezletet is tartottak róla s így benne nem az ujság meglepetése hatott, hanem a remekművek ismert ellenállhatatlan belső ereje, melyeknek az a csodás tulajdonuk van, hogy minél többször és minél mélyebben merülünk beléjük, annál nagyobb gyönyört okoznak s annál inkább vonzanak. A rendkívüli hatásra s a felirat ismeretére hivatkozva, az elnök javasolta, hogy azonnal vegyék tanácskozás alá. Erre gr. Szapáry Antal kiemelvén a javaslat jogi, törvényes és történelmi teljességét, rajzolván azt, hogy az egyesség most a nemzet legnagyobb kincse, jövőnk legmúlhatatlanabb feltétele: indítványozta, hogy

kövessék a képviselőház egyhangú határozatát s fogadják el „úgy, a mint szerkesztve van, mind formájára, mind tartalmára.“ Ekkor az egész ház felállott; harsogott újra az éljen és a kardcsörtetés s az országgyűlés ekképen, egy nagy nemzeti akaratban való egyesüléssel, nemes összetartásával, varázshatalmat gyakorolt a jövőbe vetett csüggedetlen hitre s a lehetetlenséggel is diadalmasan megküzdeni kész elhatározásra.

Augusztus 12-ikén a délután öt órai ülésen írták alá a véglegesen megállapított feliratot s ezt is Ghyczy és Apponyi vitték fel Bécsbe. Apponyi ezt táviratilag bejelentvén, az uralkodó augusztus 14-ikén délután két órakor fogadta őket gr. Forgách Antal, gr. Esterházy Mór és gr. Crenneville Boulrier Ferencz (hadsegéd) környezetében. Apponyi beszélt először, érintve a felirat tartalmát és az országgyűlés kötelességeit; Ghyczy csak néhány szót mondott s átnyújtotta az uralkodónak a feliratot, ki szintén pár szóban felelte, hogy válaszat „kellő megfontolás után, rövid idő múlva közölni fogja“. A felirat átadása után mind a két elnököt újra magánkihallgatáson is fogadta.

A ház augusztus 12-én elnapolván üléseit, csak a bizottságok munkálkodtak; mert különben is minden érdeklődést a felirat sorsa foglalt le. A bécsi centralista lapok előre ujjongtak, hogy az országgyűlést eloszlatják s a feliratot ügyvédi felelgetésnek, kopott, rohadt törvényekre hivatkozásnak, jogtudori makacsság és rabulista ész szüleményének nevezték, melyet nem államférfiú, hanem jurista, vagyis nem nagy és gyümölcsöző eszmék, hanem korlátolt formák embere írt, ki a törvény holt betűibe rögződött. Különösen elvesztették mérsékletöket a miatt, hogy a horvát országgyűlés is megtagadta a birodalmi tanácsba lépést.

Azt mondták, hogy kár volt mindezt bevárni; mindjárt provisoriumot kellett volna alkalmazni; de most éppen nem kell késlekedni, hogy az átmeneti állapoton minél hamarább áthatoljanak.

Más lapok természetesen másként ítélték, annál is inkább, mert világos volt, hogy a birodalmi tanács Magyar-, Horvátország és Erdély nélkül fog maradni s így a birodalom jó fele az egészet törvénytelennek mondta ki vagy fogja kimondani. A külföldi lapok általában elismerték, hogy most kiegyenlítésről szó nem lehet. Az első leirat oly határozott volt s rá a felelet oly kemény, hogy csak szakítás lehetett eredménye s különösen a feliratnak az a kijelentése foglalkoztatta őket, hogy Magyarország előre kimondta a minden jövő államadósságokban való részvétel megtagadását, mi egy kötendő kölcsön esetén Ausztriát zavarokba fogja sodorni. Más lap viszont rokonszenvvel emelte ki, hogy az országgyűlés most is nyitva hagyta az első feliratban hangsúlyozott kiegyezés ajtaját; mérlegelte a melegséget és őszinteséget, melylyel kifejti az örökös tartományokkal a kapcsolat lehetőségét és szükséges voltát; felsorolja a módokat a terhek megosztására s a közösségre egymás jogának és érdekének megsértése nélkül; kijelenti készségét a 48-iki törvények revidiójára nézve a teljes alkotmányos eljárás alapján, és sajnálja ebben az alapkérdésben az ellentétet. Még más lap a lehetőségek eszméit s a lehetetlenséget fejtegeti az absolutismusra való visszatérés szándékára nézve.

Annyi bizonyos, hogy a felirat az uralkodó közvetlen környezetében rendkívüli hatást tett. Midőn Deák felolvasta munkáját, állandóan táviratozták Bécsbe a szöveget és a felolvasás után kevéssel az egész For-gách főcancellár előtt állt, ki már három órákor az

uralkodónak szószerinti szövegben előterjeszthette. Az is bizonyos, hogy 13-ikán, tehát Ghyczyék bécsi útja előtt, már minisztertanács is volt e tárgyban, melyen állítólagos véleményeltérés volt a felosztatás és új leirat kérdésében; de úgy látszik, a többség tüstént a felosztatásra szavazott. Ghyczy és Apponyi augusztus 14-ikén délelőtt, megérkezésük után azonnal, tanácskozást tartottak Majláthtal és Forgáchcsal; leiratban állapodtak meg, melynek megszerkesztése Rohonczy Ignác feladata lett volna. Ha az európai lapok nem írták volna oly határozottan, hogy itt egyelőre kiegyenlítésről szó sem lehet és legalább is ezzel az országgyűléssel az uralkodó tovább nem tárgyalhat, hogy politikai hiba volt az első felíratra adott kemény leirattal egy pártba mintegy belekényszeríteni az egész alsó és felsőházat, melyekben elején különböző pártok voltak: nem lehetetlen, hogy talán Bécsben csakugyan egy újabb leirat elve nyert volna többséget, miben a magyar közvetítők eléggé fáradoztak. Így azonban már a két elnök kihallgatása előtt egy pontban: az országgyűlés azonnal felosztatásában meg volt az egyetértés s a tanácskozásokban, melyek az uralkodó elnöklete alatt az összes miniszterium, a Bécsben tartózkodó főherczegek s a hatóságok vezetői jelenlétében tartattak, inkább csak arról folyt a vita, hogy mi legyen azután, minő módon kormányoztassék Magyarország, melyben zavarok kitörésétől is lehetett tartani. A félelem ugyan felesleges volt; de annyi bizonyos, hogy Coronini tábornok Pestről Bécsbe hivatott és titkos utasításokat kapott; Morvaországból pedig csapatokat indítottak Magyarország felé és hg. Lichtenstein a porosz udvarhoz külön megbízatást nyert.

Azoknak a tárgyalásoknak, melyeket Apponyi,

Majláth és Forgách folytattak, volt az eredménye Forgách következő javaslata: Az országgyűlést nem kell felosztatni, hanem nevezzen ki az uralkodó minisztereket a 48-iki törvény értelmében, kivéve a közösügyi tárgyak tárczáit, a kik jelentsék ki az országgyűlésnek, hogy a kormány ugyan nem teljes még, de megbízást kaptak, hogy a 48-iki törvények közjogi részéről terjeszsenek be megfelelő javaslatokat, melyek letárgyalása után a kormány kiegészítettik. Ezt azonban a minisztertanács nem fogadta el. Második javaslata ez volt: Az országgyűlést nem felosztatni, csak elnapolni kell s e közben a kormány magyar bizalmi-férfiakból hívjon össze egy bizottságot a 48-iki törvények közjogi részének megfelelő formulázására, melyben, ha az illetékes tényezők mind megegyeztek, akkor előbb az országgyűlési pártok vezérférfiaival tárgyalják le s ha aztán ezek is elfogadták, akkor a 48-iki alapot fogadja el az uralkodó; mert a revisiora a többség ekkor úgy is biztosítva van.

Azonban ez a terv sem tetszett s a Rajner főherczegnél tartott értekezletek végre is a felosztatás mellett döntöttek. Már augusztus 17-ikén délután megállapodtak a rövid leirat szövegében is; tehát a manifestumot elejtették, mint akkor mondták, gr. Forgách kívánatára, mely nagyon erős kitételeket tartalmazott hazánk ellen s a nemzetiségi izgatásokat elősegítette volna; egyszersmind elhatározták az erdélyi országgyűlés összehívását, mert legalább ebben reménykedett a kormány, hogy az októberi és februári alkotmányt elfogadja. Mind e sikertelen kísérletek után, mondhatni a végső pillanatban, Apponyiék még egy végső javaslatot tettek, hogy oszlattassék hát el ez az országgyűlés; de egy újat a 48-iki törvények sze-

rint össze kell azonnal hívni, mely bizonyosan engedékenyebb lesz; de midőn erről biztosítást kívántak tőlük, ilyet nem adhatván, a kérdést ebben az alakban is elejtették. Így augusztus 18-ikán már végleges lett a megállapodás a provisoriumban, s a magyar tanácsosok sugalmazására Forgách csak annyit bírt kivinni, hogy a leiratban általában határozottassék meg az országgyűlés összehívásának ideje; továbbá ejtsék el a birodalmi tanácshoz az uralkodó nevében küldendő újabb állásfoglalást a februári patens mellett, minek célja az volt, hogy az uralkodó személyes állásfoglalását mellőzve, ne zárják el a tőle kiindulható megoldás útját. Mondják, hogy Apponyi és Majláth még az utolsó, augusztus 18-iki minisztertanács előtt, mely véglegesen döntött, még egyszer beszélni akartak Schmerlinggel; de nem fogadta őket, noha Plener pénzügyminiszterrel mentek hozzá, és az utolsó pár tanácskozásba, Forgáchot kivéve, egy magyart, még br. Kemény Ferencz erdélyi cancellárt sem hívták meg.

Ekkor Ghyczy, a ki Apponyitól erről hiteles értesítést kapott, augusztus 19-ikére minden pártból összesen 30 képviselőt hitt meg a megyeházba annak megbeszélésére, hogy mit tegyenek az elosztás ügyében. Deák egy jegyzőkönyvi óvást tartott szükségesnek s elmondván tartalmát, mind helyeselték. Megállapodtak, hogy mihelyt Ghyczy a tényleges elosztásról értesül, hívja össze a házat, tegyen jelentést a felirat átadásáról, ott valaki indítványozza az előleges intézkedés szükségét a ház elosztása esetére s ekkor Deák adja elő javaslatát, de mindezt előbb zárt ülésen intézzék el.

Augusztus 21-ikére Ghyczy újra összehívta ezt a 30 képviselőt, midőn már tudva volt, hogy az elosztó

rendelet vagy leirat még az nap estére megérkezik. Ezen Deák felolvasta az óvást, melyet általános helyeslés fogadott. Ezután tizenkét órakor zárt ülés volt, melyen Deák újra előadta óvását s itt is nagy tetszéssel és férfias megnyugvással fogadták; azonban Tisza feláll s megújítja határozati javaslatát, a mi hosszabb vitára adott alkalmat. Némelyek helyeselték, mint az óvás kiegészítését, mások, mint a felirat után sürgősséget és feleslegest, ellenezték; azonban Deák helyeslő felszólalására elfogadták azt is. Ezen br. Vay Miklós, már mint képviselő vett részt s a délután tartott rendes ülés megválasztatását igazolta.

A nyílt ülést délután négy óra után tartották, melyen több bejelentés után Ghyczy jelentését olvasták fel a második felirat átadásáról. Ezután közmegállapodás szerint Bónis Sámuel szólt s röviden jegyzőkönyvi köszönetet indítványozván az elnöknek, intézkedésre hívta fel a házat a már köztudomású feloszlató rendelettel szemben; mert a törvény szerint a ház az adó megszüntetése s a múlt évi számadások megvizsgálása előtt fel nem osztható. Ekkor Deák állt fel. A ház nyugodt méltósággal hallgatta végig az egyszerű, de éppen e miatt nemes és emelkedett előadást. Rendes körülmények közt — mondá — tudni lehet, hogy a ház mikor osztható fel; de mivel most a legfőbb hatalom még alakjában sem viszi törvényesen a kormányt, míg kezökben az eszköz, addig fejezzék ki óvásukat „az iránt, a mi eddig és ezentúl törvénytelenül történt és történendik“; tehát tegyék ma, mert a holnap már a sors kezében van. Az *Óvás* tartalma magától értetődő volt e viszonyok közt. Kifejezi, hogy az országgyűlés célja a magyar alkotmánynak, mint működése alapjának visszaállítása volt; ez nem sikerült s kiegészítetlen alak-

jában csak az ország jogainak védelmére szorítkozott. A kölcsönös értekezések fonalát tetteleg a királyi leirat szakította meg, mely meggyőzte az országgyűlést, hogy a király nem a *pragmatica sanctio* értelmében akar uralkodni s ezt a meggyőződést meg fogja erősíteni az országgyűlés feloszlataása az 1848: IV. t.-cz. ellenére; mely ezt a költségvetés elkészítésétől s a múlt évi számadások átvizsgálásától teszi függővé, a mi pedig az alkotmány tényleges visszaállítása előtt nem történhetik meg. A törvény továbbá három hó alatt új országgyűlés összehívását rendeli; ha ez nem történik meg, a törvény újra sértve lesz. Tehát ők minden ily eljárást a tizenkét évi absolutismus folytatásának tekintenek; a hatalomnak ellent nem állnak, de mindezek ellen óvást tesznek és „kijelentik, hogy minden jogilag fennálló törvényeinkhez és így az 1848-ik évben szentesített s országgyűlésileg meg nem változtatott törvényekhez is szorosan ragaszkodva, a hatalomnak minden oly lépését, mi azokkal ellenkezik, alkotmányellenesnek fogják tekinteni“.

Hangsúlyozta továbbá az óvás befejezése után Deák, hogy nekik egyetlen fegyverök a törvény és ügyünk igazsága, mely a történelem tanúsága szerint végre győzni fog. A törvényesség tere az egyetlen, melyen fegyveres erő nélkül fegyveres erő ellen megállhatunk. Ezt tette eddig a ház, tegye ezt ezután is; tegye a hazában mindenki, tegyék ugyanezt az egyes törvényhatóságok. „A törvény oly nyugalmat ad a léleknek, hogy a legsúlyosb eseményeket is, ahhoz ragaszkodva, be lehet várni, — és éppen ez fogja előidézni azt, mi a türésnél legfőbb, hogy *méltósággal tűrjünk*, a méltóságot pedig a törvényesség adja meg, semmi más.“

Deák előadása alatt, valamint előbb és utána, valami egész csodálatos nyugalom uralkodott a kedélyeken, határozottság a szivekben. Nem volt semmi levertség, semmi gyász; inkább derű volt, ha lehet azt e szóval jelölni, minden arczon; csak fönn a levegőben zúgott a vihar, mintha jóslattal terhesen elegyedett volna a magasztos jelenetbe.

Most Tisza tett indítványt egy határozati javaslatról, melyben a nemzet sorolja fel azokat az elsőrendű tárgyakat, melyekre nézve intézkedni óhajtott volna s melyeket egy, a törvényesség alapján összehívandó országgyűlés legelső teendőinek tart. Ilyen pedig három van: a nemzetiségek igényeinek kielégítése az ország területi és politikai integritásának veszélyeztetése nélkül; a vallásfelekezetek egyenlősége s ennek kiterjesztése az izraelitákra; az urbérrel rokon birtokviszonyok megszüntetése kárpótlás, illetve megváltás alapján. Ezt is, a zárt ülés megállapodása szerint, egyhangúlag elfogadták s ezután a ház minden teendőit úgy végezte be, mint ez az utolsó érdemleges ülésen szokás. Ezt az óvást még aznap este hét órakor elfogadta gr. Pálffy József indítványára egyhangúlag és vita nélkül a főrendiház is, mely után gr. Majláth György és gr. Teleki Domokos vázolták még hosszabb beszédekben a történeteket.

A feloszlatással megbízott királyi biztos, gr. Haller Ferencz, táborszernagy, augusztus 22-ikén reggel érkezett Pestre. Még Bécsből táviratilag rendelte magához délelőtt kilencz órára az országgyűlés két elnökét a királyi leiratok átadása végett, kik e végett Budán, a királyi várakban meg is jelentek. A leiratok átadása után, melyek egyike a Haller megbízatását, másika a feloszlatast tartalmazta, a képviselőház

elnöke tizenkét órára hirdetett ülést. Ezen felolvasták a két rendeletet, melyek több helyt kaczajt és zúgást okoztak. Egyébiránt szívreható látvány volt — írja Hunfalvy — az utolsó ülés. A múzeum tere kocsikkal és emberekkel volt tele; zsúfolva voltak az előcsarnokok, a karzatok tömve; a képviselők azonban egészben nyugodtan s a jövőbe vetett bizalommal fogadták az esetet. Ghyczy diszmagyarban, kardosan jelent meg az ülésen s úgy őt, mint kivált Deákot, kitörő lelkesedés fogadta.

Felolvastatván az első, a Hallerre vonatkozó rendelet, az elnök kijelentette, hogy Hallernek utasítása van katonai erőt is használni, ha a képviselőház feloszlni nem akarna. Ez méltó boszankodást keltett. A feloszlató rendelet alig néhány sorból állt. Megemlítvén, hogy sikert ettől az országgyűléstől, mely hivatását annyira félreismerte, hogy lehetetlen követelése miatt az értekezés fonalát megszakasztotta, nem várhatván, kijelenti az uralkodó, mely szerint ezt feloszlátja s egy újnak összehívását „a lehetőséghez képest“, hat hó alatt magának fentartja. Erre Bernáth Zsigmond állt fel s néhány szóban rajzolva a helyzet fájdalmas benyomásait, indítványozta az eloszlást s a tegnapi óvás megújítását. Ekkor hosszas taps és éljenzés közt Deák szólt pár szót még, az elnök azon kijelentéséhez kapcsolva őket, hogy a házat ellenállás esetére fegyveres erővel is eloszlátják. Ez kizár minden tanácskozást, mondá Deák. „Én tehát részemről egyszerűen azt nyilvánítom, hogy az erőhatalomnak tetteleg ellene nem szegülhetünk, s ragaszkodom tovább is azon óváshoz, a melyet e ház tegnap elhatározott és a felsőház is elfogadott“. Mikor Deák kiejtette azt a szót, hogy az erőnek tetteleg nem szegülhetnek ellene:

viharos éljenzés közt felállott az egész ház és harsányan kiáltotta: Úgy van! Elfogadjuk! Előadása végén az egész ház újra fölállott, viharos és hosszantartó éljenek közt lelkesedve, közakarattal kiáltotta: Elfogadjuk! Éljen Deák! Éljen a haza!

Így végződött történelmünk egyik legjelentékenyebb és a jövőre legkihatóbb jelenete e végzetes órában. Az országgyűlés a jogfentartás terén kifejtett küzdelmét befejezte; teljesen tisztába hozott elveit az egész nemzet kezébe tette le, vagy még igazabban szólva, a nemzet meggyőzött, felvilágosított öntudatába.

Most még csak Ghyczy, az elnök búcsúszavai következtek. Mig beszéde tartott, a jegyző, Csengery Imre, elkészül a jegyzőkönyvvel, meghitelesítik s aztán az egész ház éljenzés és közbúcsúzás között feláll és „Éljen a haza!“ felkiáltással negyed két órakor elhagyja a termet. Ekkor már a tömeg még nagyobb lett, de csak néma megdöbbenéssel szemlélte az elvonulást; „az egész jelenet szinte könnyeket csalt ki a szemekből“.

Egészen hasonlóan folyt le a főrendek ülése ugyanabban az időben, midőn az alsóház eloszlott és izenetét átküldte. A bevezető előadások után gr. Károlyi Alajos szólt röviden és három indítványt tett: igtassák jegyzőkönyvbe az elnöknek az erőszakos elosztatásról szóló kijelentését; újítsák meg egyhangúlag a tegnapi óvást; engedjenek az erőszaknak és kiáltsák: „Éljen a haza!“ Végül Apponyi búcsúzott el. Sem itt, sem az alsóházban egyetlen szó sem esett az uralkodóról.

Ülés után a képviselők tisztelegtek előbb Deáknál s azután Ghyczynél; majd a városliget melletti lövöl-

dében búcsúlakomát tartottak, melyen az első poharat Deákra üritették.

Még csak kevés tartozik az országgyűlés történetéhez. Schmerling augusztus 26-ikán, egy napon Pest-megye tiltakozásával és köriratával az országgyűlés eloszlatása miatt, egy császári iratot olvasott fel a a birodalmi tanács mindkét házában a magyar országgyűlés eloszlatásáról. Az eldöntő rendszabályok okai ez irat szerint az 1860 óta uralkodó rendetlenségek, melyeket hazánk sem el nem viselhet, sem belőlök saját erején ki nem gázolhat. Az októberi diplomát, a jogeljárás és hódítás tényére alapított elméletből kifolyóan, ingyen kegyelemnek s a hozzákapcsolt feltételeket teljesítendőknék mondja; mert hazánk alkotmánya „a forradalmi hatalom által nemcsak megtörtetett s ekként jogilag megsemmisített, hanem tényleg meg is szűnt”; hazánkat tehát mostani eljárásáért hálátlansággal vádolja. Kijelenti az uralkodó, hogy az októberi és februári alkotmányokat fentartja, a 48-iki törvényekből az ezekkel ellenkezőket visszautasítja, igéri országai jogainak fentartását s ha lehet, Magyarországon egy új országgyűlés összehívását. Erre a két ház szeptember 8-ikán egy hódoló felirat átnyújtásával válaszolt.

Ez az irat, mely lényegileg azonos a tervezett manifestummal, szintén dr. Perthaler Jánosnak, Schmerling már említett bizalmasának műve s jellemző ellentétben áll az októberi diplomával, mely elismeri a *pragmatica sanctio* alapján a jogfolytonosságot, a koronázás közjogi fontosságát s a 48-iki törvények módosításának követelésével egyszersmind elismerte jogilag létezésöket is; de ez a „közlemény” a teljes *tabula rasa* alapján áll. E mellett Schmerling alkot-

mányellenesen fedeztette eljárását az uralkodóval; jogtalanság volt a szűkebb birodalmi tanácsot hazánk belügyeibe elegyíteni; de Schmerling bizalmat akart magának szavaztatni, melyet a birodalom népei többségénél hiában keresett. Ezek az elvi és gyakorlati ingadozások csak erősítették a magyar álláspontot. A bécsi kormány a diplomától fokozatosan távolodva, az absolutismus lejtőjére, a jogfolytonosság helyett az octroy jogosságának hirdetéséhez, majd a hódítás elméletének nyílt proclamálásához jutott. Ezt az utóbbit már a két leirat, de kivált ez a birodalmi tanácshoz intézett „közlemény“ az egész eljárás alapjává teszi, minek más oldalról természetes következménye a forradalomra utalás. Schmerling hihetőleg már ekkor igen jól látta, hogy az annyi ellenséges indulatot ébresztett februári alkotmány, mely a belbékét nem bírta helyreállítani, már is ingadozik s logikailag elő fog állni feláldozásának kényszere; egyelőre azonban úgy tett, mint Cortez, elégette hajóit, hogy vissza ne térhessen.

Így változott folyvást Bécsben az az elméleti alap, melyre Magyarországgal szemben támaszkodtak. Ezek egyike a magyar conservatívek érveivel bizonyított és főntebb ismertetett elmélet volt a realunionnak törvényeinkből való következése; a másik, melyet Schmerling most újra előtérbe tolt, a jogeljátszásé, melynek publicistája Perthaler volt, a ki belátta, hogy a real-unio törvényeinkből be nem bizonyítható s hogy a magyarok a februári patens gyönyöreitől elragadtatva, annyi esküvel biztosított közjogi törvényeik felét tűzbe dobni nem fogják. Tehát szerinte az új irányzatnak a régi avas magyar törvényekhez semmi köze s a Deák két fölirata fölkotyvalt juridico-rabulistikus phrasis-habaré. Ebből azonban világos volt, hogy a kormány

ellenállhatatlanul sodortatott a reactio felé egész a provisoriumig; úgy hogy előre ki lehetett számítani a felfrisített Bach-rendszer visszatértét, a mi az október 27-iki minisztertanács határozatából kiadott novemberi 5-iki kézirattal és gr. Pálffy Mór helytartóvá kinevezésével be is következett. Ezzel szemben Deák újra a kitartás és passivitas politikáját proklamálta, hogy ha már mindenütt romok maradnak is, legalább tűnjünk nemesen, emelt fővel, szolgaság, de egyszersmind anarchia nélkül; mert ha a kényuralom megalázta is érzését, de minden forradalmi mozgalom még inkább bántotta eszt s a végpusztulás képeit hozta lelki szemei elébe.

HATODIK FEJEZET.

Deák a hatvanas évek első felében.

A 61-IKI ORSZÁGGYÜLÉS EREDMÉNYEI. — EZEK DEÁK MŰKÖDÉSÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI. — A NEMZET BIZALMA. — A DEÁK IRÁNTI TISZTELET KIFEJEZÉSE. — ARCZKÉPEI. — KÉT FELIRATÁNAK HATÁSA. — DEÁKRÓL A KÖVET-BESZÁMOLÓK. — TREFORT ÉS HORVÁTH BOLDIZSÁR BESZÁMOLÓI. — DEÁK NYARALÁSA. — EGY FONTOS LEVELE. — CSAK TÁRSADALMI KÉRDÉSEKBE ELEGYEDIK. — TANÁCSA. — ÉLETMÓDJA. — DEÁK KLÁRA HALÁLA. — MEGCZÁFOLJA A BEFOLYÁSÁRÓL SZÁRNALÓ HÍREKET. — PUSZTA-SZENTLÁSZLÓI NYARALÁSÁNAK OKAI. — A PUSZTA-SZENTLÁSZLÓI LAK. — LÓNYAY ÉS HALÁSZ TUDÓSÍTÁSA. — DEÁK ÉLETMÓDJA. — SÉTÁI ÉS KALANDJA A FARKASSAL. — KALANDJA A BIKÁVAL. — DEÁK SZEMEI S SZÁSZ KÁROLY LEÍRÁSA. — KALANDJA A RABLÓKKAL 1863-BAN. — LÓNYAY A DEÁK TÁRSASÁGÁRÓL. — HALÁSZ TUDÓSÍTÁSA. — DEÁK JELLEMZŐ TULAJDONAI A TÁRSASÁGBAN. — ÉLETMÓDJA PAKSON. — ÉRINTKEZÉSE A MAGYAR PARASZTOKKAL.

Ha ennek a pár hónapi országgyűlésnek eredményeit a törvényhozás szempontjából tekintjük, a számos kezdeményezés dacára is, ez egyenesen semmi más nem is lehetett. Annál nagyobbak azonban a nemzetre kiható erkölcsi eredményei. Midőn az országgyűlés összeült, még az egységes elvi megállapodásban minden bizonytalan volt, az egyesítő elvek határozatlan mennyiségben és szabatoság nélkül lebegtek a nemzet szeme előtt. Innen a manifestum, határozat és felirat körüli ingadozás. Ezekkel szemben állt a főrendi táblán az a szélsőnek nevezhető jelentékeny 47-es tábor, mely ugyan nem helyeselte a februári

patenst, de a törvényhozás asztalára tett októberi diplomát kiindulásul elfogadta.

Minde s még más véleményárnyalatok is fennálltak az egész első felirati vita alatt, s ezt nem az általános szavazás, hanem a részletek feletti vita mutatja. De az első felirat visszavetése mintegy varázsütésre minden véleményeltérést megszüntetett. A nemzet újra megmutatta, hogy midőn jogai biztosítva vannak, feloszthat száz pártra, ezek harcolhatnak a legvégső elkeseredéssel, a keleti vér egész hevével; de bármily jogtiprás egyetlen kurucz-táborra alakítja a nemzetet s mindenkit az alkotmány és jogfentartás első csatavonalaiba állít. Most is az országgyűlés mindkét háza megértette az egyetértés szükségét és az összes feliratokat, óvást, határozati javaslatot vita nélkül fogadta el szabadelvű és conservatív s még Kossuth is, a ki egyébként egész más következtetéseket von le belőle, augusztus 15-ikén ezt írta Jósikának: „*Deák*, mint a törvényesség embere, a nemzet jogait törvényes téren férfiasan megvédette“. Érdeme, teszi hozzá, hogy a közvélemény előtt az osztrák házat tette a szakításért felelőssé. Természetesen örvendett, hogy a nemzet békülő jobbja nem fogadtatott el s hogy *Deák* az engedés lehetetlensége elé állította a nemzetet, minek, a tűrés politikájának kijelentése mellett, csak két értelme lehet: tűrni, míg fegyverfogásra alkalom akad, vagy tűrni, míg az uralkodó kényszerűségből enged. Ha az első az eset, akkor az emigrationnak a nemzet segélyével szerepe van, az utóbbi esetben nincs; de ezt aztán a nemzet jelentse is ki. Felesleges mondani, hogy Kossuth a hazából csak oly értesítéseket kaphatott, melyek őt az elsőnek hívására jogosították s ily értelemben cselekedett, míg végzetes csalódásai meg nem győzték.

Fontosabb azért ennél a nemzet egy táborban egyesülése a határozott elvek mellett. A július 19-iki leirat tudniillik több fokkal conservativebb álláspontot jelölven meg az októberi diplománál, lemondatta az összes magyar októberi államférfiakat, kiknek nem volt más menedékek, mint Deák és pártja; de a hatalom oly férfiakra szállott, kiknek az uralomszomjon és elméleti abstractionon alapuló központosításával szemben az alkotmány kivívása biztosabb és könnyebb lett; tehát a nemzet eddigi tagadó álláspontja positiv követeléssé vált s a mint most csak egy párt volt: egész Magyarország, úgy egy programm volt: Deák két felirata.

A másik, ennél alig kisebb erkölcsi eredmény: helyzetünk megváltozása a külfölddel szemben. Az októberi diploma idejében sajtónk még némaságra volt kárhoztatva; azóta a sajtó és közélet fölszabadult. Addig a külföldi sajtót bérelt tollak tájékoztatták hazánkról; most különösen Deák feliratai fölnyitották szemeit úgy ennek, mint a diplomatiának s a népek szabadsága iránt érdeklődőknek, kik mind bepillanthattak a tizenkét évig tartott úgynevezett civilisatori munka összes sötét rejtelmeibe; megismerték közjogi helyzetünket, ősi alkotmányunkat, megismerkedtek a nemzet méltóságával, nemes türelmével, a mint a törvényes téren állva, kifejezte óvását az országgyűlés törvénytelen elosztatásakor és megmutatta, hogy nincs ígéret, csáb, mely a törvényes tér elhagyására bírhatná.

Ha tehát az országgyűlésen semmi sem történt volna több és egyéb, mint Deák két feliratának megszavazása, melyeket a magyar, mint „az alkotmányos szabadság evangeliumát“ tekintett, ez is elég volna; mert a bennök kifejezett törvényesség elve éppen oly mértékben járult hozzá, mint a magyar ügy igaza s

az országgyűlés magatartása, hogy ügyünk megnyerte minden jobb ember és minden nemzet rokonszenvét; hogy a közvélemény Európaszerte erélyesen nyilatkozott mellettünk s ezt ebben fejezte ki: „Ausztria nagyhatalmi állása Magyarország meglegedésével egyenes arányban áll“, a mi nem volt más, mint a 48-ban szállóigévé vált mondás, melyet egyik bécsi miniszternek tulajdonítanak, hogy „a magyar kérdés Ausztria életkérdése“.

Végre e hónapoknak lényeges eredménye, miben a magyar nemzet magatartásának nagy része van, hogy világ derült arra, mely szerint a bécsi központosítás, mely egyértelmű ezzel, hogy németesítés, nemcsak a magyaroknak nem kell, nem akarja Horvát- és Szlavonország sem, sőt közeledett a magyar álláspont felé; kitűnt, hogy nem fog kelleni Erdélynek sem; álláspontunk meggyöngítette a centralisatio erejét a lengyelek, csehek, déli szlávok meggyőződésében, kik a bécsi kísérleteket ezóta vagy ellenezték vagy közönnnyel nézték.

Valóban, noha az országgyűlés elosztatása leveretés volt, noha gyászt okozott, úgy hogy voltak, kik Világossal hasonlították össze: mégis nem a reménytelenség, hanem a remény, várakozás, bizalom, sőt bizonyosság jegyében történt, s mindenki azzal a lelkinyugalommal ment haza, hogy ügyünk diadalmaskodni fog. Ez az eredmény a legnagyobb részben Deák működésének, higgadt bölcseségének és következetességének eredménye. Ő állította fel most is, mint egy másik, noha távolról sem ily elhatározó időpontban, 1836-ban, a nemzeti követelés mérlegét; és a mint akkor, mondhatni egyetlen táborban egyesítette a nemzetet: ugyanez lett sokkal nehezebb viszonyok közt működésének hatása

most is; de sőt az idők bonyolultsága miatt még sokkal több. E nehéz napokban, e sötét borúban, mely hazánkra újra leszállni készült: több erőt semmi sem adhatott volna, mint az a határozott, körülírt tér, melyet számára Deák kijelölt és biztosabb tájékozást, mint óvása, melyben az utat megjelölte s nemzetét a törvény táblái körül egyesítette.

Mindennek nem lehet szebb bizonyítéka, mint egyrészről az egész nemzet ajkáról az az elismerés és bizalom, melyeknek az ország minden részéből a feliratok nagy száma kifejezést ad az országgyűlés és Deák iránt; másrészről a tiszteletnek és szeretetnek annyi jele, melyekkel Deákot az országgyűlés utolsó felében és felosztatása után elhalmozták. Első sorban is egy díszalbumot akartak neki átadni az országgyűlés mindkét háza tagjainak fényképével és névalíráásával, mely Simonyi fényképésznél készült; de az országgyűlés elosztatása miatt csak 1863 márczius 28-ikán nyujthatta át Eötvös vezetése alatt az országgyűlés mindkét házából egy fényes küldöttség, mely akkor nevezetes politikai tüntetéssé vált. Ezt kiemelte s még jelentősebbé tette, hogy ugyanez időtájt, 1863 január havában az erdélyi nők egy Pannoniát ábrázoló szoborcsoportozattal ajándékozták meg, miért gyönyörű levélben felelt nekik január 13-ikán.¹

Ezeknél még fontosabb volt a megyék magatartása. Táblabírónak már nem választhatták, tehát Vas-megyével élükön, siettek az első felirat után úgy neki, mint a nemzet megmentőjének, valamint az országgyűlésnek bizalmat és hálát szavazni s ezt feliratban vagy átiratban, néha külön küldöttség útján

¹ *Pesti Napló.* 1863 február 11.

átadni.¹ Követték a megyéket a városok. Azok, amelyeknek még nem volt díszpolgára, siettek megválasztani, mint Gyöngyös, Igló, Eperjes, Kúnhegyes, Komárom, Máramaros-Sziget; mások bizalmat szavaztak, mint Torda, Pest, Komárom, Léva, Esztergom, Kassa, Kecskemét, M.-Óvár, Arad, Makó, N.-Bánya, N.-Szombat, Trencsén, Miskolcz. Ezek közül külön is kiemelendő Pest városa. Ugyanis az első felirat után, augusztus 9-ikén, a közgyűlés Horváth Károly főbíró vezetése alatt egy küldöttség útján fejezte ki iránta tiszteletét és bizalmát. Deák, mint hasonló körülmények közt mindig, szerényen és az őt jellemző egyszerűséggel válaszolta, hogy javaslatában szigorúan a törvényekhez ragaszkodva, ezek fegyverével és szellemével védte a nemzet kérdésbe hozott jogát és védte meggyőződése, lelkiismerete szerint; annál jobban örvend, hogy kifejezte választóinak is meggyőződését.

Számos megye és város sietett továbbá arczképét megfestetni közgyűlési terme számára, miben Pest városa adta a példát. Ugyanis a város ismételt föl-

¹ E megyék: Vas, Torontál, Ung, F.-Fehér, Borsod, Liptó, Zemplén, Maros-szék, Sáros, Doboka, Nyitra, Turócz, Bihar, Csik-, Gyergyó- és Kászon-szék, Trencsén, Csanád, Aranyos-szék, Hont, Szabolcs, Bars, Tolna, Bács-Bodrog, Fehér, Arad, Szepes, Csanád, Krassó, Temes, Abauj, Békés, Jászkúnság és Komárom megyék. E bizalmi nyilatkozatok tartalma körülbelül ugyanegy. Például Ungmegyéé így szól augusztus 4-ikéről: „Deák Ferencznek pedig szeplőtlen tiszta jelleme, törhetlen polgárerénye s főkép hazánk jelen válságos korszakában tanúsított s Európaszerte elismert alapos törvénytudománya, mély politikai bölcsesége iránt, mely tulajdonok hazánk e nagy fiát a jutalom legfenségesebb nemére, polgártársai elismerésének tölgykoszorújára, olyannyira érdemesítik, teljes hazafiúi bizalom szavaztatott“.

kérésére, minthogy különben 1842 óta nem készült arczképe, július 10-ikén irt levelében beleegyezett, hogy arczképét a város festményben, könyomatban vagy fényképben sokszoroztassa és árultassa örök időkre kizárólag a pestvárosi árvaház javára. Így jöttek létre az 1861-iki arczképek, úgymint körrajzban az életnagyságú fej- és kisebb térkép, a látogatójegyalakú fényképek s az életnagyságú olajfestmények közgyűlési és disztermek számára. Pest diszterme részére Györgyi Alajos festette meg arczképét. Mindezekből, minthogy a kereskedők kárpótlás nélkül árusították, szeptember 9-ikéig 5318 forint 55 krajczár folyt be.

De még ünnepelebbé tette Deák nevét az, midőn előbb első, majd második felirata nemcsak a lapokban, hanem számos különkiadásban, több mint 100—100 ezer példányban terjedt el az országban a nép között, mindenütt hitet, megnyugvást, meg nem ingatható nemzeti önérzetet teremtvé. A második felirat zordon, visszautasító, sőt visszatorló nemes haragja, gúnyja még nagyobb hatást tett a kedélyekre s éppen ez s ilyen kellett, hogy a leirat miatt fölháborodott nemzetet egyesítse és megnyugtassa. Mindenütt egy volt a meggyőződés, hogy az országgyűlés szellemi munkáját Deák végezte el, még pedig méltón az egész nemzet büszkeségére, melynek hatása az egész mivelte emberiségre kiterjedt.

Deák iránti elismerésöket és tiszteletöket a megyéknek módjukban volt jegyzőkönyveikben megújítani a követi beszámolók vagy az országgyűlés felosztatása miatt jegyzőkönyveikbe igtatott tiltakozásaik alkalmából. E tiltakozások, a Deák politikájába vetett bizalom kifejezése mellett, többnyire azonos tartalmúak, tudniillik a kormányt törvényesnek el nem

ismerik, törvénytelen parancsait végre nem hajthatják, de nem ellenezhetik; egyébként helyhatósági kötelességeiket teljesítik, tűrnek a jövő nemzedék boldogságáért, nyugodtan, higgadtan; tűrnek önmegtagadással, önfeláldozással, de a szenvedés méltóságával s polgári kötelességek tudatával és a hatalomra támaszkodó kormánnyal szemben a jogra támaszkodnak. Ötvenkét magyarországi és több erdélyi megye hozott hasonló határozatot önként vagy a követi beszámolók alapján, melyek mind Deák második feliratának kivonatai vagy visszhangjai.

Senki sem lehetett azonban jobb rajzolója a Deák hatásának, mint azok, kik tanúi voltak az országgyűlés elején a széthúzásnak és bizonytalanságnak; majd annak az általános egyetértésnek, melyet mindenki a nemzet legszükségesebb erejének tartott. A korán beállott provisorium miatt azonban nem minden megyében s még kevésbé minden kerületben lehetett beszámolókat tartani; de az ismert jelentések mindeike szeretettel és csodálattal beszél a haza nagy fiáról. Mi itt csak kettőből kívánunk pár sort idézni. Trefort Ágoston Békésmegye október 21-iki közgyűlésén az első feliratról a többek közt így szólt: „Az országgyűlés első és legnevezetesebb momentuma: az országgyűlés első felszólalása, mely felirati alakban, hosszú vita után, legfelsőbb helyre felterjesztetett. Ismerik önök ezen, Deák Ferencz, Magyarország első státusférfia és legnagyobb politikai tekintélye által szerkesztett jeles iratot. Ezt az iratot jellemzi szigorú ragaszkodás az ország törvényeihez és jogaihoz s higgadtság a lefolyt időszak eseményei iránt s az egész vita, mely e felirat felküldését megelőzte, ugyanazon jellemet viselé magán. Senki sem hagyta el a történeti alapot, senki sem akart a *pragmatica sanctio*

kötelékeitől megmenekedni, senki sem vonta kétségbe kötelezettségeinket a fejedelem s a birodalom iránt; s ez a felirat formaságok miatt küldetett vissza; — de az országgyűlés erkölcsi ereje öntudatában az önmegtagadásnak fényes tanúságát adta, midőn a kívánt változtatásokat megtevé s a feliratot másodízben felküldé“. Jellemezvén ezután azokat az államfelforgató tanokat, melyekből Schmerling kiindulva, az első leiratot leküldte, hozzáteszi, hogy az országgyűlés most sem a szenvedélyesség által vezettette magát, hanem újra elfogadta a Deák második feliratát, „e remekművet, melyben éppen annyi méltósággal, mint logikával az ország jogai matematikai evidenciába vannak állítva“.

Horváth Boldizsár Szombathelyen (Vas megye) 1861 szeptember 23-ikán számolt be és ez alkalommal kiemelve a példátlan egyetértést a nemzet jogai védelmében, hozzátette, hogy ebben Vas megyének kiváló érdeme van, mert első volt a haza törvényhatóságai közt, mely bizalmat szavazott „azon nagy férfinak, a ki már most nemcsak a nemzetnek, hanem az egész mívelt világnak büszkesége lett. Az ország csakhamar követé önök nemes példáját s a hazai törvényhatóságok azon egyhangú bizalmi nyilatkozata után, melylyel a nemzet bölcsének, Deák Ferencznek politikájához csatlakoztak, nem volt többé nehéz nekünk, a haza képviselőinek felismerni az ország közvéleményét és eltérő véleményeinket ahhoz képest egyesíteni. E véleményárnyalatok úgy is csak az alakra nézve léteztek; de habár a lényegre nézve is különböztünk volna, tudtuk, hogy mi, mint a nemzetnek képviselői, a nemzet akaratát tartozunk kifejezni s akkor is meghajoltunk volna az ország közvéleménye előtt, meg lévén győződve arról, hogy alkotmányos országban a legjobb politika, sőt

az egyedül jó politika az, mely a nemzet akaratát tükrözi vissza“.

Nem folytatjuk tovább s csak azt csatoljuk hozzá, hogy a nemzeti érzésnek és nyugodt méltóságnak ez a Deák által képviselt diadala sokkal fontosabb, hogyszem csak a külsőségekre szorítkozott volna. Ezen óriási súly és befolyás nélkül talán a nemzet a forradalmi felhívásra újra hallgatott volna; talán Kossuth s az emigratio befolyása új végzet útjaira hajtotta volna az elkeseredett nemzetet. Erre Bécsben is gondoltak s Fiáth írja *Életem és élményeim*-ben, hogy Marienbadban egy urat a 61-iki második felirat után váratlanul Bécsbe hívtak s azt kérdezték, hogy ha az országgyűlés eloszlatása miatt ismét kiütne a forradalom, számíthatnának-e az oláh nemzetre? — s ő erre azt felelte, hogy 14 nap alatt 25,000 oláhot bírna csatába vezetni a magyarok, de csakis a magyarok ellen; nem is kell pénz, csak fegyver. Íme, a jelentősége annak a passiv tiltakozásnak, melyet Deák páratlan népszerűsége az egész országgal elfogadtatott s fontossága annak a bizalomnak, mely őt visszavonultságába kísérte.

Deák egyelőre pár hétig még Pesten maradt. Írták ugyan a lapok, hogy Eötvös és Szalay társaságában Svájcba, Olasz-, Francia- és Angolországba készül, de ez legfőlebb csak terv maradt. Szeptember 9-ikén Balaton-Füredre, N.-Kanizsára s onnan rokonai látogatására ment. Ez alkalommal Muraközben a kraloveczi vasútállomáson az összegyűlt néptömeg lelkes ovatiókkal fogadta. Innen Pusztaszentlászlóra s szeptember végén újra Pestre tért vissza, hogy fogadja Nyitra-megye küldöttségét, melyet a főispán maga vezetett, hogy neki bizalmát kifejezze. Visszatérőben Szabad-

hegyi Sándornét látogatta meg Edericsen, azután megint Pusztá-Szentlászlón időzött és télire, szokása szerint, november 5-ikére tért vissza Pestre, éppen azon a napon, melyen hazánkban az új provisoriumot elrendelték.

Pusztá-Szentlászlóról október 19-ikétől egy levelét ismerjük Kemény Zsigmondhoz, mint a *Pesti Napló* szerkesztőjéhez, melynek írására az *Anyák hetilapja* (Vachot Sándorné, Csapó Mária lapja) s Eötvösnek a *Pesti Napló*-ban megjelent felszólítása adott alkalmat; de ezt felhasználta arra is, hogy általában szóljon az irodalom és tudományok művelésének nemzeti fontosságáról. Levelének jelentőséget az adott, hogy nálunk már akkor is gyakori volt a panasz politikusaink egyoldalúsága miatt, kik nem méltányolják az irodalomban rejlő erkölcsi erőt és nemzeti fontosságot. Deák tehát, midőn egyfelől ajánlja a Vachotné lapját, mint hézagpótlót, másfelől általános szempontból nyilatkozik arról, hogy irodalmunkban egy év óta megint a politika lépett előtérbe. Ez nem csoda, de baj azért, mert a nemzetnek sok a szellemi szüksége s a politika is csak úgy alapos, ha tudományra támaszkodik. „A leg-súlyosabb körülmények között sem kétkedem — mond — honunk szebb jövődjén. De hogy reményeink egykor valósuljanak, nem elég akarni. Tanulnunk kell s művelnünk a tudományok minden szakát, művelnünk a népnek minden osztályát, mert korunkban csak azon nemzetnek van biztos politikai jövődje, mely komolyan törekszik az általános műveltség színvonalára emelkedni s azon előrehaladni“. E szempontból ajánlja a *Budapesti Szemlé*-t, Arany *Figyelő*-jét és az *Anyák hetilapját*; felhívja egyszersmind a *Naplót*, hogy sürgesse a politika mellett a tudomány és műveltség

fontosságát; mert ismerve a magyar fogékony természetét, a felhívásnak lesz sikere.

Egyelőre csakis ilyen társadalmi kérdésekhez szólt s a hol lehetett, mindenütt biztatott, bátorított, azonban mindig a csendes türelem és várakozást ajánlva. Erre annál nagyobb szükség volt, mert ugyan bölcsebbjeink tudták, hogy sem a külföldtől, sem az emigratio által álmodott forradalomtól nem várhatunk semmit; de a nemzet zöme még mindig ábrándokba szerette ringatni magát az emigratio működése iránt s az az álvélemény uralkodott, hogy a kibékülés csak az uralkodóház s nem egyszersmind hazánk érdeke. Ki kellett tehát ábrándulni III. Napoleonból és Olaszországból s ez csak 61 után történhetett, midőn végre elterjedt a sok csalódás után az a meggyőződés, hogy az olaszoknak és francziáknak egy magyar forradalom csak eszköz volna Velence s a hirhedt várnégyszög olcsóbb megszerzésére.

Ez a társadalmi működés nyilatkozott abban is, hogy mint az akadémia egyik kiküldöttje, résztvett a Széchenyi-szobor vegyes bizottságában. Ez 1862 november 24-ikére egy 74,572 forintnyi összeget gyűjtött és ekkor értekezletet tartott a szoborral kapcsolatos kérdésekről, mely alkalommal különböző vélemények támadtak, különösen a szobor alakjáról s a gyorskivitelről. Gr. Waldstein János, kiindulva Széchenyinek a nagyszerűt, pompást kedvelő egyéniségéből, egy ennek megfelelő szobrot kívánt emeltetni, Andrássy az egyszerű mellett szavazott s a kivitel elhalasztása ellen. Deák felszólalása döntött, ki szintén az elhalasztás ellen nyilatkozott, mert a gyűjtés eredménye is ezt javasolja; indítványozta, hogy a főelvek megállapítása után egy szűkebb végrehajtó bizottságot küldjenek ki; a szobor

alakjára nézve az egyszerű, de nagymérvű és nagyszabású mellett szavaz; mert Széchenyi szellemének ez felel meg s a nagyon költségest azért nem ajánlja, mert a nemzet ugyan összeadná a pénzt, de sok közhasznú érdek rovására. Az értekezlet ebben az értelemben döntött, a tizenegy tagú szűkebb bizottságba őt is beválasztotta s utasításul adta, a mit Deák is helyeselt, hogy első sorban magyar szobrászoknak nyisson tért.

Egyéb ily működése mellett, a várakozásra, a nagy némaságra maga adta a legjobb példát. Minden politikai tervezgetést kerülve, folytatta régi szokásait: télen a fővárosban az Angol-királynéban lakott tovább is, a nyarat Pusztá-Szentlászlón Oszterhueber özvegyi lakában töltötte, honnan Klára nénjét 1859 december 27-ikén kísérték ki a kis temetőbe. Egyszerű sírkő őrzi ott emlékét, hová férje 1869 január 19-én követte. E csendes életmódból Deák ki nem lépve, folyvást ugyanazt a tanácsot adta, a hallgatást s megczáfolt minden oly föltevést, hogy a politikában részt venne, vagy a mi történik, az ő tanácsának eredménye volna. Így czáfolta meg 1862 november 4-ikén a bécsi *Presse*-nek azt az állítását, mintha a *Pesti Napló* cikkeibe egyenesen befolyyna vagy valamely klub az ő elnöklete alatt minden fontos cikkét előre megbírálná vagy jóváhagyná. Ez a megjegyzés világosan az ő pesti nappalijának értekezleteire vonatkozik. De különben is mindazok, a kik 1854 vége óta Deák közelében éltek, megerősítik ugyan, hogy a *Napló* ezekben az években 1867-ig, tehát tizenkét évig a Deák közlönye volt; de ez alatt egyenes befolyást csak a legritkább, pár elhatározó pillanatban kell érteni; cikkeit nem sugalmazta s még kevésbbé gyakorolt bárminő fegyelmet. Előbb Szalay, majd Csengery, a míg állandó

munkatárs volt s főleg br. Kemény volt a kapocs, a ki szintén az *Angol királyné*-ban lakott. Inkább utólagosan tett észrevételeket, mikre Kemény különösen hallgatott s így a *Napló* csak hallgatólag egyetértéssel, Deák eszméinek általános figyelemben tartásával volt az ő szellemében szerkesztve.

Nyári pusztaszentlászlói remetéskedése az 50-es és 60-as években (1855—1869-ig) Deák legjellemzőbb vonásainak egyike, melynél meg kell kissé állapodnunk. Ennek magyarázatát több körülmény adja. Ezek közül első az, hogy itt lakott Klára néneje, a kit ő, a legmelegebb testvéri vonzalommal szeretett és itt lakott bátyjának s neki is legjobb barátja, Klára férje, Oszterhueber (Tarányi) József. Ez az utóbbi szeretet és barátság magyarázza meg, hogy Pusztaszentlászlórament nyáron 1859 után is, miután néneje meghalt és sógora háztartását nővére, Manczi, özv. Hertelendyné vezette. De magában a pusztaszentlászlói lakban is volt, a mi őt vonzotta. Midőn Klára néneje 1821-ben férjhez ment, ott a mainál még egyszerűbb ház volt s ezt a lakot 1833-ban éppen akkor kezdték építeni, midőn Deák követté lett; míg ez nem történt, ő akarta az építést ellenőrizni. Azonban Pozsonyból is folyvást érdeklődött az építés iránt, mint Eötvös Károly írja; majd minden levelében szól róla tréfásan vagy komolyan s 1833 június 6-ikán négy képet is küldött nénejének, köztük „egy hazája elvesztén kétségbeesett lengyelét“, mert nénjét nagyon érdekelte a lengyelek sorsa s ez befolyt Deák akkori híres beszédének tartalmára is; majd bútorokat vásárol, egy kanapét, hat széket és két karszéket 180, egy ovális új izlésű asztalt 60, egy divánt 70 váltó forinton, melyeknek pár darabja ma is megvan még a szentlászlói lakban. Röviden tehát nemcsak

a lakók, hanem maga a ház egész múltjával kedélyi életéhez hozzá volt csatolva.

Az ő nyaralásai azonban történelmi helylyé tették a falut s történelmi emlékké az egyszerű házat. Ebben a visszavonultságban, magános sétái s elmélkedései alatt állapotodott meg azokban az elvekben, melyek szerint végrehajtotta a 67-iki nagy művet s szűrődtek le agyában azok a gondolatok, melyek államférfiúi pályája e legnehezebb idejében vezették. Ott tehát bizonyos alakban hazánk sorsa szövődött és történelme készült elő az eszmék kialakulásában. De a bonyolult kérdéseket kísérő számos kapcsolatos ügyet is ott oldottak meg a kormány vezetőférfiai, kik vagy magok személyesen vagy küldöttjeik által fölkeresték és senki általában fontosabb politikai lépést nem tett, hogy tanácsát ki ne kérte volna; így például br. Fiáth Ferencz is írja, hogy elment hozzá, midőn Forgách felszólította a fejérmegyei főispánság elvállalására.

A földszintes egyszerű úrilak lényegében ma is ugyanolyan, mint mikor Deák ott lakott, kivéve, hogy az épület utczafeleli része kis toronyszerű diszítéseket kapott s közepén egy emeleti szobácska épült. Az épület hét ablakkal néz ma az utczára, akkoriban a középső ablak még ajtó volt. A ház közepén egy nagy szoba van, ma is azzal a tekeasztallal, melyen Deák is játszani szokott, ez volt a társalgó, pipázószoba is egyszersmind, itt ült Deák legtöbbet, ha az idő a szabadban tartózkodást nem engedte meg. Az utca felől jobbra eső sarokszobácska volt a hálószobája, a hová visszavonult, ha fontos dolga akadt. Mert különben nappal rendszerint nem maradt a szobában. A ház jobb oldalán, a kapubejárattól jobbra van ugyanis négy óriás gesztenyefa, melyek ma is éppen úgy állanak a földre

sátorszerűen boruló ágaikkal, mint akkor. A ház előtt vagy ezek alatt ült ő és társasága két tölgyfapadon s hasonló székeken, melyeket állítólag ő faragott. A padok s egy szék, mint Deák- emlékek, a Tarányiak által a lak közelében, az út túlsó felén építtetett kápolnában állanak. E gesztenyefák alatt készítette többnyire faragványait is. Mert egész nap foglalkozott valamivel s ebben némileg változtatta is szokásait. Egyik évben kiváló előszeretettel botokat faragott, fogantyúján egy-egy viziszörnnyel, zsidóval, gyikkal s ilyesmivel, minő pár ma is látható a szentlászlói lakban; más évben képeket ragasztott s illesztett be a maga készítette rámakba, melyeket elajándékozgatott; majd körtéket, almákat, szelenczefüdeleket, legyezőket, kulcstartókat, papírvágókat, levélnyomtatókat, cser- és tölgyfamakkot, falakatot, kulcsot, vadgesztenyét faragott s adott kedvenczeinek ajándékba.

A lakóházzal, környezetéről és pár más részletről 1867-ből két tudósítást ismerünk. Egyik némi cinis-mussal színezve, a Lónyayé, a ki Vöslauból szeptember elsején délután két órára érkezett Deák látogatására. Oszterhueber háza, kit Bessenyei négyezer holdas földesúrnak mondott, egyszerű kis úrilak, — írja Lónyay. „Számptalan hasonló van vidékünkön, de nem négyezer holdas birtokosé. Semmi díszkert, csak gyümölcsös és konyhakert; tágas udvar, a háztól jobbra az udvaron négy öreg vadgesztenyefa egymásba bocsátott ágakkal és korláttal összefoglalva; ez a műhelye az öreg úrnak, a hol faragcsál. A háznál van a háziúrnak testvére, özvegy Hertelendyné, ki a belső gazdaságot viszi. Kis költséggel ki lehetne meszeltetni a kopott festésű falakat, a kopott bútordarabokat pedig egyszerűekkel kicseréltetni s a ház igen lakható lenne.

Virágágnak sehol semmi nyoma ; nem is lehetne megkísérteni a sok baromfi miatt“. Az a pár vonás, melyet Lónyay még hozzátesz, kiegészíti a képet. Régi magyar nemesi ház áll előttünk ódon szokásaival együtt, a hol jó, nagy ebédek vannak, de a kényelemmel keveset törődnek, fő csak a jólét és tisztaság. Lónyaynak tehát feltűnt a nappaliban a szekrény, rajta a sok régi ujsággal, az ablakpárkány alatt szétszórt könyvek, az ebédlő a XVIII. századi rossz festményekkel, a park és virágok hiánya ; ez azonban mind azt is mutatja, hogy változtatni nem kívánó agg özvegyember lakásán vagyunk, a ki már leszámolt az élet hiúságaival ; de a Deák Klára életében ott is sok minden másként volt.

A másik tudósítás a Halász Imréé, ki szeptember 12-ikén, tehát csak néhány nappal később járt ugyanott a Lónyay megbízásából. Említi a ház előtti kissé rozzant léczkerítést, ugyanoly kapuval, mely teljesen ki volt tárva és a melyhez korlátnélküli kis híd vezetett ; említi a lakház udvarfelőli részén végigfutó oszlopos tornácot. Ezután jellemző pár vonásban állítja eléink Oszterhuebert, a ki német neve daczára „valódi mintaképe az egyszerű, tősgyökeres, a közügyek iránt élénken érdeklődő középbirtokú falusi magyar nemes embernek a régi jó táblabírák fájából ; huga középtermetű, kissé gyengéd, hajlott alak, jellemzetes arcz, ily korban szokatlan élénkségű kifejezéssel a mozdulatokban s beszédben“. Igen okos, jó asszony, a ki vendégszeretetével azonnal otthonossá tette reá nézve a kedves házikört.

Ebben a környezetben töltötte Deák a nyarat, melyből csak Klára nénje hiányzott néhány év óta ; de helyét egy hasonló kedvességű nő foglalta el, a sógornő. Itt napjait majdnem azzal a pontos beosztással élte le,

mint Pesten. Reggel, minthogy rendesen itt is marienbadigyógymódot követett, nagy sétát tett sógora szőlőjébe vagy a falu melletti bükkösbe, néha még messzebb, a szomszéd falu erdejébe is; mert általában a környék vidéke csinos, barátságos, a dombokon fiatal erdőkkel, alatta szőlőkkel s a nem széles völgyben termékeny szántóföldekkel. A kevés reggeli csak a séta után következett, mely eperből vagy iróból állt. Legkedvesebb sétahelye a mintegy másfél kilométerre fekvő árnyas, bükkös erdő volt; ott gyakran leült egy nagy tuskóra s szivarra gyújtva, faragással töltötte az időt, miért is zsebét rendesen faragóeszközökkel rakta meg, vagy ha nem dolgozott, a természetnek egy-egy elejébe akadt kisebb jelenségét figyelte meg, melyekből eleven, erős képzelete regéket költött, mint bátyja, Antal, vagy erkölcsi meséket, tanulságokat vont ki, mert benne is volt valami a költőből. Egy másik kedvelt sétája volt a szomszéd falu völgyében az erdőben egy kút, nem messze a szőlőktől, a hol hosszabb pihenőket tartott, miért a kutat Deák-kútjának nevezték. Egyszer, midőn bennebb ment az erdőbe s egy nagy fatörzsre pihenni ült, valami zörrenést hall, oda néz s egy nagy anyafarkast lát lihegve közeledni. Egy pillanatra megdöbben, mert kampós sétabotjánál egyéb nem volt nála; de hamar visszanyeri teljes önuralmát, ülve marad s tekintetét merőn a farkasra szegezi. — Eszembe jutott, — mondá másnap — hogy az állatszelisták mennyire hatnak erős nézésökkel a legvadabb állatokra is. Hátha én is tudnék hatni egy farkasra.

Merőn nézte tehát a farkast, mindig szemeibe tekintve; ez meg négy-öt lépésre közeledve, kutya módra hátulsó lábaira ült, nyelvét kiöltve lihegett s szintén szembe nézett Deákkal, ki mozdulatlanul füg-

gesztette átható tekintetét a vadra, várva, hogy mely pillanatban rohanja meg. Így néztek egymással pár perczig farkasszemet. A vadállat aztán, akár, mert a mozdulatlan szürke öltözetű embert talán nem is élő lénynek gondolta, akár, mert a Deák szemeiből kiáradó tüzet és erőt nem birta kitartani: elég az, hogy néhány percz múlva lassan távozni kezdett. Húsz-harmincz lépésről újra megfordult, egy darabig fülelt, de mint-hogy Deák mozdulatlanul kíserte szemeivel, elkotródott.

Ehhez teljesen hasonló esetet beszélnek el az ötvenes évek elejéről, vagy mások szerint a negyvenes évekből, mikor még Kehidán lakott és noha még életében közölték a lapok, sohasem czáfolta meg. Edericsen volt látogatóban Nedeczkyéknél, kikkel közel rokonságban állt. Egy forró nyári nap estéjén a Nedeczky fiukkal és nevelőjükkel sétálni ment kívül a falun, a messzire terjedő síkságon, melyen sem bokor, sem fa nem volt. A falu csordája felé vezetett sétájuk az úton, midőn kiugrott belőle a falu veszedelmes, bőszt bikája s egyenesen Deákéknak tartott, kik megdermedve álltak meg, mert úgy látszott, hogy menekülésről szó sem lehet, mialatt a bőszt állat vérben forgó szemekkel közeledett. Deák ekkor hátra engedte a gyermekeket s maga előre lépett, hogy őt találja az állat első rohama, melyet már csak a szekérút melletti alacsony földhányás és kis útszéli, vízzel telt árok választott el tőlök. Mikor azonban már a bika ezen is át akarta vetni magát, szeme véletlenül a Deák merev, szűrő tekintetével találkozott, mely mint valami megmagyarázhatatlan csodás erő, lekötötte a bőszt állatot. Így tartott pár perczig s ekkor halkan szólt a nevelőnek, hogy vezesse a gyermekeket a falu felé. Midőn már azok messze jártak, óvatosan ő is hátrálni kez-

dett. Az állat nem mozdult s a hátrálás folyton így tartott, mialatt Deák állandóan merőn nézett az állat szemeibe, még akkor is, midőn a növekvő távolság miatt alig bírta látni. Eközben a bika remegni kezdett, majd megrázva magát, megfordult s a nyáj felé rohant vissza. Mindnyájan mentve voltak, siettek haza; Deák azonban a kimerültség miatt alig bírt lábán állani, le kellett feküdnie.

Akárhogyan történtek ez esetek részletei, a fődolog bennök igaz. Deák is beszélte, hogy álmában is látta e jelenetet, a mint az Alföldön bolygva, elébe áll a gulyából nekiinduló bika s ő szemeivel megfékezi; majd hozzája ér s birokra kél vele, midőn sörényébe kapva, látja, hogy az állat tulajdonkép himoroszlán; ekkor leteperi a földre és ő megriadva fölébred. Az álom igaz, mondták rá tréfásan, csak hogy nem oroszlánal, hanem „tigrisekkel“, czélozva a 61—65-ben így nevezett ellenzékiet. Azt pedig minden egykorú kortársa beszéli, hogy sűrű szemöldökei alatt kissé mélyen fekvő, nem nagy, de átható, fénylő szemei, melyek rendes időben a szellemi és lelki jószág tükrei voltak, felinduláskor csodálatos erőt, tüzet szórtak, szikráztak vagy vészjósoló fény csillogott bennük. Szász Károly írja: „Deák arcza a legigazabban mutató barometrum. Ha sűrű szemöldökét összevonja s éles, átható tekintetéből villámok lövellenek, tudjuk, hogy nem kedve szerint ment valami. Ha nyájas ajkán pajkos mosoly dévajkodik s szép szemében derű mosolyog, ha homlokán elsimúlnak a redők s egyenlően szívja, nem rágcálva szivarját, mindnyájunk arcza fölvidul, nemcsak, mert őt vidáman látni jól esik szívünknek, hanem, mert tudjuk, hogy mindez jó jele az időnek. Sokszor mondták politikai ellenfeleink, hogy mi rabszolgái

vagyunk Deák szemeknek, hogy gondolkozni sem tudunk vagy merünk ellene, hogy ő közöttünk a szemhunyorító Zeüsz, *cuncta supercilio movens*“.

De ezek az esetek tanúskodtak egyszersmind csodálatos önuralmáról és nyugodtságáról, mely azonban nem volt meg alaptermészetében, hanem erős akaratának bizonyítéka, hogy míg lelkében a legnagyobb felindulások háborogtak, külsőleg meg bírta őrizni imponáló hidegvérét. Ennek az utóbbinak a szentlászlói rablótámadás a legjobb tanújele. Ez a rablókaland, melyet az egykori lapok bőven leírtak, 1863 május 23-ikán történt s leghitelesebb tudósításunk róla Deáknak Kemény Zsigmondhoz május 24-ikén írt levele. E szerint este kilencz óra tájban négy fegyveres rabló támadta meg a lakot, összegyűjtötték a cselédeket a cselédszobába, ott kettő őrizte őket, a másik kettő Deák szobájába nyomult s lelövással fenyegetve, nevét kérdezte. Midőn megmondta s a szobalány is ugyanezt felelte, azt mondták: „No, az úr ne féljen semmitől, Deák Ferenczet mi nem bántjuk“. Ezalatt egy távolabbi tanyájáról szekeren hazaért sógora is s a rablók bekisérvén őt Deák szobájába, pénzt kértek. Előadta, a mi volt, 800 forintot; de a rablók többet követelve, egy vasbélgyezővel ütni kezdték. Deák ismételve szólította őket, hogy ne bántsák az öreget, ha több pénze volna, oda adná; ő fölajánlja szintén, a mennyije van. Erre a főrabló szobájába kísért s ő átadott 240 forintot, de újra figyelmeztette, hogy ne bántsák sógorát, mert több pénze nem is lehet; borát, gyapjúját még nem adta el, gabonájának ára gazdaságra, adóra ment. Erre a rabló megmondta, hogy őt Hajnal Sándornak hívják s azt tette hozzá: „no, az úr derék ember, kedvéért megteszek, a mit lehet“. Többet aztán nem bánt

tották Oszterhuebert; azonban elvitték még összes ezüstjét, óráját, Deáknak szintén elvették óráját, aranytollát, noha előbb visszalökték volt s néhány ruhadarabját; de midőn órájáról azt mondá, hogy mint emléket, szívesen visszaváltaná, ha pénze volna, a rablóvezér kivette tarisznájából s ezt mondta:

„No uram, nekem úgy is van aranyóram, a pajtasomnak is van, itt van, vegye vissza a magáét. Jegyezze meg, így bánik a magyar betyár.“ Erre megparancsolva, hogy negyedóraig ne hagyják el a szobát, az Oszterhueber kocsiján mindnyájan elmentek s fél óra múlva a kocsit visszaküldték. Az egész jelenet mintegy másfél órát tartott. Deák hozzátette, hogy nagy erőmegfeszítésébe került nyugodtságának megőrzése, melynek egyedül köszönheti, hogy némi hatást tettek szavai s öreg sógorát tovább nem kínozták.¹

Deák pusztaszentlászlói élete a reggeli nagy séta után ebédig olvasással vagy faragással telt el; ebéd után majdnem minden nap vendégek érkeztek, kikkel hol a szalonban, hol a ház előtt vagy a gesztenyefák alatt foglalt helyet. Ilyen két társas összejövetelt Lónyay és Halász Imre is leír. Alig keltek föl az ebéd-től, írja Lónyay, két kocsis vendég érkezett a szomszéd faluból, ú. m. gr. Festetics, Viktor nevű fiával és leányával, a későbbi udvarhölgygyel, a szőke Máriával, a kit Deák eleven társalgó modoráért és rendkívül megnyerő egyéniségeért nagyon kedvelt, most is azonnal melléje ült s vele enyelgett; ott volt egy Boxberg bárókisasszony, gr. Stadionné Bécsből, Vörösmarty Béla s mások. „Ez volt a társaság, mely délutántól

¹ Az esetet részletesen Deák után leírta Seper Lászlóné. *Fővárosi Lapok*. 1880. 98. szám.

naplementig a ház előtt ült és converszált ; az öreg szórta az adomákat“, majd gazdag ozsonnát hoztak s a vendégek csak azután távoztak. Részletesebben szól Halász. Nemsokára ebéd után több vendég érkezett, — mond — fiatal férfiak, asszonyok a környékről s az egyszerű dolgozószoba szalonná lett. Deák csakhamar megjelent, a kényelmes bőrkanapéra ült s központja lett a víg társaságnak, melyben ő volt a legderültebb s ő mulattatta az egész kis kört szellemes mondásaival, adomáival. Majd egyik-másik fiatal asszonynyal kezdett ingerkedni s ha „urambátyám“ valamely megjegyzésére duzzogást tettek, azonnal a tárgyhoz illő adomával állott elő, mely megneveltette mindnyájukat. Az adomákat úgy mondta el, mint saját élményeit. „Nem lehetetlen azonban, hogy e rendkívüli szellemben egy neme lakozott a kimeríthetetlen költői erőnek, s hogy az adomák egyrésze, nemcsak a formára, hanem a tartalomra nézve is, saját bámulatos humorának teremtménye volt, mely gazdag forrásként ömledezve, félig öntudatlanul ad hoc alkotott új meg új képeket, a melyeknek kétszeres actualitásuk — az egyik, hogy a fenforgó esetre illenek, a másik, hogy Deák saját élményeiből látszottak merítve lenni — fokozott ingert kölcsönzött“.

Ez mind nagyon helyes megjegyzés. Már említettük, hogy Deák élettapasztalataiból, erős megfigyelések nyomán származó természet- és életszemléleteiből magának gazdag szellemi anyagot halmozott fel, mely mesékké, allegoriákká, parabolákká változott ; ezeket csodálatos teremtő ereje, bölcsessége, vidámsága és kedélye átgyúrta s az élet alkalmazott, általános becsű erkölcsi igazságaivá tette. E mellett rendkívüli érzéke mind az iránt, mi humoros, mi ferde,

mi nevetséges; éles tekintete az emberi gyarlóságok, hibák, félszegségek iránt, melyek benne kedélyes, ember-szerető, de alkalom szerint szigorú bírálóra akadtak: jelezték benne nemcsak az emberbarátot, bölcsét, hanem a teremtmény és alakító képzelődés emberét is. Mind ez annál jobban jellemzi őt, mert e képességeit teljesen a társasélet számára tartotta fenn; beszédeiben, komoly politikai vitatkozásaiban, alig pár ifjabbkori esetet kivéve, nincs nyoma, hogy használta volna őket; ezek számára lelkének más tartalmát alkalmazta, a logikát, az államférfiúi következetességet, a politika állandó jelentőségű maximáit, a semmi tréfát nem ismerő szigorú komolyság érveit, a soha nem lankadó lelkiismeret és önbírálat sugalmait.

De a társaság Deákja teljesen más ember volt: a kedély, melegség és nyájas derű játszottak ilyenkor ajkai körül, pajkosság és kedvesség laktak lelkében és szemeiben. Különös adománya volt, hogy az egész társaságot egy eszme- és érzelmi körbe tudta egye-síteni, mely valósággal csüngött szavain, tekintetén. Erről a képességéről Pusztá-Szentlászlóról éppen oly adomakör termett, mint pesti nappalijának társasköréről, mely csaknem kimeríthetetlen gazdagságú. Erről elég gazdag adataink vannak, melyek igazolják a fenti jellem-zést. A nyájasság és kedélyének ez a derűje magya-razza meg, hogy a gyermekek is annyira szerették, valamint ő is szerette őket s egyik szép tanítása a szülőkhöz, hogy engedjék vigadni a gyermekeket, mert a gyermek kedélye megkívánja az öröm táplálékát. Szentlászlón éppen úgy, mint a városligetben, gyakran egész nevető gyermekraj vette körül, ő meg tréfált, enyelgett, játszott velök; mély kedélye s embersze-retete minden korhoz és álláshoz le bírt ereszkedni,

vagy alkalmazkodni. De legjobban felnőtt leányok társaságában érezte magát, kedélyének gazdasága ezek közt nyilvánult leginkább; nem volt vége-hossza a pajzánságnak, kedves dévajsnak, komolyságnak vagy tréfának és valóságos kedvteléssel gondoskodott mulattatásukról. Már Pestről is vitt rendszeren valami új fejtörőt, játékot. Egyszer pl. gummilapdákat vitt s szeretne nézni, hogyan játszanak, sőt maga is beleelegyedett; máskor maga faragott kis darabokból álló kockákat s mulattatta, ha senki összerakni nem bírta. Ilyet e sorok írója is látott Deák Mihálynál. Majdnem hihetetlen, hogy az a fenséges komolyságú férfiú, ki egy ország jövőjét tartotta kezében, mily ifjává tudott válni ezek környezetében s mint birt például napokon át piros tojásokat diszíteni egy-egy húsvétkor, elajándékozás végett, melyekre kinek-kinek valami jellemző képet karczolt. Ehhez járult, hogy minden csekélység érdekelte, ha kedvenceiről volt szó; ha kellett, talányokat fejtett, tanácsokat adott, intett, buzdított. Egyik legjellemzőbb vonása, hogy mindig intette őket a nőiesség ápolására, óvta a túlságos ábrándozástól, a túlfeszült eszméktől, a vallásos rajongástól s ha nézete szerint hibáztak vagy hibás nézetet nyilvánítottak előtte, nem egyszer erősebben is megróttá. Egészséges és józan, de e mellett az élet nemes és főképen a magyar anya igazi jól felfogott kötelességérzése, a rend és gondosság a családban, voltak azok, miket komolyabb percekben tanácsolt s hozzátette, hogy mind ez az egyszerű kötelességteljesítésből állván, ezt vidáman, jókedvvel kell végezni. Kedvencei voltak kivált gr. Festetics Mari, Dőry Fanni (Dőry Imre leánya s utóbb Oszterhueber László neje), Sümeghy Mariska (Sümeghy Ferencz leánya), Bertha Amália, Okolicsányi Amália,

Fábián Mili, Sélyey Mili, Nagy Mari és nővére (Seper Lászlóné), ki oly érdekes adatokat hagyott ránk Deák szentlászlói életéről és jellemző történeteiről.

Egészen ezen a módon élt, ha néhány hétre Paksra ment nővéréhez s ennek vejéhez, Szeniczey Ödönhöz, kihez eljárt nővérenek halála után is. Rendesen húsvétra s ősszel ment oda pár hétre, átrándulva olykor Szent-Andrásra Kiss Zsigmondhoz, Faddra Bartal Györgyhöz s Hidjára Bezerédyekhez. Itt is a délelőttöt sétával töltötte. A gyerekekkel kiment Szeniczey szőlőjébe, leült a diófák árnyékába s megráfalta a gyermekeket azzal, hogy a fűbe czukorkákat dugott el vagy narancsokat aggatott a fákra. Ilyen nagy séták után délben szeretett jól ebédelni; délutánjait pedig ott is a virágos udvar nagy szederfája alatt, ha esett, a nyitott boltíves folyosón töltötte, enyelgve a vendégekkel, legtöbbit Czečil nevű hugával és keresztleányával vagy a kártyázók mellé ülve, nekik tanácsokat adott; ha a gyermekek ostáblát vagy malmot játsztak, mutogatta nekik a mozgásokat, míg valamelyik a kezét le nem fogta. Szerette azt is, ha a fiatal leányok zongoránál tánczra kerekedtek; egyszer egy gyermekbálra is elment, midőn, jobb híján, a Beniczky Ferencz viselt keztyűjét húzta fel. Egyszer a kiegyezés után József főherczeg éppen akkor ment Paksra a honvédeket vizsgálni, mikor Deák ott volt; azonnal meghívta katonabédre s maga ment kocsiján érte.

Mindvégig megtartotta azt a szokását is, hogy szívesen érintkezett a józan eszű magyar paraszttal s általában egészen egyszerű emberekkel, a kik pedig elsősorban azért szerették, mert jó és nyájas volt hozzájuk. Mindig tartott magánál egy kis házi patikát és jól esett, ha hozzája fordultak. Egyszer egy Dani Ádám

nevű parasztot bolondgomba-mérgezés ellen gyógyított meg Szentlászlón s mikor hazament, azt mondta sógorának:

— Tudod, mi történt? Deák Ferencz bolondgombát evett s én gyógyítottam ki. T. i. ezt az örökké bölcselkedő parasztot a nép „paraszt Deák Ferencz“-nek nevezte, a min Deák nagyon mulatott, druszájának hívta s gyakran el-elhallgatta körmönfont vagy naiv okoskodásait, mert az észet s főkép az egyszerű józan észet nagyra tartotta; az ostobát, kivált, a ki tanulhatott volna s úgy maradt tudatlan, éppen úgy nem tűrhette, mint a jellemtelent, a hazugot vagy hízelt. Az együgyűt szánta; de emezeket utálta.

HETEDIK FEJEZET.

A 61-iki alap védelme.

BÉKÜLŐ IRÁNYZAT. — A DUNA-SZÖVETSÉG ÉS HATÁSA. — DEÁK PASSIVITÁSA. — CONSERVATIV KISÉRLETEK. — APPONYI EMLÉKIRATA. — EREDMÉNYE. — KÜLDÖTTSEG DEÁKNÁL, MELY A 61-IKI ALBUMOT ÁTADJA. — A CONSERVATÍVEK TEVÉKENYSÉGE. — ELÉGEDETLENSÉG DEÁK HIVEI KÖZT. — DEÁK VÁLASZA. — EÖTVÖS 1863-IKI KISÉRLETE. — A CONSERVATÍVEK 64-IKI KISÉRLETE. — A DEÁK ÉS PÁRTJA ÁLLÁSPONTJA. — TERVEK. — DEÁK NYUGALMA. — LUSTKANDL MŰVE. — DEÁK VÁLASZA. — A VÁLASZ TARTALMA. — A PRESSE CZIKKEI. — DEÁK FELELETE. — LUSTKANDL MÁSODIK MŰVE.

Noha a nemzet 1861 után is elfogadta Deák kezéből a türelem és várakozás politikáját, de nem oly higgadtan, mint előbb; a békülés hajlama nagy volt s talán nagyobb körben is nyilatkozott volna a Deák egyetlen, óriási befolyása nélkül, melynek hatása alatt a *Napló* és Kemény is elhallgatott, noha azt hitte, hogy Deák 61-ben igen is merev volt. A conservatívek egyenesen haragudtak már 1862-ben, hogy semmit sem tesz, mert így valósággal útjokban állt. Hajnik Pál 1862 május 28-ikán azt írja Kiss Miklósnak: „Annyit mondhatok, hogy Deák bálványa az országnak. Soha oly magasan nem állott senki újabb időkben az egész nemzet előtt, mint ő, a páratlan. S ha látnád, hogy a határozati pártbeliek hogyan csúsznak-másznak előtte. S ne higgye senki, hogy Deák tágitani fog. Ott fönn Bécsben, kivált a magyar cancel-

láriánál, haragusznak reá, hogy ő, a ki most dictatori szerepet játszhatna az országban, sem nem szól, sem nem mozdul, sem nem tesz semmi avanceot a kiegyenlítésre. Őt e miatt valóságos calamitásnak is nevezik. Csak sok ily calamitás lenne a világon“.

Hajnik levele a Kossuth Duna-szövetségi tervével kapcsolatban kelt. Ez a szövetség, mint első sorban hazánk nemzetiségi ügyeinek belső megoldása, 1850 óta folyton kísértett s első alakja a Ghyca János és Balcescu Miklós tervezete, melyet Kossuth ismert s már 1851-ben, Kis-Ázsiában, foederativ alapon ő is dolgozott ki egy alkotmánytervet a magyar nemzeti-ségi kérdés végleges megoldására, melyet módosítva utóbb is fentartott. Most csalódván abbeli reményében, hogy III. Napoleon Olaszországgal együtt 1861 tavaszán új háborút kezd, melynek következménye Ausztria felbomlása lett volna: mintegy újabb próbát, vagy inkább kétségbeesett kísérletet dobta bele a Duna-szövetség tervét az események folyamába; de most már szélesebb alapon, belevonta a Duna völgyével kapcsolatban álló Magyarországot, Erdélyt, Romániát, Szerbiát, Horvátországot. E confoederatio tervét, olasz és francia befolyás hatása alatt, előadta 1862 április végén Marc Antonio Canini olasz publicistának Turinban, a ki Szerbiába küldetett, izgatni Olaszország érdekében. Ezt a tervet Kossuth e fejtegetése nyomán Canini a Pulszky segítségével papírra vetvén, Kossuth május elsején aláírta és másolata nála maradván, Helfy Ignác némi félreértés következtében közreadta saját lapjában, az *Alleanzában* s noha utóbb néhány nappal visszavonták, a Francia *Pays* május 21-iki számából itthon is elterjedvén, rendkívül rossz hatást tett az egész országban. Erre volt is ok, mert ez a terv az

összes Duna-völgyi balkáni államokra kiterjesztve, a következő közös ügyeket állapítja meg: a közös terület védelme, külpolitika és külképviselet, kereskedelem és kereskedelmi törvényhozás, vám, fő közlekedési vonalak, pénz, súlyok és mértékek, szárazföldi és tengeri haderő, várak, hadi kikötők, az egész vámügy; továbbá a hatalmat a szövetségi tanács gyakorolná, a hivatalos nyelv fölött a közös törvényhozás döntene, a szövetségi hatóság székhelye felváltva Pest, Bukarest, Zágráb és Belgrád volna; ezeken kívül a belkormányzat és a megyei, községi ügyvezetés is a legkiterjedtebb nemzetiségi alapon szerveztetnék, mint akár a régibb ausztriai tervekben vagy a februári patensben.

A hazában tett elkeserítő hatását leginkább mutatja az, hogy a határozatiak 1862 június elsejei értekezletekből megizenték Kossuthnak, hogy készebbek nemcsak a 61-iki feliratok, hanem rosszabb alapon is kibékülni. Ezt ő több hazai levélből már előbb is megtudta s május 25-ikén hosszú nyilatkozatot adott az *Alleanzában*, de a hatást alig gyengítette; egészben innen lehet számítani hazánk teljes elidegenedését az emigratio törekvéseitől, mert tehetetlenségét semmi sem leplezhette volna le jobban a kétségbeesés e kísérleténél. Ez idő óta még azok is megbarátkoztak a kiegyezés gondolatával, kik azelőtt valami forradalomban vagy külső segítségben reménykedve, ábrándos terveket szőttek, bíztak az emigratio nagyszerű befolyásában s megeresztették képzelődésök szárnyait egy olasz és francia beavatkozás rendelkezni bíró sikeréről. Most elkövetkezett a kiábrándulás s belátták, a mit a bölcsebbek úgy is mindig tudtak, hogy csak magunkra támaszkodhatunk.

Deák környezete látván, hogy minő a hangulat, váltig

biztatta őt, hogy tegye meg már most az első közelítő lépést; de, noha senkit le nem beszélt, hogy meggyőződését kövesse, visszavonúlt a régi védőművek mögé, a kedvező alkalomra várva. Tudta ő, bizonyítja ezt 1861 január 9-iki levele, hogy ha kiegyezésre kerül a sor, a 61-iki feliratok tiszta personal uniojából engedni kell; de tudta azt is, hogy most még többet kellene a szükségesnél engedni, a mit tenni nem szabad; arra pedig, mit tenni lehetett, az időt elérkezettnek nem látta, ő, ki a kor ütőerén tartotta kezét. Nem látta fönn a kellő jóakaratot, lenn a komoly elszánást s a kölcsönös bizalmat. Senki sem tudhatta jobban, hogy az uralkodó az októberi és februári alapról tett annyi ünnepélyes kijelentését nagy okok nélkül meg nem változtatja, s csakugyan Zsedényi 1862 február 17-ikén azt írja, hogy ő felsége a külön miniszterium eszméjét soha, de soha el nem fogadja. Erről Deák később 1868 márczius 4-ikén egyszer így szólt: a politikában „mindent a maga idején kell tenni, s a gyümölcsöt leszakítani csak érett korában kell, s míg hátra lépni soha egy lépést sem szabad, az előrelépés csak akkor engedhető meg, ha tudjuk, hogy a körülmények által vissza nem löketünk“. Mit tehetett volna pedig éppen most, midőn 1862 július 27-ikén egy császári kézirat elrendelte hazánk számára a nem magyar nemzetiségek jogait biztosító törvényjavaslat kidolgozását, melynek célja, mint Erdélyben, a magyarság megkerülése volt. A conservatívek azonban a közhangulatot megint alkalmasnak vélván az alku megkísértésére, Schmerlinggel kezdtek újra tárgyalni a dualismus alapján s többféle tervet készítettek; de mivel mind a februári alkotmány módosítását tüzték ki előfeltételül, közelebbi egyezkedés nem történt. A birodalmi tanács október 16-iki

ülésén Schmerling egyenesen kimondta, hogy ő nem vonakodik a kiegyezéstől, de csak a februári alapon s Erdélyben a talaj már elő van készítve a tartományi ülésikert ígérő összehívására. Ez gróf Nádasdy Ferencz, 1861 november 7-ike óta erdélyi cancellár, műve volt, ki ekkor még be akarta vinni a magyarokat is a Reichsrathba; mert — mint ő mondta — ez az egyetlen mód, hogy a magyarok a jogeljátszás elméletével szemben s a Lajthán túli érdekek figyelembevételével kivívhassák az őket megillető jogokat. Zsedényi 1862 február 17-iki levele szerint éppen Erdély megnyerése lett volna Magyarországon a Reichsrathba a közvetlen választások bevezetője. Az a conservatívek különös érdeme, hogy utóbb Nádasdyt álláspontjuknak megnyerve, kivitték gróf Eszterházy Móríczt segélyével, hogy sem ez a kísérlet, sem újabb octroyozás utóbb sem történt. Most azonban október 30-ikán Schmerling külön is kifejezte reményét, hogy egykor a Reichsrath padjait mind a 343 tag elfoglalja; a hivatalos *Donau-Zeitung* pedig november 15-ikén azt írta, hogy mindennemű kiegyezési tárgyalás megszakadt s kimondta Schmerling jelszavát, a várakozást vagy megpuhítást, a „wir können warten“ elvét.

Alig pár hétre rá azonban az uralkodó felhívatta gróf Apponyi Györgyöt s megbízta egy újabb emlékirat kidolgozásával, a ki vállalkozott is rá, de csak gróf Forgách Antal tudtával és csak, ha tanácskozhatik róla Majláth Györggyel, báró Sennyey Pállal és Ürményi Józseffel. Ezeknek a tárgyalásoknak lett eredménye Forgách közeledése az Apponyi álláspontjához s az a munkálat, melyet 63 elején átnyújthattak ő felségének; de mivel ennek is előfeltétele a dualismus és a februári alkotmány módosítása volt, rövid

időn azt a választ kapták, hogy eszméik kivihetetlenek. Apponyi másolatban Deákkal is közölte ezt a tervet, melynek sorsa még inkább meggyőzte, hogy minden kezdemény korai volna.

A 47 előtti diplomatikai stylban készült emlékirat a *pragmatica sancti*óból, a monarchiai kapcsolat megerősítéséből, a nagyhatalmi állásból s hazánk szükségszerű kielégítéséből, vagyis „történet-politikai jogállása“-ból indul ki, mely összeegyeztetendő az összmonarchia valódi szükségével. Ennek formája az az „egyenjogú dualismus“ lehet csak, mely 47-ig fennállt; de a változott viszonyok szerint szükséges: a) a közösügyekre és ezek kezelésére határozott királyi javaslatok kidolgozása; b) a 48-iki törvények pontosan körülírt módosítása; c) a februári alkotmány átalakítása. A közösügyek kezelésére az egyenjogú delegatiót ajánlja, melyeket a két országgyűlés szabadon választ. Megbízatásának időtartama egyelőre nem lényeges; de annál inkább az a teljes paritas, mert a *delegatio* elfogadása hazánk részéről jogfeladás. A *delegatio* közösen tanácskoznék törvényerejű határozatokat hozna a megszabott keretben, azaz a külügy, véderő, összbirodalmi pénz és kereskedelem ügyében.

Ezek közül a külügy, mint felségjog, maradna tovább is az; de mivel a hadügyben az ország jogai megszoríttatnának, a szükséges egység biztosításán kívül az országgyűlés összes egyéb joga fentartandó, tehát az újonczmegajánlás is, mert csak így remélhető a kiegyezés. A pénzügyi kérdés szintén nehéz; de mivel az államadósságban részesedés, közös kiadások és közvetett adók egyenlősítése ügyében megvan Magyarországon a szükséges meggyőződés: ezekben is megnyerhető az országgyűlés megegyezése, ha a birodalom

pénzügyei elkülöníttetnek az országos pénzügyektől. Ugyanez a szempont alkalmazandó a közös és külön országos kereskedelmi ügyekre. Az összes közösügyekben alapelv tehát a birodalmi érdekek elkülönítése az országos érdekektől; amazok vezetésére öt közös (birodalmi) miniszter nevezendő ki, a kik csak a delegációnak volnának felelősek; ezekben s a paritas alapján a delegációk közös megegyezésében jutna kifejezésre a legfőbb állami érdekek egysége. Mindebből következik a 48-iki törvényekből a nádori kivételes hatalomnak, mely a felségjogba ütközik, a korona kinevezési joga korlátozásának, az országgyűlést feloszlató jog megszorításának és a nemzetőrségi törvénynek eltörlése. Ha mindezek koronázás előtti törvények alakjába öntetnek s a februári alkotmány megfelelően módosíttatik, a viszály oka örökre megszűnik.

E megoldásnak egyszerre és nem fokenként kell történni; mert ha a korona követelése a monarchia életkérdései, az is igaz, hogy ezek csak Magyarország elvi engedményeivel valósíthatók meg; ezeket pedig csak a kielégített jogérzet és újra fölébredt bizalom adhatja meg. Erre egyetlen mód a legitim jog elismerése, a mi Magyarországon a jogfolytonosságban, tehát az ország területi épségének visszaállításában és a felelős kormány kinevezésében áll; csak ebben s így a 48-iki törvényeken alapuló alaki jogfolytonosság elismerésében lehet biztosíték arra, hogy az országgyűlés többsége ezeket az elvi engedményeket megszavazza; mert az egyenjogú dualismus, a jogfolytonosság, önálló felelős kormány, területi épség Magyarországon politikai credóvá lettek s nélkülök őszinte kiegyezés nem gondolható. A megoldásnak vannak nehézségei, minők a külön honvédelmi miniszter és

a területi épség; de ezek nem lehetetlenek. Egyfelől az állami célok egysége és ezek közös intézése a *pragmatica sanctio* alapján; másfelől ugyanennek alapján a jogfolytonosság és egyenjogú dualismus egyszerre és együtt oldandók meg; ezért a felelős miniszterium kinevezésének s az előleges intézkedéseknek meg kell az országgyűlés összehívását előznie; addig a *provisorium* fentartása az egyetlen lehetőség.

Látható, hogy ez az emlékirat körülbelől megjelöli a későbbi alapot és csak a közös ügyek megnyiságére, tartalmára és a delegatiók hatáskörére nézve tér el lényegében attól, a mint a kiegyezés utóbb csakugyan megtörtént. A másik nevezetes benne az, hogy ebben már Deák szelleme működik és noha a szöveg telve van is homálylyal s bizonytalansággal, minek világos célja, hogy esetleg többet, esetleg kevesebbet lehessen belemagyarázni, hogy az alkudozásnak tágabb teret adjon; de szabatosabb, mint bármi, a mi ezekben az években a conservatívek kezéből kikerült. Végül, a mi a legfontosabb, ez szakít a 47-es alappal, elfogadja kiindulásul 48-at, a mi szintén a 61-iki országgyűlés és az akkor kivivott nemzeti egység érzelmének eredménye.

Ezzel az emlékirattal azonban Apponyi nem tűnhetett fel másként, mint Deák oly hívének, a ki ugyan conservatív maradt; de álláspontjában nagy közeledést árult el s ezt utóbb is conservatív és nem conservatív egyaránt mondta. Ez annál fontosabb, mert a többi conservatívek állhatatosak maradtak a 47-es alaphoz; Zsedényi meg is jövendölte, hogy az lehet és lesz pár év múlva a megoldás és bizonyára az is lett volna Deák nélkül. Apponyi ilyes irányát Bécsben már előbb ismerték s ő állandóan készen állt a lemon-

dásra; állását eddig is csak azért tartotta, mert az ország-birói munkálat alapján ő képviselte hazánkban az egyetlen törvényes tért, mely ellen minden támadást visszautasított. Emlékirata után azonban a kormánykörök még inkább működtek ellene, míg aztán 1863 márczius 28-án megjelenése abban a küldöttségben, mely Eötvös vezetése alatt Deáknak átadta a 61-iki országgyűlés diszalbumát, véglegessé tette bukását. Ezt megírta Deáknak, a ki rendkívüli melegséggel és tisztelettel válaszolt, helyeselve egész eljárását.

Az albumnak az Eötvös által e célra felszólított conservatívek és szabadelvűek nagyszámú és magas állású tagjainak jelenlétében ez az ünnepélyes átadása valóssággal felvillanyozta a nemzetet a Schmerling-féle önkény ellen s elsőrendű tüntetéssé vált a jogfolytonosság mellett a Deák válasza miatt, melylyel a 61-iki országgyűlés eljárását újra helyeselve, a nemzet magatartásának irányát megszabja. Jelentőségét növelte az, hogy mind az öt magyar lapnak azt a számát, melyek az Eötvös és Deák beszédét közölték, elkobozták s a magyar közönség csak bécsi lapokból ismerhette meg őket. „Az ügy, mely mellett együtt küzdötünk — mondá Deák — a haza szent ügye; a tér, melyen állunk: a törvényesség“. Ennek a törvényességnek meghatározása, előtérbe állítása, a beszéd világos célja, s így az tervszerűen szólt az akkori elméletek és vádak ellen egyaránt. A törvényesség elve az egyetlen erkölcsi kapocs, teljesen forradalomellenes és nem ellentétes az uralkodó iránti hűséggel, „mert én a fejedelmet — mond — legmagasabb állásában a törvényesség megtestesülésének óhajtom tekinteni“.¹ E térnek meg-

¹ E mondat eredeti alakja ez volt: „mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a fejedelemnek legmagasabb állásában a tör-

tartását hangsúlyozza, mint szent kötelességet, s reményét fejezi ki, hogy hazánk nem vesztheti el alkotmányát éppen akkor, midőn 48-ban oly nagyszerűen rótta le tartozását a nép iránt s el fog jönni az idő, midőn be fogják látni, a kiknek kell, hogy egyik nemzet szabadsága nem lehet a másik nemzet szabadságának ellensége; ha pedig még egyszer szava lesz a nemzetnek a közügyekben, igazságos lesz minden vallás és nemzetiség iránt, mint tudott lenni a néppel szemben.

A beszédek, de kivált Deáké, számos magyarázat tárgyai lettek; olyanokat olvastak ki belőle s magyaráztak bele, mire Deák bizonyára nem gondolt. Ő tulajdonképen csak ismételte röviden, pár, a korviszonyokra

vényesség megtestesülésének kell lenni“. Deák este hétkor írt Keménynek, hogy javíttassa ki a fenti idézet szerint; mert — írta tréfásan — az Angol királynét nem szeretné a Károly-kaszárnyával fölcserélni. Ez szombatnap volt s másnap a lapokat lefoglalták. A *Napló*-ba Reviczky Szever cikkében kellett volna a beszédnek megjelennie; de elkoboztatván, a lap száma hétfőn jelent meg a beszéd nélkül. Ekkor Kemény megbízta Reviczkyt, hogy könyomatban sokszorosítsa s levélalakban küldje szét a beszédet a *Napló* szerkesztőségében megjelent vidékiek útján. A kinyomatás sok bajjal járt. Reviczky külön kinyomtatógépet vett e célra s egy Ozoray Árpád nevű kinyomtatóval készíttetett el a két beszédből vagy 4000 példányt előbb a Sándor-utczában, Szabó Richárd lakásán, aztán a *Haladás* szerkesztőségében, a Zöldfa- és Szerb-utca szögletén, majd a Kétnyul-utczában egy asztalosműhelyben, végre a Zöldfa- és Bástyautcza szegletén egy külön bérelt földszinti szobában, honnan az ablakon át nyujtották ki éjjelenként az értők jövőknek, úgy hogy nem is tudták, kik viszik el. Később a rendőrség kutatta a kiadót s Vidacs János ellen fordulván a gyanu, Reviczky maga jelentkezett, de a rendőrség kihágás czímén csak 50 frt bírságra ítélte.

vonatkozó megjegyzéssel, a 61-iki programmot, s mindezenetre azok olvasták helyesen, kik benne kifejezve átták, hogy a 48-iki törvényekre nézve ő és pártja, a 47-es alap javára semmi egyezkedésbe, minők a koronázás előtti törvények és több ilyes, bocsátkozni nem fog. Azonban a megjelent conservativek ez által azonosítani látszottak magukat a Deák és pártja elveivel; nem gondolhatták, hogy ily jelentékeny politikai nyilatkozat tanúi lesznek; siettek tehát az ünnep után kijelenteni, hogy ők nem mint politikai, hanem mint házi-ünnepen vettek részt, hogy az ott elhangzott politikai nyilatkozatokat megelőzőleg nem ismerték és nem ismerhették, velök egyet nem is értenek; sőt kevéssel utóbb a 47-es *Pesti Hírnök* valóságos harci riadóban hívta fel a conservatív pártot, mint a „valódi“ törvényesség s történeti jog egyetlen őszinte képviselőjét, hogy az „egyetértés“ békóit ledobva, lépjen fel önerején.

E beszédnek tehát nagyon fontos eredménye az lett, hogy a conservativek újra előtérbe léptek s újra nekiálltak a kiegyezés szellemük szerinti megvalósításának; míg Deák a szokott módon május elején falura ment, ezzel is a hallgatást ajánlva. Ennek egyik bizonyítéka az, hogy a birodalmi tanácsban való részvétel ügyében összehívatván július elsejére az erdélyi tartománygyűlés, Ghyczy a nemzetiségekről írt czikkal akart az ellen működni, hogy az oláhok a birodalmi tanácsban megjelenjenek; de sem Kemény, sem Deák nem helyeselték a beavatkozást, mert sikere úgy sem lenne. Erre Ghyczy czikke elmaradt. Az év legfontosabb belügyi eseménye az volt, hogy a magyarok és székelyek egy fölterjesztésben kifejtván okaikat, a szebeni gyűlésen nem jelentek meg, a többiek azonban kimondták

augusztus 21-ikén az unio törvénytelenységét, szeptember 30-ikán törvénybe iktatták az októberi diplomát s a februári patenst, október 9-ikén követeket küldtek a Reichsrathba, mely ezáltal tágnak és teljesnek nyilatkoztatta magát. Schmerling oly büszke volt erre az eredményre, hogy ennek vagy ennyinek elérését tűzte ki czéljául Magyarországon is a tervelt nemzeti-ségi törvénnyel, s akkor a februári alkotmányt végrehajtottnak mondta volna.

Ezzel szemben a conservatívek álláspontja az volt, hogy az uralkodó mindenestre hajlandó volna a kiegyezésre, ha nem tartana attól, hogy a diploma esete ismétlődne s bona fide tett lépése magyar részről visszautasíthatnák. Nekik tehát, mint Sennyey 1864 február 14-ikén írta Somsichnak, mihelyt az akkori diplomatikai alkudozások bevégeződnek, közvetítő szerepöket folytatniok s egyengetniök kell a kiegyezést, első sorban Deák és pártja hajlandóvá tévése által.

Mig Deák ezekkel szemben azt mondta, hogy a 61-iki országgyűlésen az egész Európa előtt kimondott elvek sértetlen fentartása most még szükségesebb, mint volt közvetetlenül az októberi diploma után, s minden külön sugalmazástól távol maradt; és a mig gróf Forgách Antal helyett 1864 április 22-ikén gr. Zichy Hermann kinevezése csak arról győzte meg, hogy a kiegyezés lehetősége egyelőre távolabb áll, mint valaha: addig Kemény folyvást azon töprengett; hogy a nemzet a kiegyezésre az alkalmas időt elszalasztotta és csüggedve engedett Deák tervének; mert ha már most meg lehetne a kiegyezést csinálni, a nemzeti erőnek minden óra nyereség volna s szükséges lenne erről valami eszmét vetni fel. Eötvösök kivált azt tartották helytelennek Deák taktikájában,

hogy átengedi a tért a conservativeknek, holott, míg őt a nemzet követné, ezeknek nincs semmi valódi nemzeti talajuk. Eötvös és Trefort 1863 őszén egyenesen szemrehányást is tettek neki e miatt, annál kevésbbé helyeslően a conservativeknek átadott területet, mert ezek úgy is egyenesen felmondták a 61-iki egyességet. Erre Deák így felelt: „Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak vagy legalább ígérni; ha a körülmények, bár csak látszólag is, rájok nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a conservativeket is lehordják, ha az adás vagy ígérés ideje és szüksége nincs jelen; ha pedig jelen van, akkor felkeresnek bennünket is. Most Rechberg bölcs, Ausztria hatalmas, szövetsége keresett, a francia lapok dicsérik szabadelvűségét, most tehát a bécsi kormány engedhet hajlamainak és folytathatja a hagyományos politikát. Most keressek én valakit, kivel szóba állhassak? Most tegyek offerteket, midőn Nádasdy cancellár és persona grata?”

Általában Deák meggyőződése az volt, hogy Schmerlinggel alkotmányos alapon megoldást keresni nem lehet s ez lett a magyar közvélemény is. Schmerling nem is akarta megismerni a magyar viszonyokat. Nem egyszer tanácsolták neki a 60-as évek elején, hogy jöjjön pár hétre Pestre, ismerkedjék meg a viszonyokkal, keressen érintkezést, de gőgje s elbizakodottsága nem engedte; utóbb meg azt kívánta, hogy menjen Deák hozzá Bécsbe, miről természetesen szó sem lehetett. Mennyire igaza volt fenti véleményében, az események igazolták úgy 63-ban, mint 64-ben s igazolta első sorban Eötvös 1863-iki kísérlete. Ugyanis a frank-

furti Fürstentag befejezte után (szeptember elsején), a magyarországi rendkívüli szárazság miatti inség alkalmából, bizva a helyzet kényszerűségében, Eötvös fölment Bécsbe s egy emlékiratban a következő eljárást ajánlta: hívassék össze az országgyűlés Pesten az inségügy leple alatt, nyissa meg az uralkodó, a nemzet a válaszfeliratban közeledést mutatna s a továbbiak majd magoktól mennének. Schmerlingnek át is adta Falk Miksa közvetítésével az iratot; ő nem is lett volna ellene, de Forgách befolyását féltvén, tagadólag válaszolt s ez egész elmaradt. Nemsokára azonban Forgách sem bizonyult eléggé használható eszköznek; mert mint az Apponyi álláspontjához közeledő politikus, nem akarta a 64-iki új „organisatio“ tervét aláírni, azt mondván, hogy erről csak országgyűlés határozhat. Ekkor 1864 április 22-ikén gr. Zichy Hermann lépett helyére, kinek több octroyálást s első sorban a „justiz-organisatiót“ kellett volna országgyűlés előtt keresztülvinnie, s ezt előre jelezte az, hogy május 6-ikán, a bécsi polgármester bankettjén, egész váratlanul kijelentette, hogy a magyaroknak be kell lépniök a Reichsrathba. Ismeretes, hogy Zichy meg is kísérlette a rá rótt feladatot s egész 64-ben dolgozott rajta. Ez volt oka annak, hogy a conservativeknek ez év szeptember havában adott első programmja, melyet gr. Andrassy György országbíró vezetése alatt állítottak fel, megbukott, mi szeptember 19-én Andrassy lemondását okozta és Schmerling 64—65-ben, midőn állása már meg volt ingatva, még mindig a „várhatunk“ elvét hangoztatta a Reichsrathban. Az új octroyról 1865 január elsején jelentek meg az első hírek s Deák csak annyit látott most is jónak ellene, hogy mivel a bécsi lapok Budapestről iratták, hogy ez

kedvezőn fog fogadtatni: a *Napló*-ban január 8-ikán cikket íratott oly értelemben, hogy a jogfolytonosságnál fogva törvényt csak országgyűlés alkothat s az új octroy csak nehezítné a kiegyenlítést, mire Schmerling a *Botschafterben* már január 11-ikén visszavonulót fuvatott. Mindez egyelőre még mind a hallgatást igazolta.

Természetesen, mindenki, a ki ebben az időben politikával foglalkozott, mind azon töprengett, hogy miként lehetne a két állam közti kérdést megoldani. A conservatívek alapelve a 47-iki dualismusra visszatérés és minden foederationalis terv elvetése levén, ők anyyira lefoglalták a „dualismus“ szót, hogy ezt ezekben az években a *Napló*, mint Deák nézeteinek közlönye, a legnagyobb gonddal kerülte, nehogy a conservatívekkel azonosíttassanak. Ezt Kemény egyszer Falknak írta is, ki e szót a *Napló* álláspontjából akarta használni egy cikkben. Az mindenesetre igaz, hogy Deák, éppen a personal unio elve miatt, más alapon, mint dualismuson nem állhatott s nem egész pártja sem; de e szót kerülniök egyelőre nemcsak a conservatívek miatt kellett, hanem azért is, mert Deák akkor még az alkotmány visszaállításának és a *pragmatica sanction*ból folyó jogfolytonosság összes kérdéseinek megoldását nem hazánk és Ausztria, hanem a német kérdés miatt kizárólag hazánk és az uralkodó közti kérdésnek kívánta tekintetni.

Mindazoknak a tervezgetéseknek, melyek ekkor a Deák pártja kebelében az embereket foglalkoztatták s melyeknek különböző alakban kifejezést adtak, alapja az 1848-iki törvények bevezetésének e szavai voltak: „a *pragmatica sanctio* által vele (az országgal) válhatatlan kapcsolatban álló tartományok iránti tör-

vényes viszonyai“; ezek a közös ügyek vagy közös viszonyok elvi kifejezését magokba foglalván, megoldásukról s kezelésökről annál szükségesebb volt gondoskodni, minél világosabb volt, hogy ezek voltak a 48-iki forradalom okai s minél inkább vették alapúl éppen ők e törvényeket. Magánbeszélgetésben Deák is mindig kifejezte, hogy közösügyek vannak s láttuk ezekről 1861 január 9-iki levelét. E kérdésekben 1861-ben és 62 elején egész cikk- és röpiratözön támadt. Mint elhatározó politikai viszályokban szokott, előálltak a jobbat tudók vagy akarók vágyaikkal, tanácsaikkal, csalhatatlanoknak hitt gyógyszereikkel, melyeknek legnagyobb hibájuk az volt, hogy a létező történelmi alkotmány helyett többnyire egy-egy csinált alkotmány keretében mozogtak, a mint ezt a Kemény Zsigmondhoz 1862 október 20-ikán intézett nevezetes levél (*Pesti Napló* október 24.) névtelen írója mondja, hozzátevén, hogy az egyezkedés elejtett szálát csak az uralkodó veheti fel s a megoldás, de csakis országgyűlésen, a király és nemzet közös feladata.¹ Íme, a húsvéti cikk alapelve, de hatástalanúl, mert nem a maga idejében mondvá ki. Ezt az időszerűtlenséget Kemény hangsúlyozta is válaszában, ki most és utóbb, elfogadván Deák taktikáját, a korai fellépéseket általában megtámadta, vagy legalább is nem helyeselte, mint Danielik 1862-iki programját, Zichy Antal röpiratát és Kovács Lajos s Zichy Antal együttes cikkét a *Pesti Hirnök*-ben, melyeket némi keserű elszántsággal bírált. Ezek az elméleti megoldások az alkotmánygyártásban hasonlítottak egymáshoz. Általában kiindulásuk az volt, hogy

¹ Kemény Zsigmond öt cikkben felelt rá a *Pesti Napló*-ban október hóban.

Deák felirataiban le van téve a közösügyek megoldásának alapja; de eltértek a közösügyek számában és körében, még inkább kezelésük módjában, mely összesen egyeztetethető hazánk szükségszerű alkotmányos függetlenségével.

Abban tehát egyetértett mindenki, hogy ennek megoldása csak országgyűlésen eszközölhető; megegyeztek abban is, hogy a birodalom csak úgy szervezhető, ha két országgyűlése lesz, egyik Bécsben, másik Pesten vagy másutt, mint 47 előtt. Ez elvek szószólója Bécsben gr. Eszterházy Mór miniszter volt, a ki éppen azért meggátolta, hogy Magyarországon a Reichsrathba való közvetetlen választásokat az erdélyi 63-iki siker után elrendeljék. Minden egyébben nagy volt az eltérés. A conservatívek 47-es dualismusa és korlátolt jogkörű országgyűlése beláthatatlan messzeségben állott a szabadelvűek 48-iki pesti országgyűlésétől és alkotmányos felelős kormányzatától. Viszont a közös ügyek számában és kiterjedésében ők most is körülbelül elfogadtak volna oly megoldást, mint az októberi diplomáé, kezelésmódjukra valami Reichsrathot vagy Staatsrathot vagy talán éppen ezeknek a király számára fentartott (absolut) eldöntését, egy felelős, de nem alkotmányos kormányzást, s végül, hogy a nemzetet éppen megnyugtassák, a 48-iki törvények alaki érvényességének elismerését. Ez a dualistikus nézet terjedt el Ausztriában is a Reichsrath szabadelvű köreiben s ezek oly reményeket ébresztettek, hogy Eötvösök egyenesen érintkezésbe léptek velük; ez kitünik Eötvös és Trefort leveleiből. Trefort formulázta is 1865 április 2-ikán a saját elvét, mely ebben állt: „dualismus tökéletes autonómiával a belügyekre, közös tárgyalással és közigazgatással a közösügyekre nézve; két ország-

gyűlés, két országos miniszterium, két országos budget, egy birodalmi miniszterium, egy birodalmi törvényhozással, mely az országgyűlések kifolyása volna". Szerinte ez a helyes megoldás; itt kell minél több vívmányt nyernünk. Kovács Lajos, ki előbb Zichy Antallal a *Pesti Hirnök*-ben lépett fel, azt mondta, hogy a mi kötelességünk szabatosan körülírni a közösügyeket és kezelésök módját, melyre akkoriban Kemény részletesen felelt a Deák szellemében. Kovács utóbb, 1864 elején, *Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására* czimű röpiratában elítélve úgy a 48-as alapot, mint a passivitást, a paritásos dualismus mellett tör lándzsát s a *pragmatica sanctio* alapján a kiegészítést e három elvre alapítja: hazánk ismerje el a birodalmi érdekek közösségét, integritását s nagyhatalmi állása megóvásának szükségét; legyen kész ennek terheit arányosan hordozni, de ragaszkodjék a közös jogokban az egyezkedés útjához a többi tartományokkal; a közösügyek kezelése módjában pedig egy delegáltakból és kinevezettekéből álló, de nem parlamenti rendszerű szűkebb tanácsot vélne helyesnek. Közösügyekül, nem elég szabatosan, a kül-, had- és pénzügyet jelöli meg.

Ilyes és hasonló tervekkel akkor telve volt a levegő; mindenki beszélt, javasolt, tanácsolt és izgatott volt a legnagyobb fokban. Mondhatni, mindenkit elhagyott türelme, Deákot kivéve, a ki meghallgatott minden tanácsot, minden érvet és türelméből csak akkor fogyott ki, ha valaki megtámadta a 61-ben a nemzet együttes lelkesedésével elfogadott programot, a *pragmatica sanctio*n alapuló personal uniót és a 48-iki törvények érvényességét s nem törődött vele, ha a legközelebb álló conservativek is ügyvédnek nevezték. Az eszmék e zavarában, a politikai elvek

ez ingadozásai közt, valami meglepő e magasabb rendű nyugalom, mely éppen ezáltal megőrizte az egyetlen romolhatatlan alapot.

Ezt az alapot Schmerling környezetéből 1862 november végén a tudomány minden látszólagos fegyvereivel felszerelt támadás fenyegette. A könyvet dr. Lustkandl Wenzel írta, ki előbb nevelő volt Schmerlingnél s célja volt tudományos eszközökkel, a magyar törvények összes tömegével bebizonyítani, hogy hazánk és Ausztria közt nem volt soha más, mint reálunio s így elvetve a „verwirkt“ elméletet, a reálunio tényleges bizonyítékaival döntenie meg azt a fellegvárat, melyet Deák jogfolytonosságnak nevezett; mert szerinte a magyar-osztrák alkotmánykérdés csak a jog útján és az igazság értelmében oldható meg kielégítően. Ezért írta *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* című művét, mely érthető és rendkívüli feltűnése által kihívta Deákot elvei védelmére. Egyelőre nem gondolt feleletre; de erre nemcsak Lustkandlnak, hanem a magyar közvéleménynek is szüksége volt és így, nehogy a conservatívek terjeszkedése által megingjon az akkora gonddal épített alap, minthogy végre is oly nézetek czáfolásáról volt szó, a melyekhez legnagyobbbrészt magyarok adták az adatokat: Csengerynek ismert segítségével megírta 1864-ben feleletét *Adalék a magyar közjoghoz* cím alatt, mely eredetileg a *Budapesti Szemle* 1865. I. füzetében, onnan külön is megjelent¹ s mindmáig leg-

¹ Teljes címe: *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: Das ungarisch-österreichische Staatsrecht a magyar közjog történelmének szempontjából.* Írta Deák Ferencz. A „*Budapesti Szemle*“ 1865. I. füzetéből. Pest. Kiadja Pfeiffer Ferdinánd. — 1865 január 27-ikén br. Kemény azt

fontosabb közjogi műveink egyike. Értékét legszebben méltányolta az akadémia; t. i. midőn 1867-ben ügyrendje miatt nem adhatta neki a nagy jutalmat, mivel először nem önállóan jelent meg, e fájdalmas kénytelenség következtében az ügyrend e pontját a jövőre tekintettel megváltoztatta.

Beksics azt írja, hogy a kész művet Deák többeknek, köztük Eötvösnek és Gorovénak is megmutatta. Mindketten ellenezték kiadását; Eötvös rémülve ment hozzá, azt mondva, hogy Bécsben éppen most hajlanak a concessiókra és megalkuvásra; ez az irat mindent elront, merev jogi álláspontja lehetetlenné tesz minden közeledést. Deák nem bírván Eötvöst az ellenkezőről meggyőzni, elhatározta, hogy kiadását Kemény Zsigmond ítéletétől teszi függővé, a ki szintén aggodalmaskodó, de a jogi alaphoz éppen oly szigorúan ragaszkodik. Kemény el volt ragadtatva a műtől s elismerte ugyan, hogy rossz vért okozhat, de helyeselte kiadását, mert ő másként ítélte meg; t. i. a bíráló és a védelem mellett látta benne a valódi célt, annak a tisztázását, hogy összes régi törvényeink alapján mihez és mennyiben van a nemzetnek joga. „Gyakorlati haszna az, — írja Falknak 1865 január 27-ikén — mi egy regestrumé, midőn a felek alkudoznak bizonyos javadalmak és terük átvételéről.

írja Falknak, hogy a magyar kiadást Deák Csengerynek adta, de a németkiadásból szeretne valami hasznots Bécsben vagy Lipcsében akarná kiadni, hogy külföldön és Ausztriában inkább olvassák; ezért ír Kemény Falknak, hogy ajánlja kiadót, utóbb írja, hogy Ráth 1000 forintot ajánlt a német fordításért, melyet Csengery megbízásából Budenz végez, holott Deák Falkra kívánta bízni; Deák okvetetlen német kiadót keres, nem az összeg, hanem fenti célja miatt.

E regestrumból kitetszik: mily jogot *nem bírt* az ország s tehát az eo ipso *közös*. (Például a külügy.) Mily jog közös azért, mert a jog külön gyakorlásának értelme az intézménynyel szemben megszűnt (közbeneső vámsorompó nem lévén, közös a vámügy). Mily jog közös beltermészeténél fogva is, önként érthetőleg. (Közös vasutak.) S végre mely jog olyan, a melyet a nemzet valósággal bírt; de feláldozni hajlandó vagy kényszerítve lehet, propter bonum pacis. Ilyen *lettár*ra a legnagyobb békehajlam mellett is, végtére szüksége van mind a nemzetnek, mind az osztrák kormánynak. Minden eladásnál, cserénél, átruházásnál előfordul. Én ugyan Deákot nem ösztönzöm, de miután barátai, Gorovén kívül, nógatták a kiadásra, magam is azon declaratiót tettem: hogy az osztrák sajtótörvények szerint sem lehet a munka megjelenése pör tárgya. Mi igaz is. A munka tehát szedés alatt van . . .“

E mű tehát már egy lépéssel tovább megy, mint a 61-iki feliratok. Deák célja itt több, mint csupán bírálat; előkészítője kívánt lenni némileg a kiegyezésnek is és szólt Bécsnek arról: mit nem adhatunk fel, s a nemzetnek arról: mit nem követelhetünk, ha önként nem adják, törvényeink tartalma s a múlt gyakorlata szerint.

Deák a válaszban abból indul ki, hogy Lustkandl műve, czíme daczára, nem rendszeres közjogi mű; csak a magyar és osztrák közjog néhány pontjának célzatos fejtegetése s így terjedelme mellett is csak röpirat, mely mindent, mi nézetével ellenkezik, el akar vitatni, nemzeti jogainkat tagadja vagy leszál-lítja; idézeteiben, ha kell, pár szót megváltoztat, vagy belegondol olyakat, mikre állításában szüksége van.

Nem szándéka pontról-pontra czáfolni, sem a jelen teendőiről vitázni; „csak azokra szorítkozik, a miket Lustkandl úr, a történelemre és törvényekre hivatkozva, a közjog terén, mint megtörténteket vagy jogilag fennállókat hoz fel, s ezek közül is csak a fontosabbakra teend megjegyzéseket, azokra tudniillik, melyek egész elméletének alapul szolgálnak“.

Első sorban is tehát Lustkandl következő alaptételét bírálja: „a február 26-iki osztrák alkotmány többet adott Magyarországnak s kevesebbet az összes birodalomnak, mint a mit az összes birodalom Magyarországtól, a magyar törvények szerint is, joggal követelhetne“. Ő ennek bebizonyítására törvényeinket s a történelmet idézi és megtámadja az 1848-iki törvények érvényességét. A felelet első feladata tehát a 48-iki törvények jogérvényességének megvédése. E végből előadja a 48-iki törvények előállása módját addig, míg április 11-ikén a király megerősítette; kimutatja, hogy illetékes testület és jogszerű módon alkotta őket; terrorizmusnak nincs nyoma sem alkotásuknál, sem szentesítésöknél. Legkivált pedig arra nézve, hogy a javaslatok elveit a főrendek vita nélkül, felkiáltással fogadták el, nem czélzatosság nélkül hivatkozik a *pragmatica sanctióra*, melyet éppen így fogadott el az országgyűlés, de ez érvényét nem gyöngíti. Nem áll, hogy a javaslatokhoz mások, mint követek szólottak volna, hogy a követek nagyobb része távol volt vagy hogy ezek többsége utasítása ellen szavazott volna, mi egyébaránt a magyar közjog szerint a törvény érvényét éppen oly kevéssé változtatná meg, mint nem változtatta meg 1687-ben a trónörökösödési törvény hitelét, hogy 14 megye követe, nyíltan kijelentve, utasítása ellen szavazott rá. Nem áll továbbá az, mintha

a király e törvényeket tévedésből, kedve ellen, tartalmukat nem ismerve, nem szabadakarattól erősítette volna meg, vagy hogy csak a maga nevében szentesítvén, ezek utódait nem köteleznék, mert őket nem kérdezte meg, a mi mindkettő ismeretlen közjogi felfogás.

Így megy tovább a következő tételeken át: hogy e törvények sértik a hazánkkal egyesült országok jogait, hogy megerősítésök alkalmával az alkotmányos Ausztria meg nem kérdeztetett. Ez utóbbira nézve a felelet önként foly a *pragmatica sancti*óból, melyet nemzetünk magával a királylyal kötött, s így a törvények szentesítését is csak a királytól kellett kérnie. Végül megczáfolja azt a tételt, hogy a 48-iki törvényeket megszüntette volna 1849 április 14-ike; hiszen e végzést megelőzte a márczius 4-iki hatalomszó, mely hazánk alkotmányát eltörölte; de e mellett, ha az országgyűlés Lustkandl szerint illetéktelen volt a törvények hozatalára, hogy lehetett illetékes eltörölésökre, mely egyébiránt nem is ugyanaz az országgyűlés volt s ez az utóbbi már valóban nem is volt teljes országgyűlés?

A második fejezet látszólag könnyű feladattal foglalkozik, midőn részletesen, még pedig a Lustkandl által felhózott törvényekből és adatokból, megczáfolja a következő állítást: „a Habsburg-házat a magyar trónörökösödés joga és pedig első-szülöttségi sorral, sőt a leányágra is kiterjesztve, nem 1687 óta, nem az 1723. évi *sanctio pragmatica*nál fogva, hanem I. Ferdinánd idejétől, 1527-től kezdve illeti s illette mindenkor s ezen joga még az Árpádháztól szállott reá“. Ezzel szemben kifejteti a magyar királyválasztás természetét, azt, hogy meghatározott első-szülöttségi

nőági örökösödés sem elvben, sem gyakorlatban nem volt sem az Árpádházi, sem a Vegyesházi uralkodók alatt, sőt nem volt elsőszülöttségi jog a szabad királyválasztás rovására még akkor sem, midőn az 1547: V. t.-cz. a királyság jogát a Habsburg-ház férfitutódaira, de nem kizáróan az elsőszülöttre ruházta s az elsőszülöttségi örökösödést csak az 1687: II. t.-cz. mondja ki és ekkor is csak a fiúágra: mindez, mondjuk, egyszerű feladatnak látszik s hogy Deák művében ennek mégis oly nagy helyet szánt, oka az, mert Lustkandl művének ebből folyó alaptétele, hogy midőn a magyar nemzet a nőági örökösödést 1723-ban elfogadta, jog szerint nem is köthette hozzá az ismert föltételeket, hiszen a nőági örökösödés azelőtt is és mindig megvolt.

Mindebből Lustkandl még egy más fontos következtetést von, azt, hogy 1723 előtt Magyarország és Ausztria közt valóságos confoederatio állt fenn, mely nemcsak personal, hanem tiszta realuniót alkotott, mire nézve a bécsi béke néhány pontját, Magyarország s Alsó- és Felső-Ausztria rendei közt az 1608-iki frigykötést s az 1606-iki zsitvatoroki békekötést hozza fel; és miután mindezt bebizonyítottanak véli, úgy megy át a *pragmatica sanctióra* s arra a szorosabb reáluniora, melyet az 1723-iki törvény kimondott.

Deákehhez képest először kimutatja, hogy a *confoederationak* kierőszakolt magyarázata a nevezett pontokból, ezeknek egyenes félreértése vagy elfacsarása; másodszer egyenesen a *pragmatica sanctio* kifejtésére tér s ezért műve mellékletében szószerint is idézi ezt az alaptörvényt, az 1723-iki összes 129 t.-cz. czimével és III. Károly *decretumával* együtt. Lustkandl azt állítja ugyanis, hogy a *pragmatica sanctio* az 1713-iki április 19-iki kihirdetés által, minthogy ekkor Magyarország és Erdély főméltó-

ságai is jelen voltak, hazánk mindkét felében is érvényessé vált; az 1723-iki eljárás csak pusztá beczikkelvezés s ezért a kettő közt nincs is különbség. Deák tehát kimutatja, hogy e családi intézkedés ezzel még nem vált Magyarországon törvénynyé; ezt maga III. Károly sem hitte, sőt az 1715:III. t.-cz. világosan ismétli a nemzet szabad királyválasztó jogát a férfiág kihalása után; ezzel szemben az 1723-iki határozat a nőág örökösödésének és föltételeinek ünnepeyles és viszonos szerződés általi megállapítása; kimutatja végül, hogy az 1713-iki és 1723-iki családi és magyar törvény egymástól lényegesen különböznek. Ugyaniskülönböznek eredetre nézve, mert amaz házi intézkedés, emez alkotmányos úton hozott törvény; abban az elváhatatlanságon és feloszthatatlanságon kívül más intézkedés nincs, a magyarban több feltétel van kikötve, tudniillik a koronázási eskü és hitlevél kiadása s tehát hazánk alkotmányos kormányzásának kötelezettsége; meg van benne szabva a nőági örökösödés terjedelme és sora, a házitörvényben nincs; a nőág meghatározott örököseinek kihalása esetére a magyar törvény szerint a szabad királyválasztási jog visszaszáll a nemzetre, a házi törvényben pedig erről még az egész Habsburg-ház kihaltának esetére sincs intézkedés. Mindezt Lustkandl némileg maga is érezte. Ezért, utalva előbbi fejtegetéseire, hozzáteszi, hogy a magyaroknak úgy sem lévén soha, mig csak Habsburg férfi- vagy nőörökös él, szabad királyválasztó joga; tehát ezzel ellenkezőt a *pragmatica sanctio* sem mond. Ha ez így volna, — feleli rá Deák — akkor a nemzet, valamint az uralkodók állandón üres játékot üztek volna, midőn annyi és annyi alkalommal és törvényben a nemzet a szabadválasztást hangsúlyozta és biz-

tosította, az uralkodók pedig elismerték és megerősítették.

Ezután Lustkandl rátér az 1723-iki törvényekből folyó reálunio kifejtésére, melyek a reálunióra még fontosabbak az 1713-iki házitörvénynél. „Az 1713. évi *pragmatica sanctio*t még lehetne talán — mond ő műve 226. lapján — *personal unio* értelmében magyarázni; de az 1723. évi törvényekben annyira előtérbe vannak állítva a reálviszonyok, hogy azokat ignorálni vagy elvitatni nem lehet“. E bizonyítékait első sorban az 1715: XXIV. és LIX. t.-cz. téves és elfacsart értelmezésére alapítja, melyekben az országgyűlés bizottságokat küld ki a hazai törvénykezési, politikai, katonai és közgazdasági rendszer kidolgozására. Ő ezekben közös ügyeket, a bizottságnak a „király“ által kinevezendő tagjaiban „császári“ biztosokat keres és lát; a politikai szervezet kidolgozásában erővel nem bel-, hanem külpolitikai kérdéseket talál, holott a külügyek vezetését a magyar országgyűlés mindig elismerte a felség számára fentartott jognak, és így minden, a közös ügyekre nézve ezekből vont következtetés téves vagy erőszakolt, és Deák különösen fényesen veri vissza az 1723: XXII. t.-cz. 3. §-jának erre való alkalmazását, melyben Lustkandl azzal a fogással él, hogy a törvény egy részének idézését célzatosan elhagyja s ezáltal értelmét elferdíti.

Hasonló eljárást, tudniillik a szöveg egy részének elhallgatását követi, midőn a reáluniót az 1723-iki törvény bevezetéséből akarja bizonyítani, melyben az uralkodó az 1715-iki törvényekben már említett rendszeres munkálatokról, mint megtörtént intézkedésekről szól, de nem az összes birodalomra, hanem csupán Magyarországra vonatkozva. Lustkandl szerint most

már világos, hogy az 1723-iki országgyűlés összehívásának célja a realunio megszilárdítása volt az 1715-iki alapon; holott e törvények e kérdésre éppen ellenkezőt válaszolnak. Ugyanis a rendek kimondták a feloszthatatlan birtoklást; de a következő pontokban nemcsak nem mondták ki a közös kormányzást; sőt éppen ellenkezőleg, önálló és különvált kormányzást akartak és kívántak hazánknak biztosítani. (II. t.-cz. 9. §.) Ezért az 1723-iki törvényekben az örökös tartományokkal való kapcsolatról, az uralkodás közösségét leszámítva, szó nincsen. Így tehát hamis és a magyar országgyűlési tárgyalások menetével ismeretlenségre mutat az a felfogás, mintha az erre az országgyűlésre kinevezett királyi meghatalmazottak (gr. Stahrembergi Gundacker Tamás és gr. Kinsky Ferencz Ferdinánd) közösügyi biztosok lettek volna; mert ezek csak a távollevő király személyét s nem az örökös tartományokat képviselték, a tárgyalások bel- s nem közösügyekről folytak, működésök pedig csak akkor kezdődött, midőn a tiszta personal uniót megállapító örökösödési törvény már megalkotva és elfogadva volt.

Mellőzve Lustkandlnak pár helytelen idézésen és elferdítésén alapuló állítását, ő még mindezekkel sem éri be; hanem a közigazgatás majd minden ágára kiterjeszkedve, a fentebbi módon számtalan törvényt idéz, kénye-kedve szerint értelmezi őket, terjedelmes okoskodásokat fűz hozzájuk s belőlök mind a reáluniót akarja kimagyarázni. Közben felállít az alkotmányosság fogalmával teljesen ellenkező tételt, tudniillik azt, hogy hazánkban a királyi vagy nagy részben királyi jogok mind lényegökre, mind alakjukra nézve változhatatlanok. Ezzel szemben műve IV. fejezetében Deák rámutat, hogy éppen a leglényegesebb királyi

jogok is időnként változtak vagy módosultak; valamint egész alkotmányunk is, „mely történelmi alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejlett ki, s a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest, mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában időnként változásokon ment keresztül“. Így felhossa legkivált a parlamentáris kormány 1848-iki alakját s főkép a kormányi felelősség eszméjét, melyet ugyan kimond az 1507: VII. t.-cz., de természetesen nem az 1848-iki alakban és terjedelemben. Egyetlen nemzeti vagy fejedelmi jog sem változhatatlan, ha változtatására a közös megegyezés a törvényhozás tényezőiben megvan.

Ezekután a IV. fejezet még néhány főbb állítás czáfolatát tartalmazza. Ezek közt Lustkandl közösnek s teljesen a királytól függőnek állítja a bányajogot, miközben a szőlőhegyvámot bányavámnak értelmezi s a magyar és német bányaregálék közösségét magyarázza ki belőle. E közben állandó felfogása, hogy a bányaügyben a szabad és független törvényhozási, kezelési és bíraskodási hatalom kizárólag a királyé volt és ő ezt a jogát át is ruháztatta és ruházta a birodalmi tanácsra, a mi sohasem történt. Deák rámutat először arra, hogy számos törvény, melyeket Lustkandl idéz, ide nem vonatkozik; másodszor, hogy e jogot a király sohasem ruházta át és hogy az országgyűlés ebben a kérdésben is számos alkalommal gyakorolta törvényhozási jogát. Reáluniót talál továbbá Lustkandl a pénzverési ügyre nézve is, csak mert I. Ferdinánd alatt megengedte az országgyűlés a német-osztrák pénz behozatalát, holott megengedte időnként más államaiét is, a nélkül, hogy

velük reálunióban állt volna. A magyar és osztrák pénzverési ügy közösségét oly törvényekből következeti, melyek éppen az ellenkezőt bizonyítják; de ő úgy szokta őket magyarázni, hogy a mi nincs bennök, belegondolja, a mi bennök van, elferdíti s a mit a király szentesít, mint törvényt, azt királyi adománynak magyarázza. Elismeri Lustkandl a vámközösségnek magyarázott vámügy fejtegetésénél, hogy Magyarország és Ausztria közt külön vámvonal volt; de hogy a közös vámterület elméletét megvédje, rögtön csak belvámvonálnak tünteti fel, holott az 1848-ig fennállott külön vámvonalak egyikéről Magyarország, másikáról Ausztria rendelkezett s néha közös tárgyalásokat folytattak országgyűlési megbízottak által, melyekben Lustkandl azonnal közös országgyűlést, valóságos Reichsrathot lát. Hasonló következtetést von le azokból a hadi segélyekből, melyekkel az örökös tartományok Magyarország s főleg a végvidékek oltalmához járultak; t. i. ebből nem segélyt, hanem a közös adózás elvét következteti és bizonyítja.

De mindezeknél fontosabb az, a mit Lustkandl az 1790—91-iki törvényekből magyaráz ki. Első sorban is abból, hogy II. József törvénytelen uralkodása daczára, a magyarok nem tartották ekkor a *pragmatica sancti*ót felbontottnak, nem a magyarok törvény- és szerződés-tiszteletét, hanem a nevezett törvény felbontathatlanságát magyarázza; ez igaz is, veti utána Deák, de akkor az újabb időkbene törvény éppen oly kötelező az 1849-iki események daczára is. Ugyancsak az 1790—91-iki királyi hitlevél V. pontjából, hol a király a szokott módon e törvények megtartását fogadja, e törvények alatt a közösigyi törvényeket értvén, azt magyarázza ki, hogy minden oly utóbbi királyi megerősítés, mely ezzel

ellenkezik, az utódot nem kötelezi; s így I. Ferencz József, „ha meg akarná is királyi hitlevél által erősíteni Magyarországnak 1848. évi törvényjavaslatait, arra a többi örökös tartományok képviselőinek hozzájárulása nélkül jogosítva sem lehetne, mert e törvényjavaslatok egyenes ellentétben állanak az országok azon kapcsolatával, mely a sanctió pragmaticában van megállapítva“.

E tétel tulajdonképen fő következtetése Lustkandl összes fejtegetéseinek; mert midőn emigy korlátokat szab a magyar király és a magyar nemzet országgyűlés által gyakorolt törvényhozó jogának s ennek teljes gyakorolhatását az örökös tartományok beleegyezésétől teszi függővé: tulajdonképen éppen ezt a következtetést akarta kivonni mindabból, a mit Magyarország s Ausztria közti reálunióról ily erőszakos eljárással be akart bizonyítani. Most tehát még csak arra volt szüksége, hogy az 1790—91-iki nevezetes alap-törvényeket s az akkori királyi hitlevelet e magyarázatokhoz idomítsa. E tekintetben e törvényekkel is csak úgy bánt el, mint a practica sanctióval s így különösen a hazánk különállását biztosító X. t.-cz. erejét az által akarja meggyengíteni, hogy szerinte „ezen törvény által csak a régi törvények erősítették meg, de a reálunio eltörlésének abban nyoma sincs“; ez természetes, mert el nem törölhette azt, a mi sohasem volt. Ugyanitt a hazánk önálló kormányzatát biztosító XIX. t.-cz.-ről azt mondja, hogy ez a tisztán magyar és nem a közös ügyekre vonatkozik s így ő nemcsak azt olvassa ki, hogy e közös ügyek reáluniót állapítanak meg, hanem hogy Ausztriának joga van Magyarország törvényhozásába avatkozni; holott összes törvényeink 1723 óta világosan azt állapítják meg,

hogy „mi is, ők is, törvény szerint függünk ugyanazon örökös fejedelemtől, ki Magyarországot s a többi örökös tartományokat elválaszthatatlanul bírja; de egymástól teljesen függetlenek vagyunk“. Ugyanigy okoskodik a XII. t.-cz.-ről, mely a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról szól, azt mondva, hogy ez a reálunióra, a „mutua cointelligentiá“-ra és „unio“-ra nézve éppen nem veszélyes; és itt ezeknek a *pragmatica sancti*óból kikapott szavaknak helytelen értelmezését erőszakolva ki, belőlök a magyar nemzet törvényhozói jogának a királyi jogokkal szemben való megszorítását magyarázza; holott e *pontra* vonatkozó, már legrégibb összes törvényeink szelleme a törvényhozásnak a király és nemzet közötti közösségét fejezi ki s így legkivált éppen azok, melyekre ő hivatkozik és melyeket fejteget.

Szerinte a nemzet törvényhozási joga meg volt szorítva a regaliákra, tudniillik a bányaugyre, pénzverésre, sóra, salétomra és postára nézve s jogköre ezekben csupán a kérelmezésre volt szorítva. Ezzel szemben Deák részletesen hivatkozik mindazon törvényekre, melyekből a nemzet törvényhozási befolyása e tárgyakra kitűnik. Meg volt szorítva, sőt törvényhozási joga nem is volt Lustkandl szerint másodsorban a katonaságra nézve; már — mondja ő — Szent István óta ez az ügy mindig a királyt illette s még a fölkelésre nézve sem birt az ország szabad elhatározási joggal, hanem a király felszólítására tartoztak a nemesek személyesen fölkelni. Ezzel szemben Deák azt mutatja ki, hogy ellenkezőleg, mint mindenütt, úgy nálunk is, a katonaugy mindinkább tárgya lőn a törvényhozásnak, a mint a védelmi rendszer fejlett és változott. Nemzetünk az állandó hadseregek behozatala előtt is

számos törvényben intézkedett katonai ügyekről, és midőn 1715-ben a rendek a VIII. t.-cz.-et alkották az állandó hadseregről, úgy ezt, tehát az ujonczlétszámot, mint a fentartására rendelt adót és subsidiumot országgyűlési tárgyaknak jelentették ki s csak sürgős esetre tettek kivételt, engedvén egy nagyobb tanácskozó testületnek jogot az intézkedésre. Ezt a határozatot megújítja az 1790/91: XIX. t.-cz., világosan kifejezve az országgyűléstől a következő országgyűlésig való intézkedést; ilyenek az azutáni intézkedések is s legkivált az 1825/27-ik országgyűlés biztosító törvénye.

Lustkandl azt állítja, hogy hazánk törvényhozó joga soha sem terjedt ki a kereskedelemre; Deák idézi tehát a bel- és külkereskedelmet tartalmazó törvényeinket, a beviteli és kiviteli harminczadokról szóló intézkedéseket és kiemeli végül az 1840-iki országgyűlés külön kereskedelmi törvényeit. A közadóra nézve Lustkandl csak az 1715-iki évet megelőző időkből tagadja az országgyűlés jogát, mert 1715 óta lehetetlen tagadnia s így Deák is csak a régiebb időkre nézve fejt ki a magyar közadó valódi természetét. Itt diadalmasan kérdi Lustkandl, hogy volt-e valaha költségvetés (budget) a magyar országgyűlés elé terjesztve? Nem volt — feleli Deák — régebben sehol sem s így nálunk sem; de éppen azért, mert szükségét látták rendeink, határozták el ezt 1848-ban, miáltal csak az adó megszavazásának előzményei és alakja lettek újak, de a jog nem; ez az alkotmányosság alapelvéből, különösebben pedig a magyar alkotmány alaptörvényeiből származó. Hasonlót ír végre Lustkandl a külügyekről s ebben van is igaza. Ezek joga Magyarországon a királyt illeti; de nem illeti az intéz-

kedés ezeknek eszközeire s kivált a katona- és adóügyre nézve.

Mindezekből foly, hogy hazánk törvényhozó joga tehát, mind az 1790/91: XII. t.-cz., mind a gyakorlat szerint, a Lustkandl által felsorolt közjogi tárgyakra is kiterjedt s nem csupán a törvénykezésekre, mint ő megengedni hajlandó.

Mindezek után Lustkandl azt a következtetést vonja ki, hogy a reálunio teljes keresztülvitelére, a politikai, katonai és közgazdasági rendszer kifejtésére ugyan nem mellőzendő a magyar rendek „némi“ befolyása; de azért e viszonyokra nézve soha nem volt világos törvényhozó joguk s annál kevésbbé lehet most, mióta a reálunio a fentebbiek értelmében elhatározottatott. E szerint az ő nézete, a mint Deák az alkotmányokból következteti, a reálunióról s „a mutua cointelligentiáról“ az, hogy a hazánkat leginkább érdeklő tárgyokról kizárólag Ausztria határozná s nekünk rájuk csak valamilyes befolyást engednének; holott éppen az 1715: LIX. t.-cz., melyre ő leginkább alapítja a császári biztosok kinevezése miatt a reáluniót, világosan megmondja, hogy a katonai, politikai és gazdasági ügyekben az országgyűlés és a király által kiküldött biztosok munkálataikat a legközelebbi országgyűlésnek s a királynak megvizsgálás és elhatározás végett tartoznak benyújtani s így éppen abból következik hazánk különállása, mire elméletét alapítja, hogy ezt tagadhassa. Sőt noha a külügyek vezetése a magyar közjog szerint a királyra ruházott jog, mivel pedig ezek az államminiszteriumban tárgyalattak, még ezekben is az országgyűlés biztosította a maga befolyását, midőn az államminiszteriumban az 1741: XI. s az 1790/91. XVII. t.-cz. értelmében magyaroknak is

alkalmazását követeli; de ebből a kormányzat egyéb ágainak nem közössége, hanem inkább különállása következik.

Mindezekre az elmagyarázott előzményekre, a szándékos vagy elfogult következtetések egész sorát építi, minő ez: „az osztrák tartományok legalább a *pragmatica sanctio* óta, egységes összmonarchiát alkotak, melynek Magyarország csak speciális része volt“ (307. l.) s erre nézve az azóta alkotott oly magyar törvények szavait idézi, melyekből ugyan az uralkodó személyének azonossága, az örökösödés megállapított szabálya világosan kitűnik, a mit senki sem tagad; de nemcsak az nem tűnik ki, hogy Magyarország az összmonarchia speciális alkatrésze, hanem mindig az van hangsúlyozva, hogy „közjogi tekintetben is önálló külön ország volt, melyhez a fejedelem külön szólott, s mely a törvényhozási tárgyakban királyával együtt, az osztrák népektől független s külön határozott“.

Így hozza fel tétele bizonyítására még az 1804 augusztus 11-én kiadott királyi patenst is, mely szerint I. Ferencz az ausztriai császári czimet fölvette; s teszi ezt abból következtetve, hogy az 1805-iki országgyűlés szó nélkül fogadta el. Ez igaz is; de szó nélkül elfogadta azért, mert éppen ez a patens is hangsúlyozza hazánknak az 1790—91: XII. t.-cz. szerinti önállóságát s midőn megszabja az osztrák császári koronázás módját, a negyedik pontban hangsúlyozza, hogy a magyar királyi koronázás jövőben is az eddigi módon fog történni; már pedig hazánkban a koronázás nemcsak ünnepélyes szertartás, hanem, „mint a teljes királyi hatalom alkotmányos alapja, közjogilag lényeges;“ tehát ez a patens is csak a kétségbevont önállás bizonyítéka.

Ezekután kiemeli még Deák a Lustkandl végkövetkeztetését. Ebben azt mondja, hogy „miután az 1848. évi törvények jogilag nem érvényesek; miután az októberi diploma s a februári alkotmány csak azon szabályok teljesítése, melyeket a magyar törvények 1715, 1723 és 1729 óta felállítottak: ő felségére, a császárra nézve, nem szükséges új királyi hitlevél“. Igen, de ha mindez így volna is, alkotmányunk azon alaptörvényei, melyek a király megkoronázását s ezt megelőzőleg a királyi hitlevél kiadását kívánják, nem 48-ból valók s így a 48-iki törvények nélkül is kötelezők. Itt Deák fokozatos történelmi levezetésben mutatja ki a királyi hitlevél kiadásának, esküvel megerősítésének kötelezettségét, mely nélkül a koronázás nem is volna alkotmányszerű; tehát kibocsátása nemcsak a nemzetre, hanem a királyra nézve is szükséges. A mi pedig az októberi diplomát és februári patenst s az alkotmány felfüggesztését illeti, azt mondhatná ugyan Lustkandl, hogy ez a monarchia érdeke; de még a réaluniót sem lehetne úgy értelmezni, hogy a magyar alkotmány e megszüntetése a nemzet hozzájárulása nélkül alkotmányszerű és törvényeinkből következik. „Ausztriában is, Magyarországon is azt hitte mindenki, hogy az 1861 február 26-iki alkotmány új alkotmány; de íme Lustkandl úr fölfedezte, hogy az tulajdonképen nem új, hanem csak a magyar törvényekben felállított szabályok teljesítése“.

„Ha Lustkandl úr azok közé tartoznék, — így fejezi be művét Deák — kik Magyarország ellenében az alkotmány-vesztés elméletét állítják fel s nem tagadják ugyan, hogy Magyarországnak volt alkotmányos önállása, voltak törvényes jogai, hanem azt mondják, hogy a nemzet azokat elvesztette s többé

vissza nem követelheti: nem feleltünk volna munkájára, mert azzal, a ki a törvényes jog ellenében a fegyverre hivatkozik, mint jogalapra, vitatkozni nem lehet. De Lustkandl úr nem osztja e nézetet s munkája kezdetén tiltakozik az alkotmány-vesztés elmélete ellen. Azonban ő is azon végcélhoz akar jutni, melyhez az alkotmány-vesztés elmélete vezet: Magyarország alkotmányos önállásának és jogainak megtagadásához; s e cél az által véli elérhetőnek, ha tényeket forgat el, a törvényeket kénye szerint magyarázza, az idézett törvények szövegében olvassa a sorok közt, a mi ott nincs, a mi pedig a sorokban van, azt saját elmélete szerint értelmezi; szóval: nem saját nézeteit alkalmazza az adatokhoz, hanem az adatokat idomítja nézeteihez. Ily módon igyekszik a magyar közjóból mindazt, a minek létezését nem szereti, elvitatni s kiforgatni. Az alkotmány-vesztés elmélete a magyar közjognak multját érintetlenül hagyja, csak a jelent támadja meg, hogy a jövőnek tabula rasát csináljon. Lustkandl úr a multat is meg akarja semmisíteni, hogy ez által jogalapot készítsen azoknak, kik a jövőt saját elméletök szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, a másik oldalt kerülve támad: de céluk ugyanaz“.

E nevezetes műre a *Neue Freie Presse* felelt márcziusban több cikkben, melyekben Deák egész politikai irányát is kemény bírálat tárgyává teszi s legkivált abból indul ki, hogy Deák Lustkandlt illetlen modorban, sértőleg és érdemetlenül vádolja törvényeink erőszakos magyarázatával, elferdítésével s célzatos idézetekkel. E névtelen cikkek Lustkandltól valók. Ezekre a vádakra válaszolt ugyan a *Pester Lloyd* azonnal; azonban Deák is három

nagy cikkben, valóságos tanulmányban felelt a *Pesti Napló* márczius 29., április 2. és 8-iki számában, magáról és művéről mindig harmadik személyben szólva; de hogy tőle valók, nemcsak a cikkek tartalma és irálya, hanem Eötvös egyik levele is tanúsítja. E cikkek fő célja kimutatni, hogy Deák nem alaptalanul vádolta Lustkandlot. E végre az első cikkben még egyszer szemlét tart a munka főbb állításai felett és ezek közül párra a *Presse* megjegyzése miatt részletesebben kiterjeszkedik. A második cikkben abból indul ki, hogy a *Presse* pártiratnak nevezi Deák feleletét s hogy Deák célja a német tudósokat elszoktatni a magyar közjogi kutatástól. Erre ismétli állítását, hogy Lustkandl műve nem rendszeres és az egyes közjogi kérdések a napi politika elveihez vannak benne idomítva; ez ellen írta könyvét. Ha csak napi politikáról és nem történelmi fejtegetésekről volna benne szó, nem felelt volna; mert politikai programmokat bírálni nem kíván s nem a német kutatás ellen intézte művét, nem is pártiratként, csak a meghamisított vagy célzatosan alkalmazott törvények helyes magyarázata végett. Erre nézve a már művében is kifejtett pár pontnak még bővebb kifejtése teszi a két cikk tartalmát, a personalis unio újabb bizonyításával, s legkivált válaszol arra, hogy a *Presse* szerint Deák taktikájának célja a dynasztikus kapcsolat figyelmen kívül hagyása. Erre Deák joggal felelhetne, hogy hite szerint éppen ez a personalis unio, melynek tartóssága nemcsak a fejedelem személyéhez és életéhez van kötve, hanem maradékaira is kiterjed, azonos a dynasztikus összefüggéssel és sohasem gondolhatta, hogy találkozik publicista, ki e kettőt ellentétesnek tartja.

Így védte meg Deák még egyszer a megtámadott védőműveket, még pedig oly időben, midőn mások már régóta programokat gyártottak, midőn már világos volt, hogy nemsokára országgyűlés lesz, midőn már a conservatívek előkészítették a talajt egy új irányzatszámára ; de most már ő sem a merev tagadás, hanem egy új kiindulás alapjait tette le s a megkezdett úton nemsokára tovább haladt. Ezért nem válaszolt sem ő, sem Magyarországon senki a Lustkandl *Abhandlungen aus dem österreichischen Staatsrecht*¹ művére, mely 1866-iki évszámmal úgyis elkésve jelent meg, de egyébként egy terjedelmes anyaghalmazzal ellátott felelet kívánt lenni Deák művére s az 1861-iki feliratokra. Mellőzzük tehát ez alkalommal mi is.

¹ *Abhandlungen aus dem österreichischen Staatsrecht über das kaiserliche Manifest und Patent vom 20. September 1865. über die beiden Adressen des ungarischen Landtages von 1861. und über die Unbedingtheit, Einheitlichkeit und Realität der pragmatischen Sanction mit Anschluss ihrer Documente. Von dr. Wenzel Lustkandl. Wien, 1866. Wilh. Braumüller. 6, LXXII. 392. lap.*

26.000.020

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 1763/19 17 N. SZ.

